

Antony Giddens

İleri Toplamların

SINIF YAPISI

MARKSİST YAKLAŞIMIN ELEŞTİRİSİ

B İ R E Y Y A V İ N C İ L İ K

İLERİ TOPLUMLARIN SINIF YAPISI

Birey Yayıncılık: 21
Sosyal Bilimler: 7

Yayın Yönetmeni
Mahmut Balcı

Dizgi-Mizanpaj
birey

Kapak Hazırlık
Yunus Karaaslan

Baskı
Ziya Ofset

Cilt
Sistem

ISBN 975 -8257-08-0

Mart-1999

Birey Yayıncılık
Yerebatan cad. Çatalçeşme sok.
Üretmen Han Kitapçılar Çarşısı
No:17 Cağaloğlu / İstanbul
tel & faks: 0 212 511 33 69

Anthony Giddens

**İLERİ TOPLUMLARIN
SINIF YAPISI**

Marks'ın Sınıflar Teorisi, Sonraki Teoriler ve
Eleştirel Değerlendirmeler

Türkçesi:

Ömer Baldık

•

birey

Anthony Giddens:

Halen Cambridge Üniversitesi'nde sosyoloji profesörü olan Anthony Giddens, son yirmi yıl içerisinde temelde sosyoloji odaklı olarak yaptığı çok sayıda yayınlı Anglo-Sakson akademik çevrelerinde göz doldurmuş bir yazar. Modern toplumsal teorinin merkezi sorunlarının *eylem ve yapı* arasında kurulmuş bulunan bir karşıtlıktan türediğini savunan ve buna *yapılaşma* kavramıyla çözüm öneren Giddens'in *yapılaşma teorisi* sosyologlar ve siyaset bilimciler arasında yaygın bir ilgiyle karşılanmış ve tartışılmıştır. Son yıllarda modernliğin doğası ve insan ilişkilerine getirdiği boyut hakkında bir dizi kitap yayımlanmıştır. Oldukça üretken bir yazar olan Giddens'in dilimize kazandırılan bazı eserleri şunlardır: *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber* (1972; *Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji*, çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yay., 1992); *Sociology. A Brief But Critical Introduction* (1982; *Sosyoloji, Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. Ruhi Esengün ve İsmail Öğretir, Birey Yay., 1993); *The Class Structure of Advanced Societies*, (1973; *İleri Toplumlarda Sınıf Yapısı*, çev. Ömer Baldık, Birey Yay., 1999); *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies* (1992; *Mahremiteyin Dönüşümü: Modern Toplumlarda Cinsellik, Aşk ve Erotizm*, çev. İdris Şahin, Ayrıntı Yay., 1995).

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
Giriş	11
1. Marks'ın Sınıflar Teorisi	25
1. Marks modelinin temeleri	29
2. Kapitalizm ve kapitalist gelişme	38
2. Weberci Eleştiri	49
1. Sınıf ve statü grupları	50
2. Kapitalizm kavrayışı	54
3. Marks ve Weber	61
3. Sonraki Teorilerden Bazıları	65
1. Dahrendorf: kapitalizm-sonrası toplumda sınıflar ..	65
2. Aron : Endüstri toplumu	72
3. Ossowski : sınıf imgeleri ve kavramları	78
4. Marks Eleştiricileri: Bir Eleştiri	85
1. Yeni eleştiriciler	85
2. Max Weber	97
3. Sonuç	101
5. Marksçı Temel Duruşun Yeniden Değerlendirilmesi ..	103
1. Sınıf ve iş bölümü	103
2. Sınıf çatışmasının doğuşu	115
3. Üretici olan ve olmayan emek	119
4. Sınıf ilişkilerinin biçimi	122
6. Sınıf Teorisini Yeniden Gözden Geçirme (I)	125
1. Sınıf kavramının biçimsel özellikleri	126
2. Sınıf ilişkilerinin yapılaşması	135
3. Çelişme ve sınıf bilincinin oluşumu	142
7. Sınıf Teorisini Yeniden Gözden Geçirme (II)	149
1. Elitler ve iktidar	149
2. Sınıf sömürsünün doğası	161
3. Sınıf Toplumu Kavramı	167
4. Sınıfsızlık nosyonu	172
8. Kapitalist Gelişme Problemi	177
1. 'Kapitalizm' ve 'endüstri toplumu'	177
2. Ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda kapitalizm	182
3. Kapitalizm ve sosyalizmin kökleri	195

9. Kurumsal Güç Vasıtası Ve Kontrol Vasıtaları	199
1. Toplum hâlâ kapitalist mi?	199
2. Kapitalist toplumda üst-sınıf	209
3. Kontrol vasıtası ve 'yönetimsel devrim'	214
10. Orta Sınıfın Büyümesi	227
1. Orta-sınıf yapılaşmasının şartları	230
2. Orta-sınıf içinde farklılaşmanın kaynakları	239
3. 'Beyaz-yaka' sendikalaşması	242
4. Proleterler mi, yoksa değil mi?	
'Yeni işçi sınıfı teorisi'	247
11. Kapitalist Toplumda İşçi Sınıfı	255
1. İşçi sınıfının yapılaşması	256
2. Çatışma bilincinin kökenleri	261
3. Sendikalaşma ve ekonomizm	267
4. 'Yeni işçi sınıfı' -yeniden	278
12. Sosyalizm Ve Sınıf Yapılaşması	287
1. Enfrastrüktürde (altyapı) değişimler ve gelişme	287
2. Pazar kapasitesindeki farklılaşmalar	291
3. Sınıf yapılaşmasının seviyeleri	296
4. İşletmede yönetim ve otorite	300
5. Entelijensiyanın büyümesi	303
13. Sosyalist Toplumda Sınıf Ve Parti	307
1. 'Yeni sınıf'ın kavramlaştırılması	307
2. Elit şekillenmeleri ve kontrol vasıtası	311
3. Sosyalist toplumda gerilimin kaynakları	315
4. Endüstriyalizm ve sosyal değişim: Bir özet	325
14. Çağdaş Topumlarda Sınıflar	329
1. Teknokratik teorilerin eleştirisi	329
2. Teknik ve modern toplum düzeni	341
3. Sınıf analizinin uygunluğu	347
15. Sınıf Toplumunun Geleceği	355
1. Rasyonalizm, sınıflar ve bürokrasi	355
2. Sınıflar ve sınıf çatışması	364
3. Eski sınıflar ve yeni çatışmalar:	
Neo-kapitalizm problemi	371
4. Sömürü ve sınıfsızlık	379
Referanslar ve Notlar	383
Bibliyografya	407

ÖNSÖZ

Bir önsöz, her zaman için kitap yazıldıktan sonra yapılması gereken bir iştir. Yazar, kendi işçiliğinin bitmiş halini genel olarak yorumladıktan sonra; okuyucuya, çalışmasının başlangıçta konu edindiği problemlerin tümünü değil de, sadece üstesinden gelebildikleri hakkında bir şeyler sunar. Ben kendi adıma bu yolla sempati toplamayı tercih etmedim ve bu çalışmanın (kesinlikle bilincinde olduğum) başarısızlıklarından dolayı mazaretler aramak yerine, yalnızca başlangıçta ulaşmaya çalıştığım bazı hedefleri ortaya koymaya çalışacağım. Niyetim; okuyucunun bu şekilde metin boyunca zorlanmadan, kendi yolunu kendisinin seçmesine yardımcı olmaktır. Sosyal sınıf teorisi hakkında yazmaya deli cesareti gösteren bir kimse, konuya yaklaşım tarzıyla -tartışmayı tercih ettiği malzemeyle, önemsemedikleriyle vs- aslında, ister istemez, dipsiz bir çatışma kuyusuna dalmaktadır. Zira, bu alanda çalışmayı göze alan hiçbir araştırma, alanda zaten mevcut hemen hemen sonu gelmez bir literatürden yararlanılarak oluşturulacak küçük bir seçkiden öteye gidemez. Bu yüzden, bilinen bir konunun altını şimdiden çizmeliyim: Bu kitabın alt yapısı, genel olarak, geleneksel Avrupa sınıf teorisi üzerine kurulmuştur. Benim yapmaya çalıştığım, bir anlamda, bu gelenekten türemiş olan kavramları yine kendisini şekillendirmesi için açıklamaya ve anlaşılır kılmaya çalışmaktır. Böylelikle, sanıyorum ki, sosyolojinin merkezî problem alanları olarak kaldığını düşündüğüm alanların analizi için yeni bir çerçeve içinde çalışabilme imkânı doğacaktır. Bu kitapta, toplumsal tabakalaşma konusunda Amerikan yazarlarının oldukça geniş olan çalışmalarına -sınıf terimini kullandıkları yerlerde dahi- gayet bilincinde olarak, çok

az değindim. Çünkü, kitap okunduktan sonra daha iyi görülecektir ki, benim ile bu yazarların ilgi alanları arasında birçok bakımdan büyük farklılıklar söz konusudur.

En azından, Marksist olmayan sosyologların eserlerinde sınıf kavramı, bazı zamanlar ortaya konduğu gibi, bir çeşit tohuma kaçmış çürüme atmosferi içinde bozulmuş görünüyor. Onlar, sınıf nosyonunu bütünüyle terk etmek istemeseler de veya terk edemeseler de, bu tipteki çoğu sosyolog bir sosyolojik analiz aracı olarak ondan pek hoşnut değil. Ve Viktoryan mimaride olduğu gibi, öncekinin sahip olduğu cazibe ne kadar fazla olursa olsun onu yaratan devrin geçmesiyle birlikte hükümsüz kaldığı fikri onlara çok çekici geliyor. Bu mimari benzetmeyi uzatmadan samimiyetle vurgulamalıyım ki, yanlış öncüllere yaslanan bir kavram olarak sınıf kavramı, bugün sorulan sorulara tatmin edici cevaplar üretmeyi başaramadığı bir durum içine girerse, kocaman bir hayal kırıklığından öte bir şey ifade etmeyecektir. Eğer sınıf kavramının serüveni bu yönde olursa bunun arkasında yatan neden, kavramın ondokuzuncu yüzyıldan bu yana meydana gelen sosyal değişimler sonucunda modası geçmiş olması değil, onu -Marks da dahil olmak üzere- sosyal teori dünyasına sokan insanların, ona kaldırılabileceğinden daha ağır taleplerle yaklaşmış olmalarıdır. Birçokları tarafından yapılan gözlemlerden ortaya çıkan şu ki, sınıf kavramını yeniden formüle etmek için Marks'tan bu yana müthiş bir çaba sarfedilmiştir. Ama bu çizgiye paralel bundan sonra ortaya konacak gayretler, yine de, kaçınılmaz bir şekilde kavramın kullanımında hâlihazırda mevcut olan karmaşıklıkla artırmaya mahkum olacağı benziyor. Buna rağmen sınıf yapısı teorisi üzerine en son çalışmaları dikkate alma düşüncesiyle sistematik bir literatür analizine girdiğim vakit, bu türden çalışmaların -sayısal bakımdan değil, analitik kapsamlılık açısından- seyrekliğine tanık olduğumda, kendimi bir anda grevdeki işçiler gibi hissettim. 'Sınıf' teriminin kullanımındaki karmaşıklık ve belirsizlik, kendini her yerde belli etmekteydi ve sı-

nıf teorisini geniş çapta yeniden gözden geçirme amacı taşıyan nitelikli ve ince düşünüşlü girişimler gerçekten çok azdı. Bu tip girişimlerden sadece üçünü, burada detaylı olarak tartışmayı tercih ettim: Dahrendorf, Aron ve Ossowski'nin çalışmalarını. Bu tercih, itiraf edildiği üzere, bir tür keyfî tercihtir ve ben, onların fikirlerini (her ne kadar Ossowski'nin *Sosyal Bilinç içinde Sınıf Yapısı*, daha yeni bir girişim olması hasebiyle belli açılardan diğerlerinin eserlerinden ayrılsa da) bu alandaki birçok teorik literatürü temsilen ele almayı uygun buldum. Bu kitabın tamamına temel referans noktalarından birini oluşturan Max Weber'in eserleri hariçte tutulursa, eski kuşaklarca yapılan Marks'a yönelik eleştirel çalışmaları doğrudan tartışmaya almaktan kaçındım. Çünkü bizzat Marks'ın çalışmalarını terkedip de, sosyal sınıf üzerine sonu gelmez Marksist literatürün analizleri içinde kaybolmaktan, açık söyleyeyim, çekindim. Bunun nedeni, hiç şüphesiz, bu literatürün sınıf teorisine önemli bir katkı yapmadığını düşünüyor olmam değildi. Aslında, birçok Marksist yazıların bu kabil değersiz katkılar yapmış olmasına karşın, son zamanlarda bazı Marksist yazarların çalışmaları, bana hem önemli hem de değerli görünüyor. Bunları detaylı bir şekilde ele almıyorsam eğer, onlarla fikir ayrılığımın dolayısıdır. Çünkü benim geliştirdiğim temel önermeler, aslında, bir bakıma bunlarla fikir ayrılığı üzerinde yükseliyor ve zaten bu fikir ayrılıklarıyla kitap boyunca tezimi ortaya koyarken farklı basamaklarda yeteri kadar karşılaşacaksınız.

Kitaptaki bölümler başlıca beş kısma ayrılmakla beraber, benzer temalar kitabın bütününe hâkim olduğundan tüm bölümlerde bu temalarla karşılaşılacaktır. Birinci ve dördüncü bölümler, daha çok hazırlık özellikleri göstermekte ve sınıf yapısına ilişkin mevcut teorilerin belirli yönlerini kapsamaktadır. Üçüncü ve dördüncü bölümlerde kaybolup gitmesinden, aslen yapmaya dikkat ettiğim gibi üçüncü bölümde, yukarıda anılan nispeten yakın zamandaki üç 'Marks-eleştircisine' ait fikirleri

fazla süse kaçmadan izah eden bir özeti; dördüncü bölümde ise bu bölümün bir değerlendirmesini sundum. Böylece söz konusu edilen yazarların çalışmalarına aşinalığı olan okuyucular, tartışmanın akışını kaçırmayarak üçüncü bölümü es geçebilirler. Beşinci, altıncı ve yedinci bölümlerde, ilkin kapitalist toplumlar, sonra sosyalist toplumlar olgusunda yerleşik bulunan kavramlardan bazılarını müracaat etmek amacıyla, geçen bölümlerden hareketle, sınıf teorisinin yeni bir analizine doğru açılan bir çalışma içine girdim. Ve nihayet, daha önce bahsedilenleri betimlemeyi istediğim temel çıkarımları son iki bölümde bir araya getirdim.

Yazının baskıdan önceki kabataslağına son derece nüfuz etme kabiliyeti göstererek, son derece yararlı yorumlarıyla bana yardımlarını esirgemeyen Percy Cohen, Geoffrey Hawthorn, David Lockwood, Gavin Mackenzie ve Gian Poggi'ye teşekkür etmeliyim. İki yılı aşkın bir zaman boyunca Geoffrey Ingham, Michael Mann, Ali Rattansi ve Philip Stanworth ile yaptığım fikir alışverişlerine gerçekten çok şey borçluyum. Ayrıca Bogdan Szajkowski'ye Polonyaca ve Rusça çevirileriyle yaptığı yardımlardan; Ronald Dore'a Japonca kaynak malzemelerine ulaşmam için verdiği öğütlerden; ve Lesley Bower'a idarî yardımlarından ötürü minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Anthony Giddens
Cambridge

GİRİŞ

Modern sosyoloji, bize bir kriz hali içinde anlatılır. Bu görüş, Gouldner tarafından akademik ya da 'Batılı' sosyoloji açısından; ve Birnbaum'un çağdaş Marksist sosyal düşünce yazılarında da, daha çok ekonomik açıdan dikkat çekici hacimde izah edilmiştir.[1] Sosyologlar, tarihin önlerine getirmiş olduğu bir konjonktürde artık kendilerinden şüphe etmeye yönelmişlerdir, ve biz, şimdiki çelişki ya da sosyolojik *accidie* (kriz) durumu hakkında sıradışı bir şeylerin gerçekten olup olmadığını sormak durumundayız. Bu sorunun cevabı, sanırım, bir krizin olduğu yönündedir. Çağdaş sosyolojide -kendi içinde basmakalıp ve tatmin edicilikten uzak bir terim olan- kriz, sosyal teorinin önemli bir geçiş aşamasında durduğumuz gerçeğinin belirtisidir. Geniş bir çerçeveden bakıldığında, aslında, mevcut durumun köklerini anlamak ve ayırt etmek hepten de güç bir iş değildir. Bu kökleri anlama noktasında birbirine bağlı iki etken grubundan söz edilebilir. Bunlardan birincisi, geçen bir kaç yıl içinde kapitalist toplumlarda 'konsensüs politikası' modelini kırılmaya uğratan olaylarda görülebilir: Belli bazı ülkelerde grev oranındaki artış; 1968'de Fransa'da meydana gelen mücadeleler; ve öğrencilerin protesto hareketlerinde görülen patlama. Bunlara belki Çekoslovakya'nın Sovyet işgaline uğramasından sonra doruğa çıkan sosyalist dünyadaki çatışmaları da ekleyebiliriz. İkinci etken grubu, bu olayların izahı noktasında sosyoloji disipliniinde baskın bulunan teori biçimlerinin meydana olan fakirliğidir. Akademik sosyolojide, yapısal-fonksiyonalizm ve onun en baştaki yorumlayıcı desteği 'ideolojilerin sonu' teorisi, Batı'daki yeni bir sosyal ve politik ça-

tışma dalgası karşısında anlamsız ve verimsiz görünüyor. Fakat Marksizm, -özellikle sosyalizmin resmî ideolojisi içerisinde aslı değişmiş olan Marksizm'den bahsediyorum- yakın geçmişteki olaylarla yüzleştirildiğinde, eşit oranda hünersiz görünmektedir.

Bu şartlara, teori düzleminde verilebilecek başlıca dört tepkiyi aktarabiliriz: Bu tepkilerden her biri, yapısal-fonksiyonalizmde geçen öncüllerden hareket eden ayrı bir girişimi temsil etmektedir; ama hepsi de, Marksist düşünceyle bir şekilde bağlantılıdır. Birincisi, yapısal-fonksiyonalizmi, (Dahrendorf'ta 'baskı teorisi' terimiyle adlandırılan) 'çatışma teorisi'yle yer değiştirmeye veya onunla tamamlamaya uğraşan tepkidir. Bu yaklaşımın esasen 1950'lerin ortalarında kökleri vardır ve tamamen yapısal-fonksiyonalizmin entelektüel bir eleştirisinden türemiştir. Popülaritesi son on yılda önemli bir ivme yakalamıştır. Bu yaklaşım, Talcott Parsons'un çalışmalarında sunulduğu gibi Dahrendorf, Lockwood ve Rex'in ellerinde, bu yazarların kabul edilemez olarak algıladıkları varsayımlara bir tepki olarak yeniden formüle edildi. Bu bakış açısına göre; Parsons'un yazıları, 'sosyal düzen'in temellerinin tatmin edici olmaktan uzak bir izahını yapar. Çünkü bu yazılar, bir bütün olarak toplum içinde katmansal bölünmelerden dolayı meydana gelen çıkar karşıtlığının önemini ve anlamını kavramada pek de başarılı değildir: 'Entegrasyon teorisi' ('konsensüs' ya da 'değer teorisi'), 'çatışma teorisi' ile tamamlanmaya veyahut iç içe geçmek suretiyle onunla örülmeye ihtiyaç duyar. Marks'ın çalışmaları, buna yeterli malzeme sağlayabilecek boyuttadır.[2] Böylesi bir temel duruşun kendinde içkin olan zorluklar doğrusu çok fazla ama onları burada tartışmayacağım. Karşı atağa kalkışları teorik konum tarzıyla temel noktalarını paylaşarak, salt bu duruşu savunmuş olanlara işaret etmenin, bu noktada yeterli olması gerektiğini düşünüyorum. 'Çatışma teorisi', sanırım, yapısal-fonksiyonalist madalyonun öbür yüzüdür ve o da benzer sınırlılıkların çoğuyla tanımlanabilir.

İkinci bir yaklaşım modeli, bazen 'çatışma teorisi' ile arala-

rında çok yakın bir bağ kurulsa da, özünde ondan çok farklı olan bir modeldir. Bu yaklaşım, 'radikal' sosyoloji ile 'muhafazakâr' anlayışı bir tezat ilişkisi içine sokmaya çabalayan bakıştır. Bu bakışın çıkış noktası, sosyolojik olmaktan çok ideolojiktir; çünkü akademik sosyolojinin önemli bir kısmı ve özelde yapısal-fonksiyonel teori, öne sürüldüğü gibi, 'muhafazakâr' ideolojik duruşla bağlantılıdır. Bu duruşun çelişkileri ve zayıflıkları, 'radikal' konumun içini doldurduğu bir sosyolojik perspektif ile teşhir edilebilir. Bu yaklaşım, diğer taraftan, ciddi epistemolojik problemleri de beraberinde getirir; çünkü 'radikal sosyolojinin', konuya yaklaşım tarzıyla ilişkili olarak kendisinin nerede durduğu hiç de belirgin değildir. Marksizm, hem deneysel olarak doğruluğu kanıtlanmış bir teori gövdesi olma, hem de siyasî harekete bir ahlaki yol gösterici olma iddiasını sürdürme çabasında, her zaman epistemolojik güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır: Bu sebeptendir ki Marksizm, açık sözlü pozitivizm ya da ikinci şık olan etiksel görecelik içinde erimemeye her zaman özen gösterir -bu özen, kendisini, en belirgin olarak Kautsky ve Bernstein arasındaki çatışmada belli eder. Fakat, 'muhafazakâr' sosyolojiye nazaran 'radikal' sosyoloji kavrayışından doğan zorluklar belki de daha fazla telaffuz edilir; çünkü buradaki ima, Marksizmde olduğu gibi, sosyal realitenin varsayımsal olarak bilimsel bir şekilde doğrulanmış bir yorumu bulunmadığı; bunun yerine, birbirleriyle çarpışan iki ideolojik yorumun var olduğudur.[3]

Böylesi problemleri görmektir ki, çareyi bilgi sosyolojisinin narsistik bir uygulamasında bulan sosyolojinin, çağımızdaki gezileri içinde, üçüncü bir tepkinin kışkırtılmasına yardımcı olmuştur.[4] 'Radikal sosyoloji'yi yapılandırma girişiminde olduğu gibi bu, çoğu eleştiriler tarafından yapısal-fonksiyonalizme özgü olarak düşünülen, "sosyal teori ve sosyolojik araştırma, yorumlama veya açıklama amacıyla ele aldığı sosyal fenomenler bağlamında 'nötr' olmalıdır" önermesine karşı bir protestodur. Hiç şüphe yok ki, sosyal teorinin temel geleneklerini ve tarzlarını

üretmiş olan sosyal ve siyasî bağlamlar bakımından sosyal düşüncenin tarihini araştırmak, (daha sonra aşağıda vurgulayacağım gibi) değerli olduğu kadar, sonuç da verir. Fakat bu, böyle bir çabanın kendi içinde sosyoloji için yeni bir teorik çerçeve üretebileceği ifadesiyle ilgili olan *petitio principii*'yi görmek için özel nüfuz edebilme yeteneğine ihtiyaç duymaz; sosyolojinin bilgi sosyolojisi içinde aslının başkalaştırılması, mantıksal olarak, imkânsız olan bir çabadır.

Nihayet, yapısal-fonksiyonalizmin görece ani ölümü, benim kurumsal analizden geriye çekilme olarak adlandırdığım olguyla bağlantılı olan bir saf gönüllülüğün (voluntarizm) yeniden canlanmasını uyarmıştır.[5] Sosyal teorinin öncü biçimleri, ifade edildiği gibi, insana, aksi halde vasıfsız kalacak bir moral, evrene anlam yükleyen aktif, irade sahibi bir fâil, yani toplumu üreten başat etken olmaktan ziyade sosyal etkilerin pasif bir alıcısı anlamına gelen *homo sociologicus* (sosyolojik insan) muamelesi yapmıştır. Eğer bu görev bir dereceye kadar yerine getirilirse, bundan çıkarılacak çıkarımlar -ki sosyal varoluşun en temel boyutları, bireylerin sosyal gerçekliğe dair kendi olgusal tecrübelerini şekillendirdikleri 'gündelik yaşamın' saçmalığıyla ilişkili olanlardır- makroyapısal sosyal biçimler ve sosyal süreçler çalışmasıyla ilişkili olan temel meselelerden bir geri çekilişi kolaylıkla rasyonalize edebilir. Şimdiye kadar durumun böyle olduğu üzere, biz sosyolojik muhayyileye her zaman başta gelen uyarıcılar olmuş olan problemleri, basit bir şekilde terk ediyoruz. Benzer bir gözlemden bazısı, belirli yakın zaman Marksist yazarların çalışmalarında bulunan vurgular hakkında da yapılabilir. Batıda Marksist ilmin yeniden çağdaş canlanması ve eski kuşaklardan birinde 'resmi' Marksizmin gerekirciliğini (determinizm) sorgulamış olan Lukács ve Korsch gibi yazarların itibarlarının yeniden iade edilmesi, birçok sevindirici sonuçları beraberinde getirmiştir. *Capital*'in yorumu ve sonraki diğer çalışmaları için Marks'ın eski yazılarının öneminin gecikmiş özümsemesiyle beraber, bize,

Marks düşüncesinin hem simetrisi hem de inceliğinin tam bir değerlendirilmesi vcrilmiştir. Fakat bu, ayrıca, hemen hemen bütünyle Marks'ın gençlik çalışmalarından türetilen seçici düşüncelere güvenerek, akademik sosyal teorinin bazı çağdaş akımlarında da savunulduğu gibi, tek yanlı ve eksik bir voluntarizm sunmuş olan bir Marksizm biçimi de üretmiştir.[6]

Ben yapısal-fonksiyonalizme bu dört eleştirel tepkinin hiçbirisinin, içinde bulunduğumuz şartlarda en fazla ihtiyaç duyulan şeyi sağladığına inanmıyorum -mamañih, onların sosyolojideki başka temel problemlere önemli katkıları olabileceğini saklı tutalım. Yapısal-fonksiyonalizmin entelektüel yetersizliklerinin köklerini, sanırım, birçoklarının varsaydığından daha geriye götürülmesi gerekir.[7] Ondokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında sosyal düşüncenin esas görünüşünün iki genel bakış açısı, birisi akademik sosyolojiyle, diğeri ise Marksizmle ilişkilendirilerek ayrımlanabilir. Her ikisi de, bu evrimde bir büyük yarıлма, bir 'büyük bölünme' görür.[8] Akademik sosyolojinin sahiplendiğı en yaygın bakış açısı, büyük teknik incelikli bir düşünmenin gözlemlendiğı Parsons'un *The Structure of Social Action* (*Sosyal Eylemin Yapısı*) adlı çalışmasında ve onu izleyen yazarlar tarafından ise daha kaba bir biçimde betimlenmiştir. Bu anlayışa göre; sosyal düşünce tarihinde 'büyük bölünme', en özgün fikirleri 1890-1920 yılları arasında mercek altına yatırılmış olan yazarların -özellikle Durkheim ve Max Weber- eserlerinden sonra meydana gelmiştir. Daha belirginleştirerek ifade etmek gerekirse bu düşünürler, tahmin edileceğı üzere, seleflerinin yazılarına değeri kazandıran ideolojik eğilimle kendisine bir yön tayin eden spekülâtif tarih felsefesini parçalamışlardır: Sosyoloji, mevcut kurulu profesyonel disiplinlerle eşit değerde deneysel temele sahip, bilimsel titizlik içinde bir çalışma alanı olarak kurulmuştur. Bu temel duruşu yakalamış olanlar, Parsons'un gidişatı kırılmaya uğrattığı çalışmasında yaptığı gibi, Durkheim ve Weber gibi yazarların, sosyolojiye katkı yapmada incelikle işledikleri çev-

reyi biçimlendiren sosyal ve politik olayları genellikle önemse-memişlerdir.[9] Sosyal düşüncenin ilerleyişindeki bu bölünme sınırı, sosyolojik metodun temel göstergelerinin mantıksal ve de-neysel analizi sayesinde meydana getirilen entelektüel bir geliş-mişlik olarak değerlendirilir.

Ortodoks-Marksist -yine, daha az ya da çok incelik derecele-riyle geliştirilmiş- yorum, kaçınılmaz olarak, çok farklıdır ve 1890-1920 kuşağının önemini ölçme konusunda, onların yazıla-rını ürettikleri sosyal arka plana bakmaya yönelmez⁹. Bu bakış açısına göre, insanın toplum anlayışında ideoloji ve felsefeyi bi-limden ayıran sınır, Marks'ın çalışmalarında elbette bulunabilir. Modern sosyolojinin 'öncüleri' diye tanıtılanların yazıları, Marks'a karşı gösterilen bir burjuvazi tepkisini temsil etmek şek-linde düşünülebilir: Sosyal terimlerle söylersek, yüzyılın başında devrimci Marksist partilerin büyümesiyle başgösteren tehdit kar-şısında kapitalizmin entelektüel bir savunması denebilir. Yeni bi-limsel sosyolojiye ilk katkılar olmaktan çok uzakta olarak Durk-heim, Weber ve çağdaşlarının çalışmaları, burjuvazi ideolojisinin bir tasarrufudur.

Ben, burada, birbirleriyle çarpışan bu görüşlerin görece er-demlerini tartışmak istemiyorum. Onun yerine, çağdaş sosyal te-orinin ilgilenmesi gerektiğini düşündüğüm ödevlerin belirlen-mesi için, sadece ima ettikleri şeylere işaret etmeyi tercih ederim. Parsons'un başlattığı konumla karşılaştırılabilir olan ya da ondan türetilen ve akademik sosyolojide en çok kabul gören pozisyonu kabul edenler, temelde, sosyal teoriyi kökü bakımından ünlü sosyal düşünürlerin hepsinin (sadece 1890-1920 dönemi değil, ondokuzuncu yüzyıl boyunca ve yirminci yüzyılın başları da da-hil olmak üzere) esinlendiği ilgilerden koparmışlardır. Bu, 'gele-neksel' toplumu yok eden ve yeni bir 'modern' düzen meydana getiren dönüşümün doğasıyla bağlantılıdır. Örneğin; Parsons'un *The Structure of Social Action (Sosyal Eylemin Yapısı)*'da Pareto, Durkheim ve Weber tartışması, onların çalışmasını sosyolojik

metod ya da teorinin yeni ortaya çıkan evrensel çerçevesinin içkin bir bildirisi şeklinde yorumlamak suretiyle, bu hakkı verilmeyen merakı hemen hemen bütünüyle silmiştir. Soyut bir 'genel teorinin' oluşturulması, o halde, sosyolojide izi sürülecek temel hedef olarak yorumlanır. Sorun, böyle bir amacın ne kadar makul olduğu değildir; burada önemli olan şey, vurgunun tüm ağırlığının gelişme analizinden başka yöne yöneltilmiş olmasıdır. 'Geleneksel', (yani endüstri-öncesi) toplumun ve 'modern' toplumun temel özelliklerinin *bilindiği*, zımnen kabul edilmiştir. Nitekim, eğer 'gelişme' çalışmasına bir yer ayrılırsa bu çalışma, bir toplumun bir tarzdan diğerine hareket ettiği süreçleri didik didik etmeyi de içinde barındırmalıdır. Ve bu, sosyolojik söylem içinde 'gelişme' şimdilerde *ne anlama geliyorsa*, odur. Her ne kadar sosyal değişim bir toplum endüstrileştikten sonra dursa da: 'az gelişmiş' ülkeler, 'gelişmiş' olanlarla aradaki farkı görmek üzere karşılaştırılır -hâlbuki endüstri toplumları, hiç sorgulanamaz bir şekilde tarih içinde benzeri görülmedik oranda bir sosyal değişim yaşarlar.

İlk bakışta öyle olmamasına rağmen bu, Marksizm'de de görülebilirdi: Çünkü, Marks, her şeyin ötesinde, sosyal değişimden dolayı insan potansiyellerinin kıvrımlarına ve insanın toplum içindeki yaşantısını anlamanın bir anahtarı olarak da tarih üzerine her zaman vurgu yapmıştır. Ama Marksizmin kendi 'büyük bölünme' kavrayışıyla, kendi gözleri görmez olmuştur. Çünkü, sadece resmî ortodoksluğa saldırmaya çabalamış olanlardır ki, Marksizmi gerçekten genelde sınıf toplumu özelde kapitalizm hakkında kurulu ve aksi iddia edilemez önermeler kümesi şeklinde düşünmek yerine, bir metod olarak ele almayı denemişlerdir. Marks, hayat süresi boyunca, kapitalizmde değişim süreçlerinin, evrensel olarak devrimsel bir değişim yönünde hiçbir zaman yükselen bir ivme üretememiş olması gibi şatafatsız bir gerçekle yüzleşmiştir. Marks'tan sonra Marksizmin buna tepkisi ise, emperyalizm teorisine referansta bulunarak, bizatihi kapitalist top-

lumun bu azametini açıklama araştırmasına girmek olmuştur. Eğer kapitalist düzenin aşılması başarılamadıysa bu, ondokuzuncu yüzyıldan bu yana kapitalist gelişmenin kendinde içkin olan faktörlerden dolayı değil, kapitalist toplumlar ile 'az gelişmiş' dünya arasındaki ilişkiler içinde sınıf çatışmasının bir dönüşüme uğramasının sonucudur; kapitalist toplum içerisinde sınıf sömürsünün etkileri, endüstrileşememiş ülkelerin sömürülmesi yoluyla körletilmiş ya da başka yöne çevrilmiştir. Böylesi bir görüşte var olan tutarlılık unsurları ne olursa olsun, yine akademik sosyolojide olduğu gibi, bunun etkileri, hemen hemen tüm dikkatin 'Üçüncü Dünya' ülkelerinde yapılan özgürlük çabalarına odaklanması olmuştur. Bunun sonucu, en azından çok yakın zamana kadar, bu yüzyılın ilk yetmiş yılı boyunca kapitalizmin gelişimiyle ilgili ortodoks-Marksist yorumlarda hemen hemen tam bir kısırlığın meydana gelmiş olmasıdır. Marksizm, siyasî meşruiyetin ana ilkesi olarak kendi kendini yöneten toplumların gelişmesiyle başa baş bir mücadele ortaya koyabilmek için, eskisine nazaran daha az donanımlıdır.

Bu yüzden, akademik sosyoloji içinde hâkim gidişatlar ve Marksist sosyal düşüncenin genel çarpıklığı, modern sosyolojiye ilk kez büyük katkıları teşvik etmiş olan problemleri anlamamızda herhangi önemli bir ilerlemeyi her sereferinde tıkama yönünde hareket etmiştir. Eğer sosyoloji bir geçiş sürecindeyse bunun sebebi, geçtiğimiz 20-30 yıl boyunca sosyal teorinin temel yönelimlerinin, bu problemleri analiz etmek için bize yeterli araçlar vermemiş olmasıdır. 'Endüstri toplumu' gibi geniş kapsamlı bir terimin hasta bir bakışla kullanılması suretiyle bitleştirildiği 'ideolojinin sonu' gibi hafif iddialar, akademik sosyolojide, özellikle de Birleşik Devletler'de somut analizlerden geçirilmiştir. Buna karşın ortodoks-Marksizm, bu noktada, mobilyalara çarptığında ve çevresini algılayamadığında bile ısrarla görme yeteneğini kaybetmediği iddiasında bulunan kör bir adama benziyor.

Sosyolojinin krizi, aynı zamanda Marksizm ve sosyal demok-

rasi olmak üzere başlıca iki biçimde meydana gelen bir sosyalizm krizidir de. Politik felsefe biçimleri olarak bunların yararlıklarını doğrudan tartışmayı doğru bulmuyorum; öyle inanıyorum ki, bu kitapta verilen analizler, politik hareketin normatif yol göstericileri olarak, onların savlarıyla daha yakından ilişkilidir. Bunun yanı sıra, bu çalışmanın, hiçbir anlamda ne ileri toplumların genel geçer bir yorumu şeklinde görülebileceğini ne de modern devlet için her zaman kullanılabilecek bir analiz girişimi olduğunu vurgulamak gerekir. Sınıf yapısı probleminin bir incelemesi olarak bu çalışma, bu olguların yalnızca belirli yönlerini irdelemekte ve bunu yapabilmek için de sınıf teorisi çalışmalarının uzun bir geleneğini kendine göre resmetmektedir. Bu düşüncemi sağlam bir şekilde oturtabilmek için yola çıkmayı düşündüğüm önermelerden bazıları, artık gelenekselleşmiş ve Marksist olmayan inançlarca ve de Marksistlerce büyük ölçüde kabul görmüştür; kitabın içerdiği diğer iddialar ise, her iki düşünce okulu tarafından da mevcut yerleşik doktrinlere kesinlikle aykırı olarak görülecektir.

Çağdaş sosyal teoride yeni çıkış noktalarına ihtiyaç bulunduğunu ifade ederken ve sosyolojide çoktan beri devam etmekte olan problemi (sınıflar ve sınıf çatışması sorunu) -ki biri bunun sosyolojinin *kendi içinde* bir problem olduğunu söyleyebilir- soruşturmayı isterken ben, bir tür ayıklama yapmıyorum.[10] Böyle bir prosedürün mantığı, elbette, kendinde saklıdır. Ama ben kendi adıma şunu vurgulamalıyım ki, bu kitap, Marks'ın görüşlerinin ondokuzuncu yüzyıl ötesinde ilerleme kaydetmiş olan endüstriyel düzene nasıl da alakasız kaçtığı gösterilerek, Marks'ı 'reddeden' girişimlerin popüler çizgisinde bir son nokta olarak görülmemelidir. Ne var ki üçüncü basamak endüstrileşmiş dünyada, köklü bir anlamda, hem 'Marksist-sonrası' hem de 'burjuvazi-sonrası' özellikleri gösteren bir toplumda yaşadığımıza inanıyorum. Fakat, yine de, salt 'endüstri-sonrası' haliyle 'kapitalist-sonrası' olan bir toplumda yaşadığımız söylenemez.

Belirli bir yapıya sahip bu kitabı okumayı kolaylaştırmak için

kitabta geçen önemli teorilerden bazılarını burada anmak istiyorum.

1. Sınıf teorisi ve ilerlemiş toplumların gelişmelerinin yorumu problemleri, geçmişte, 'geleneksel' ve 'modern toplum' (ya da bu terimler yerine kullanılabilecek eşanlamlı kelimeler her ne ise onlar) arasında aşırı basitleştirilmiş karşılaştırmalar yapılarak karanlıktaki bırakılmıştır. Ondokuzuncu yüzyıldan başlayarak sosyoloji tarihinin iligine kadar emdirilen böylesi karşılaştırmalar, normal olarak, soyut tipolojilerde ifade edilmiştir -söz gelişi; 'feodalizm'e karşı 'kapitalizm', *Gemeinschaft*'e (cemaat) karşı *Gesellschaft* (toplum), 'mekanik dayanışma'ya karşı 'organik dayanışma' vs. gibi. Daha açık olarak ifade etmek gerekirse, hatalı olarak meydana getirilen şeyler, tümüyle meşru ve gerekli olarak meydana getirilen bu tipolojiler değil, yorumlayıcı modeller olarak onların uygulamalarıdır. Açıkça ifade edilmekten çok genellikle zımnen belirtilen iki varsayım, bu uygulamalara rehber olmuştur: (a) herhangi bir toplumun karakteristik doğası, evvelâ, onun teknolojik ya da ekonomik gelişme seviyesiyle şekillenir; (b) bunun sonucu olarak, zamanın herhangi bir noktasında ekonomik açıdan en fazla gelişme gösteren toplumlar (fakat bu tanımlanmalıdır), şimdiki zaman içindeki bir gelecek imgesiyle kendilerini diğer toplumların muhayyilelerine sunarlar.

2. Yukarıda ifade edilen biçimiyle bu önermelerin hepsinin reddedilmesi şarttır. Sınıf teorisinin ilerlemesine onların önyargılı yaklaşıyor olmaları, Amerikan ve Avrupalı sosyologlar tarafından sınıf nosyonunun ele alınışı arasındaki zıtlıklar, tüm çarpıcılığıyla işaret edilerek yukarıda betimlenmektedir. Kavramın kullanışlılığı konusunda şüphe duydukları gözle görülür bir şekilde belli olan Amerikalılar, bu kavramı 'katmanlaşma' ile tanımlamışlar veya her ne biçimiyle olursa olsun, çağdaş sosyoloji içindeki kullanışlılığını sık sık ve sert bir tavırla inkâr etmişlerdir.[11] Avrupalılar ise bu kavramı, analizlerinde temel bir unsur olarak alma eğilimi göstermişlerdir. Öne süreceğim gibi bu, Amerika

Birleşik Devletleri ile Avrupa'nın geçmişten bugüne gelişimi arasında gerçek ve çok geniş farklılıkları yansıtır. Her ne kadar bu farklılıkların sınıf teorisi için ve kapitalist gelişimin yorumu için gerçek kıymetlerine çok zaman işaret edilmişse de, özellikle yukarıda belirtilen varsayımlardan dolayı gözden kaçırıldıkları da olmuştur. Bütün bunlardan çıkarsanabilecek sonuç şudur: Bir yandan Avrupa toplumlarının (Marks'ın) 'örnek model'ini meydana getirmeleri ve bunun sonucu olarak da Birleşik Devletler'deki sosyal yapının gelecekte onların yönüne doğru dönecek olması; ya da bugünkü dünyada, artık çok daha yaygın bir şekilde, teknolojik anlamda en ileri noktaya ulaşmış olan Birleşik Devletler'in Avrupa toplumlarının o yöne hareket edeceği 'örnek model'i oluşturması.

3. Sınıfların 'varoluşları' veya 'yokoluşları' hakkında konuşmaktansa, benim *sınıf yapılaşması* olarak isimlendireceğim olgunun çeşitleri ve seviyelerinden bahsedebiliriz. Sınıf yapılaşmasının seviyelerini etkileyen faktörler, salt veya hatta öncelikle olarak, ekonomik ya da teknolojik karmaşıklıkla açıklanabilir değildir; ve *doğrudan doğruya* 'sınıf toplumu' betimlemesinden çıkarsanamaz. Kapitalizm, benim aşağıda açacağım nedenlerden dolayı, içsel olarak bir sınıf toplumdur ve bu, diğer toplumlar olduğu kadar Birleşik Devletler için de doğrudur; fakat bu durum, Birleşik Devletler'deki sınıf yapılaşması seviyelerinin, diğer kapitalist ülkelerdekinden daha zayıfça tanımlanabilir olduğunu ve önceden kestirilebilir bir gelecek içinde bundan sonra da büyük bir ihtimalle öyle olacağı gerçeğini geçersiz kılmaz.

4. Kapitalist (ile sosyalist) toplumların gelişimindeki farklılıklar, geçmişte çoklukla yapıldığı gibi, birbirinden farklı 'kültürel değerler' etkisinin bir sonucu olduğu şeklinde bir imayla anlaşılmaya çalışılacak kadar basit değildir; kolaylıkla ayırt edilebilecek bir olgu olmasına karşın, yakın zamana kadar sosyolojide kullanılmış olan 'sanayi toplumu' etiketinin genel kullanımı neticesinde örtük kalan sosyo-ekonomik iç yapının, kendi içinde sü-

regiden farklılıkları söz konusudur. Bunları ayrıntılı bir şekilde tanımlamaya ve sınıflandırmaya girişmek, bu kitabın başta gelen amacı değildir -fakat, bu sorunun, üzerindeki ölü toprağı kaldırı-larak canlandırılmış olan karşılaştırmalı sosyolojinin yüzleşmesi gereken acil problemlerden biri olması gerektiğini düşünüyorum. Dahası, kendi örneğimi betimlemek için bir deneysel referans kaynağı olarak sınırlı sayıda toplum üzerinde yoğunlaşmalıyım. Bu bakımdan, kapitalist ülkeleri müzakere ederken başlıca Birleşik Devletler, İngiltere, Fransa ve Japonya'yı ilgilendiren malzemelere gönderme yapmam uygun olacaktır; sosyalist ülkelerin analizini yaparken de Sovyetler Birliği, Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya ile alakalı çalışmalar üzerinden hareket edeceğim. Özellikle Fransa modeli öğreticidir; çünkü tıpkı çok sayıda akademik sosyoloğun diğer toplumların, kendilerini içinde bulabilecekleri geleceklerini Amerika'dan takip etmiş olmaları gibi, birçok Marksist de benzer şekilde 1968'den bu yana Fransa'ya bakmıştır. Fransa'da Mayıs 1968 olayları, işçi sınıfının kapitalist toplumun sonunu işaretleyecek devrimsel afete yol açabilme potansiyeline bağlı olan bir inançla, olaylardan sonra da yaşatılmaya devam edilmiştir. Gerçek ise bundan daha bayağıdır: Fransız toplumunun gelişimini şekillendiren ve onu (İtalya'yla birlikte) diğer kapitalist ülkelerin çoğundan ayıran belirli faktörler vardır; bu, bir anlamda Birleşik Devletler'den yüz seksen derece farklı bir duruma işaret eder. Fransa'nın ve İtalya'nın çağdaş Marksist düşünce içinde en çok teşvik edici ve en özgün akımların kaynakları olmuş olmaları pek şaşırtıcı değildir; eşit oranda şaşırtıcı olmayan şey ise bu yazarlar tarafından üretilen fikirlerden bazıları (söz gelimi, devrimci 'yeni işçi sınıfı' düşünceleri), meselâ ABD'ye doğrudan uygulandığı zaman öyle pek aydınlatıcı bir şeylerin ortaya çıkmamasıdır.

Toplumlar arasında enfastrüktürde (altyapı) süregelen farklılıkların var oluşuna işaret etmek, zorunlu ve evrensel bir neden-sel önceliği, bizzat enfastrüktürel etkenler ile uzlaştırmak de-

mek değildir. Tam aksine ben, böyle farkları hem şartlandıran hem de ifade eden spesifik siyasi etkilere, sınıf yapılarının oluşumunu ve gelişimini yorumlamada öncelikli bir rol verilmesi gerektiğini öne süreceğim.

5. Bu, genellikle takdim edilenlerden ayrı olarak, kapitalist ve sosyalist toplumlar arasındaki farkların giderek azaldığı gibi bir anlayışı yansıtan ve 'yakınlaşma teorisi' diye adlandırılan bir eleştiriye yol açar. 'Yakınlaşma teorisi' kesinlikle yanıltıcı veya yanıltıcıdır, çünkü benim şimdiye kadar göndermede bulunduğum ve reddettiğim sosyal gelişmeyle alâkalı iki varsayım ile paralellik arz eder. Ancak eşit ölçüde önemli olan bir başka şey, tartışmanın, sözkonusu konuların dallanmalarını gözden ırak tutan deneysel referans çerçevesi içinde çarpıtılmış olmasıdır. Bu zıtlığa yapılan çoğu katkılar, bir yanda Birleşik Devletler ve diğer yanda Sovyetler Birliği arasında yapılan karşılaştırmalar şeklindedir; fakat bu, bazı yönlerden -ve bu ülkelerin diğerleri üzerine politik üstünlüğünün genişliğinden türetilen anlaşılması güç etkenlerle birlikte- her bir genel toplum tipinin *en az tipik* örneklerini karşılaştırmaktır.

6. 'Yakınlaşma teorisi' şimdilerde eski moda ve aptalca görünüyor ve en azından bir on yıl öncesinde sunulduğu andaki sadelikleri, daha önceki destekçilerinin çoğu tarafından artık terk edilmiştir. Ama, teknokratik teorinin özellikle 'sanayi-sonrası toplum' teorisinin yeni -ya da yeni işlenilen- biçimlerince doldurulmaktadır. Ben bunların, ister kapitalist, ister sosyalist topluma, isterse her ikisine birden referansla kullanılıyor olsunlar, öbür taraftan ciddi bir şekilde sansürlenmesi gerektiğini savunacağım. Eğer Daniel Bell kapitalizmin en ikna edici reklamcısına terfi ettirilmiş ise, Herbert Marcus kapitalizmin en başarılı maharetle işini yapmış şöhretli yazarıdır! Teknokratik teori ve Roszak'ın 'karşı-kültür' diye isimlendirdiği düşünce, güncelleştirilen 'ideolojilerin sonu' tezinin iki yüzüdür.

7. Bu kitapta ben, kapitalizmin değil belki ama, -meselâ bir

ekonomik örgütlenme ilkesi olarak- *kapitalist toplumun*, bir bakıma ayrıksı bir bakış tarzını geliştireceğim. Marks, ondokuzuncu yüzyılın başlarındaki İngiliz kapitalist ekonomisinin refakatinde kapitalist toplumun en enerjik çağını tanımlamaya giriştiğinde, kendisine ortodoks politik ekonomiyi rehber edinmişti. Bunun, en iyi ihtimalle yanıltıcı ama daha kötüsü yanlış olduğuna inanıyorum. Ancak; herkes, ekonomik yaşam içinde devlet 'müdahalesine' yönelik herhangi bir hareketin ve -birçok Marksist olmayan yazarın ileri sürmüştüğü gibi- endüstride toplu sözleşme meşruiyetinin kabul edilmesi ve işçi sınıfının özgür kılınmasının, bir bakıma, kısmi olarak kapitalist toplumun üst evresini temsil ettiği şeklinde mantıksal imalar taşıyan böyle bir görüşü kabul etmiştir gerçekten. Mevcut hâl, bunun tam zıttıdır; kapitalist toplumlar, sadece bu süreçler oluşursa, tam olarak gelişmiş olurlar-gerçi devletin rolü sorunu karmaşık bir problem-dir: Çünkü Polanyi'nin işaret ettiği gibi, 'serbest pazar', devletin endüstriyel kapitalizmi teşvik etmede, kendi bilinciyle aktif rol oynadığı diğer ülkeleri bir kenara bırakırsak, ondokuzuncu yüzyıl İngilteresinde bile kurgu film türü bir şeydi.

8. Sosyalizm, kapitalist toplumun aşılmasıyla uygunluk arz eden bir olgu olarak görülmez, ama, yine de bir 'endüstri toplumu' biçimi olarak, ikincisinden çok ayrıksı bir farklılığa sahip olduğunu belirtmek gerekir. Kapitalist ile sosyalist toplumlar arasındaki çelişki, benim atıfta bulunduğum 'sosyalizm paradoksu'nun yaşayan bir görünümüdür: Bu paradoks, sosyalist teoriyi meydana getiren iki öğeden kaynaklanan bir ikilem; üretimin insan ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi ilkesi ile insanın insan üzerinde sömürücü egemenliğinin yok edilmesi ya da en azından azaltılması ilkesi arasındaki ihtilaftır. Eğer isterseniz, buna, klasik özgürlüğe karşı eşitlik ikileminin -ama çok spesifik bir biçimde tezahür eden- modern bir ifadesi diyebiliriz.

1. MARKS'IN SINIFLAR TEORİSİ

Sosyolojinin babası konumuna Comte'dan ziyade, -bu yeni disipline adını veren bizzat Comte olmasına rağmen- Saint Simon layık görülür. Saint-Simon'un fikirlerinin, bir yandan Comte'un pozitivizmine ve oradan da Durkheim ile 'endüstri toplumu'nun modern teorilerine; ve diğer yandan, Marks ve onu izleyen Marksist kuşaklar tarafından formüle edilen 'kapitalizm' analizine ve eleştirisine yol açan bir çatallanma serüveni vardır.[1] Saint-Simon, sistematik bir düşünür değildi. Yazıları karmaşıktı ve çok fazla olmamakla birlikte kendi içinde çelişkileri vardı. Yine de, Klasik Dönem'den modern endüstriyalizm çağına kadar Avrupa gelişiminin yorumu çerçevesinde uyumlu bir sosyal sınıflar teorisinin temel öğelerini çizebilmişti. Saint-Simon'a göre toplum, olgunlaşma, zayıflama ve yok olma gibi büyüme evrelerinden geçer; her birbirini izleyen toplum tipi içinde, kendi içsel gelişimi neticesinde meydana gelecek kendi yıkımının tohumlarını da barındırır. Onun inancına göre çağdaş yüzyıl, bir geçiş dönemi olmasından ötürü, sınıf çatışmasının bir salgın haline geldiği asırdır. Feodalizm çürümüş olsa da, henüz tamamen yıkılmış değildir ve yeni yeni ortaya çıkan sanayi toplumu, sadece, kısmi bir biçim almıştır. Saint-Simon, feodal dönemin sonuna doğru serbest şehir komünlerinin gelişmesi sırasında, yeni toplumun materyal kaynaklarını tanımlamıştır. Ona göre, bu kaynak, feodal aristokrasiden bağımsız olarak bir şehir 'vatandaşlığı' kuran şehir burjuvazisiydi. Bu şehir burjuvazisi, imalat ile birlikte boy gösteren taşınabilir mülkiyetin sahipliğinden güç kazanma iddiası türeten yeni endüstriyeller sınıfının çekirdeğini oluşturmuştu.

Saint-Simon'un 'endüstriyel' kullanımı, onun genel olarak 'sınıf' ifadesini kullanımındaki gibi, kendi içinde bütünüyle tutarlı olmaktan uzaktı. Bazı durumlarda endüstriyalistlerden, toplumun tam bir alt-gruplanması; *proleterler*'den ayrı bir sınıf şeklinde bahsetti. Ne var ki, daha karakteristik bir vurgulamayla Saint-Simon, *endüstriyelleri*, feodal düzenin bakiyesi içinden sirayet etmiş olan 'parazit' unsurlarla ters tarafa koyarak, onlardan ayrıarak sanayi üretimiyle ilgili olanların toplamı olarak ele aldı. Endüstriyeller sınıfı, o yüzden, "toplumun ihtiyaçlarını ya da fiziksel zevklerini tatmin etmenin bir ya da birkaç aracını üretmek için çalışan ya da toplumun farklı üyelerinin kullanımına bir sevler kovan" herkesle uzlaşan bir tanıma sahipti. [2] Saint-Simon'un endüstriyalist sınıftan, en nihayetinde toplumda 'tek sınıf' olma kaderine mahkum olarak bahsetmesi, işte bu anlamdadır. Önceki toplumsal biçimleri nitelemiş olan bir azınlığın çoğunluk üzerine zorlayıcı baskısı, endüstri toplumunda, üyelerinin 'tümünce özgür bir şekilde kabul edilen bir düzen tarafından hükümsüz kılınarak iptal edilecektir. Endüstri toplumunun ortaya çıkışı, iktidar sahibi olmaya yönelik insan itkisini, 'insanın boyun eğdirilmesi'nden, 'doğanın boyun eğdirilmesi'ne kaydırır. Bu sebepten dolayı, 'tek sınıflı' toplum, -her ne kadar kazanımların farklı dağılımı bakımından hiçbir surette eşitlikçi olmasa da- 'sınıfsız' bir toplumdur. Endüstri toplumunda insanları 'yönetme'nin yerini eşyanın 'idare'si alacaktır. Sınıf üstünlüğünün bir aracı olarak devlet ise kaybolup gidecektir.

Şu açıktır ki, Marks'ın sınıflar ve sınıf çatışmaları kavramlarının esas unsurlarının birçoğu, Saint-Simon'da da bulunabilir. Fakat Marks Saint-Simon'a çok şey borçlu olsa da, -hepsinden önce, elbette, klasik Alman felsefesi ve Smith ve Ricardo'nun ortodoks politik ekonomisi olmak üzere- başka teorik geleneklerden de ağırlıklı bir şekilde yararlanmıştı; ve onun kendi günceline taşıdığı genel bakış açısı, ondan öncekiler tarafından geliştirilenden çok daha yoğun bir şekilde zorlayıcı bir sentezdir. Sosyal dü-

şüncede hiçbir büyük fikir, hiçbir zaman tek bir beynin ürünü olmamıştır; aksine büyük düşünürler, kendi zamanlarının entelektüel atmosferi içinde oluşturulmuş olan kavrayışlara somut ifadeler bulmuşlardır. Marks'ın yazılarının çoğunda, Saint-Simon'un yazılarında olduğu gibi, sınıf kavramı, biçimsel bir tanım bağlayıcılığı olmaksızın serbest bir şekilde kullanılır. Marks, hayatının sonuna yaklaşıp kadar sınıf niteliklerine dair biçimsel bir tartışmaya girişmeyi gerekli görmemişti; ve 'sınıflar' üzerine *Capital*'in üçüncü cildinin sonuna doğru yer alan ünlü yazısı, tam da kavramın doğasına ilişkin özlü bir bildiri sunacağı yerde biter. Bunun, Marks'ın çalışmalarının bu bağlamdaki 'yorumu' üzerine olan tartışmadaki zaten yeterince güç konuların daha da karmaşıklaşmasına yardım etmiş etkenlerden birisi olduğu açıktır: Marks'm sınıf kavramlaştırmasına dair biçimsel özelliklerin, belirli çerçeveler içerisinde sınıf ilişkilerini analiz ettiği çeşitli yazılarından çıkarımlanması gerekir.

Saint-Simon'unkiyle benzer olarak Marks'm sınıf teorisi, Avrupa'nın geleneksel sosyal yapılarını dramatik bir şekilde dönüştürmüş olan değişimlerin doğasını kavramaya dönük bir girişimin parçası olarak çalışılmıştır. Fakat (Durkheim için olduğu gibi) Saint-Simon için, feodalizm ve endüstri toplumu arasındaki geçmişte yaşanan geçici 'kriz' dönemi nasıl bir temel idiyse; üçlü feodalizm-kapitalizm-sosyalizm dönüşümleri de Marks'm yazıları için benzer bir temel oluşturmuştur. Daha kesin bir ifadeyle söylenirse Marks için kapitalizm, ağırlıklı bir anlamda, feodalizm ile geleceğin daha yerleşik sınıfsız toplumu arasında bulunan bir zaman kesitini işgal eden geçici bir 'aşamadır'. Ancak bu, feodalizmin endüstriyalizm tarafından sancılı yerinden edilme sürecinin beraberinde vuku bulmuş olan basit bir 'düzensizlik' evresi değil, kendine özgü yapısı ve kendi içsel dinamiğiyle gerçekten yeni bir toplum biçimidir. Marks, bir 'endüstriyalizm' eleştiricisi değil, 'kapitalist-endüstriyalizm' eleştiricisiydi. Kapitalizmi, kendi kavramlarıyla yüzleştirmek ve bu kavramlarla bir analize ko-

nu etmek zorunludur. Sınıf çatışması, Fransız pozitivistlerin öne sürmüş olduğu gibi, endüstri toplumunun ortaya çıkışında 'fonksiyonlar dengesinde bozulma'nın bir göstergesi değildir; bundan farklı olarak, kapitalizmin en derinindeki karakterini ifade eder. Buradaki fark, temel bir farktır. Zira, ilk bakışta sınıf çatışması, feodalizmin son izleri silinir silinmez kendi ahengiyle büyük ölçüde kaybolacak bir olgu gibi gözükür (bundan olacak ki, bu düşünce akımının en derinlikli temsilcilerinden biri olan Durkheim'ın eserlerinde sınıf çatışması, sadece ~~g~~rece küçük bir yer işgal eder); ama öyle değildir. Marks, endüstriyalizm macerasının, insanın üretimsel yapıp-etmeleriyle meydana getirilebilecek devasa bir zenginliği gerçek kılacağı noktasında 'endüstri toplumu' teorisyenleriyle uyum içindeydi: Ama, son tahlilde, kapitalizmin bizzat kendi sınıf yapısından türeyen 'çelişkili' karakteri, endüstriyel üretimi mümkün kılacak (hem 'maddi' hem de 'kültürel') potansiyel yaratıcı gücün yalnızca sınırlı bir gerçekleştirimine izin verecek mahiyettedir.

'Endüstri toplumu' kavramı, sosyolojide bir kisveden diğerine, nerede itibar kazanmış olursa olsun hangi sınıfları kapsarsa kapsasın şimdiki mevcut düzenle ilişkisinin azalması sonucu, kendi geçmişinde solup gitme eğilimi gösterir. Saint-Simon'da olan durum da buydu: 'Sınıf' ve özellikle 'sınıf çatışması' meselesi, öncelikli olarak, vadesi dolmuş feodalizmin 'verimsiz' unsurları ile verimli 'endüstri sınıfı', yani endüstri toplumunun yegane 'sınıfı' arasında bir mücadeleye dönüşmüştü. Yeni toplum, maddi ödüllerin dağılımı bakımından eşitçi olmayan farklılaşmış bir toplumdur; öte yandan iş bölümünde çeşitli gruplanmalar arası ilişkiler, özû itibariyle, rekabet temelinde olacaktır. Çünkü, mesleki konumlara erişme, miras alınmış sosyal ayrıcalıklarla değil, beceri ve kapasiteyle belirlenecektir. Sosyolojide 'endüstri toplumu' kavrayışının bunu takip eden önemi -elbette dikkate değer ama- ne olursa olsun, bu sosyal düşünce geleneği, sınıflar teorisine oranla daha az öneme sahip katkılar yapmıştır.[3]

1. Marks Modelinin Temelleri

Marks teorisine göre sınıf toplumu, birbirini belirleyen tarihsel değişimler zincirinin ürünüdür. İnsan toplumunun en ilkel biçimleri, sınıf sistemleri değildir. 'Kabile' toplumlarında -ya da Engels'in terimiyle 'ilkel komünizm'de- çok az bir iş bölümü vardır ve var olan mallar, topluluğun üyeleri tarafından ortaklaşa paylaşılır. Bunun meydana getirdiği artan zenginlik seviyesiyle birlikte işlerin küçük kesitlere ayrılıp bölünmesinin artmasına paralel olarak özel mülkiyet büyür. Bu, üretici olmayan bir azınlığın kendilerine ayırdığı artık ürünün meydana gelmesine; ve sonuç olarak, üretici çoğunluğun birebir sömürü ilişkisine muhatap olmasına neden olur. Marks'ın önceki yazılarının terminolojisinde ifade edildiği üzere, ilkel insanın durumunu niteleyen doğadan yabancılaşıma, insanın hem 'kendini insancillaştırdığı' hem de kültürünü geliştirmesini sağladığı maddi dünyada hâkimiyet alanının genişlemesini netice verir; fakat insan ile doğa arasındaki yabancılaşımanın gitgide sona ermesi noktasına, sömürü nitelikli sınıf ilişkilerinin oluşması pahasına -ve insanın kendine yabancılaşımasının artması pahasına- varılır.

Marks, kapitalizm ve tarih içinde ondan önce gelen eski sınıf sistemi biçimleri arasındaki farkları vurgulama bakımından her zaman özenli değildi. (Yazılı) tüm tarihin "sınıf çatışması tarihi" olduğu doğru olsa da;[4] bu, kesin bir şekilde bir 'sınıfı' meydana getiren şeyin, (elbette, her sınıf, haddi zatında tanımlanabilmesi için gerekli olan belirli biçimsel özellikleri paylaşır ama) her bir sınıf toplumu tipiyle benzeştiği; veya sınıf çatışmasının, her yerde aynı aşamalardan geçen bir gelişim süreci olduğu anlamına gelmez. Marks'ın ikincisini farzetmiş olan kendi takipçilerini azarlaması, bu anlamda öğreticidir. Orta Çağ sonrası dönemde Batı Avrupa'da kapitalist üretim tarzının köklerinin belirginleşmesine neden olan etkenlerden birkaçı, daha önce bir tüccar/imalâtçı sınıf oluşumunu ve para pazarlarının gelişimini içeren Antik Roma'da da vardı. Ama, özellikle köleliğin mevcudiyete-

ti başta olmak üzere Roma toplumu kompozisyonundaki başka unsurlardan dolayı Roma'daki sınıf mücadeleleri, 'yeni ve yüksek bir toplum biçimi'nin meydana gelmesi değil; sosyal bünyenin çözülmesiyle neticelenen bir biçim almıştı.[5]

Tarihi içinde sınıf çatışmasının zıt biçimleri ve sonuçları, bir tür toplum tipinden başka bir toplum tipine geçilmesinden doğan farklı olasılıkların nedenini açıklar. Kapitalizm feodalizmin yerine geçtiğinde bu, feodal toplumda imalât üzerinde temellenen ve kasabalarda merkezileşmiş yeni sınıf sisteminin, ~~en sonunda tarım kökenli feodal üstünlük yapısını hâkimiyeti altına alacak bir tür özel bölgede kurulmuş olmasından dolayıdır.~~ Ne var ki sonuç, yeni bir sınıf hâkimiyeti sistemidir; çünkü ~~bu devrimsel değişim serisi, üretim araçlarında bir çeşit mülkiyetin (toprak) başka birisiyle (para) kısmî yer-değiştirmesi üzerine temellenir.~~ Bu süreç, elbette, teknikte önemli bazı değişiklikleri icap ettirir.[6] ~~Kapitalizm, tıpkı feodalizm gibi, kendi içinde 'kendi yıkımının tohumlarını' taşır: ve bu kendini yok edici eğilim, her ne kadar açık sınıf çatışmaları şeklinde ifade ediliyor olsa da, bu çatışmaları asıl niteleyen sıfat, beri taraftan, feodalizmin çöküşüyle ilgili olanlardan çok farklıdır. Kapitalizmde sınıf çatışması, rekabet eden iki teknik biçimin birbirleriyle mücadelesinden değil; mevcut üretim tekniğinin (endüstriyel imalât), 'üretim şeklinin' -yani, kapitalist pazar örgütlenmesinin- diğer boyutlarıyla geçimsizliğinden doğar.~~ Yeni bir sınıfın iktidara ulaşması, yeni özel bir mülkiyet biçimine yükselinmesiyle ilgili değildir; aksine, yeni sınıf özel mülkiyetin yasaklanacağı şartları yaratır. Burada proleterya, Saint-Simon'un endüstriyeller'ine denktir, çünkü toplumda 'tek sınıf' olur, hegemonya sahibi olması ise diğer tüm sınıfların yitip gitmesiyle mümkündür.

Marks'ın 'sınıf' terimini kullanmasındaki problemi, kavramın biçimsel bir tanımını yapmaması nedeniyle karışık olmasıdır. Bu konuya yaklaşırken, Marks'ın sınıf anlayışı tartışmasını karmaşık hale getiren üç etken kümesi -konu etrafında büyük tezatların

tatmin edici düzeyde ayrıştırılamamış olduğu etkenler- arasında ayırım yapmak, başlı başına bir değerdir. Bunlardan birincisi; basit bir şekilde, terminoloji sorununa -Marks'ın 'sınıf' terimini kullanımında mevcut olan çeşitliliğe- ilişkindir. İkincisi; sınıf terimine itibar eden Marks yazılarında görülebilecek iki kavramsal yapılanımın var olduğu gerçeğiyle alakalıdır: Bunlar, tüm sınıf sistemi tarzlarına ait olan sınıf *hâkimiyetinin soyut ya da 'saf' modeli*, ve belirli toplumlarda sınıfların spesifik niteliklerinin daha somut tanımlamalarıdır. Üçüncüsü; Marks'm kapitalizmdeki sınıflar analizini kapsar; bu problem çok güçlü bir şekilde onun ilgilerinden kaynaklanır: Tıpkı Marks'ın 'saf' sınıf modellerinde olduğu gibi, kapitalizmin ve kapitalist gelişim sürecinin 'saf' ve 'somut' modelleri vardır.[7]

Terminolojik kullanım, kuşkusuz, bu üç sorun alanından en az önemli olanıdır. Marks terminolojisinin umarsız olduğu bir gerçektir. Her ne kadar 'sınıf' (Klasse) terimini normal anlamda kullansa da, bunun yanı sıra 'katman' ve 'mekî' (Stand) gibi kelimeler de kullanır. Öyle ki, bu kelimeleri birbiriyle karşılıklı değişebilir olarak kullanmaktadır. Dahası, 'sınıf' terimini teorik terimler içinde, açıkça, salt 'sınıfların' parçaları ya da kesimleri olan çeşitli gruplara tahsis eder: Nitekim, entelektüellerden ideolojik sınıflar, Lumpen prolettarya'dan 'tehlikeli sınıf' bankerlerden ve simsarlardan 'parazit sınıf' vs. diye söz eder.[8] Mamafih burada sorun, bu terminolojik zayıflığın kavramsal belirsizliği ya da şaşkınlığı ne kadar kapattığıdır.

Marks'ın sınıf hâkimiyetine dair çizdiği 'soyut modeli'ne ait temel unsurların, yazılarının genelinden yeniden kurulması gerçekten zor değildir. Bu model, iki-taraflı bir modeldir. Yani her bir sınıf toplumu tipinde iki temel sınıf vardır. Mülkiyet ilişkileri, bu iki taraflı sistemin eksenini oluşturur: Üretim araçlarını kontrol altında bulunduran 'üretici olmayan' bir azınlık bu kontrol konumunu yaşamlarının kaynağı olan artı üretimi 'üretici' çoğunluktan çekip almak için kullanabilmektedir. Bu sebep-

ten dolayı 'sınıf', bireylerin üretim araçlarına bağlı gruplaşma ilişkileri açısından tanımlanır. Bu, daha da ileri gittiğimizde iş bölümüne gelir dayanır; zira görece gelişkin bir iş bölümü, sınıflar var olmaksızın artı üretimin meydana getirilmesi açısından şarttır. Ancak Marks, *Capital*'in üçüncü cildinin sonunda bitmemiş tartışmasına açıklık getirir; 'sınıf' iş bölümündeki gelir kaynaklarıyla tanımlanabilir değildir. Böyle bir tanım, hemen hemen sonu gelmez bir sınıf çokluğu üretir. Dahası, Marks'ın anlayışına göre, sınıflar asla gelir gruplanmaları değildir. Marks'a göre tüketim tarzları, öncelikli olarak üretim ilişkileriyle belirlenir. Bu yüzden onun toplum içinde bir tür 'bölüşüm adaletini' garanti altına almaya yönelen -söz gelimi gelirlerin eşitlenmesine çalışın- sosyalizm çeşitlerine eleştirisi vardır: Böylesi sosyalizm biçimleri yanlış öncüller üzerine temellenir, çünkü bunlar dağıtım ve bölüşümün en nihayetinde üretim sistemince yönetilmesine dair öz gerçeği atarlar. Bunun nedeni, aynı gelire sahip ve hatta aynı mesleği yapan iki bireyin, bu benzerliklere rağmen farklı sınıflara ait olmalarının mümkün olabileceğidir; tıpkı birinin kendi işine sahip olduğu, diğerrinin ise büyük bir firmanın işçisi olarak çalıştığı iki duvarcı örneğindeki gibi.

Siyasi üstünlüğün ekonomik hâkimiyete bağlı olması, Marks'ın soyut sınıflar modelinin bir gerçeğidir. Üretim araçlarının kontrolü, siyasi kontrolü üretir. Bu bakımdan, sınıfların ikiye bölünmesi, aynı zamanda mülkiyetin ve iktidarın ikiye bölünmesidir: Bir toplumda ekonomik sömürü çizgilerinin aslını göstermek, o topluma atfedilecek hükmetme ve itaat ilişkilerini anlamının anahtarını keşfetmektir. Böylelikle sınıflar, sadece 'sömürrenler ile sömürülenler' arasında değil, 'hükmedenler ile hükmedilenler' ekseninde düşünülebilecek bir ilişkiyi de ifade eder. Sınıf ilişkileri, muhakkak surette, kendisinde içkin olarak değişken tabiatlıdır: Ama hâkim bir sınıf, kendi pozisyonunu, tâbi olan sınıfa (elbette her zaman bilinçli bir tarzda değil) neden boyun eğmek durumunda olduklarını ve niçin bunu kabul etmeleri

gerektiğini 'açıklayan' ve kendi ekonomik ve siyasî üstünlüğünü 'rasyonalize eden' meşrulaştırıcı bir ideoloji geliştirmekle istikrarı kavuşturmaya çalışır. Bununla ilgili olarak en çok alıntılanan ifade şudur:

"Hâkim sınıfın fikirleri, her devirde hükmedici fikirlerdir: Örneğin toplumun belirleyici *maddî* gücü olan sınıf, aynı zamanda toplumun hâkim *entelektüel* gücüdür de. Kendi iktidarında maddî üretim araçlarına sahip olan sınıf, aynı zamanda zihinsel üretim araçlarının kontrolünü de elinde tutar; böylelikle, zihinsel üretim araçları bakımından fakir olanların düşünceleri, genel anlamda, bu sınıfın fikirlerine boyun eğer." [9]

Soyut modelde sınıfların, tam bir *bağımlılık* ve *çatışma* ilişkileri üzerinde temellendiği düşünülür. Burada 'bağımlılık', sınıflar arasında iş bölümüyle mecburi hale getirilen salt maddî bağımlılıktan daha fazlası anlamına gelir. Marks anlayışında iki-taraflı sistem içinde sınıflar, *ayrı bir 'sınıf' olduklarına dair kimliksel algıyı terketmedikçe kaçamayacakları* bir çift yönlü *gerekliklik pozisyonuna* sokulur. Bu teorem, ağırlıklı olarak, sınıflar teorisini toplum tiplerinin dönüşümüne taşıyan Hegelci diyalektikten etkilenmiştir. Marks'a göre sınıflar, toplumun temel kimliğini ifade eder: *Bir sınıf*, kendini boyunegme konumundan bir *üstünlük pozisyonuna* yükseltmeyi başardığı andan itibaren *tüm sosyal yapıyı yeniden örgütlemek* suretiyle etkiler. İki taraflı sistemde sınıflar, elbette, bir eşitlik düzleminde birbirine yardımcı gruplar olma anlamında birbirine 'bağımlı' değildir; onların karşılıklılığı, asimetrik bir çift yönlülüktür. Zira, bir sınıfın, diğerinden artı değeri çekip toplamasına dayanır. Her ne kadar sınıflardan biri, diğerine -toplumun değişmez biçimde devam edegelen varlığı dolayısıyla- 'ihtiyaç' duysa da, bu *sınıfların çıkarları* birbirinden ayrık kümeler kadar ayrıdır. Ve bu çıkarlar, *potansiyel* olarak, açık çatışmaların başgöstermesine zemin hazırlarlar. Sınıf *'çatış-*

ması'. herşeyden önce, iki-taraflı sınıf ilişkisinin olmazsa olmazı olan sömürü ilişkisi mantığınca öngörülen çıkar kutuplaşması anlamına gelir. O halde sınıflar, 'çatışma gruplarıdır'. Ne ki, bu nokta Marks'ın terminolojisinde yine değişkendir. Marks'ın normal kullanımında bir 'sınıf', grup üyeleri bilinçli olarak ortak çıkarlarına göre hareket etsin ya da etmesin, üretim araçlarına yakınlık noktasında benzer ilişkileri paylaşan bir gruplaşma anlamına gelir. Buna karşın o, böyle bir gruplaşmanın, ancak ve ancak müşterek çıkarlarının toplu bilinç ve eylem üretmesi durumunda tam bir 'sınıf' olarak adlandırılabilirliğini sıkça belirtmiştir. Fakat, burada gerçekten önemli bir kavramsal belirsizlik yoktur. Tam aksine bu sözsel vurguyla Marks, bir sınıfın sadece kendisine siyasi bir nitelik atfettiği ve toplu bir hareketin odağı olduğu zaman, önemli bir sosyal aktör olacağı gerçeğine işaret etme gayreti içindedir. Yalnızca belirli şartlar altında 'kendi içinde' bir sınıf, 'kendisi için' bir sınıf olur.

Marks'ın sınıflar teorisinin problemlili unsurlarının çoğu, bu soyut modelin belirli tarihsel toplum biçimlerine uygulanmasından kaynaklanır; yani sosyologlar 'soyut' ile 'somut' sınıf modelleri arasındaki bağlantıların doğasını dönüştürdükleri zaman problemler ortaya çıkar. Bu bağlamda müzakere edilmesi gereken birinci sorun, soyut model tarafından önceden farzedilen iki-taraflı sınıf sistemi ile Marks'ın (sınıf) toplumunun tüm tarihsel biçimlerinde var olduğunu kabul ettiği sınıfların çokluğu arasındaki ilişkidir. Marks her ne kadar bu konuyla ilgili hiçbir yerde açık bir tartışmaya girişmemişse de, burada ciddi bir zorluk kaynağı yoktur. Her tarihsel toplum tipi (Antik toplum, feodalizm, kapitalizm), mülkiyet ilişkilerine göre (asilzade ile plep, lord ile vasa, kapitalist ile ücretli-işçi arasında bir bölünme olarak hepsinde en avami tarzda temsil edildiği gibi) iki-taraflı bir bölünme etrafında yapışır. Ancak, bu ikili bölünme sosyal yapının başlıca 'ekseni' olsa da, bu basit sınıf ilişkisi, diğer üç tür gruplanmanın varlığıyla karmaşıklaşır; bu gruplanmalardan ikisi

tam anlamıyla 'sınıf' iken, üçüncüsü ise bunlara göre marjinal bir gruptur. Bunlar: (1) 'modası geçmiş' bir sınıf sistemi üzerinde temellenen bir toplumda yeni bir oluşum sürecinde gözüken 'geçici sınıflar': Bu, feodalizm içinde burjuvazinin ve 'serbest' şehir proleteryasının yükselmesinde görülen durumdur. (2) Tam aksine, veni bir toplum biçimi içindeki bir üretim ilişkileri serisinin hâkimiyet kurduğu yapıda, uzun zamandır can çekişmekte olan unsurları temsil eden 'geçici sınıflar' -tıpkı. 'feodal sınıfların' sosyal yapı içerisindeki belirgin öneminin artakaldığı ondokuzuncu yüzyıl Avrupasının kapitalist toplumlarında olduğu gibi. Bu ilk iki örnekteki durum, iki-taraflı şemanın tek bir tarihsel toplum biçimine uygulanmasından kaynaklanır. Bunlar, radikal sosyal değişimin, gerçekte olduğu gibi, bugünden yarına başarılamayacağını; aksine, iki-taraflı sınıf sistemi tipleri arasında ciddi iç içe geçmelerin olması şeklinde, yayılmış bir gelişme süreci oluşturacağını temsil eder. (3) Üçüncü kategori, iki temel tarihsel örneği içerir: Anrik dünyanın köleleri, ve Ortaçağ ve Ortaçağ-sonrası sürecin bağımsız köylüleri. Bunlar, belirli ortak çıkarları paylaştıklarının söylenebileceği anlamda 'sahte sınıf gruplanmalarıdır'; fakat, her ikisi de farklı nedenlerden dolayı, parçasını oluşturdukları toplumlarda hâkim sınıf ilişkileri kümesinin hudutlarında dururlar. Biz soyut ikili sisteme, bu üç kategoriye ek olarak, dördüncü bir 'karmaşıktırıcı faktör' ekleyebiliriz: (4) Sınıfların kendi içindeki kesimleri ya da alt-bölünmeleri. Sınıflar, kendilerinin yükselmesine imkân veren sosyal ilişkiler hususunda homojen varlıklar değildir: Marks, sınıflar içerisinde çok çeşitli farklılaşmalar olduğunu kabul eder.

Bu kategorilerden hiçbirinin, soyut ikili sınıf sistemi kavrayışını feda etmeyi ima etmediğini belirtmekte fayda var: Ama, bir anlamda, hâkim ve tâbi sınıf arasında bir yere sahip olan 'orta-sınıfların' varlığının tanınmasını mümkün kıldığını da eklemeliyiz. 'Orta-sınıflar' ya geçiş dönemine ait bir tiptir ya da büyük sınıfların içinde bulunan kesimlerdir. Nitekim, burjuvazi -her ne

kadar menfaatleri büyük-ölçekli sermaye sahiplerinden kısmen farklılaşan küçük burjuvazi, küçük mülk sahipleri, Marks'ın zaman zaman kapitalizmde 'orta-sınıf' olarak atfına açıkça mazhar olsa da- iktidara yükselmezden önce feodalizmde bir 'orta-sınıf'tı. Terminoloji bir bakıma yine anlaşılmasa da, bunun altında yatan fikirler yeterince açıktır.

Bu pozisyon, 'soyut' ve 'somut' sınıf modelleri arasındaki ilişkilerle alakası olan önemli başka bir problem hesabı katıldığında, daha az açıktır. Bu problem, sınıf ilişkilerinin analizi açısından pazarların gelişiminin ne anlama geldiğidir. Bir para ekonomisinin oluşturulmasına paralel olarak pazarda karşılıklı değiş-tokuş için yapılan imalâtın, Antik Roma'da oluşmuş bir olgu olmasına rağmen, bunların, sonraki Avrupa tarihinde Feodalizm'in dönüşümüne ilişkin daha büyük önemi vardır. Hiç şüphe yok ki, bu olgular, kendilerinin yükselmesine zemin hazırlayan iş bölümünün yayılmasıyla birlikte, feodalizme özgü olan niteliklerle karşılaştırıldığında, kapitalizmde sınıf ilişkilerince farzedilen nitelikler arasında önemli farklara neden olma gibi bir iş görürler. Bu iki toplum biçimi içinde sınıfların farklılaşmasına hizmet eden temel özellikler, Marks'ın çeşitli yazılarından yeniden inşa edilebilir; ama bizzat kendisinin, bu mesele hakkında öne sürdüğü görüşlerindeki karışıklığı tam anlamıyla açıklamış olduğu görülmemektedir -bu, belki de büyük ölçüde, Marks'ın, kapitalizmin sosyalizm tarafından tahmini aşılmasına oranla, kapitalizmin feodalizmle yer değiştirmesine gösterdiği ilgi azlığına atfedilebilecek bir gerçektir. Bu noktadaki terminolojik kopukluklar, kavramsal bir belirsizliğe işaret ediyor olabilir. Nitekim, Marks çoğu durumlarda 'feodal sınıflar'dan bahsederken, başka zamanlarda "sınıfın ortaya çıkışının bizzatı bir burjuvazi ürünü olduğu" görüşünü ifade eder[10] ve söz gelişi, feodalizmin çöküşünden bahsederken *'Die Bourgeoisie ist schon, weil sie eine Klasse, nicht mehr ein Stand ist, dazu gezwungen, sich national, nicht mehr lokal zu organisieren und ihrem Durchschnittsinteresse eine allge-*

meine Form zu geben[11] "basit olan gerçek şudur ki; burjuvazi, bundan böyle bir *estate* -tabaka- değil bir sınıftır. Burjuvazi, bundan böyle, kendisini yerel olarak değil, ulusal ölçekte örgütlemeye ve kendi ortalama çıkarına genel bir biçim vermeye zorlanır" der (Marks ve Engels, *the German Ideology*). İkinci damarda ise Marks, sınıfın sadece pazarların biçimlenmesiyle ve ulusal ekonominin kurulmasıyla günyüzü görebileceğini düşünmekle, 'sınıf' ve 'tabaka'yı birbirine karıştırır. Bunlardan hangisi, Marks düşüncesine yönelmiş gerçek bir tehdittir?

Yanıt: her ikisi de. Diğer bir deyişle, sınıfların 'soyut modeline' uyan feodalizm, sınıf sistemi üzerine kurulu olmasına karşın, somut seviyede incelenen feodal ve kapitalist sınıflar arasında temel aykırılıklar vardır. Feodalizm, kendi örneğinde, arazi sahipliğini merkeze alan ama kapitalizme benzer şekilde iki-taraflı bir sınıf sistemi üzerine inşa edilen bir yapıdır. Fakat bu sınıf yapısı, öbür yandan, kapitalist pazarın gelişmesiyle yaratılan temel yönlerde farklılaşır. Feodalizmin sınıf yapısı, tabakalar arasındaki farklılaşma içerisinde yasal olarak teyit edilen kişileştirilmiş sadakat bağlarıyla devam eder. Bunlar, sadece 'ekonomik' ilişkiler değildir; tabaka yapılarında ekonomik ve siyasî etkenler birbirleriyle kaynaşmış haldedir. Dahası, öncelikli olarak, küçük-ölçekli yerel topluluklar üzerinde temellenen bir sistemdir. Üretim, evvelâ, topluluğun bilinen ihtiyaçlarına hasredilir. Bununla birlikte, kapitalizmin yayılışı, hem feodal bağları ve sadakatleri hem de yerel topluluğun görelî 'kendi içinde barındırdığı' karakterini, açıklanamaz bir şekilde mahveder. Kapitalizm, ulusal ve uluslar arası pazarların büyümesini teşvik eder. Kapitalist iş bölümünde yerel bölgelerin bağımsız karakteri dumura uğrar ve toplum, kendi arasında birbirine bağımlı tek bir üreticiler sistemi içine sıkışır. Bu, 'ekonomik olan' ile 'politik olan' arasında bir ayrışmaya yol açar: Açık piyasada sermaye ve ücretli-emekle gündeme gelen sözleşme bağlarının hükmü altındaki sınıf ilişkileri, böylelikle, çok keskin bir anlamda, tamamen 'ekonomik' ilişkilere dönüş-

şür. Sözü edilen bu süreç, aynı zamanda, farklılaşan kapitalist devlet yapısına da ivme kazandırır: "Toplumda özel mülkiyetin serbestleşmesiyle birlikte devlet, sivil toplumun yanında ve de dışında ayrı bir entite olmuştur; ama devlet, burada, burjuvazinin hem içsel hem dışsal amaçları hem de mülkiyetlerinin ve çıkarlarının ortak garantisi için kendine zorunlu olarak uyarladığı örgütlenme biçiminden daha fazla bir şey değildir." [12] Kapitalizmde sınıfların niteliklerini daha iyi açıklamak için Marks'ın kapitalist gelişme teorisini biraz daha detaylı incelemek gerekir.

2.Kapitalizm ve Kapitalist Gelişme

Marks'ın soyut ya da 'saf' kapitalizm modeli, ilkeler bazında *Capital*'in ilk cildinde ortaya konur. Orada Marks, kendi prosedür tarzını, analiz etmek istediği olguları 'en tipik biçimlerinde ve müdahil unsurlardan en özgür durumlarındayken' gözlemleyen bir fizikçi tarzıyla karşılaştırır. Bu noktadan hareketle, Britanya örneğini kendine temel referans noktası alır: Çünkü, Britanya 'kapitalizmin klasik zemini'dir. [13] Ne var ki, Britanya gelişimi, onun analizine zemin oluşturmaya olanak sağlamasına karşın; o, bunu, kapitalist üretim biçimine ait umumi prensipler, soyut bir muamele şablonu geliştirmek için kullanmaya girişir. Bunun için de, kapitalizmin 'içsel mekanizması'ndan doğan 'oyu-'nun gizlediği' belirli tarihsel faktörlerin tümünü 'gözardı eder'.

Marks'm soyut kapitalizm modeli, ekonomi tarihinin zor bir problemiyle başlar -ona da öyle geldiği gibi, bu problemin üzeri ortodoks politik ekonomi teorisi tarafından tamamen örtülüydü: artı değer kökeni problemi. Kapitalizmin özünün, sermaye ve ücretli-emeğin belirlediği sınıf ilişkisi içinde ifade edilmesi ve böylelikle işçi sınıfının değiş-tokuşta kendi iş gücünü, yaşamlarının aracı olarak, birinci gruba satmak zorunda olması gerçeğinin öbür yüzünde; Marks'ın soyut sınıflar modeli varsayımlarından da anlaşılacağı gibi, bu ilişki, kapitalist sınıfın artı değeri kendisine tahsis etmesine yaslanmak zorundadır. Önceki sınıf sistemi

biçimlerinde sınıf ilişkilerinin sömürücü motivini açıklamak kolaydır: Yapılmış olan üretimin belirli bir miktarı, söz gelimi, bir vasaldan lorda aktarılıyordu. Ancak kapitalizm, ortodoks politik ekonomide de vurgulandığı gibi, insanı böylesine adaletsiz bir alışverişin kölesi olmaktan 'özgürleştirdi'. Kapitalist piyasada, artı değerın kökeni, ister güç isterse bildiğimiz ücretli-emeğin mala dönüştürölmesiyle olsun, hasılatın doğrudan istihracına ('sömürülen'in emeğinden çıkarılıp alınmasına) kadar ayrıntılarıyla tanımlanamaz: Emek, tıpkı diğeri ticarî ürünler gibi, piyasada 'kendi değeri üzerinden alınır ve satılır'.

Kapitalist üretimin bu 'muammasını' çözmede Marks, ücretli-emekçinin sınıf durumuna ilişkin belli öz nitelikleri ile kapitalist pazarın yapısal talepleri arasında kurduğu ince bir bağlantıyı neticeye ulaştırır. Kapitalizm, Marks'ın 'kişisel şahsiyet ve sınıf şahsiyeti' arasında bir kopuş olarak isimlendirdiği olguyu kabul eder.[14] İnsanın feodalizmde içkin olan zorunluluklardan 'özgürleştirilmesi', entegre bir insan oğlu olarak işçinin 'ekonomik' özelliğinin kendi niteliğinden koparıldığı ve yabancılaştırıldığı yeni bir sınıf bağımlılığı tipi yaratmıştır. Kapitalizmde emek, pazarda alman ve satılan bir ürün olarak diğeri herhangi bir emtia ile eşit bir muamele görür. Fakat, işçinin sattığı şey, aslında, işçiliğinin maddî ürünleri ile beraber, parasal bir standart bakımından hesap edilebilecek ve ölçülebilecek olan onun emekgücüdür, onun *ekonomik kapasitesidir*. Bu bakımdan artı değer, şu gerçeğe referansla açıklanır: "İşçinin emekgücü bir emtia ise, bu emtianın 'üretim maliyeti' tıpkı diğeri mallar gibi hesaplanabilir". Bu, 'kendisini üreteceği ve yeniden üretebileceği' kadar kazanımla sınırlanan bir tür işçi bulma maliyetiyle oluşturulur: Bu maliyet ile işçi tarafından meydana getirilen toplam değer arasındaki fark, artı değerin kaynağıdır.

'Salt 'mübadele değeri' olarak emeğin yaratılması, böylece, kapitalizm operasyonu bütününe eklemlenir. Bu eklemlenme, öbür yandan 'ekonomik' insanın, 'politik' insandan kopmasını

varsayar. Kapitalizm, ekonomi ve devletin 'olumsuz çift yönlülüğüne' dayanır: Bir sınıf olarak burjuvazinin hâkimiyeti, *politik özgürlüklerle* güvence altına alınır. Ki bu politik özgürlükler, (1) ekonomik alanda bencilce isteme (kâr gözetimi) ile siyasî alanda sunulan 'evrensel katılım' arasında bir kutuplaşma oluşturularak, pazarı siyasî etkiden ya da kontrolden serbestleştirir; (2) İnsanların pazarda kendilerini (feodalizmdeki insanların pazar düşüncesinin gelişmesine engel olan meşguliyetler/medburiyetler ile bağımlı olduğu durumla karşılaştırıldığında) 'serbest' temsilciler olarak idare etmelerine izin verir. Kapitalist devlet, bu durumda, sadece kapitalizmin bağımlı olduğu sözleşmeleri düzenleyen ve kuvvetlendiren bir temsilci olmaktan çıkar: Devletin ve (Marksist anlamda) politikanın katı varlığı, kapitalist üretimin en derindeki şartlara dayanır.

Yukarıda tanımlanan sermaye ve ücretli-emek ilişkisi, o halde, hem sermaye hem de emek için özgür ve rekabetçi bir pazarın oluşturulmasını kapsar. *Capital*'de Marks'ın kendisi; bu sistemin kendi içinden değiştirilmesine ve nihayetinde sosyalizm tarafından aşılmasına götürecek şartların hazırlanmasını mümkün kılan 'kanunları' inşa etme ödevi koyar önüne. Bu noktada, soyut modelde özellikle önemli olan iki süreç vardır: (1) Özellikle anonim şirketlerin -'kapitalisti olmayan kapitalizm'- büyümesinde gözükten, piyasa güçlerinin başlangıç sosyalizasyonu, ve (2) sınıfların sermaye ve ücretli-emek olarak kutuplaşması. Bunlar tümüyle ayrı olmaktan ziyade birbiriyle ilişkili süreçlerdir; çünkü her ikisi de kapitalist sistemin gelişme trendinin 'içsel mantığıyla' meydana gelir. Birincisinin önemi, kapitalizmin temellendiği hakikî ilkelerin bir dönüşümünü ima ettiğinden dolayı, elbette, esasa ilişkindir. Kapitalizm, her şeyden önce, serbest pazarda bireysel olarak kâr peşinde koşulması, böylelikle üretimin sermaye yatırıma bağlanması üzerine temellenir. Kapitalist pazar, üretim ve tüketim arasında aracılık yapan herhangi bir sosyal örgütlenmenin olmaması anlamında 'anarşiktir'. Feodal toplulukta -

geleneksel her ekonomide olduğu gibi- üretim, yerelin bilinen ihtiyaçlarına hasredilirdi. Üretim ile ihtiyaç arasındaki bu feodal bağ, kapitalist pazarı yapılandıran mal alışverişinin çok daha büyük ve karmaşık bir şekilde yapılmaya başlanmasıyla birlikte kırılmaya uğradı. Marks'a göre bu, kapitalizme özgü krizlerin meydana gelmesine zemin hazırlayan üretim ile tüketimin yanlış konumlara yerleştirilmesi idi. Kapitalizmde, insan tarihinde ilk kez dikkati çekecek ölçüde 'fazla üretim'; yani zorunlu bir şekilde mevcut ihtiyaçlar bakımından değil, tüketicilerin ne olacağı belli olmayan malları satın alma kapasitesine güvenle, gereğinden fazla hacimde üretim mümkün olmuştur.

Krizlerin meydana gelmesi ve bu krizlerin kışkırttığı iş başarısızlıkları, bir yandan, küçük işletmeler aleyhine olarak büyük firmaların büyümesinde; öbür yandan devlet bankalarının, finans odalarının vs. ortaya çıkmasında... ifade edildiği gibi, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi açısından büyük bir lokomotif etkisi sağlamıştır. Anonim şirketlerin önemi, modern endüstrinin özel mülkiyetin doğrudan müdahalesi olmaksızın iş görebileceği gerçeğinin açıkça dışı vurumunu sağlamasındadır. Nitekim, 'kapitalist üretimin nihaî gelişimi' olarak anonim şirket, 'kapitalist üretim tarzı içerisinde tam da kapitalist üretim biçiminin yürürlükten kalkmasına' neden olur.[15] Bu 'sosyalizm' değildir; çünkü anonim şirket, her şeye rağmen, hâlâ kapitalist pazarın genel çerçevesi içinde iş görmektedir; bununla birlikte, yine de, kapitalizmin orijinal yapısını niteleyenlerden çok farklı olan bir üretim ilişkileri dizisinin ortaya çıkmasını temsil eder.

Bu sayede, keşfı çalışmalarının bir sonucu olarak kapitalizm, kendisini 'kendi içinden' dönüştürür. Dolayısıyla, yeni tarz bir sosyal ve ekonomik düzene geçiş yapmak üzere denge sağlar: Ancak bu geçiş, sadece, işçi sınıfının devrimsel hareketiyle ete kemiğe büründürülebilir. Soyut kapitalizm modelinde, işçi sınıfının devrimsel potansiyelinin gelişimi, sınıfların kutuplaşmasıyla ilişkili olarak üç boyuta bağlanır: (a) sermaye ve emek

olarak temelde iki tarafı olan sınıf sisteminin 'sınır çizgilerinde bulunan' sınıfların ya da sınıf kesitlerinin yok olması; (b) işçi sınıfının kendi içinde farklılaşan kesimlerinin, zaman içinde giderek yok oluşu; (c) sermaye ve ücretli-emeğin maddi zenginliği arasında sürekli büyüyen eşitsizlik. Bunlardan birincisi, en azından 'geçici sınıfların' derebeyliğinin bir bakiyesi olarak geriye kaldığına dikkat çekmek suretiyle, soyut modelde şimdiye kadar tez olarak öne sürüldüğü anlamdadır. Bunlar, geleneksel toplum biçiminin geriye kalan tüm ileri karakol mevkîlerini oburcasına yutan kapitalizmin olgunluk dönemine girmesiyle karanlığa gömülecektir. Bununla birlikte; kapitalizmin gelişimi de küçük burjuvazinin 'proleterya dairesine giren' 'alt-sınıfları'nın ortadan kayboluşuna yol açar. İşçi sınıfının kendi içinde giderek artan benzeşmesine, Marks, temelde, kapitalizmin ürettiği teknolojik değişimin kesintisiz dürtüsüyle kışkırtılan mekanikleşme sürecinin kapı araladığını düşünür. Buradaki temel olgu, kalifiye emeğin ortadan kalkmasıdır; kalifiye işçinin yaptığı şeyler, artık makine tarafından yapılır ve tüm iş, aynı şekilde tekrar eden operasyon serilerine indirgenmiştir.

Marks'ın '-emiserasyon tezi' olarak adlandırılan- bu üç faktör grubu üzerine görüşlerinin, çokça dillendirildiği üzere, değerlendirilmesi epey güçtür. Marks, kapitalizm eğiliminin, ücretli-emeğin maddi yaşam standartlarında mutlak bir bozulmaya sebep olduğuna mı inandı; yoksa kapitalizmin emek ve sermaye cephesine göre kazançlar arasında görece bir eşitsizlik meydana getirdiğini mi düşündü? Dürüst bir şekilde bakılırsa, birbirine zıt bu ifadeler, Marks'ın düşüncelerinde çok açık bir şekilde görülebilir. Söz gelişi, *Capital*'de kapitalist toplumun "bir havuzunda sefaletin birikmesine karşın, diğer havuzunda üretilen zenginliğin birikmesinden" açıkça söz eder.[16] Diğer yandan, (*Wage Labour and Capital* 'Ücretli-emek ve Sermaye) de, Marks'ın, görece bir sorun olarak bu zıtlığı zihninde canlandırmaya çalıştığı görülür:

Bir ev büyük ya da küçük olabilir; onun çevresinde bulunan evler eşit oranda küçük olduğu müddetçe küçük bir ev, bir yerleşim yeri olma bakımından tüm sosyal talepleri karşılar. Ancak, bu küçük evin yanında bir sarayın yükseldiğini farzedelim; bu saray, bu küçük evi bir anda bir kulübe derecesine indirir. Bu küçük ev, şu halde iken, sahibinin yapacak ya çok az ya da hiç bir talebinin olmadığını gösterir. Gelgelelim, medenileşme sürecinde bu küçük ev de kendi çapında hızla büyüyebilir; ancak, eğer komşu saray da ona eşit, hatta daha büyük bir ölçüde büyürse, nispeten küçük olan evin sakini, her geçen gün daha fazla rahatsız, tatminsiz ve dört duvar arasında sıkışmış hissetmekten kendisini kurtaramayacaktır. [17]

Aslında bu konu üzerindeki belirsizlik, Marks'ın kendisine ait yazılardan ziyade, onun 'emeğin fiyatı' olgusunu ele alışı ile 'nispi artık nüfus' -yani, müzmin bir şekilde işsiz işçiler 'yedek ordusu'- analizi arasında yeterince ayırttırma yapamamış olan onun takipçisi durumundaki yorumculardan kaynaklanmaktadır. Marks'ın kapitalizmin genel ekonomi teorisi varsayımlarında açıktır ki; emeğin kazanımlarında dalgalanmalar olabilmesine karşın bu kazanımlar, emeğin 'kendi değeri üzerinden' alınıp satılması teoremine göre kurulan standarttan asla çok fazla saptamaz: Emeğe ödenen ücret, işçinin temel yaşayabilirliğini sağlayan şartların üzerine yükselemez. İşte, 'yedek ordu'nun büyümesi de buna bağlanır; çünkü bu işsiz emek havuzu, ekonomik refah zamanlarında, işverenlerin emeği ziyadeleştiren kazanımlardaki yükselişleri frenlemek için kullanabilecekleri bir kalıcı kaynak anlamına gelir Kapitalizm tarafından meydana getirilen mutlak fakirlik ve mahrumiyetin başlıca odağını temsil eden şey, işte bu yedek ordudur.

Bu ayırım önemlidir; çünkü Marks'a göre, işçi sınıfının devrimsel eylemini teşvik edecek olan kaynak, bu müzmin muhtaçlar tarafından oluşturulmaz. Bunun tam aksine; toplumda fakirlik-

ği en fazla doğuran unsurlar, tavır itibariyle tepkisel oluş eğilimindedir ve tutucu çıkarların manipülasyonuna da açıktır. Öbür taraftan, işçi sınıfının şişmesiyle birlikte nispi konumunun daha önce tartıştığımız 'kutuplaşma' boyutlarıyla beraber kötüye gitmesi, proleteryanın sınıf bilincinin gelişmesini teşvik edici şartların birleşmesine zemin hazırlar. Buna ek olarak, kapitalist üretim tarzının kendisine özgü diğer faktörleri, sınıf bilincinin oluşmasını kolaylaştırır. Bunlar arasında, işçi sınıfının şehir alanlarında yoğunlaşması ve insanlara onların müşterek pozisyonuna dair hazır bir algı sağlayan, büyük ölçekli üretim birimlerinin meydana getirilmesi sayılabilir.[18] Bu algılayış, ayrıca, kapitalizmin neden olduğu periyodik krizlerde tecrübe edilen ani yıpranmalarla daha bir güçlenir. Bütün bunlara rağmen 'sınıf bilinci', sadece ve sadece organize, daha özelde siyasi bir biçim aldığı anda bir anlam taşır. İşçi sınıfının devrimsel iddialarını geliştirebileceği sendika ve parti örgütlenmesi biçimlerini mümkün kılan şey, koyu çizgilerle resmedilen 'politik' atmosferiyle birlikte, tam da burjuvazi demokrasisinin bu gerçek karakteridir.

Marks'ın soyut kapitalist gelişme modelinde kurmuş olduğu ilkeleri, çok sıklıkla yapıldığı gibi, tarihsel-kapitalist toplumların yakın geleceği hakkında muhtemel 'göstergeler' şeklinde ele almak doğru değildir. Marks'ın 'kaçınılmaz sonuçlar için demir gibi çalışan' olarak bahsettiği 'kanunlar', kapitalist üretim tarzının en derinindeki fonksiyonu içinde inşa edilen yönelimsel özellikleri temsil eder; yoksa bu 'kanunlar' da, onun kelimeleriyle söylersek, 'diğer tüm kanunlar gibi birçok şartın ve durumun birbiriyle ilişkiye girerek şekillendirdiği kanunlardır'. [19] Diğer bir deyişle, kapitalist pazarın teorik yapısal özelliği anlayışını, belirli bazı toplumlardaki belli özellikleri tarihsel açıdan çalışmakla tamamlamak gerekir. Bu toplumlar arasında soyut modelin üzerine inşa edildiği İngiltere sayılabilir, ama Marks'ın daha çok tarihsel diyebileceğimiz çoğu yazıları Almanya ve Fransa'yla ilgilidir.

Marks'ın görüşlerinin başlangıç kaynağı, elbette, Alman sosyal gelişiminin 'gecikmesine' dair yaptığı eski değerlendirmelere kadar geriye götürülebilir. Almanya, bir anlamda modern zamanların 'ilk devrimini', Reformasyon'u tecrübe etmişti. Fakat bu devrim, fikir alanına hapsedilmiş ve bundan dolayı da, Marks'ın manevî olanın yerini maddî olanla değiştirmeyi amaçladığı karakteristik Alman istidadının yolunu açan bir devrim olmuştu. Almanya'nın düşük seviyedeki siyasî ve ekonomik gelişimiyle çarpıcı bir şekilde çelişen kültürel başarıları, buna tanıklık eder. Genç-Hegelcilerin etkisi altında Marks, David Strauss ve Bruna Bauer tarzını kullanarak rasyonel eleştiri yoluyla bu çelişkiyi çözmeye çalıştı. Ancak, onu İngiltere'ye sürgüne gitmeye zorlayan olaylar, aynı zamanda kapitalizmin 'iç dinamiklerini' çalışma zorunluluğu duymasına da yardım etmiştir ve İngiltere, bu dinamiklerin en çok gelişmiş olduğu ülke idi. Buna karşın, Fransa'da olduğu gibi, İngiltere'de de burjuvazi, egemenliği ele geçirmeye başlamış; Almanya'da ise ondokuzuncu yüzyılın başlarında "feodal mutlakiyetçilikle mücadeleye henüz başlanmıştı. Bu yüzden, Almanya'daki birinci görev vaizler, profesörler, eşraf ve memurların peşini bırakmadığı 'mutlakiyetçi hükûmeti' alaşağı edebilmek için burjuvazi toplumunu beslemektir." [20] Bu durum ile İngiltere ve Fransa'yı kuşatan şartlar arasındaki karşıtlık, çok farklı kapitalist devlet biçimleri ortaya çıkardı. Marks'm tarihsel düzlemde bu şartlar etrafında yaptığı çeşitli tartışmaları, kapitalist devrimsel dönüşümü üretebilecek durumların çeşitleri hakkında birbirinden ayrılan iki tür ifade içerir.

Bu ifade türlerinden biri, Marks'ın hem kariyerinin başında hem de sonuna yakın kaleme aldığı yazılarına göz atıldığında, görülebilir farklı biçimlerde kendini belli etmektedir. Bu; sosyal açıdan geri kalmış ülkelerin ileri-endüstri teknolojisi etkisine maruz kalmalarının, kendisini hemencecik bir sosyalist devrimin takip edeceği çok geçici bir aşama olarak 'burjuvazi toplumu'nu doğuracak bir patlayıcı olaylar birleşimi yaratabileceği tezidir.

Böylesi bir dizi patlayıcı olay, Marks'ın 1848'de Almanya için tahmin etmiş olduğu sırayı harfiyen izlemiştir. Öte yandan, buna benzer patlamaya potansiyel olarak hazır bir ortam, on yıl sonra bu sefer Rusya'da tekrar ortaya çıkmıştır -gerçi Rusya örneğinde Marks; bir Rus devriminin beraberinde Batı Avrupa'nın gelişmiş endüstriyel ülkelerinde sosyalist devrimlerin vuku bulmasını getireceği kaydıyla, bir 'burjuvazi aşaması' olmaksızın doğrudan başarılı bir devrimi ilerletecek Rusya için, bu devrimin, *mirde* toplumsal mülkün devam eden varlığından dolayı mümkün olabileceğini düşünmüştü. Bununla birlikte, hem Almanya hem de Rusya örneğinde devrimsel değişimi harekete getiren etken, belki de, kapitalizmin' içsel çelişkileri değil, 'geleneksel' ve 'modern olan'ın görece ani bir şekilde karşı kutuplara taşınması ile ortaya çıkan dinamiktir. Daha 'geri kalmış' ülkelere devrimsel değişim sürecinin oluşması, etkileri sonra 'geri kalmış' ülkelere tekrar dönmek üzere, devrimin daha gelişmiş toplumlara yayılmasını teşvik eden bir unsurdur.

Devrimsel değişim teorisinin ikinci versiyonu, doğrudan doğruya, *Capital*'de incelikte ele alınan soyut kapitalist gelişme modelinden türeyen bir yorumdur. Burada daha önce işaret edilen nedenlerden dolayı; yani şehir alanlarında proleteryanın yoğunlaşması, homojen iş şartlarının meydana getirilmesi vs. sebepleriyle devrimi kışkırtan keyfiyetler, eski ile yeni arasındaki savaşla değil, kapitalizmin *kendi* içsel olgunlaşmasıyla uyanır ve canlanır.

Durum buysa, neden kariyerinin önemli bir bölümünde Marks'ın dikkatini, büyük devrimsel yangının olası yeri olarak İngiltere değil de, Fransa çekti? Marks tarafından verilen yanıt, *Capital*'in soyut analizi ışığında bütünüyle inandırıcı olmasa da açıktır.

Marks, İngiltere'de feodal düzenin çöküşüne yol açan devrimsel sürecin, tarih içinde görece uzak bir noktada olduğuna, ve bu sürecin endüstriyalizmin yayılmasının özümsemiş olmasını

sağlayan 'uzlaşmacı' bir politik sistemin evrimine neden olduğuna işaret eder. Hâlbuki, buna zıt olarak Fransa, 1789'da kıyamet günü gibi bir devrimi tecrübe etmişti ve siyasî-sosyalizm teorisi- nin orijinal kaynağıydı. Fransa'da yakın zamanda bir burjuvazi devriminin meydana gelmesi, toplumun hâlâ, -'geçici' sınıfların rolünün özellikle önem arzettiği- farklı kesimlere bölünük olduğu anlamını taşıyordu. Bu yüzden, başlangıçtan itibaren burjuvazinin konumu, kendine özgü güçlüklerle doluydu; kapitalist yayılma süreci, zaten devrimsel politika olasılıklarıyla duyarlaştırılmış olan proleterya üzerine bunun etkilerini tesir ettirdi. En azından ondokuzuncu yüzyılın ilk üç çeyreğinde Fransa'da sınıf ilişkilerinin niteliği, yürütme gücünün Louis Napoleon'un ellerine terkedilmesiyle bir tür denge olarak ifade ediliyordu. Dolayısıyla bu faktörler, kırılğan bir karaktere sahip bir sosyopolitik sistem meydana getirdi; tıpkı Engels'in 1891'de "1789'dan bu yana Fransa'daki ekonomik ve politik gelişme sayesinde Paris, son elli yılda hiçbir devrimin proleteryan bir karaktere atıfta bulunmaksızın kıramayacağı bir konuma çıkarılmıştı.." diye yazdığı gibi.[21]

Engels'in ifadesi, şimdi geçmiş 130 yılı içerecek şekilde yeniden söylenebilir. Bunu izleyen bölümlerde, Fransa'nın ekonomik ve politik yapısının gelişimi konusundaki tartışmaya geri dönmek istiyorum; ama bu gelişimin doğasını ve seyrini açıklamanın, -gerçi Marks'ın baktığı gerçek tarihsel faktörlerden başlama zorunluluğu var- onun en köklü bazı genel düşünceleri arasında ki ilgiyi koparacağını öne sürmeden de geçemeyeceğim.

2. WEBERCİ ELEŞTİRİ

Marks'tan bu yana sınıflar teorisinde meydana gelen en önemli gelişmeler için biz, doğrudan Marks'ın düşüncelerinden etkilenmiş olmalarına rağmen yazarlarının bu düşünceleri eleştirmek kadar yeniden formüle etmeye de girişmiş oldukları sosyal düşünce biçimlerine bakmak zorundayız. Bu meyil, bir araya gelen tarihsel ve entelektüel nedenler dolayısıyla en güçlü olarak Alman sosyolojisinde meydana gelmiştir. Bunun bir yansıması olarak, Alman sosyolojisinde Marks'ın işe yarar bir eleştirisini yapmak için Max Weber'le başlayan ve sonra Gelger, Renner ve Dahrendorf'la devam eden bir dizi girişimde bulunulmuştur.[1] Burada Weber'in Marks eleştirisi, özel bir öneme sahiptir. Ancak özellikle İngilizce konuşulan dünyaya Weber analizinin gerçek ithali, sıklıkla yanlış sunulmaktadır. Bilinen prosedür, -Marks'ın zararına olarak- Marks'tan alındığı varsayılan sınıf kavrayışıyla birlikte Weber'in *Economy and Society*'nin (Ekonomi ve Toplum) bir fragmanı olan 'Sınıf, statü ve parti' tartışmasının tersine gelişmiştir. Öne sürüldüğü gibi Marks, 'sınıfı' salt ekonomik bir olgu olarak ele almış ve dahası sınıf çatışmasını, maddi menfaat çarpışmasının bir tür 'kaçınılamaz' sonucu olarak görmüştür. Bu iddiaya göre Marks, sınıfları meydana getiren ekonomik çıkar bölünmesinin, farklı 'statü'leri oluşturan topluluk kimliğinin parçalarına tam olarak karşılık gelmediğini farketme noktasında başarısızdı. Oysaki, öznel değerlendirmeye bağımlı olan statü, sınıftan ayrı bir 'katmanlaşma boyutu'dur ve bu iki olgu birbirinden bağımsız olarak değişebilir. Buna karşılık, tartışmanın devamında Weber'in 'katmanlaşma'da bağımsız bir değişken faktör olarak tanımlandığı, Marks'ın ise doğrudan sınıfsal çıkarlara bağlı olarak

ele aldığı bir üçüncü boyut vardır: 'iktidar'.[2]

Bu yorumun geçerliliğinin değerlendirilmesi, Weber'in biza-tihi onu -ya da onun belirli öğelerini- kabul ettiğinde hiç şüphe olmamasından dolayı zordur. İkinci kaynak literatürlerde 'Marks'ın sınıf anlayışına' temelde saldırı hedefi güdüldüğü za-manlarda bir eleştiri olarak çoğunlukla resmedilen şey, gerçekte kaba Marksizm'in tantanalı ve fakirleşmiş bir biçimi oluyor. Fa-kat bu çeşit determinist-Marksizm, Weber'in hayatı boyunca Al-manya'da zaten dolaşımdaydı; ve Weber'in kendisini bu deter-minizmi sorgulamaya başlamasından sonra, kendisinin ve Marks'm sınıflar analizi arasındaki benzerlik ve farklılığın doğru hatlarının çizilmesi zorlaşmıştır.[3] Bu meseleye yaklaşmanın en etkin yolu, birinci bölümde kullanılmış olana benzer bir tartışma planı izlemektir. Marks'ta olduğu gibi Weber'in yazılarında da, 'sınıfların' ve 'kapitalist gelişmenin' ele alınışını soyut kavrayışlar olarak buluyoruz; ve bunlar, hususî Avrupa toplumlarının özel-liklerine dair onun spesifik tarihî tartışmalarından kısmen ayrış-tırılabilir.[4]

1. Sınıf ve Statü Grupları

Economy ve Society'de[5] yer verilmiş olan 'Sınıf, statü ve parti'nin iki versiyonunda Weber, Marks'ın gözden kaçırdığı açık bir sınıf kavrayışı tartışmasını ele alır. Bu analizi Marks'ın soyut sınıflar modelinden farklı kılan başlıca iki yön vardır. Bunlardan birincisi, -ikinci el izahların çoğundan aşına olunduğu üzere- 'sı-nıf'ın, 'statü' ve 'parti'den farklı olması. İkincisi, -aşağıda tartışılacağı üzere- eşit derece önemlidir: Her ne kadar Weber, bazı maslahatları gözetererek genel açılardan Marks'ın modeline benze-yen iki-tarafli bir model kullansa da, bakış açısı, güçlü bir şekilde çoğulcu sınıflar anlayışına daha yakındır. Nitekim, Weber'in 'sa-hipçi sınıflar' (*Besitzklassen*) ve 'kazanıcı sınıflar' (*Erwerbsklas-sen*) arasında yaptığı ayırım, iki ölçütün birleşmesinden çıkmak-tadır: 'Bir yanda ... kazançlar için kullanışlı olan mülkiyet türleri;

ve diğer yanda... pazara sunulabilecek hizmet türleri'; böylece karışık bir tipoloji çıkar ortaya. Pazar kazanımları elde edebilecek mülkiyet türleri, her ne kadar -sahipçi (*rentier*) ve kazanıcı (*entrepreneurial*) sınıflar şeklinde- genelde ikiye ayrılrsa da, büyük ölçüde değişkendir ve hâkim sınıflar içinde farklı birçok türde çıkarlar üretebilir:

Bir yanda meskenlerin, iş yerlerinin, mağazaların, dükkanların, büyük ya da küçük arazilerde tarımsal açıdan kullanılabilir toprağın sahipliği, diğer yanda madenlerin, sığırların, insanların (kölelerin) sahipliği -olası niteliksel sonuçlarıyla niceliksel bir fark; taşınabilir üretim araçları üzerine kurulu düzen ya da her türlü sermaye malları, özellikle para veya kolaylıkla paraya dönüştürülebilecek nesneler üzerine kurulu düzen; tüketebilirliğe olan çeşitli uzaklıklarına göre farklılaşan, kişinin kendi emeği ya da diğerlerinin emeğinin üretimlerine yaslanan düzen; veyahut her türlü sümenaltı edilebilir vurgunculuk /tekelcilik üzerine kurulu düzen... Bütün bu ayrımlar, mülkiyet sahiplerinin sınıfsal durumunu farklılaştırır...[6]

Ancak, herhangi bir mülkiyete sahip olmayanların sınıfsal durumları da, sahip oldukları 'pazarlanabilir kabiliyetleri'nin 'tekelleşme' tarzına ya da derecesine göre farklılaşır. Bunun sonucu olarak, 'olumlu ayrıcalıklı' (mülkiyet sahipleri) ve 'olumsuz ayrıcalıklı' sınıflar (ne mülkiyete ne de pazarlanabilir becerilere sahip olanlar) arasında duran çeşitli 'orta-sınıf' tipleri vardır. Gerçi bu orta-sınıf tiplerinin tümü, sözde mülksüz ise de; kesin bir 'pazar değeri' olan becerilere sahip olanlar, vasıfsız işçiliğinden başka sunacağı hiçbir şeyi olmayanlara göre, kesinlikle farklı bir sınıf konumundadır. Örneğin, özellikle modern kapitalizmin yükselmesiyle aralarında sıkı ilişki bulunan kazanıcı sınıflarda eğitimsel vasıflar (donanımlar), bu bağlamda ayrı bir öneme sahiptir; ama el emekçileri tarafından ticarî kabiliyetlerin tekelleşmesi

de önemlidir.

Weber, 'kendi içinde' bir sınıf ile 'kendisi için' bir sınıf arasında kesin bir ayırım yapılmasının gerekliliğinde ısrar eder: Onun terminolojisinde 'sınıf', her zaman için insanların onun farkında olup olmamalarından bağımsız olarak var olan piyasa menfaatleri anlamına gelir. Sınıf, bu anlamıyla insanların hayat şanslarını etkileyen 'objektif' bir özellik olur. Fakat, öte taraftan, ancak belirli şartlar altında müşterek bir sınıf ortamını paylaşanlar, ortak ekonomik çıkarlarının bilincine varabilir ve bu çıkarlara göre hareket edebilirler. Bu vurgulamayı yaparken Weber, hiç şüphesiz, kendi konumunu çoğu Marksistlerin konumundan ayırmayı amaçlamaktadır.[7] Zira, onların konumu, sınıf ve sınıf bilinci arasındaki bağının doğrudan ve çabuk olarak ele alınmasını sağlayan bir 'sahte-bilimsel operasyon'dur. Bu akıl yürütme, açık bir şekilde, Weber'in sınıflara zıt olarak 'statü grupları'na (Stände) yaptığı vurguyu da koyulaştırır. Bununla birlikte sınıf ile statü grupları arasındaki karşıtlık, sıkça öyle varsayıldığına tanık olunduğu gibi, basitçe belki hatta öncelikli olarak farklılaşmanın öznel ile nesnel boyutları arasında yapılan bir ayırım değildir. Sınıf, pazar ilişkilerinde ekonomik menfaatlerin farklılığı üzerine temellenmesine karşın, Weber'in hiçbir yerde aksini iddia etmediği üzere, belirli şartlar altında bir sınıf öznelliğinin farkında olan 'topluluk' da olabilir. Doğal olarak, bu anlamda 'topluluklar' olan statü gruplarının önemi, pazar ortamından kaynaklanılardan daha çok, onların gruplaşma ölçütü üzerine bina edilmiş olmaları gerçeğinden türemektedir. Sınıflar ve statü grupları arasındaki karşıtlık, Weber tarafından bazen nesnel ile öznel arasındaki bir zıtlık imiş gibi resmedilir; ama bu karşıtlık aynı zamanda da üretim ile tüketim arasındadır. Sınıf, üretim ile ilgili ilişkileri ifade ederken; statü grupları, belirli 'hayat tarzları' biçiminde tüketimle ilgili olanları ifade eder.

Statü münasebetleri, piyasada gelişen ilişkilerden üstün olabilir; çünkü bir statü grubu üyeliği, genellikle birden çok ilişki

ekseni üzerine oturabileceğinden, tekelci ayrıcalıklar taşır. Ancak yine de, sınıflar ve statü grupları, birçok durumda mülkiyet yoluyla birbirlerine yakınlaşma eğilimi gösterir. Mülkiyet sahipliği, sınıf ortamının başta gelen belirleyicisi olduğu kadar, bu ortamdan türeyen belirli bir 'yaşam tarzı' için de platform görevi görür. Weber'in analiz noktası, sınıf ve statünün 'katmanlaşma'nın iki boyutunu temsil ettiği değil de, sınıflar ve statü topluluklarının, toplum içinde gücün dağılımına ilişkin iki mümkün ve rekabetçi grup biçimleniş tarzını ifade etmesidir. Weber için iktidar, sınıf ve statü gruplarıyla karşılaştırıldığında 'üçüncü bir boyut' değildir. Weber sınıfların, statü gruplarının ve partilerin hepsi için 'iktidarın dağılımına ilişkin olgular' şeklinde bahsederek çok açık konuşur.[8] Burada Weber'in konumu hakkında bilgi veren teorem, iktidarın ekonomik hâkimiyetle kuşatılamayacağı noktasında sergilemiş olduğu ısrarlı tutumda netlik kazanır -yine bu tutum, açık bir şekilde, Marks'a nispetle ters bir tutumdur. Siyasî liderliğin kazanılması ve korunmasına yönelik olarak teşkil edilmiş olan parti, tıpkı sınıf ve statü grupları gibi, toplumda iktidarın bölüşümüne ilişkin temel bir sosyal örgütlenme odağını temsil eder. Bununla birlikte parti, sadece, modern rasyonel devlette bulunabilecek bir aygıttır.

Weber'in sınıf, statü grubu ve parti kavramları üzerine soyut tartışmaları, Marks'ın gözardı ettiği kavramsal analize bir çeşit özlü değiniler anlamına gelmekle beraber, sonu getirilememiş açıklamalardır; ve Marks'ın tarihsel yazılarında açıkladığı karmaşık problemlere küçük bir girizgahtan öte bir anlam ifade etmezler. Bu soyut tartışmalarında Weber, farklı tür sınıf ilişkileriyle, sınıf ve statü grupları ilişkileri arasındaki çeşitli karmaşık ara bağlantı biçimlerini detaylı olarak inceler. Ona göre, Avrupa toplumları tarihinde daha önce egemen olan sınıf ilişkisi ve sınıf çatışması tiplerinin niteliğinde baştan sona bir kayma meydana gelmiştir. Nitekim, Antik Roma'da sınıf çatışması, en çok, köylülerin ve zanaatkarların şehirli bankerlere borçlandıkları kredi pa-

zarının doğasından kaynaklanan düşmanlıklardan müteşekkildi. [9] Bu çatışma, Orta Çağ'da mal pazarında kök tutan ve hayatın zorunlu ihtiyaçları üzerine yapılan fiyat savaşlarının kuşattığı sınıf çatışmalarıyla yer değiştirdi. Oysaki, modern kapitalizmin yükselişiyle birlikte emek pazarında kurulan ilişkiler, merkezi bir öneme sahip olmaya başladı. Marks için olduğu kadar Weber için de kapitalizm gelişiminin, sınıflar ve toplum arasındaki genel bağlantıların yapısında çarpıcı bir değişime neden olması söz konusudur. Sınıf ilişkilerinde genel-geçer bir tarz olarak iş sözleşmelerinin ortaya çıkışı, ekonomik hayatın büyümesine ve modern kapitalizmin önemli bir özelliği olan ulusal ekonominin kuruluşuna bağlanır. Modern kapitalizmden önceki, ve hatta imalât ve ticaretle gözle görülür bir gelişmenin olduğu çoğu toplum biçimlerinde bile statü grupları, sosyal yapı içinde sınıflardan daha önemli bir rol oynar. Girişime çok çeşitli sınırlamalar getirilmesi ya da geleneksel yerleşik gruplarca pazar ayrıcalıklarının tekelleşmesinin güçlendirilmesi suretiyle statü münasebetleri, aslında, Weber'in Doğulu medeniyetleri çalışmasında gösterdiği gibi, modern kapitalist üretimin bir biçim almasına karşı koyar.

2. Kapitalizm Kavrayışı

General Economic History (Genel Ekonomi Tarihi) başlığı altında yayımlanan bir dizi derslerdeki kısa izahlardan başka, Weber'in modern 'soyut kapitalist gelişme modeli' çalışmasında Marks'ın *Capital*'de yola çıktıklarıyla karşılaştırılabileceğimiz genel ifadeler yoktur. Yine de böyle bir model, Weber'in yazılarından çıkarsama yapılarak pekâlâ formüle edilebilir. Şimdiye kadar bunun yapılmamış olmasının nedeni, *The Protestant Ethic* (Protestan Ahlâk)'e gösterilmiş olan teveccühün, Weber analizinin bazı temel öncüllerinin karanlıkta kalmasına yol açmışlığı; yani vurguyu, tarih içinde 'fikirlerin rolleri' üzerine yapılan verimsiz tartışmalara kaydırarak dikkatin onun analizi ile Marks'ın

analizi arasında mevcut önemli karşıtlıklardan uzaklaşmasına yardım etmişliğidir. Weber, büyük ölçüde, feodalizm sonrası Avrupa'da modern kapitalizmin ortaya çıkışının altında yatan şartların Marksist tarzda ele alınmış yorumunu kabul eder. Ki, bu şartlar, şehirli imalatçı bir sınıfın yükselişini sağlamıştır (Weber, bununla birlikte, şehir komünlerinin siyasî özerkliğinin, Avrupa'nın iliklerine kadar işlemiş tarihi öneme sahip bir olgu olduğunu gösterir). Bu imalatçı sınıfın tamamen palazlanmış kapitalist girişimciler şekline dönüşümü, geçimini kazanmak için pazarda işçiliklerini satmak zorunda olan, kendi üretim araçlarının kamulaştırıldığı sözde 'özgür' ücretli-emekçiler yığınının oluşumuna dayanır.

Bununla birlikte, Weber'in 'soyut modern kapitalist gelişme modeli'nin iki temel özelliği, onun görüşlerini, Marks'tan kesin bir biçimde ayırır. Bunlardan birincisi, onun 'kamulaştırma' analizinde bulunmaktadır. Weber için işçinin 'kamulaştırılması', endüstriyel alanla sınırlanmaz: Bu, sadece, toplumun başlıca tüm kurumsal sektörlerinde bulunan çok daha yaygın bir 'kamulaştırma' süreci içinde bir ögedir. İşçinin kendi üretim araçlarının kontrolünden koparılması, resmî memurların 'yönetim' araçlarının kontrolünden ayrılması ve orduda askerlerin 'savaş araçlarının' kontrolünden uzaklaştırılması, aynı sürecin farklı yansımalarıdır. İkinci faktör ise, Weber'in 'rasyonallite'yi ele alış şeklidir. Marks için 'teknik akılcılık' ile 'hâkimiyet akılcılığı' arasında özsel bir ayrım olmasına karşın (kapitalizmde nesnelleştirme ve yabancılaşma aynı potada erimeye eğilim gösterir, ama bunlar kapitalizmin aşılmasıyla gelen sosyalizm aşamasında ayrılacaklardır); Weber için bu, akılcılık türleri, modern kapitalist düzenin yayılmasının icap ettirdiği genel rasyonelleşme sürecinde kaçınılmaz olarak birbirine bağlanır.[10] Weber'in görüşüne göre, modern kapitalist girişimin mantığı, modern ekonomik biçimleri geleneksel olandan ayıran belki de en önemli etkidir. Bu sayede modern kapitalizm, girişimin sabit ve süreklilik arz eden bir

operasyon düzeyinde korunabileceği sistematize edilmiş maliyet hesabından ayırt edilmez bir hale gelir.

Mamafih, modern kapitalizmin bu iki özelliği, Weber'in modern kapitalizm ve bürokratikleşme arasında kurduğu bağıntıyla ilgili yaptığı yoruma bağlanır. Bürokrasinin yayılması, hem -Weber'in kastedtiği anlamda- 'işçinin kamulaşması'm kapsar hem de insan idaresinin örgütlenmesine akılcılığın tatbikini içerir. Böylelikle bürokrasinin yayılması, ilk elde Weber'in 'teknik rasyonalite' ve 'hâkimiyet rasyonalitesi'ni bir potada erittiği bürokratikleşme kavramına atfedilir. Sermaye ile ücretli-emek arasındaki sınıf ilişkisi, modern kapitalizm biçimlenmesinin temel bir unsuru olsa da, burjuvazi toplumunun geleneksel düzenden farklılaşması bakımından köklü niteliklerini yansıtmaz. Weber için bürokratikleşmenin yayılma seyri, modern dönemden ayrılması mümkün olmayan bir niteliği ifade eder: İnsan idaresinin rasyonalizasyonu, doğrudan kapitalist sınıf yapısına bağımlı olmayan sistematize edilmiş ve hiyerarşik iş bölümünü yaratır. Böylece Weber'in analizi, Marks'ın feodalizm ve 'endüstri toplumu' arasında ikili bölünmeden ziyade üçlü feodalizm-kapitalizm-sosyalizm şeklinde sınıflandırdığı analizi takip etse de, Weber, konumu gereği, kapitalizmin her türlü radikal tekrar örgütlenmesi olasılığını kesinlikle imkânsız hale getirir. Diğer bir deyişle, Weber'in olası bir gelecek vukuât olarak kesin bir şekilde tanımladığı kapitalizmin sosyalizm tarafından aşılması, bütünüyle yeni bir sosyal örgütlenme biçimi yaratmaktan çok, kapitalizmin mevcut niteliksel trendlerini ileriye götürür ve tamamlar. Aşırı basitleştirme riskini de saklı tutarak, Marks'ın soyut kapitalist gelişme modelinin 'ekonomik' olanın 'politik' olana yöneltilerek türediği; oysa Weber modelinin, 'ekonomik' olanı anlamak üzere bir çerçeve olarak 'politik' olanın kullanıldığı ters bir muhakeme sürecinden doğduğu söylenebilir.[11] Patrimonyalizmle bağlantılı yerleşik geleneksel kodlardan ziyade gayri şahsi prosedür normlarına yönlendirilmiş olan modern ulus-devletlerin -bürokratik

memuriyet yapısıyla- ortaya çıkması, Weber'in bürokratikleşme analizi için genel bir paradigma modeli işlevi görür. Weber'in vurguladığı gibi akılcı devlet, hiçbir surette salt belirginleşen modern kapitalizm oluşumunun bir 'sonucu' değildir. Akılcı devlet, bundan öte, kendi ortaya çıkışının önünde yürür ve kendi gelişiminin teşvik edilmesini sağlar.

Weber'in, soyut düzlemde, Marks'ın *Capital*'de ortaya koyduğu kapitalist ekonominin dönüşme sürecinin analizini hangi noktaya kadar kabul ettiği açık değildir. Belli ki Weber, tamamen sosyalleşmiş bir sistemin, kapitalizmde görülmeyen belirli ekonomik problemlerle karşı karşıya kalacağına inanmıştı.[12] Açık olan şu ki, Weber, Marks'ın kapitalist sınıf yapısı içindeki 'aykırılıklar' analizini -özellikle bu analizin onun zamanında öncü Marksist teorisyenlerin bazılarınca temsil edilen aşırı basitleştirilmiş biçimlerini- reddetti. Weber'e göre modern kapitalizmin yayılması, ne mutlak ne de görece bir anlamda işçinin sadakaya muhtaç hale gelmesine yol açmaz. Kapitalist dönemin başlangıcından bu yana işçi sınıfının maddi konumu, tarımsal alanda çalışanlara göre genellikle daha yüksek olmuştur. Öbür taraftan ne de kapitalist gelişme süreci, kendi içinde homojen iki sınıfı ilgilendiren, giderek artan bir kutuplaşmanın içerisinde kavrulan bir sınıf yapısı yaratır. Tam aksine gidişat, çeşitlileşen bir sınıf ilişkileri sistemine doğrudur. Kapitalist iş bölümüyle meydana gelen pazar ilişkilerinin karmaşıklığı, Weber'in *Erwerbsklassen* (Kazanıcı sınıflar) formülünde önerdiği gibi, farklı ama üst üste gelen bir ekonomik menfaatler yelpazesi yaratır. Weber'in 'mülksüzler' kategorisi içinde önemli sınıfsal farklılaşma düzeylerinin olanaklılığını kapsayan sınıflar modeli, burada özel bir anlama sahiptir. Pazarla sunulabilir belirli kabiliyetlerin sahiplenilmesine bir geçit / erişim olarak tekelleşmek ve hatta bu kabiliyetleri kısmen kontrol etmek için belirli el-emekçileri gruplaşmalarının -bir araya gelen sendikalar yoluyla- gerçekleşmesi ölçüsünde, düşük seviyelerdeki sınıf yapısında sınıfsal çıkarlar bölünür. Belki daha da

önemlisi, bürokratikleşmenin yayılması, iş pazarında el-emekçisi olmayan işçilerin (işe alımın çeşitli seviyedeki eğitimsel niteliğe sahip olmakla mümkün olduğu mesleklerdeki işçiler) oranında gitgide artan bir büyümeyi teşvik eder. Bu, kendi sınıfsal durumlarının, el-emeğine dayalı mesleklerin durumundan gözle görülmüş farkla büyüyen bir 'beyaz-yaka' gruplaşması yaratır.

Weber, tamamen ekonomik açıdan *Besitzklassen* ve *Erwerbsklassen*'i ayırmasının yanında kavramsal sınıf tartışmasında, ayrıca, 'sosyal sınıflar' olarak adlandırdığı kavramı tatil yapar. Weberci anlamda bir 'sosyal sınıf', hem bireylerin kariyerinde hem de nesiller arasında yaygın sosyal hareketlilik şanslarını kapsaması gerçeğinin etkisiyle bağlantılı bir sınıf durumları kümesiyle biçimlenir. Nitekim, bir işçi pekâlâ vasıfsız işçilikten yarım ya da belki tam vasıflı işçiliğe geçebilir; veyahut vasıfsız işçinin çocuğu, yarı- ya da tam-vasıflı bir işçi olabilir; buna karşın, el-emeğine dayalı olmayan mesleklerde nesil içi ve nesiller arası hareketlilik şansları çok daha azdır. 'Sosyal sınıf' kavrayışı, Weber'in yazılarında nispeten güdük kalmış olmakla birlikte, kapitalist gelişim modeliyle ilişkili olarak ayrı bir ilgiye mazhar olmuştur. Weber'in bizzat işaret ettiği gibi, 'sosyal sınıf' ifadesi, 'statü grubu'na salt ekonomik sınıf kavrayışından çok daha yakındır (her ne kadar ekonomik sınıf ortamıyla aynı sosyal sınıfta bulunan bireyler, kesinkes bu gerçeğin bilincinde değilseler de). Sosyal sınıf ifadesi önemlidir, çünkü Weber'in 'sınıf durumu'nu 'pazar konumu'na bir tutmasından kaynaklanabilecek çaprazlama sınıf ilişkilerinin çeşitlenmesine karşı birleştirici bir tema sunar. Eğer pazar konumu tam manasıyla tatbik edilirse, hemen hemen sonu gelmez çoklukta sınıf durumlarının ortaya çıkması mümkündür. Fakat bir 'sosyal sınıf', sadece bu sınıf durumlarının bireyler arasında ortak bir karşılıklı değişim ilişkisi yaratacak şekilde kümelenmesi sayesinde var olur. Kapitalizmde Weber, başlıca dört sosyal sınıf gruplaşması ayırt eder: Muhtemelen aldıkları eğitimin maliyetine bağımlı olarak değişen büyük sosyal

farklılıklarıyla birlikte- çalışan işçi sınıfı; küçük burjuvazi; mülksüz beyaz-yakalı işçiler: teknisyenler, çeşitli beyaz-yakalı çalışanlar, sivil hizmetliler; ve 'mülk ve eğitim ile ayrıcalığa kavuşmuş olanlar'. [13] Bu sosyal gruplanmalardan en önemlileri, işçi sınıfı, mülksüz 'orta-sınıf' ve mülk sahibi 'üst-sınıf'tır. Weber, küçük mülkiyet sahipleri (*Kleinbürgertum*) kategorisinin, kapitalizmin artan olgunlaşmasıyla birlikte giderek daralma eğilimi gösterdiği konusunda aynı fikirdedir. Fakat, bu süreçten çıkan sonuç, bu sınıfın normal olarak 'proleterya içinde eriyeceği' değil; vasıflı el-işçisi olsun ya da olmasın, genişleyen ücretli-işçiler kategorisi tarafından tutulacağıdır.

Bu yüzden Weber'in soyut sınıflar modelinin çoğulcu oluşuna vurgu yapmak, onun 'sınıf ortamı' kavrayışının götürdüğü sayısız sınıf menfaatleri bileşimleri arasında bulunan birleştirici bağları tanımlamada başarısız olduğunu iddia etmek anlamına gelmez. Öbür taraftan, onun bakış açısının Marks'ın tipik kapitalist sınıf yapısına dair gelişim trendini resmetmesiyle ilgili önemli öğeleri de büyük ölçüde, ıslah ettiğine hiç şüphe yoktur. Hatta, Weber'in basitleştirilmiş kapitalist (sosyal sınıf) modeli, en çok kapitalist gelişmeyle genişleme istidadı gösteren bir kategori olarak mülkiyet sahibi olmayan 'orta-sınıf'ı tanımlarken, Marksçı kavrayıştan önemli ölçüde sapar. Bunun ötesinde, sosyal sınıfların zorunlu olarak 'topluluk' haline geleceği de doğru değildir. Üstelik, sosyal sınıfların pazar konumlarındaki farklılaşmalardan doğan çıkar bölünmeleri nedeniyle parçalanması çok doğaldır. Son tahlilde, Weber'in tarihsel yazılarında ortaya koyduğu üzere, sınıf yapısı ile politika dünyası arasındaki ilişki, daima mevcut şartlara bağlıdır. *

Weber'in kendi zamanında var olan belirli kapitalizm biçimleri üzerine yazdıklarının önemli bir bölümü, '-feodal' tarım sistemi ve yeni ortaya çıkan endüstriyel kapitalizm arasındaki karşıtlığın, çoğu diğer Batılı Avrupa ülkelerinden çok daha keskin hissedildiği bir ülke olan- Almanya örneği üzerine yoğunlaşır.

Kendisinden önceki Marks gibi Weber de, Alman sosyal gelişimini İngiltere ve Fransa'dan ayıran farkların kesin olarak bilincindeydi. Yine Marks gibi Weber de bu ülkeleri, sık sık Almanya'nın 'geri kalmışlığı'na zıt bir referans noktası olarak kullandı; ama Weber Almanya'nın modernizme geçmesinin önemini değerlendirirken, konuya kendinden öncekilere göre dikkat çekici bir şekilde farklı yaklaştı. -Marks'ın görüşleri, genel olarak, ülkenin Prusya hegemonyası altında birleşmesinden önce oluşmasına karşılık; Weber'in yazıları, çıkış noktasını birleşik Alman ulus-devletinin şekil almasından sonra geriye kalan sosyal ve politik kalıntıdan alır.

Bismarck'ın yükselişi (ve düşüşü!), Weber'e, 'ekonomik' ile karşılaştırıldığında 'politik'in bağımsız önemine gösterilebilecek en güzel bir örnek gibi geldi. Ülkenin siyasi birleşmesi, ekonomik olarak daha gelişmiş 'burjuva' Alman devletlerinin önderliğiyle değil, Doğu Prusya'nın *Junker* toprak sahiplerinden aldığı önemli destek sayesinde Bismarckçı iktidar politikasının bir sonucu olarak başarılıydı. Bunu izleyen dönemde Almanya, çok kısa bir zaman dilimi içinde bir 'burjuvazi toplumu' olmaksızın tamamen endüstrileşmiş bir devlet oldu. Weber'in analizine göre bu durum, büyük ölçüde, Bismarck'ın iktidarı kaybetmesinden sonra onun gerçek politik başarılarından geriye kalan siyasi bir boşluğun sonucuydu. Bismarck, sistematik olarak liberalleri güçsüzleştirmiş, hükümetin anayasal çerçevesinin dışında yer alan Sosyal Demokratlar'ı zorlayarak genel olarak işçi sınıfının siyasi eğitimini geciktirmiş ve ülkeyi becerisi kıt bir politik lidere terketmişti. Böylelikle Weber'in görüşüne göre, -zamanının 'pespaye' Marksistlerinin çoğunca yapıldığı üzere- endüstriyalizm gelişiminin, kaçınılmaz olarak, burjuvazinin iktidar tahtına çıkmasını sonuç vereceğini varsaymak verimsizdi. Tam aksine, Weber'in yeni yüzyıla girişten sonraki politik yazıları, her zaman, geleneksel şekilde kurulu olan elit gruplanmalara karşı burjuvazi öğelerinin devam edegelen boyunduruk altında bulunması temasına

döner.

Bu bağlamda, Weber Almanya'daki kapitalizmin daha öte evriminin, yakın gelecekte, bütünüyle verimsiz olarak, devrimsel bir değişim süreci içinde kar toplayan bir 'çökme' ya da vahim bir ekonomik krize yol açabileceği şeklindeki Sosyal Demokrat parti liderlerinin kesin beklentilerini gördü. Onun görüşüne göre, işçi sınıfının yakın geleceği, kesinkes burjuvazinin geleceğine bağımlıydı. Bu, hiç de bir burjuvazi devrimini hızlı bir şekilde bir proleterya devriminin takip edeceğine dair Marks'ın yarım yüzyıl önce beslemiş olduğu umut değildi: Weber'e göre işçi sınıfı, bir burjuvazi düzeni çerçevesi içinde hem ekonomik hem de politik kaderlerini ancak bazı gerçek ilerlemelerle garanti altına alabilirlerdi. Weber'in 1918-19 Devrimi sırasında kaleme aldığı yazılarında açıkladığı üzere, sosyal bir devrimin meydana gelmesi, sadece kemikleşmiş bir bürokratik devletin kurulmasına yol açacaktır.[14] Weber için, var olan devlet bürokrasisinin 'parça parça olabileceği' ya da böyle olmasa da politik devrim araçlarıyla radikal bir şekilde dönüştürülebileceği şeklindeki Marksist umutlar, bütünüyle adresi yanlış olan umutlardı. Weber'in genel yazılarında öne sürdüğü gibi, bürokrasinin öz niteliklerinden bir tanesi, onun 'ispattan kaçabilmesidir': Mevcut bürokratik yönetimi dönüştürmeye teşebbüs etmek, nihaî olarak, sadece bürokratik nüfuzun artmasına yardım eder.

3.Marks ve Weber

Max Weber'in sosyolojisini, büyük oranda, sınıf çatışmalarının toplumun gelişmesinde temel dinamik süreci biçimlendirdiği şeklindeki Marksçı genellemeye hücumun oluşturduğu söylenebilir. Bu Marksçı teorem, Weber tarafından iki esas açıdan teorik seviyede sorgulanır: Birincisi, 'politik'i, ikincil ya da türevsel görmekle bu teorem, sosyal örgütlenmenin kendi iç yapısındaki 'ekonomik' ilişkilerin önemini çok fazla abartır; ikincisi, doğrudan sınıf ilişkilerine bağımlı olmayan süreçler boyunca grup olu-

şumunun temeli olarak statü ilişkilerinin tarihte oynadığı rolü tanımlamada başarısız olur. İkinci çevredeki yazarların çoğu -ve bir yere kadar, özellikle 'bayağı Marksizm'i resmettiği yerlerde Weber'in kendisi- bu noktaların ikincisini en önemli addetmişlerdir; kapitalist gelişme modeli dikkate alındığı zaman ise bu sefer de birinci nokta daha önemli görülmüştür.

Weber'in kendisi, bunun 'statü durumu' olmaktan çok, modern kapitalizm tarafından üretilen ilişkiler sisteminde 'büyük bir farkla üstün faktör' olan 'sınıf durumu' olduğunu kabul etmiştir.[15] Weber, modern kapitalizmin iki anlamda bir 'sınıf toplumu' olabileceğini söylemiştir: Bunlardan birincisi, modern kapitalizmin, pazar işlemleri oranını, önceki toplum biçimlerinin niteliği olan oranın ötesine genişletmesi anlamında; ve ikincisi sermaye ve 'özgür' ücretli-emek arasında bir ilişki üzerine temellenen bir sistem olması anlamında. Bununla birlikte Weber'in yorumları, Marks'inkinden bu boyutlar arasındaki bağlantılar noktasında ayrılır. (Modern) kapitalizmin en öz ögesi, sınıf niteliği değildir; kapitalizmi eski geleneksel düzenden ayıran gerçek 'kopuş', kapitalist üretim girişiminin akılcı niteliğidir. Bu nitelik, aynı zamanda kapitalist toplumun yerine geçebilecek bir sosyalizm biçiminde de ayrılmaz bir öge olarak kalır. Sermaye ve ücretli-emek arasındaki sınıf ilişkilerinin oluşumu, ki kesin olarak işçinin kendi üretim araçlarının kontrolünden koparılarak kamulaşmasını varsayar, feodalizmin yerini alan yeni bir toplum biçiminin merkezî özelliği olmaktan ziyade, çok daha geniş bir sürecin hastalığı olur.

Marks'ın devlet ve toplum arasındaki ilişkinin doğası üzerine yazıları, kesin bir belirsizlik içerir. Teorem, bir yandan, devletin hâkim sınıfın menfaatlerini gerçekleştirme aracı olmaktan başka bir şey olmadığı, devletin sadece sınıf hâkimiyetinin bir temsil yeri olduğunu iddia eder. Ama, öbür yandan, Marks'ın kapitalist devlet üzerine yorumlarının çoğu, kapitalist üretim işlemlerinin 'denetçisi' olarak devletin idarî önem ve anlamının farkındadır.

Bu belirsizlik, eski yazılarda olmasına karşılık, Marks'ın kapitalist devletin idarî fonksiyonlarını tartışmaya başlamasıyla netliğe kavuşmaktadır. Marks, bu tartışmasında emek-bağımlı serbest pazarın sözleşme yükümlülükleri işlemlerinin, sermaye ve ücretli-emeğe dayalı sınıf ilişkilerinin sürdürülmesinde anahtar bir önemde olduğuna bizi temin etmiştir. Devlet, kapitalist üretim tarzında içkin bulunan sınıf yapısına uyumlu bir çerçeve hazırlar. Buna karşın, Marks'm hiçbir yerde tutarlı olarak irdelemediği önemli bir fark vardır. Bu fark; 1) devletin doğrudan anlamda sınıf hâkimiyetinin *aracı* olmasından dolayı, örgütsel niteliklerinin çoğunun kapitalist sınıf ilişkileri sistemine endeksli olması; ve 2) devletin, 'bölünmüş' ekonomik alana mahsus bir sınıf hâkimiyeti ilişkileri içinde toplumun tüm idarî işlemlerinden sorumlu olan temsilci bir koordinasyon mekanizması olması. Bürokrasi teorisinin, bu bağlamda, odaksal bir önemi vardır ve Weber'in 'ekonomik' bir paradigmadan çok 'politik' bir paradigma kullanmasının özel anlamı, büyük ölçüde, onun görüşlerini Marks'ın bu konudaki görüşleriyle karşılaştırmak suretiyle aydınlanabilir.

Marks, bürokrasi üzerine çeşitli yazılarında, hiç şüphesiz, daha çok bu kavrayışlardan birincisine ağırlık verir. Bürokratik devlet, toplum üzerinden palazlanmış bir 'parazit', burjuvazi sınıf hâkimiyetinin bir ifadesi olarak betimlenir. Tam da bu yüzden, sınıf toplumu aşıldığında yok olacaklardır. Bunun nedeni, Marks'ta gerçekten ilkel bir bürokrasi teorisinden başka hiçbir şekilde bulunmamaktadır. O da, Hegel'in 'evrensel sınıf' olarak devlet bürokrasisi anlayışının basit bir 'ters çevrimi'nden türetilmiştir. Hegel, bürokrasinin sivil toplumda bulunanların bencil menfaatlerine karşı, toplumun genel menfaatlerini temsil ettiğini savunur. Marks, buna karşın, bürokratik devletin hâkim sınıfın çıkarlarına odaklanmış bir tezahür olduğu görüşünü beyan eder. Buradan da anlaşılacağı gibi 'bürokratik problem', sınıfların yok olmasıyla çözülebilecek bir problem olarak görülür ve özel analiz talep etmez. Diğer taraftan Weber'in duruş noktası, yukarıda

anılan ikinci kavrayış üzerine çok şiddetli vurgu yapar: Bürokratik devlet, kapitalizmin ortaya çıkışıyla olgunlaşan tipik sosyal örgütlenmeye ilişkin bir paradigma sunar. Kapitalizmin kuşattığı sınıf ilişkileri, bürokratik devletin örneklendirdiği idarî biçimin, yani 'rasyonelleştirilmiş' ekonomik girişime ait zorunlu çerçevenin oluşmasında belirleyici faktör değildir. Weber, kapitalist pazar operasyonunun, eğer 'kısıtlayıcı bağlardan kurtarılmış' anlamda işlemesine izin verilirse, sermayenin maddî kaderinden yana duracağını inkâr etmez. Ama bu vaziyetin dönüşümü, Marks tarafından öngörülen üretim araçlarında özel mülkiyetin yasaklanması yoluyla toplumun toplam dönüşümüne araçlar sağlayamaz.

3. SONRAKİ TEORİLERDEN BAZILARI

1.Dahrendorf: Kapitalist-Sonrası Toplumda Sınıflar

Dahrendorf'un sınıf ve sınıf çatışmaları teorisi, *Class Conflict in Industrial Society* (Endüstriyel Toplumda Sınıf Çatışması) kitabında tanımladığı üzere, özellikle daha önce Geiger ve başkaları tarafından geliştirilen temaları ele alır. Ama bunları farklı bir şekilde inceler. Dahrendorf, görüşlerini Marks'ın bir 'pozitif eleştirisi' şeklinde beyan etse de, nihayetinde Marks tarafından kurulmuş olandan gözle görülür oranda sapan bir teorik konuma ulaşır.[1] Geiger (ve elbette ondan önce Weber) gibi Dahrendorf da, Marks'a birbiriyle alâkalı iki eleştiri yöneltir. Bu eleştiriler, bir yandan Marks'm 'sınıflar' ve 'sınıf çatışması' ifadelerinde, diğer yandan (soyut) kapitalist gelişme modelinde olduğu düşünülen kavramsal yetersizliklerle ilgilidir.

Dahrendorf'a göre, Marks'ın çalışmaları, 'sosyolojik' ve 'felsefi' öğelerin mantıksal olmayan bir şekilde aynı potada eritilmesi üzerine temellenir. Dahrendorf'un terimleriyle söylersek, Marks'ın 'deneysel ve yanlışlanabilir' önermeleri ile 'tarih felsefesi'ne ait önermeleri arasında kesin bir çizgi çizmek zorunludur. Meselâ, "sınıf çatışması, sosyal değişim üretir" gibi önermeler, birinci tipte olan önermelerdir. "Kapitalist toplum, tarihte görülecek en son sınıf toplumdur" ya da "sosyalizm, insan özgürlüğünün tam gerçekleştirimine izin verir" gibi beyanlar ise, salt ifade edilmiş olmasıyla doğrulanabilecek veya yanlışlanabilecek türde değildirler.[2] Sosyoloğun işi, burada, Marks'ın sınıflar teorisinde deneysel olarak doğrulanabilir olan düşünceleri elekten geçirmektir.

Dahrendorf'un görüşüne göre, Marks'ın yazılarındaki 'sosyo-

lojik' ve 'felsefi' ögelerin birlikteliği, Marks'ın sınıflar ve özel mülkiyet arasında yaptığı bağlantıdaki temel zayıflığı maskeleyen gibi bir iş görür. 'Mülkiyet', iki şekilde anlaşılabilir: Birincisi, geniş anlamda, kontrol işlevinin yapılabileceği belirli tarzlar olmaksızın üretim araçlarının *kontrolü* olarak; ikincisi ise, daha dar anlamda, yasal olarak tanınan bir sahiplenme hakkı olarak. 'Mülkiyet' *sahiplenilmiş olan* demek değildir. Mülkiyet, nesneye ilişkin olan haklar anlamına gelir. Mülkiyeti geniş anlamıyla alırsak, bu haklar, genel anlamlarda tanımlanır. İşte, tam da bu nedenle, mülkiyetin 'özel bir otorite modeli' olduğu söylenebilir. Bu anlamda, özel sermaye sahipliğinin yasaklanmış olduğu bir toplumda bir endüstriyel girişimin yöneticisi için, bu girişimin idari *kontrolü* kendisinde olduğu müddetçe, 'mülkiyet hakları'nı tecrübe ettiği söylenebilir. Buna karşılık, daha dar anlamda otorite, 'özel bir mülkiyet modeli'dir: Örneğin, girişimin otorite yapısı "üretim araçlarına kim sahipse" yasal anlamda ona bağlıdır. Dahrendorf'a göre, Marks'ın sınıflar ve özel mülkiyet analizi, ikincisi, yani 'dar mülkiyet tanımı' etrafında döner. Marks'ın formülasyonlarında sınıfların varlığı ve buna benzer şekilde sosyalist toplumda sınıfların yokluğu, yasal mülkiyet sahipliği etiketinin azınlık bir şahıs grubunun elinde bulunduğu sosyal şartlara bağlanır. Özel şahıslar tarafından yasal mülkiyet sahipliğinin yasaklandığı bir toplumda, tanım gereği, sınıflar olamaz.

Bunun böyle olmasının tek nedeni, Marks'ın dar anlamlı mülkiyet tanımı yapmış olmasıdır. Çünkü bu sayede, görünüşte makul bir şekilde, teorisinin 'sosyolojik' ve 'felsefi' yönlerini bütünleştirebilecektir:

Sınıfların hâkimiyet ve tâbiyet ilişkisine veyahut etkin özel sermaye sahipliği ya da yoksunluğu ilişkisine bağımlılığını kesin bir şekilde beyan ederek Marks, bir yanda deneysel olarak özel mülkiyeti, diğer yanda felsefi olarak sosyal sınıfları analizinin merkezi aktörü yapar. Herhangi biri, Marks'ın bu noktada mağ-

lup olduğu düşünce sürecini adım adım takip edebilir. Bu düşünce süreci, parçalı bir bilgi araştıran deneyci bilim adamınının tavrını yansıtmaz. Aksine, aniden her şeyin birbirine tıpatıp uyduğunu keşfeden bir sistem yapıcısına benzer! Zira, eğer özel mülkiyet ortadan kalkarsa (deneysel hipotez), o halde artık sınıflar yoktur (tanımın hilesi)! Eğer bundan böyle sınıf yoksa, yabancılaşma yoktur (spekülâtif öncül). Özgürlük dairesi, yeryüzünde gerçekleşir (felsefi düşünce).[3]

Bu akıl yürütmede bulunan şaşırtmalar, Marks'ın sınıflar kavrayışını, aksi mümkün olmayan bir şekilde, modern toplumların sınıf yapısını tutarlı bir plan çizerek analiz etme noktasında açıkça kalitesizleştirmektedir. Ondokuzuncu yüzyılın bitişinden bu yana kapitalizmi etkilemiş olan değişimler de hesaba katıldığında Marks analizinin yetersizlikleri, bu kalitesiz akıl yürütmelerden sonra kendini daha da belli etmektedir. Marks'ın bildiği şekliyle 'kapitalizm', ne bir devrim süreci yaşamış ne de Marks'ın tahmin ettiği yöne doğru dönüşmüş değildir. Bu noktada Dahrendorf, kapitalizmin sadece alt-tiplerinden biri olan 'endüstri toplumu' kavrayışını ortaya koyar. Kapitalizm, şu halde, üretim araçlarının gerçek kontrolünün girişimcilerin ellerinde olması ve bunu sağlayan yasal özel mülkiyet sahipliği ilkesiyle ayırt edilebilecek bir endüstri toplumu biçimidir. Bu toplum biçiminde 'mülkiyet'in iki anlamı, birbiriyle örtüşür -bu örtüşme, Marks'ın bu iki anlamı teorik düzlemde ayırmada neden başarısız olduğunu da açıklar. Modern toplum biçimi, bu niteliği muhafaza etmez ve böylece Marks'ın bildiği şekliyle kapitalizmden çok farklılaşır. Yani, hâlâ bir 'endüstri toplumu' olmasına rağmen, aynı zamanda 'kapitalist-sonrası bir toplum'dur.

Dahrendorf, kapitalizmin dönüşümünde, en önemli olarak şimdi madde madde anlatacağım değişimleri detaylandırmaktadır: (1) Sermayenin çözülmesi. *Capital*'in üçüncü cildinde Marks, anonim şirketlerin büyümesini ve 'kapitalistin fonksiyono-

nel alakasızlığı'nı tartışmıştır. Fakat bu olguların doğru anlamını izah etmede yetersiz kalmıştır. Dahrendorf'un görüşüne göre bu yetersizlik, geniş kapsamlı 'kapitalist' kategorisinin 'hissedar' ve 'yönetici' diye iki kategoriye ayrılmış olduğu bir rol farklılaşması süreci şeklinde anlaşıldığı takdirde aşılabilir. Bu süreç, kapitalizm içinde ayrı bir sosyalizm bölgesini temsil etmez. Bu süreç, daha çok, kapitalist toplumda geçici olarak birleşmiş olan iki 'mülkiyet' biçimi arasında gitgide artan bir kopuşu betimler. İdarî yürütme otoritesi, yasal mülkiyet hakları üzerinde yükselmez. Yönetici menfaatlerinin, hissedarlarla bütünüyle paralel olmamasından dolayı, bunu, anonim şirketlerin gelişiminin fiili sonucu olarak tek 'kapitalist sınıf'ın parçalanması izler. (2) İşin çözülmesi. Marks, kapitalist üretimin olgunlaşıp büyümesiyle birlikte gerekli hale gelen mekanikleşmenin, vasıf gerektiren işlerin yok olmasına, ve buna bağlı olarak, işçi sınıfının kendi içinde giderek artan bir şekilde homojenleşmesine yol açacağını düşündü. Ama pratik hayatta bu olmadı. Tam aksine, vasıf gerektiren işlerin devamı ve hatta yayılmasına doğru bir gidişat oldu. Ve 'yarı-vasıf gerektiren iş', bir yerde zorunlu olarak vasıflı ile vasıfsız kategorilerinin arasına girdi. Giderek homojenleşmek bir tarafa, işçi sınıfı çok daha çeşitlendi: Ustalık derecesindeki bu farklar, bir bütün olarak sınıf birlikteliğinin önünü kesen menfaat bölünmelerinin temel nedeni gibi bir işlev gördü. Bundan dolayıdır ki kapitalist-sonrası toplumun düşük seviyelerinde meydana gelen bu iç farklılaşma / çeşitlenme, kapitalist toplumun çözülmesinden sonra üst kademelenmelerde oluşan boşlukların dolmasını sağlamıştır.

(3) 'Yeni orta-sınıf'ın büyümesi. Yönetimsel ya da el-emeğine dayanmayan mesleklerin yayılması, yine Marks tarafından tahmin edilemeyen bir olgudur. Fakat, sermaye ve ücretli-emeğin birbirinden ayrılması, daha önce yapışık sınıfları dağıtan sosyal değişimlerin bir sonucuysa da, 'yeni orta-sınıf' bu çözünük ortamda doğmuştu'. [4] Yeni orta-sınıf diye adlandırılan sınıf, Dah-

rendorf'a göre, aslında, hiç de ayrı bir sınıf değildir. Bu sınıf iki kısımdan meydana gelir: yönetici otorite zincirinin parçası olan işçiler (bürokratlar) ve bu hiyerarşinin dışında bulunan konumları işgal edenler (işyeri yardımcıları gibi). Yüksek mevkîde olsun olmasın bürokrat, otorite kullanımına katılır ve böylece bulunduğu mevkî, doğrudan toplumdaki hâkim grup konumuna bağlı olmuş olur. Öte yandan, ikinci tip durumda bulunan işçiler ise el-emekçilerine daha yakındır. Fakat tam da bu yüzden, bu iki 'yeni orta-sınıf' kesimi, kapitalist ve işçi sınıfının ikiz çözülme süreçlerince şimdiye kadar ima edilen kapitalist-sonrası toplum yapısında mevcut çeşitliliğe eklenirler.

(4) Dahrendorf'un, endüstri toplumunun temel özelliklerinden biri olarak gördüğü sosyal hareketlilik oranlarında artış. Nesil içi ve nesiller arası yaygın hareketlilik etkisi, iki yönlüdür: Birincisi, bunlar sınıflar arasındaki sınırların kaldırılması yönünde hareket ederler ve böylece, aksi halde aralarında büyüyecek olan her türlü katı engelleri aşındırırlar. İkinci olarak, yüksek oranda sosyal hareketliliğin varlığı, grup çatışmasını, bireysel çatışmaya 'taşımaya' işlevi görür.[5] Grup düşmanlığı -sınıf çatışması-, meslekî sistem içinde yüksek mevkiler için bireyler arasında rekabetçi bir çatışma içinde erir. (5) Büyük nüfus kitlesi için, evrensel oy kullanma ve refah yaşamasıyla somutlaştırılan 'vatandaşlık hakları'nın başarılması. Bunlar basit bir şekilde, resmî ayrıcalıklar değildir; ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminde görülen siyasî ve ekonomik eşitsizlik, aşırı uçların otoritesini baltalamada gerçek etkilere sahip olmuştur. Sermaye ve ücretli-emeğin, ekonomik kaderleri gereği, aralarında bir kutuplaşmanın vuku bulacağını öngören Marksist düşünce, yine pratikteki gelişime bakınca çok farklı bir noktada kalmıştır: "Belirli vatandaşlık haklarını kurumlaştırmak suretiyle kapitalist-sonrası toplum, hem 'mutlak' hem de ortalama ayrıcalık ve yıpranma biçimlerini dışlayan bir sosyal yapı tipi geliştirmiştir." [6] (6) Endüstriyel hakemliğin tanımlanmış prosedürler biçimi altında 'sınıf çatışmasının ku-

rumlaşması'. Müstereken kabul edilen farklılıkları iyi yönde çözme metodlarının varlığıyla birlikte grev hakkının tanınması, sınıf çatışmalarının dallanıp budaklanmasını önleyerek sadece endüstri alanıyla sınırlı kalmasını sağlayan etkilere sahip olmuştur.

Bu değişimler, ancak ve ancak ortodoks Marksçı temel duruş terkedilirse hakkıyla anlaşılabilir. Bununla birlikte Dahrendorf, Marks kavrayışının belirli öğelerinin akılda tutulması gerektiği noktasında ısrar eder. Bunlardan en önemlisi, her (sınıf) toplumunun iç değişime doğru bir baskı oluşturan çatışmaları birleştirdiği noktasında Marks'ın yaptığı vurgudur. Çatışma ve değişim arasında içkin bir bağlantı vardır. İkincisi, Marks haklı olarak sosyal çatışmanın iki-sınıf modeli bakımından anlaşılması gerektiğini varsayar: Bir sınıf çatışması teorisi, her türlü düşmanlık ortamında çatışmanın iki büyük sınıf üzerine havale edildiğini tanıma üzerine temellenir. Koalisyonlar olabilse de, çatışma durumunda her zaman başlıca iki konum vardır. Dahrendorf, Marks modelinin bu biçimsel özelliklerini kabul etmekle beraber, Marks görüşünün kendine has içeriğinin çoğunu açık bir şekilde reddeder. Marks'ın sınıf kavrayışı, ister 'sosyolojik' isterse 'felsefi' ifadeler olsun, onun iki 'mülkiyet' anlamını bir potada eritip birleştirmesine bağlıdır. Eğer bu birleşimin 'sosyolojik' kısmının herhangi bir geçerliliği varsa, bu geçerlilik ondokuzuncu yüzyıl Avrupa kapitalizmiyle sınırlıdır. Marks, kendi tarih teorisinin hedefi nedeniyle ondokuzuncu yüzyılda var olmuş özel mülkiyet (dar anlam) ve otoriter kontrol (geniş anlam) arasındaki özel bir bağlantıyı evrenselleştirir. Dahrendorf'un önerisine bakılırsa sınıf ve sınıf çatışmalarına ait yeterli açıklayıcılıkta olan bir teori, bu ilişkiyi tersine çevirmek zorundadır. Yani, özel mülkiyet ile otorite arasındaki Marks'ın şöhret kazandırdığı bağ, (dar anlaşılan) özel mülkiyetin sahiplenilmesi bakımından tanımlanmış sınıftan ziyade sınıf ile otorite arasındaki çok daha geniş bir ilişkinin özel bir hali olarak görülmelidir. Marks'ın 'özel mülkiyeti', sadece daha genel olarak otoriter kontrol haklarının spesifik bir örneği

olarak görülmelidir. Bu yüzden de 'sınıf', otorite ilişkileri bakımından tanımlanmalıdır: Mülkiyet sahipliği ya da yoksunluğundansa sınıf, *otorite sahipliği veya yoksunluğu* anlamına gelecek şekilde anlaşılmalıdır:

Her sosyal örgütlenmede bazı mevkiler, etkili bir baskı gücünün garanti altına alınması için diğer mevkiler üzerinde bir kontrol yetkisiyle emniyete alınmalıdır... Diğer bir deyişle... iktidar ve otoritenin farklı tertibi vardır... bu farklı otorite tertibi geleneksel (Marksist) anlamdaki sınıf çatışmalarıyla münasebeti olan sistematik bir sosyal çatışma tipinin değişmez bir şekilde belirleyici faktörü olur. Böylesi grup çatışmalarının yapısal kökü, hâkimiyet ve tâbiyet umutlarına haiz sosyal rollerin düzenlenişinde araştırılmak zorundadır. [7]

Weber, 'otorite'yi, başkalarına emir vermeyi netice veren yasal hak olarak tanımlar: 'Hâkimiyet', bu hakların sahiplenilmesini temsil ederken; 'tâbiyet', bu haklardan dışlanmayı temsil eder. 'Amirane olarak koordine edilen birlikler' [örneğin, devlet ve endüstriyel girişim gibi kesin bir otorite yapısına sahip gruplar] içinde otorite sahipliği ya da otorite yoksunluğu, birbirleriyle zıtlaşan çıkarlar üretir. Bu çıkarlar, belki bazı gruplar tarafından algılanmayabilir. Meselâ Dahrendorf'un terminolojisinde bir 'sahte-grup', üyeleri, örtük olarak ortak çıkarları paylaşan ama bu çıkarları örgütleyemeyen bir müştereklik türüdür. Ancak bu müşterekliğin bir amaç etrafında kendisini örgütleyebildiği durumda bir 'çıkâr grubu'ndan söz edilebilir.

Dahrendorf'un bakış açısına göre, bu şemanın faydası kapitalist-sonrası toplumlara tatbikiyle sınırlı değildir. Bu şema, Marks tarafından farklı terimlerle tanımlandığı gibi, kapitalizmin sınıf yapısının özelliklerini kapsayacak şekilde de kullanılabilir. Böylelikle, ondokuzuncu yüzyıl kapitalist teşebbüs gelişiminin, sermaye ve emek olarak iki sahte-grubun ortaya çıkışını teşvik etti-

gi söylenebilir. Bununla birlikte, kapitalist toplumun belirgin niteliği endüstriyel ve siyasî çatışmanın birbirleri üzerine 'ilave edildiği' gerçeğinden türemiştir. Sermaye ve emek arasındaki çatışma sadece endüstriye hasredilmedi, siyasî alana da yayıldı. Zira siyasî otorite, büyük ölçüde, ekonomik hâkimiyet ile aynı sınırları paylaşıyordu. Menfaat bölünmesinin bu birbiriyle çakışan yapısının bir sonucu olarak sınıf çatışması, özellikle örgütlü çıkar gruplarının farklı yönere giden sermaye ve ücretli-emek iddialarını temsil etmek üzere biçimlenmeye başlamasıyla yoğunlaştı. Ne var ki, bu çıkar gruplarının ortaya çıkışına ve oluşmasına yardımcı oldukları somut gerçek değişimler, Marks tarafından öngörülen devrimsel ayaklanma olasılığını yok etmiştir.[8]

Dahrendorf'un kavramsal şemasından da anlaşılacağı gibi kapitalist-sonrası toplum, kesinlikle bir sınıf toplumdur. Fakat eşit oranda açıktır ki, kapitalist-sonrası toplumun sınıf sistemi kapitalizminkinden çok farklıdır. Dahrendorf'un 'kapitalizm'i 'kapitalizm-sonrası'ndan ayırt etme gayreti bakımından çeşitli değişimlerin en kapsamlısı, endüstriyel ve siyasî çatışmanın kurumsal ayrıklığıdır -bu olgu, endüstride toplu sözleşmenin yerleşmesi ve siyasî alanda evrensel hakların kazanılmasının birbirine bağlı süreçlerinden doğar. Bu, endüstriyel çatışma oluşumunun esasen siyasî hareket üzerine doğrudan bir yansıması olmadığı gerçeğinde netleşir. Dahrendorf'a göre, 'işçi partisi' ifadesi siyasî anlamını kaybetmiştir.[9] Batılı ülkelerde ticarî sendikalar ile 'emek' partileri arasında kopmaz bağ yoktur: Şimdiki bağlar, sadece geçmişin kalıntılarıdır. Aynı şey, daha yüksek düzeylerde de doğrudur. Girişimde yöneticinin işgal ettiği otorite konumu, doğrudan siyasî sonuç üretmez: Otorite, endüstriyel alanı kapsayan ilişkilerden bağımsız olarak bölüşülür.

2.Aron: Endüstri Toplumu

Aron'un 'endüstri toplumu'nun gelişimi üzerine çeşitli yazıları, sadece Marks eleştirisine hasredilmemiştir. Bu yazılar, Marks

ve Tocqueville'in karşılaştırmalı değerlendirmesi üzerine odaklanır.[10] Saint-Simon'la birlikte Tocqueville, elbette, derebey-sonrası Avrupa'da kendini belli etmeye başlayan sosyal düzendeki değişimleri gördü. Ama onun gördüğü, yeni bir çift çatışan sınıfın yerleşmeye başladığı değil, demokratikleşmeye ve eşitliğe yakın eğilimlerin gelişimiydi. Ondokuzuncu yüzyıldan sonraki toplumsal hareket, sınıfların kutuplaşma ve çatışma yoğunluğunun artma eğilimli olduğuna dair Marks'ın görüşünü ne derece destekler? Öte yandan, eşitsizliklerin yok edilmesine doğru olgunlaşmakta olan eğilimin eşlik ettiği sosyal farklılaşmanın büyümesine yönelik Tocqueville'in tahmini ne kadar gerçek olmuştur?

Aron'a göre, modern dünyada sosyal gelişmenin iki 'yol'u olduğu gerçeği hesaba katılmadan bu sorular cevaplandırılmaz. Bu yollardan birincisi, kapitalizmin kendi içsel evrimiyle sınırlı olan yoldur. İkincisi ise, gelişmiş kapitalist toplumlardan kaynaklanmasa da kapitalizmin yerini almayı temsil etme iddiasındadır. İki toplum biçimi olarak kapitalizm ve sosyalizm arasındaki çelişki, yine de, bu ikisinin endüstri toplumu tipleri olarak müştereken önemli bazı öğeleri paylaştıkları bilinmeden anlaşılamaz. 'Endüstri toplumu'nun en basit soyut tanımı, başlıca üç nitelikle ilgilidir: İş gücünün mutlak çoğunluğunun ikincil ya da üçüncül sektörlerde yoğunlaşması; geleneksel toplumların görece statik karakterine zıt olarak üretimi yaymak için sürekli bir itici kuvvetin var olması; ve son olarak hızlı teknolojik yenileşme.[11] Aron'a göre endüstri toplumunun bu basit tanımı alınır-sa, Marks'ın kapitalizm analizindeki belirli formüllerin çağdaş sosyalist ya da 'Sovyet-tipi' toplumlara uygulanışına bakmak gerekir:

Marks, kapitalizmin ana özelliklerinden birisini, sermaye birikimi olarak düşünmüştü. Fakat biz bugünkü verilerden biliyoruz ki bu, üretimi yükseltme kaygısına sahip olma derecesine

göre tüm endüstri toplumlarının bir özelliğidir. Onlar, makine-lerde giderek artan miktardaki sermayeyi yatırıma dönüştürmek-
le meşgullerdi. Aynı şekilde Marks, işçinin emeğiyle ürettiği de-
ğerin tamamının karşılığını ücret olarak alamadığından dolayı
sömürüldüğünü düşünmüştü. Fakat rejim ne olursa olsun, bes-
belli ki bu kaçınılmazdır, çünkü yaratılan değer belirli bir ora-
nı, yeniden yatırıma dönüştürülmek zorundadır... (kapitalist ve
sosyalist) toplumlar da belirli şahıslar ayrıcalıklıdır: Yani, bu şa-
hıslar hiyerarşinin altında yer alan işçilerden daha yüksek gelir-
lere sahiptirler. Sermayenin birikmesi ya da 'sömürmesi', her iki
endüstri toplumu tipinde de ortaktır ve diğerine zıt olarak biri-
nin özelliği değildir.[12]

İşçinin bu 'sömürülmesi', demokratik-eşitlikçilik ideallerine
kendisini adanmış toplumlar da oluşur. Tüm çağdaş endüstri top-
lumlara, 'eşit insan' prensibini ilan ederler ama bunu yaparken
iddia ettikleri idealleriyle çatışan eşitsizlikleri de yine kendileri
üretirler. Fakat bu 'çelişkiler', Marks'tan türetilenlerden çok, Toc-
queville'in belirli fikirlerinin takip edilmesiyle betimlenebilecek
olanlara daha yakındır.

Dahrendorf gibi Aron da, Marks'ın sınıflar teorisinin iki yö-
nünü ayırır: Bu iki yön, Marks'ın yazılarında birbirine sarmala-
nan 'veri önermeleri' ve 'felsefi önermeler'dir. Sadece veri öner-
meleri -söz gelimi, "işçi sınıfının maddi ve ruhsal acıları daha
kötüleşir ve bu kötüleşmenin bir sonucu olarak işçiler daha dev-
rimci olur"-[13] Marks'tan bu yana toplumda meydana gelmiş
deneysel olarak gözlemlenebilir gelişmeler çerçevesinde incele-
nebilecek ve kaçınılmaz olarak metafiziksel bir tarih felsefesi sa-
yılabilir farklı türde önermelerdir. Bu ayrım, doğrudan
Marks'm sınıf kavramıyla bağlantılıdır. Zira Aron'a göre Marks'ta
iki tane 'sınıf' tanımı vardır. Bunlardan birincisi, 'sınıf', üretim
sürecinde bireylerin bir gruplaşma zemini anlamına gelecek şe-
kilde ele alır. Bu, Marksist söylemin dışında yer alan sosyologlar

için de kabul edilebilir bir kavramlaştırmadır. Bununla birlikte ikincisi ise sınıf nosyonunu (gerçekleştirilmesi mümkün olmayan) hedeflere bağlar. Örneğin, “bir insanın başka bir insan tarafından hâkimiyet altına alınması, kapitalizmin yerini sosyalizmin almasıyla aşılabılır” gibi. Bu kavramlaştırmalar, Marks’ın *totolojik* önermelerine kucak açanlar hariç tutulursa, kabul edilebilir değildir. Marks’ın yazılarında bu iki öge birbiriyle paraleldir. Bu noktada Aron, bu durumun sosyal düşünürlerin sınıf nosyonuna devam edegelen büyülenmişliklerini açıklamaya yardım ettiğini belirtir. Fakat bu, öbür taraftan, Marksizmin kendisinden yayılan cazibeye bağlanır. Aron’un ‘Tocquevilleci’ terimlerde açıkladığı olgu budur. Modern toplumlar, ‘demokratik’ oldukları müddetçe tüm insanların eşit olduğuna dair deklare ettikleri inançları ve insanlar arasında var olan politik ve ekonomik eşitsizliklerin dışavurumu arasındaki ‘karşıtlığa’ maruz kalır. “Endüstriyel demokrasiler, bireylerin çalışma alanında ve politik alanda eşitliliğini beyan eder. Hâlbuki şimdiki gerçek, gelirlerde ve hayat tarzlarında büyük bir eşitsizliğin olduğudur.”[14] İdeal ile gerçek arasında süreklilik arzeden gerilim ve yıpranmış sınıfın devrimci hareketiyle bu gerilimin çözüldüğü bir toplum anlayışı, Marksizmin kışkırttığı hummalı intisabın (bağlılığın) arkaplanını açıklar.

Aron’a göre Marks’ın fikirleri endüstri toplumundaki bu içkin gerilimden türeyen belirli hevesleri ifade etse de, bu heveslerin kaynaklarına dair tatminkâr bir çözümleme sunmaz. Hatta Marks’ın ‘tarih felsefesi’ni görmezden gelsek ve kendimizi onun sınıflar ve sınıf çatışması hakkındaki ‘veri önermeleri’ne bağlı saysak bile, bu böyledir. Aron’un önerisine göre, Marks’ın sınıflar teorisi, öncelikli olarak (‘başlıca sınıf’ olan) proleteryaı ilgilen-diren gözlemlerden oluşmuştur. Endüstrileşmenin erken dönemlerinde ondokuzuncu yüzyıl Avrupasında siyasî iktidardan uzaklaştırılmış sistematik olarak kötüleşen şartlarda çalışan ve yaşayan proleterya, bastırılmış bir sınıf tipi örneği olarak belirmişti. Fakat başka hiçbir sınıf, Marks’ın uygulamaya çalıştığı bu ayrış-

tırma ölçütü değerine uygun düşmedi. Söz gelişi, 'burjuvazi', özellikle (sınırları belirlenmemiş) 'küçük mülk sahibi' kategorisi üzerinde herkesi içererek tanımlandığında asla böyle açık seçik tanımlanabilir bir gruplanma olmadı. Aron'a göre her sınıf teorisi, *bizatihi* sosyal gerçekliğin kesinlikten uzak niteliğini kabul etmek zorundadır: Sınıflar, ondokuzuncu yüzyıl proleteryasında olduğu gibi nadiren böyle ayrışabilir ve açıkça tanımlanabilir gruplanmalardır. Marks'tan bu yana kavramsal sınıf tartışmalarındaki belirsizlik, gerçekte olan durumu yansıtır. "Sosyal gerçeklikteki bu kesinlikten uzaklık", Aron'un savunduğu üzere, "sosyal sınıflar içinde bir arayışın çıkış noktası olmak gerektir".[15] Batı toplumlarında sosyal düşünürler, sınıf problemine kafayı takmışlardır. Fakat bu olgunun kabul edilebilir tanımlamalarına ulaşmada yetersiz kalan da, yine onlardır. Bu paradoks, belki önceki analizlerin yardımıyla çözülebilir (kapitalist veya sosyalist, her iki toplum tipi de olmak kaydıyla) endüstri toplumları, sürekli olarak eşitsizlikler üretir; buna karşın aynı zamanda demokratik düşüncelerden etkilenmemiş önceki toplum tiplerinin biçimlediği ayrımcılıkların dışavurum şekillerinin çoğunu da bertaraf eder. Eşitsizliğin meşru olarak tanımlanan ilişkileri, meselâ Orta Çağ devletlerinde var olan ilişkiler yasaklanmıştır. Endüstriyel toplumların hiyerarşik yapıları, nispeten muğlak bırakıldığından daha esnektir. Dahası, bu yapılar olguların çeşitliliğiyle bağlantılı olarak daha karmaşık bir türdedir.

Dolayısıyla, Aron hangi şartlar altında bizim ayrımlanabilir sınıfların varlığından bahsedebileceğimizi sorar. Ona göre, bunu yapmamızı engelleyen üç durum söz konusudur: (1) Hiyerarşik farklılaşmanın temel ilkesinin ekonomik değil, dinsel ya da ırksal olduğu durumlar. (2) Bireyin kaderinin ya da 'hayat şansı'nın öncelikle kendisinin toplumda ait olduğu gruba değil de, tamamen kendisine bağımlı olduğu durumlar: Başka bir deyişle, tam eşitlik ve fırsat çerçevesine yakın durumlar. (3) Herkesin sosyo-ekonomik şartlarının özü itibarıyla benzer olduğu durumlar. Bu

durumların hiçbiri, endüstri toplumunda olan şartlar değildir. Sonuç olarak, çoklu bir ölçütle tanımlanan ve tüm toplumda az ya da çok gerçek grupları oluşturan sosyal sınıflardan ya da sosyo-ekonomik kategorilerden bahsetmek akla uygun ve makul değildir.[16] Buradaki 'az ya da çok gerçek' ifadesi, tedbire yöneliktir. Eğer sınıflar Marks'ın ima ettiği gibi, bir sınıf birlikteliği bilinci üreten açık bir şekilde tanımlanmış gruplanmalar olsaydı, herhangi bir problem olmazdı. Fakat sosyologlar tarafından kapitalist toplumlarda çoklukla tanımlanan dört temel sınıf içinden kesinkes ayrımlanabilecek olanı yoktur. 'Burjuvazi' 'uyumlu bir birlik' değildir. 'Orta-sınıf' (ya da sıkça dendiği gibi 'orta-sınıflar'), eğer insanlar başka sınıflara konulamazlarsa yerleştirildikleri, yani herkesi içine alabilecek bir sınıfı oluşturur; 'köylülük' bazen tek bir sınıf olarak tanımlanırken bazen de mülkiyet sahipliği çerçevesinde iki sınıfın birleşimi şeklinde algılanır (çiftlik sahipleri ve tarım işçileri).

Ayrımlanabilir ve bir birlik ifade eden sınıf grubuna en çok yaklaşan işçi sınıfı bile, homojen bir entite olmaktan çok uzaktır. Ölçütün sosyo-ekonomik ya da siyasi ilişkiler şeklinde konması durumu değiştirmez.

Aron'a göre Marks, sınıfların tarih içinde önemli temsil vasıtaları olduğuna inanmakta haklıydı. Bu haklılığın oranı, bu sınıfların özellikle başka sınıflarla çatışma çerçevesinde dile gelen birleşik bir grup bilincini dışı vurdukları oranla eşdeğerdi. İşçi sınıfı, her ne kadar üyelerinin paylaştığı nesnel ve öznel hallerle nitelenebiliyorsa da, modern kapitalist toplumlarda toplumda köklü bir değişim ihtiyakını kesinkes sağlayacak bir sınıf bilinci biçimi ortaya koymaz. Marks'ın yola çıktığı 'sınıf mesihçiliği'nin rolü ikilemli olmuştur. Bu mesihçiliğin yakın tarihte çok önemli bir rol oynadığında hiç şüphe yoktur; bunu, bir anlamda Marks döneminden bu yana gelişen sosyal olaylar imza eder. Fakat bu gelecek tahminleri diğer taraftan da yanlışlanmıştır, çünkü bu tahminleri kendilerine uyarlayıp gerçekleştirmeye çalışanlar, te-

orinin kendilerine biçtiğini yapamadılar. Örgütleyici siyasî bir ilmihâl olarak Marksizmin neticesi, kapitalist gelişmeye göre ters istikamette olmuştur. Bütünü itibariyle işçi sınıfı, daha gelişmiş kapitalist üretim güçlerine karşı giderek daha zayıf devrimci olmuştur. Marksizm, olgunlaşmış kapitalist toplumların talebini ifade etmemiştir. Daha çok, az gelişmiş ülkelerde endüstrileşme sürecini teşvik eden bir etki yapmıştır. *'Sosyalist ülkeler', şu halde, sadece endüstri toplumuna geçerken Batı Avrupa ülkelerinin rotasından farklı bir rota takip etmiş olan ülkelerdir.*

Aron'un savına göre, endüstri toplumunun gelişimi, 'ekonomik büyüme aşamaları' ve 'endüstrileşme tarzları' arasında yapılacak bir ayırım çerçevesinde anlaşılmalıdır. Her ekonomik büyüme aşamasında, çatalaşan sosyal ve siyasî kontrol tarzlarına göre çözülebilecek farklı 'çelişki' biçimlerinin ortaya çıktığı görülür. Meselâ, endüstrileşmenin başlangıç evresinde çok çabuk sermaye birikiminin oluşması ve sonra da yatırım yapılması şarttır. Bu da, ancak nüfus çoğunluğunun üzerinde tüketimi sınırlandıracak bir tür otoriter rejimin bulunmasıyla başarılabilir. Buradaki 'zıtlık', (gelecekteki) zenginliğin artırılmasının hâlihazır neslin feragatına bağımlı olmasıdır. Bununla birlikte, bunun Batı Avrupa'da erken kapitalizm gelişiminde aldığı biçim, Sovyetler Birliği'nin varsaydığı Marksist sosyalizm çerçevesi içinde meşru addedilenden önemli ölçüde farklıdır.

İster 'kapitalist' ister 'sosyalist' olsun gelişmiş bir endüstri toplumunda, nüfus üzerine emirle ya da zorla kendi kendisini reddetmesi için yapılacak dayatmaya olan ihtiyaç azalır. Fakat, 'Tocquevilleci ikilem', burada giderek artan bir öneme haizdir: Bu yeni 'çelişki', demokratik 'eşitlik' talebi ile devam edegelen eşitsizlik durumu arasında olan çelişkidir.

3.Ossowski: Sınıf İmgeleri ve Kavramları

Ossowski'nin *Class Structure in the Social Consciousness* (Sosyal Bilinç içinde Sınıf Yapısı) çalışması, 'sınıf' (ve 'sınıfsızlık')

biçimlerini tanımlamak amacıyla hem popüler düşünce içinde hem de daha sistematik sosyolojik çözümlemede kullanılmış olan ölçütün genel bir incelemesine gireriz.[17] Ossowski, 'sınıf' dilinin toplumu 'yatay' bir bölünmeler düzeni ya da biri öbürünün üzerinde tepeleme dolu olan 'katmanlar' suretiyle temsil edilen mekansal metaforla yaygınlaştığına işaret eder. Bu yatay temsil, bir tip çeşitliliği varsaymaktadır ve bunları analiz etmek de Ossowski çalışmasının hedefidir.

En basit tip, sınıf yapısını 'iki-taraflı' kavrayıştır. Ossowski'nin işaret ettiği üzere, toplumdaki iki başat sınıf arasında kutsalsal bir bölünme kavrayışı, tarihte her zaman kendini göstermiş olan türdür. Avantajların dağıtılmasına göre ayrıcalık çeşitlerine karşılık gelen bu temsilin meydana geldiği üç temel tarz vardır: (1) 'Hükmedenler ve hükmedilenler': buyuranlarla itaat edenler arasında merkezî bir ayrım etrafında iktidar ve otoritenin bölünmesi (Dahrendorf'un sınıf kavrayışı da elbette bu kategori içine girer). (2) 'Zengin ve fakir': Zenginliği ya da mülkü sahiplenilenlerin diğerlerinden ayrıldığı ekonomik farklılaşma. (3) 'Diğerlerinin emeğinden geçinenler ve emekçi sınıf': Bir grubun diğer bir grup tarafından sömürülmesine vurgu yapan bir ayrım. İkili sınıf bölünmesini temsil eden bu üç tarz, birinin diğerlerine göre üstün veya diğerlerini belirleyici olarak ele alma eğilimi gösterse de, elbette, bütünüyle ayrıktır. Ossowski'ye göre ondokuzuncu ve yirminci yüzyıl sosyalist düşünürlerinin büyük bir kısmı, üçüncü bir kategori olarak sömürüyü görmüşlerdir. Birinin diğer ikisine bağımlı olması şeklinde tanımlanan sömürü nedeniyle bu düşünürler, sonuç olarak, sömürücü sınıf ilişkilerinin yok edilmesi amacıyla aracı olarak birincisinin kaldırılmasını görmüşlerdir. Fakat bu noktada önemli istisnalar da yok değildir. Bunlar arasında Saint-Simon anılabilir. Zira Saint-Simon'un 'işçi sınıfı' tüm 'gerçek üreticileri', sanayicileri ve mülksüz ücretli-emekçileri içine alır. Onun 'sınıfsız toplumu', iktidar ve zenginlikte ortaya çıkan büyük farklılaşmalar ile çok

uyumludur. [18]

'Orta-sınıf'ın varlığı bazen ikili şablonlarda tanımlanır. Ama bunlar her zaman iki önemli sınıf gruplanmasından birinin ya da başka bir gruplanmanın ilaveleri olan ikincil gruplanmalar olarak görülür. Ossowski'nin 'sıralamalı şema' olarak isimlendirdiği sınıf yapısını temsilin ikinci başlıca tipi, orta-sınıfın (veya sınıfların) çoklukla en temel sınıf olarak görüldüğü ve diğer sınıfların pozisyonunun ona göre belirlendiği iki-taraflı kavrayışlardan farklılaşır. Dahası, iki-taraflı sınıf imgesi biçimlerinde her sınıf, diğerine bağımlılığı açısından tanımlanır. Hâlbuki sıralamalı şemalarda sınıflar arası ilişki, bağımlılıktan çok bir düzenleme ilişkisidir: Bu çeşit kavrayış, normal olarak açıklayıcı tarzdan çok tanımlayıcı bir tarzda tatbik edilir. Ossowski, 'basit' ve 'sentetik' olarak iki tip sıralamalı şemadan bahseder. Birinci şemada bir sınıf yapısı tanımlaması, örneğin gelir gibi tek bir ölçüte göre yapılır. Meselâ orijinal Roma nüfus sayımı kategorisindeki durum bu tanımlamaya göreydi: Cumhuriyet altında vatandaşlar, altı gelir sınıfına bölünüyordu. Sentetik şemalar, benzer bir sınıf sıralaması tertibiyle ilgilidir. Ancak sıralamayı etkin kılmak için bir ölçüt kombinasyonu uygulanır. Ossowski'nin öne sürdüğü gibi bu, çoğu çağdaş Amerikan sosyologlarınca apartılan tipik sosyal sınıflar kavrayışıdır. Dolayısıyla meselâ Warner'in çalışmaları, Amerikan toplumunda başlıca altı sınıfı üreten sentetik sıralama şeması kurar. [19]

Sınıf imgesinin üçüncü başlıca biçimini, Ossowski 'fonksiyonel şema' olarak adlandırır. Burada toplum iş bölünmesinde fonksiyonel açıdan birbiriyle ilişkili gruplaşmalara bölünmüş olarak algılanır. Bu kavrayış, genellikle bir sınıf çokluğu kabul eder. Başka bir ifadeyle sınıflar, iki-taraflı temsillerde görünen misallerdeki gibi ya da sıralamalı şemalarda sıralanmış bölünmeler gibi düşman gruplar olarak algılanmaz. Sınıflar, birbirine karşılıklı bağımlı ve yardımlaşmacı araçlar olarak düşünülür. Sınıf sisteminin belirli çağdaş sosyolojik yorumları bu türdendir: Söz-

gelişi, yöneticiler, ruhaniler, vasıflı işçiler vs. -ya da daha ideolojik düzlemde Stalin'in Sovyetler Birliği'ndeki 'düşman olmayan sınıflar' kavrayışı- gibi fonksiyonel olarak birbirine bağımlı bir dizi sınıf tanımı yaparlar. Böylesi sınıflar, bir skala üzerinde tek-düze sıralamalar açısından ölçülmez: Muayyen bir sınıf, ikinci sınıftan, ikinci sınıfın üçüncüden farklılaştığı noktalara uzaklığı bakımından farklılaşır.

Marks'ın sınıflar teorisinin önemi, bu teorinin uyumlu tek bir teori içinde sınıf yapısının üç temsil tarzının her birinden çıkan kenarları birbirine bağlamasıdır. Marks'ın yazıları, farklı yönlerden gelen ışınlara dikkat eden ve hem geçmiş nesillerin mirasına hem de modern bilimin yaratıcı kaynaklarına duyarlı olan bir çeşit yoğun lens meydana getirir.[20] Marks'ın yazıları, iki-taraflı şemanın içkin devrimci cazibesıyla diğer sınıf ilişkileri niteliklerinin sistematik bir analizini -bunlar kendi zamanının çağdaş Avrupa toplumlarında nasıl var idilerse o şekilde- bütünleştirir. Ossowski'ye göre iki-taraflı kavrayış, Marks'm devrimci bir bilincin gelişmesine çabaladığı daha çok propagandacı yazılarında ünlüdür. Daha bilimsel yazılarında ise 'orta' sınıflar olarak sunduklarıyla birlikte ikili bakış açısını daha berraklaştırmaya kendisini zorlamış ve bu sayede tarihsel toplumlarda tanımlayıcı bir sınıf ilişkileri değerlendirmesine varmayı başarmıştır. Nitekim Ossowski'ye göre Marks'ın çalışmaları, sınıf yapısını temsil etmenin başlıca üç yolunun her birini kuşatsa da -iki-taraflı, sıralamalı ve fonksiyonel şemalar- bunlar, iki ya da daha çok taraflı sınıf bölünmelerinin bir kesişim noktası bakımından yeni bir şekilde algılanır.[21]

Marks'ın yazılarında elbette şimdinin sınıf toplumları, geleceğin tahmini sınıfsız düzeniyle uzlaştırılır. 'Sınıfsızlık' kavramı, aslında, Ossowski'nin işaret ettiği gibi 'sınıf' kavramı olarak uzun bir tarihe sahiptir. Tıpkı sınıf imgelerinin farklılaştığı gibi sınıfsızlık imgeleri de farklılaşmıştır. Bununla birlikte modern dünyada siyasî ideoloji olarak özellikle önemli olan iki sınıfsızlık yo-

rumu vardır. Bunlardan biri, basit bir şekilde sınıf ilişkilerini çarpıtırıcı tarzlarda yorumlamaya karşı fonksiyonel bir şema üzerine vurgu yapma ile ilgilidir. Sınıf bölünmelerinin asimetrisini vurgulayan iki-taraflı ve sıralamalı şemalardan ayrı olarak fonksiyonel kavrayış, sınıfların karşılıklı birbirini destekleyici oldukları fikrini benimser. Bu yüzden, fonksiyonel bağlantılar üzerine yoğunlaşma ('düşman olmayan sınıflar' ifadesinde olduğu gibi) açık sınıf bölünmelerinin önemini azaltmanın bir aracı olarak hizmet görür -servet ve güç eşitsizlikleri azaltılarak değil, ama sınıfların yardımlaşmacı doğaları öne çıkarılarak olur bu. Bu kavrayış, Marks'ın sınıfsızlık yorumundan radikal bir biçimde farklıdır. Çünkü Marks, çok daha geniş çapta bir sınıf çözülmesi öngörür. Fakat görülen gidişat, modern politik ideolojide gerçekten baskın hale gelmeye başlamış olan fonksiyonel sınıfsızlık yorumunun gelişmesidir. Üstelik sadece liberal-demokratik düşüncelere kendilerini adanmış Batılı ülkelerde değil, ayrıca Marks'ın sınıfsız toplumuna kağıt üstünde kendisini adanmış olan sosyalist ülkelerde de gelişmiştir bu yorum.

Amerikan 'eşitlikçi olmayan sınıfsızlık' imajı, Ossowski'ye göre, öncelikli olarak fırsat eşitliği nosyonu etrafında biçimlenir: Kökleri önem taşımaksızın herkesin, eğer meslekî sistemde yüksek seviyeleri yakalamaya yetecek kapasitesi varsa, aynı şansa sahip olduğu kabul edilir. Marksist-ortodoksluk betimlemesine göre Sovyet toplumunun yapısı, bundan çok farklı olarak algılanır. Ama aslında, çok yakın benzerlikler vardır:

'İhtiyacına göre herkese' şeklindeki sosyalist ilke, herkesin kendi kaderinin belirleyicisi olduğu ve insan statüsünün bir erdem düzeniyle belirlenmiş olduğu şeklindeki Amerikan itikadının ilkeleriyle uyum içindedir. Bu sosyalist ilkeden de anlaşılacağı gibi, sosyal gelişme ve sosyal gerileme için sınırsız fırsatlar vardır. Bu çıkarım, aslında, Amerikan 'dikey sosyal hareketlilik' kavramına paraleldir. *Uravnilovka* (ücretlerin eşitlenmesi) aleyhine olarak öne sürülen argümanlar, demokratik bir toplumda

ekonomik eşitliklerin gerekliliğini doğrulayanlar tarafından ileri sürülen Atlantığın diğer yanındaki argümanlar ile bir bakıma ortak noktada buluşur. [22]

İki ideolojik temel duruş arasındaki esas fark, Ossowski'nin önerdiği gibi, sosyalist bakışa göre 'eşitlikçi olmayan sınıfsızlık'ın, sadece geçici bir evre için söz konusu olmasıdır. Bununla birlikte, nihai hedef farklı olsa da buradaki ayrım radikal bir ayrım değildir. Çünkü sosyalist teoriye göre 'eşitlikçi olmayan sınıfsızlık'a geçiş, devrimci değil, tedrici bir süreçtir -ve liberal demokrasi, ayrıca fırsat eşitliği ilkesinin ileri gerçekleştirmelerine doğru süreklilik arz eden bir gelişim tasarımlar.

Her türlü fonksiyonel şemayla ortak olarak 'eşitlikçi olmayan sınıfsızlık' anlayışı, var olan sosyal düzeni savunmayı isteyenlere daha cazip gelir. Diğer taraftan, ikicil temsiller çoklukla devrimsel çağrışımlara sahiptir. Zira, sınıf ilişkilerini niteliği itibarıyla düşmancıl olarak algılama eğilimi gösterirler. Öncelikle tanımlayıcı olan sıralamalı şemalar, diğer ikisinden de daha nötrdür. Bu üç algılama tipinin tarih boyunca tekraren görünmesi ve ideolojik düşünceler kadar modern sosyolojinin sistematik anlayışlarına kadar geri götürülebilir olduğu gerçeği, Ossowski'nin vurguladığı gibi, onları üreten sosyal menfaatlerin her zaman ve her yerde hazır bulunduğunu gösterir. Yine de bu, sosyoloji formülasyonlarının doğrudan sınıf yapısının popüler imgeleriyle eşitlenebileceği anlamına gelmez. Onun yerine eski anlayışlar, ondokuzuncu yüzyılın geçilmesinden sonra sosyal düşünceye hâkim olmaya başlayan sosyolojik bir kavram olarak sınıfı ilgilendiren fikirlerin alt yapısını oluşturur. Özelde Marks teorisi, Avrupa kültürel mirasında derin bir şekilde iz bırakan temalardan doğmuştur ve ikicil kavrayışın devrimsel cazibesi, ondokuzuncu yüzyılda somut bir sınıf ilişkileri analizine bağlı olmuştur.

Fakat Dahrendorf ve diğerleri gibi Ossowski de, Marks'ın sınıf anlayışının büyük ölçüde bir toplum biçimiyle ('erken kapita-

lizm') sınırlı olduğunu düşünür. Bu sınıf biçiminde ekonomik iktidar, sosyal ve siyasî öğütlenmenin temel akımını oluşturur. Marks'ın öngördüğü gibi bu toplum tipi, geçici bir tip olduğunu kanıtlamıştır. Oysaki, ondozuncu yüzyıldan bu yana meydana gelmiş olan sosyal değişimler, kısmen Marks'ın görüşleriyle şekillenmiş olsalar da, onun önceden tahmin ettiği gelişim çizgisinden çıkmıştır. Sosyalizm bir anlamda kapitalizmden sapmıştır, çünkü Marks'ın sanki öyle olmak zorundaymışçasına inandığı şekilde kapitalizmden tomurcuklanmamıştır. Ama bir başka anlamda iki toplum biçimi, kapitalizm ve sosyalizm, benzer bir yönde evrilmişlerdir. 'Klasik' formülasyonunda Marksçı anlayış, bugün için özel mülkiyetin 'hükmettiği' bir durumdan oldukça uzaklaşmış olan Batılı toplumların sınıf yapısı çözümlemesi için, özel mülkiyetin resmen yasaklanmış olduğu toplumlara tatbik edilebileceğinden daha kullanışlılıkla tatbik edilemez:

Siyasî otoritelerin açıktan ve etkin bir şekilde sınıf yapısını değiştirebildiği, ulusal gelirden daha yüksek pay almayı da içeren sosyal statü için en temel ayrıcalıkların politik otoritelerin bir kararıyla belirlendiği, nüfusun geniş bir bölümünün ya da çoğunluğunun bürokratik hiyerarşide bulunan bir tip katmanlaşma içerisinde bulunduğu ondokuzuncu yüzyılda sınıf anlayışı, az ya da çok bir tarih hatası haline gelmiş ve sonrasında sınıf çatışmaları başka sosyal düşmanlık biçimlerine yol açmıştır.[23]

4. MARKS ELEŞTİRİCİLERİ: BİR ELEŞTİRİ

1. Yeni Eleştirciler

“Son 80 yıldır” Bottomore’un işaret ettiği gibi, “Marks’ın sınıf teorisi amansız bir eleştiri bombardımanına maruz kalmıştır...”[1] Bu noktada Dahrendorf, Aron ve Ossowski gibi yeni yazarların çalışması, bir bakıma sadece aysbergin görünen ucudur. Onların yazılarında ortaya konan bazı düşünceler, Weber’in ‘Marks-eleştircileri’ kuşağına kadar geriye götürülebilecek eleştiri literatüründe uzun bir tarihi olmayan konulara ilişkindir. Bu literatürün çoğu kısmı tekrarlayıcı mahiyette olsa da bu üç yazarın katkılarının, Weber’den bu yana geliştirilmiş Marks düşüncelerine eleştiri atağının en önemli noktalarını somutlaştırdığı söylenebilir. Bu kitapta daha önce vurguladığım gibi, Marks’m sınıflar ve sınıf çatışması analizleriyle ilgili olan yazarların yazılarında birbiriyle ilişkili iki mesele vardır: Birincisi, Marks’m kapitalizmin gelişme ya da evrim trendine dair yaptığı yorumların geçerliliğine dayanır; ikincisi ise, Marks’ın sınıf nosyonunun daha soyut kavramsal eleştirileri üzerinedir. Zorunlu olarak birbiriyle yakın ilişki içinde olmasından dolayı bu ikisini tamamen ikiye ayırmak, ne mümkün ne de arzulanır bir şeydir. Ancak kapitalist gelişme problemi, daha sonraki bölümlerde ele alınacak özel güçlükleri gündeme getirir. Bu bölümdeki tartışma, öncelikli olarak, Marks’m kavramsal tenkidıyla alâkalı olacaktır.

Marks’m sınıf teorisi, daha önce adı geçen üç yazarın vurguladığı üzere, politik *Praxis* kavramı çerçevesinde formüle edilmiştir. Marks’ın yazılarının, sosyal yorumda salt akademik tecrübe olarak ele alınamayacağı açıktır: Bu yorumlar, salt kağıt üzerinde pratik bir amaç gözetilmemesinden de belli olduğu üzere,

aynı zamanda, toplumda politik ve ideolojik söz sahibi olmanın aracı kılınmaya çalışılmıştır. Marks eleştirmenlerine göre, bu faktörlerin devrimci ayartmalarla düşünülmüş analizlerle mezcoldan dolayı, hem bizzat onun düşüncelerinin doğru açılımlarını çelmelemiş hem de teorinin kendi başına bir 'sosyal gerçek' olmasından ötürü teorinin geçerliliği sorununu gölgelemiştir. Bu durum, Dahrendorf'un ağırlıkla üzerinde durduğu gibi, Marks'ın somut sınıf tartışmasını, kapitalizmin sosyalizm tarafından aşılacağı teorisiyle birleştirmesini mümkün kılan ağır katmanlı felsefi öğelerle daha da kötüleşmiştir. Bununla birlikte, bu gerçek faktörlerin Marks sempatanlarınca çoğu zaman Marks teorisinin başlıca savunma kaynağı olarak görülmüş olduğunu, ilginç olduğu için, belirtmekte fayda var. Marks'ı 'akademik sosyal bilim'den ayıran duruş noktasının, gücünü öncelikle teori ve pratikteki dağınıklığından aldığı şeklinde bir düşünce öne sürülür. Marksizm'in sabit bir genelleştirmeler ve bulgular dizisinden çok, bir *metod* olduğu kabul edilir. Sonuç olarak, Marks düşüncelerinin geçerliliği ya da buna ilişkin başka düşüncelerin *Praxis*'teki başarıları bakımından yargılanması gerekir.[2] Marks'ın sınıf teorisinin felsefi boyutları, bu açıdan, kapitalizmin hem analizi hem de eleştirisi olarak karakterinin olmazsa olmaz bir parçasıdır.

Bu meselelerden türeyen problemler, sosyolojik teorinin kendine has doğasının genel sorunuyla ve siyasî pratik ilişkisiyle ilgilidir. Dolayısıyla, bu kitabın hacmini aşan sorunlara girer. Bu problemler burada, sadece Marks'm 'sınıf' ve 'sınıf çatışması' yorumundaki güçlükler üzerinde durduğu oranda ele alınacaktır. Buradaki nokta, ister eleştirel isterse sempati besleyen görüşler olsun Dahrendorf'un, her ikisinde de Marks düşüncesinde -felsefi olana zıt- sosyolojik olarak adlandırdığı bölümlerin önemini görmezden gelme eğiliminde olmasıdır. Eğer Marks bir sosyal bilim adamından daha öte biri idiyse, hâlâ onun eleştiricilerinin ve takipçilerinin ona biçmiş olduğundan ötede bir sosyal bilimci

demektir.

Özellikle Dahrendorf'un tartışması, inandırıcı olmaktan uzaktır. Ona göre Marks'ın yazılarındaki felsefî öğeler, sosyolojik genellemeleri sürekli olarak zoraki içine alır. Amacı, sosyolojik genellemelerin hem yanlışlığını hem de anlamsızlığını göstermektir. Dahrendorf'un çözümlemeye çalıştığı bir örnek, Marks'ın "tüm sosyal çatışmalar ve tüm yapı değişimleri sınıf düşmanlıkları açısından açıklanabilir" görüşüdür. Ona göre bu, "müdafaası yapılamayacak kadar savunulmaktan uzak bir genellemedir".[3] Bunu iddia ederken gözden kaçırdığı ise, bu cümlelerin Marks'ın görüşlerinin yeterli bir temsili olamayacağıdır. Hiç şüphe yok ki Marks'ın yazıları, özellikle de daha çok propagandaya dönük olanlarında (*The Communist Manifesto* gibi) kaypak ifadeler içerir. Söz gelimi, "tüm geçmiş tarih, sınıf mücadeleleri tarihidir" önermesi böyledir; ama böylesi önermelerin Marks'ın detaylı ve derinlikli tartışmalarından ayrı tutularak ele alınamayacağı da açıktır. Dahası Marks, kendi görüşlerini ayrı bir tarih felsefesi geliştirme olarak görenlerin yorumlarını sıklıkla ve açık bir şekilde reddetmiştir: Ona göre felsefe, "gerçek ve pozitif bir sosyal gelişme" bilimiyle yer değiştirmek zorundadır ve bu bilimin ürünleri felsefede olduğu gibi hiçbir surette tarih devirlerini kesip düzeltmek için bir reçete, bir şema sağlamamalıdır.[4] Dahrendorf'un Marks düşüncesini felsefî ve sosyolojik olarak ikiye ayırma girişiminden çok, Marks'ın soyut sınıf modelini, daha önce önerildiği gibi, onun somut sınıf ilişkileri analizinden ayırmak daha mantıklıdır. Eğer bu, açıkça Marks'a empoze edilen bir ayırım ise de, Dahrendorf'un ortaya koyduğundan daha az keyfidir. Bu terimler çerçevesinde Dahrendorf'un temel eleştirel hücum odağı olarak tercih ettiği Marks düşüncesinin söz konusu yönleri, yeni bir ışık altında görülebilir. Marks, açık bir şekilde "tüm sosyal sınıfların sınıf düşmanlığı bakımından açıklanabileceğini" düşünmemiştir. Bunu derken kasdettiği şey, tarih içinde bu derece önemli başka bir grup çatışması biçimi olmadığıydı. Ayrıca

Marks, Batı Avrupa tarihi boyunca meydana gelen sınıf çatışmalarının içerik açısından benzer olduklarını da düşünmüyordu.[5]

Dahrendorf'a göre, Marks formülasyonlarındaki zayıflık, öncelikle 'sınıf' ve 'özel mülkiyet' arasındaki ilişkiyi çözümlemesinde gözükmektedir. Mülkiyet teriminin iki anlamını birbirine karıştırarak kullanmak suretiyle gösterdiği başarısızlık ile Marks, ona göre, sınıf ilişkileri teorisi ve tarih felsefesi arasında -düzmece- bir bağ kurmada etkin olabilmıştır. Bu iddia da, yine çok su götürür bir yargıdır. Eğer Marks, mülkiyetin iki anlamı arasında yaptığı ayırmadan habersizse, modern kapitalizmde yer alan anonim şirketlerin önemi üzerine nasıl çalışabilmişti? (Dahrendorf da belirli açılardan bu analizi ele almıştı). Çünkü, Marks'ın ortaya koymaya gayret ettiği gibi, anonim şirketlerin gelişmesinin anlamı, bu şirketlerin (yasal) 'mülkiyet sahibi' ile girişimin etkin 'kontrol'ü arasında bir bölünme yaratmış olmasıdır. Anonim şirket, her şeyden önce, iki mülkiyet kavramının birbiriyle karıştırılmadığını gösterir. Her ne kadar Marks sınıf ilişkilerini tartışırken 'sahiplik' (mülkiyetin dar anlamı) ve 'kontrol' (mülkiyetin geniş anlamı) arasında terminolojik bir ayrıma gitmiyorsa da, onun bundan habersiz olduğunu iddia etmek pek inandırıcı değildir. Kesin bir delil şudur ki, "kapitalizmin sınıf karakteri/sosyalizmin sınıfsızlığı" ikiliğinde Marks, Dahrendorf'un ifade ettiği gibi, bunun basitçe özel mülkiyetin yasal olarak ortadan kaldırılmasıyla oluşacak sınırlı bir geçiş dönemi olduğunu düşünmemiştir. Özel mülkiyette yasal tasarruf hakkı ve anonim şirketteki kapitalist girişimin fiili kontrolü arasındaki ayrışma, kapitalizmde meydana gelmiş önemli değişim süreçlerini örnekler. Ki, bu değişim süreçleriyle kısıtlayıcı bağlardan kurtulmuş olan pazardaki klasik anarşik rekabet biçimi, henüz yeni başlamakta olan pazar ilişkilerinin sosyal.zasyonu ile yer değiştirir. Sosyalizm, kapitalizmde bu yeni başlayan süreçlerin gerçekleştirilmesiyle ilgilidir: İşçi sınıfının devrimci hareketiyle kanunlaştırılan özel mülkiyetin yasal olarak kaldırılması, sadece ve sadece şimdiye kadar

kapitalizmin kendi içinde dönüşmesine yol açmış olan bir dizi değişimle mümkündür.

Dahrendorf'un yaklaşımının Marks'ın sınıf teorisinin yeniden formüle edilmesi üzerine temellendiği düşünülmeyle birlikte, aslında Marks çözümlemelerinin somut doğasına pek de yakın değildir. Dahrendorf'un Marks anlayışından kendisine aldığı, fiilen, iki düşünce ile sınırlıdır -bunların her ikisi de, öncelikle, niteliği itibariyle biçimseldir: (1) Sınıfların ikicil çatışma modelinin kabulü; ve (2) Açıklayıcı bir sosyal değişim çözümlemesi sunmak için ihtiyaç duyulan bir sınıf teorisi üzerine yapılan vurgu. Ama Dahrendorf'un sınıf kavramının esası, çok açık bir şekilde, Marks'ın kullandığından çok farklıdır;[6] ve bunun sonucu, terimin Marks'ta geleneksel kullanımında farklı olan her ne varsa onları talan etmek olmuştur. Marks'ın yazılarında olduğu kadar ondan fiilen etkilenmiş olanların yazılarında da 'sınıf' kavramı, her şeyden önce ekonomi ve toplum arasındaki, ekonomik ilişkiler ve sosyal ilişkiler arasındaki iç bağlantıların analizini kapsar. 'Sınıf bölünmesi' ifadesini 'otorite bölünmesi'ne eviren Dahrendorf'un kavramı, bu problemlerle içten bir hısımlığa katıyen sahip değildir.

Bunlara rağmen, Dahrendorf'un kavramlaştırmalarının, elbette, geleneksel olarak oturmuş kavramları kullanmanın mümkün olmadığı noktaları incelememize izin vererek onları anlamamıza yardım etmiş olduğu tartışılabilir. Fakat, Dahrendorf şemasının kullanışlılığından kuşku duyurtacak en az üç itiraz sebebi var. Evvelâ, otorite bölünmesinin rahatlıkla salt 'hâkim' ve 'tâbi' grup -aynı şekilde, otoriteye 'sahip olanlar' ya da otoriteyi 'paylaşanlar'a karşı otoriteden uzak olanlar- arasında ikili bir bölünme açısından analiz edilecebileceğini kabul etmek zordur. Belli şartlar altında uygulanabilirse de bu analiz, çoğu zaman -Weber'in bürokratik örgütlenmeyi ele alış tarzında belirginleştiği şekilde- bir otorite sisteminin kademeli ilişkiler hiyerarşisini ilgilendiren bir meseledir. Hiyerarşide yer alan gruplar arasındaki

çatışmalar, otoriteye 'sahip olanlar' ile 'olmayanlar' arasındaki çatışmalardan daha önemli olabilir; ve en azından bu analizin, düşünük masa başı işçilerini, 'egemen sınıf' içinde hükümet bürokrasisine dahil eden zorlama bir yorum olduğunu söylemeliyiz. İkinci olarak, otoritenin bir ikili bölünme olarak faydalı bir şekilde ele alınabileceği teyit edilse bile, otorite pratiğinin otorite sahipleri ve o otoriteye boyun eğenler arasında (gözükmeyen) bir çıkar çatışmasının varsaydığını düşünmek için hiçbir neden yoktur. Marks teorisinde sınıflar arasında kaçınılmaz bir çıkar çatışması üreten artı değerin yaratılması ve bunun tahsisatına ilişkin bir kesin ilişkiler yapısı vardır. Dahrendorf'un kavramlaştırmalarında eksik olan da, tam tamına budur. Muayyen bir otorite bölünmesinin ne oranda bir çıkar çatışması öngördüğü, top-tancı bir bakışla açıklanamaz; bu, o otoritenin örgütlenme tarzına (meselâ otoritenin nesnesi durumunda bulunanlar, konumlarını ne ölçüde gönüllü olarak kabul ediyorlar? Otorite 'paylaşım-cıları'na karşı hangi temsil ve müeyyide mekanizmasına sahipler vs.) ve de söz konusu kurumun gerçekleştirmek için önüne koyduğu hedeflerin doğasına bağlıdır.

Üçüncü olarak, Dahrendorf'un görüşü, mantıken sınırsız bir sınıf çokluğunun kabulünü ima eder. Bir 'hâkim' ve 'tâbi' sınıf, koordineli emir komuta zinciri -örneğin, bir tür belirli otorite dağılımına sahip bir örgütlenme- içinde ayrıştırılabilir. Nitekim sınıflar, endüstriyel girişimlerde olduğu kadar, kriket klüplerinde de olabilir. Dahrendorf bunun böyle olduğunu elbette bilmektedir. Bunun içindir ki, tartışmasını "devlet ve endüstriyel girişi mi iki büyük kurum" şeklinde tanımlayarak sınırlar.[7] Ama bu, bazı örgütlerin diğerlerine göre sınıf analizinde daha 'önemli' olarak tanınmasını öngörmesiyle bir ölçüt ortaya koyar; bu da bizi, öbür taraftan, Dahrendorf'un köklü olarak terkettiğini iddia ettiği daha geleneksel sınıf kavramlarındaki bazı unsurlara geri götürür.[8] Marks'ın yazılarında böylesi ölçütler, sınıf kavramının kullanıldığı genel teorik çerçeveye, yani sosyal ve politik yapı-

nın geri kalanını şartlandırmada ekonomik ilişkilerin temel rolünü analiz eden çerçeveye oluşturulur.

Son olarak, Dahrendorf'un yaklaşımı 'sınıfsız' toplum olasılığını tamamen yok eder. Bu, onun sınıf anlayışını dikkate aldığı-mızda kendi içinde hileli bir önermedir; çünkü belirli otorite modellerinin anlaşılabilir geniş-ölçekli bir toplumda şart olduğunu kabul etmeye zorlar. Burada önemli olan nokta, Dahrendorf'un görüşünün, dikkatleri Marksçı teoride anlaşılan 'sınıf' ve 'sınıfsızlık' arasındaki karşıtlıktan uzaklaştırmasıdır. Marks'ın bu meseleleri ele alırken eksik olan her ne varsa onlarla başa çıkma noktasında, Dahrendorf'un yaklaşımı bize yeterli araç sağlamaz. Gerçekten Dahrendorf, kendisinin Marks'ı suçladığı terminolojik aldatmacalara benzer şekilde, söz konusu sorunlardan kaçmakla suçlanabilir: "Çünkü özel mülkiyet kaldırılabilse de (deneysel hipotez); bu, sınıfların var olması ya da yok olmasını mümkün kılacak bir olasılık anlamına gelmez (tanımın hilesi)!" Sınıf kavramını yeniden formüle etme girişiminde Dahrendorf, bir benzetmede bulunursak, bebeği banyo suyundan dışarı atar. Biz Marks tarafından kullanılan sınıf kavramından hoşnut olmasak da, onun zihin uğraşılarının merkezinde olan problem türlerini tatmin edici bir şekilde analiz edeceksek, 'sınıf' yerine 'otorite'yi koyarak teorik açıdan herhangi bir önemli kazanım elde edemeyiz. Zaten sosyolojide hâlihazırda otorite sistemlerini analiz edebilecek yeterli kavramsal çerçeveye sahibiz ve bunu sınıf terminolojisiyle karmaşık hale getirmekle elde edilebilecek pek bir fayda da olmayacaktır.[9]

Ossowski'nin çalışması, bence Dahrendorf'unkinden daha orijinaldir ve her ne kadar öncelikle Marks'ın sınıf kavramını 'yeniden yorumlama' çabası olmasa da, Marks'ın yazılarında olan önemli bir etmenle ilgisini korur: 'sınıf bilinci' olgusu. Gerçi Ossowski, 'sınıf birliği' bilinciyle sınıf yapısının zihinsel imgelerine nazaran daha az ilgilenir. Fakat bu ikisi, onun işaret ettiği gibi belirli biçimlerde birbirine bağlıdır. Nitekim, 'ikicil şema', halk

ideolojisini kuşattığı ve bu ideolojinin bir parçası olduğu durumda, esas devrimci sınıf kesimi arasında bir sınıfsal dayanışma farkındalığını uyarma ve takviye etme eğilimi gösterir.[10]

Fakat Ossowski, öbür taraftan, ikicil şemayı devrimci propaganda olarak gereğinden fazla yakın bir şekilde kendi sosyal fonksiyonuna bağlar. Ayrıca, ikicil sınıf anlayışlarının menfaat çatışması öncülüyle sıkı ilişkiye yönelmesine ve böylelikle mevcut düzenin devrimsel sorgulanmasıyla ilişkilенmesine vurgu yapar. Ama bu, hiçbir surette, popüler tasvirde ya da akademik sosyolojik sınıf tartışmalarında görülen bir durum değildir. İkicil tasvir, çoklukla, ‘muhafazakâr’ temel duruşa bağlanan ve sözkonusu iki sınıfı çatışmadan çok harmoni şeklinde resmeden sınıf ilişkilerinin temsillerini oluşturur. Böylesi, çoklukla, belirli bir azınlığın yönetmek için doğal ve meşru kapasitesine vurgu yapan aristokratik hükümet biçimlerinde beslenen imgelerde bulunur.[11] Sosyolojik analiz dünyasında ‘muhafazakâr’ ikicil şemalar, ‘elit teorisyenleri’ Pareto ve Mosca’nın yazılarında (bir çatışma analizi çerçevesinde) görülür. Dahası, Marks’ta bile iki-sınıf kavrayışına yönelik propogandist çağrışımlar, Ossowski’nin ima ettiğinden daha az göze çarpar. Marks’ın daha spesifik politik yazılarında sınıf ilişkilerinin ikili resmedilmesinin aşıkâr, hatta mahsus hissettirilen duygusal bir cazibe taşıdığı kabul edilebilirse de, daha önceki bölümlerde ortaya konmuş olduğu gibi iki-sınıf şemasının öncelikli olarak Marks’ın çalışmaları boyunca düşüncesine yön veren soyut analitik bir model olduğunun altını çizmek önemlidir. Ossowski’ye göre, “sınıf yapısının ikicil kavrayışının baskın olduğu ‘devrimci Marks’a karşı ‘teorisyen Marks’, ‘sıralamalı’ ve ‘fonksiyonel’ şemalara daha yakın durma eğilimindedir.”[12] Bununla birlikte, bu yargı bütünüyle yanlış değilse bile yanıltıcıdır. Doğrudan artı değer teorisine bağlanan iki-sınıf şeması, *Capital*’de serimlenen teorik yapının olmazsa olmaz temelidir. Ossowski’nin, kendi ‘fonksiyonel şeması’nı niçin sınıflar-iş bölünmesinde üç ya da daha çok sınıf- arasında bir harmoni

anlayışını icap ettiren bir plan olarak yorumladığı da açık değildir. Elbette, Stalin'den 'düşman olmayan sınıflar' alıntısında da olduğu üzere, bu vurguya sahip olan sınıf yapısı imgelerine işaret etmek rahatlıkla mümkündür. Ama bunun ima ettiği çok sınıflı yapıda düşmanlığın olmayışı durumunun zorunlu olarak gözükmesi söz konusu değildir. Sınıf yapısını üç ya da daha çok sınıfın oluşturduğu resmedilebilen yerlerde bile, bu sınıflar arasında kendilerine mahsus çatışmalar tespit edilebilir. Muhakkak ki, sözkonusu sınıfların açık çatışma durumlarında 'koalisyonlar' oluşturmaya yönelecekleri düşünülebilir. Ama bu tip 'koalisyonlar', niteliği gereği geçici ve değişken de olabilecektir, ve bu yüzden ikicil sınıf modeli altında sınıflandırılmayabilir. Bu tür temsiller, sosyologların yazılarında bolca vardır: Söz gelişi, Amerika Birleşik Devletlerinin güneyinde kast yapısı diye adlandırılan çözümlene buna örnek olarak verilebilir.[13]

Dahası, çoklu ölçütün kullanıldığı sınıf kavramları, Ossowski'nin varsaydığı gibi, onun tanımlayıcı sıralamalı şemasına her durumda uymaz. Örneğin, Weber'in sınıfsal farklılaşma kategorisinde görülen durum böyledir. Eğer bunlar, Ossowski'nin sınıf imgeleri sınıflandırmasında herhangi bir yere uyarsa, en fazla fonksiyonel şemaya yakındır. Fakat Weber'in 'sınıf konumu' teşhisi, sınıf oluşumunun çeşitli olası temellerini tanımamıza izin verir. Ortak pazar konumları paylaşan insanların toplanmaları bakımından farklılaşan 'sınıf' çokluğu mümkündür. Bunların en önemli bileşimleri belki *Besitzklassen* ve *Erwerbsklassen* "sahipçi sınıflar ve kazancı sınıflar" arasındaki karşıtlıkta aydınlanabilir, ve bunun ötesinde bir sınıflandırma Weber'in 'sosyal sınıf' kavramı kullanılarak geliştirilebilir. Ancak, yine de, bu farklı 'sınıflar'ın tümü iş bölümü üzerinde temellenir. Bu sınıflar (Warner'in 'sınıfları' gibi), Ossowski'nin sıralamalı şemasını örneklemez.[14]

Ossowski'nin sınıf imgesi biçimlerinin kullanışlı ya da uygun sınıflandırması, popüler ideolojide sınıf temsillerini aydınlatıcı

olabilirse de, kavramın sosyolojide kullanılmış olduğu yollar arasındaki önemli farkları belirlemede yardımcı değildir. Ossowski, hiç şüphesiz, popüler ideoloji ve sosyolojik düşüncenin ortak etkisine işaret ederken haklı olsa da, analizinde bunlar arasındaki ilişki belirsizliğini korur; ve onun eğilimli olduğu gibi bu ikisini karıştırmak yanıltıcıdır. Böylece onun sunduğu ikili-şema, Marksizm'de bariz olduğu üzere sıkça bir tür devrimci niyete bağlanır. Ancak bu tür bir belirti taşımayan -ve de açık bir şekilde 'muha-fazakâr' olmayan- bu şemanın çok sayıda kullanımı vardır. İkili-sınıf modelinin gözlemlenebilir bir toplumda birkaç sınıfın varlığını kabul etme ile uzlaştırılması, sadece Marks'a özgü bir şey değildir. Meselâ, Weber'in *Besitzklassen* ve *Erwerbsklassen*'i, Marks'ın arkasından, üretim araçlarında 'mülkiyet sahipliği' ve 'mülkiyet yoksunluğu' üzerinde temellenen ikili bölünme üzerine kuruludur. Keza, Dahrendorf'un iki-sınıf modeli, herhangi bir sınıf analizinde uygulandığı zaman birçok 'sınıf' tanımı yapar.

Her ne kadar Ossowski, ondokuzuncu yüzyıla uygulanabilir olan Marksçı 'sınıf' kavramının bugünle ilişkisini büyük ölçüde kaybettiğini düşünse de, bunun yerini neyin alabileceği ya da çağdaş dünyaya uygulanabilmesi için nasıl yenilenebileceği konusunda çok az şeye işaret eder. Nihayetinde, aşırı bir 'nominalizm'i tercih etmiş görünmektedir: "Tümü olmasa da bizim düşünmüş olduğumuz şemaların büyük bir bölümü, hemen hemen tüm sınıf toplumlarına uygulanabilir. Farklı kavramsal kategoriler, farklı problemlere karşılık gelir." [15] Bu yaklaşım tatmin edici olmaktan çok uzaktır.

'Nominalizm' problemi, yani sosyologlar tarafından öncül olarak belirlenen sınıfların 'gerçekliği', Aron'un endüstri toplumu tartışmasında merkezî bir yer işgal eder. Aslında, Marks tarzı sınıf terimi kullanımı ile Amerikan sosyolojisindeki tipik kullanım -örneğin Warner'ın yazılarındaki kullanım- karşılaştırıldığında Aron, birincisini 'gerçekçi', ikincisini 'nominalist' olarak adlandırır. Birinci duruş noktasına göre Aron, sınıfın 'maddî ger-

'çeklik' içinde bir gerçek olarak kendi varlığı ve üyeleri olan insanlar arasında bir birlik bilinci bakımından tanımlanan tarihsel bir gerçeklik olduğuna işaret eder. Buna karşın diğer görüş nominalisttir, çünkü 'sınıf' katmanlaşmaya denk tutulduğu için 'gerçek bütünlüğü' oluşturan bir olgu olarak kabul edilmez, ama çeşitli sosyal ve psikolojik ölçüt türleri bakımından bir diğerinden farklılaşmış olan bireylerin toplamı olarak görülür.[16] Sınıfın gerçek bir olgu ya da gözlemcinin ürettiği bir şey olup olmadığı [17] üzerine eski tartışmaları yeniden ele almak yerine Aron, sınıfın kendi içinde belirsiz olan bir gerçeklik olduğu görüşünü tercih eder: 'Sınıflar', nadiren -eğer gerçekten olduysa- Marks teorisinin bilinçli aktörleridir.

Ne yazık ki bu düşünce, Marks konumunun bariz aşırı basitleştirmesi üzerine yaslanır. Şu kesinlikle açıktır ki, 'sınıf bilinci' çeşitli biçimler alabilir ve almıştır; ve sınıf bilincinin 'prototipik' şeklinden çok uzakta olarak, proleterya tecrübesi kendine hastır. Marks'a göre işçi sınıfının devrimci hareketi, toplumun büyük çoğunluğunun 'kendisi için' bir sınıf oluşturmuş olmasıyla tarih içinde bir 'ilk'e işaret eder. Devrimci değişimin bir önceki örneği olan Ortaçağ-sonrası toplumda burjuvazinin yükselmesi, sadece alt-sınıfların bir bölümünü ilgilendiriyordu, ve de (seçmeye dayalı) bir sınıf bilincine sahip proleteryanın gelişme sürecinden niteliği bakımından çok farklıydı. Dahası burjuvazinin sınıf bilinci, kolektif dayanışma farkındalığı şeklinde bir biçim almamıştı; tam aksine, bireyin özgürlüğü çatışmasında kendini gösteren feodalizmin kelepçelerinden kurtulmaya duyulan yaşamsal ihtiyaç olarak ifade edilmişti.

'Sınıf' kavramının kullanışlılığı, eğer Aron'un Marks'ın duruş noktasını tartışmanın polemik-zıttı olarak aldığı şekilde bir anlayışla sınırlansaydı, önemli ölçüde azalırdı elbette. Her ne kadar sonraki Marksistlerin böyle bir görüşü kendilerine uyarladıkları tartışılabilirse de [18] bu, Marks'ın yazılarına olan büyük güveni sarsar. Proleterya, Aron'un tespit ettiği gibi, hiç de 'tüm

sınıfları sona erdirecek bir sınıf' olarak '*par excellence*' 'başlıca sınıf' değildir. Bu bağlamda Ossowski'nin iki-taraflı şema ile sıralamalı şema arasında tespit ettiği çelişki, Aron'un gerçekçi ve nominalist arasında betimlediği zıtlığa nazaran doğruya daha yakındır: Marks geleneğinde yazarların, 'sınıf'ı açıklayıcı bir kavram olarak ele almalarına karşın, yapmış oldukları 'sınıf' ve 'katmanlaşma' teşhisleri, sınıf kavramını normalde tanımlayıcı bir tarzda kullanılıyor olduklarını ima eder. Aron'un tartışmasında sınıf ifadesinin ne derece açıklayıcı anlama atfedilebilir olduğu asla açık değildir.

Sınıf problemine yönelik bu iki yaklaşım arasında yapılan tercih, belki Marks yazılarından kaynaklanan önemli bir meseleden sakınma çabasından doğdu: Sınıf toplumunun doğası ve onun olası aşılması. Marks'ın kapitalizm analizindeki nokta, sınıf toplumunun sınıf ilişkileri açısından inşa edilen bir ekonomi ve toplum biçimi olduğudur. Ancak endüstri toplumu kavramından hareket etmekle Aron, Marks tarzı duruş noktasından kaynaklanan meselelere gerçekten ön yargıyla yaklaştığını ortaya koymuştur.[19] Aron için, bir 'sınıf toplumu', hem gelirde, prestijde, yaşam tarzında süreklilik arz eden bir eşitsizliğin hâkim olması hem de diğer taraftan birleşik, 'tarihsel olarak hareket eden' sınıf gruplarının varlığı ile diğerlerinden ayrılan bir toplum türüdür. Birinci anlamıyla alındığında oldukça açıktır ki, ister günümüze kadar gelen isterse gerçekçi olarak anlaşılabilecek herhangi bir 'modern toplum', kaçınılmaz bir şekilde bir 'sınıf toplumu' olmak zorundadır. Eğer ikinci anlamıyla alınırsa hiçbir toplum, gerçekten bu duruma uymaz ve ayrıştırılabilir ve kavranabilir bir proleteryanm olduğu bir sınıf toplumu değildir. Bu iki anlamın her ikisi de, Marks'ın sınıf üstünlüğü analizinde ima edilmiş olan olasılık aralığının ayrıntıları değildir.

Aron 'sınıf' ifadesinin yeniden kavramlaştırılmasına çok az katkı yapar ve en sonunda sınıfı, doğrudan doğruya 'katman' kavramıyla teşhis ediyor görünür. Ne var ki bu teşhisi, "katma-

nın salt kolay ele geçer istatistiksel toplamlar olmadığı ama ‘psikososyal gerçeklikler’den meydana geldiği” düşüncesiyle hemfikir olmasına rağmen yapar. Modern toplumlar, farklılaştığı ve katmanlaştığı oranda, ve bu katmanlaşma ortak hareket eden ve kendinin bilincinde olan gruplar ürettiği ölçüde sınıf toplumları olurlar. “Sınıflar, sosyal katmanlaşmanın, sınıfların her zaman mümkün olabilmesi (ve endüstri toplumundan ayrılamaz görünmesi) bakımından bir yorumu var olması dolayısıyla... az ya da çok vardılar.”[20] Fakat biz, ‘sınıf’ ve ‘katmanlaşma’nın teşhis edilmesinde ve sınıfın ayrı bir tür katmanlaşma olduğu eğiliminde ısrar etmek zorundayız. Dahrendorf’un ‘sınıf’ ve ‘otorite’ tanımlamasına (21) benzer şekilde olan bu kullanım, tüm toplumların sınıf toplumu olduğu ve Marks’ın çalışmasından ortaya çıkan bazı temel problemlerin üzerini örttüğü sonucunu kaçınılmaz kılar.

2.Max Weber

Marks’tan bu yana sınıf kavramını doğru bir şekilde ortaya koymak için yapılmış olan tüm girişimlerin arasından Weber tarafından geliştirileni, haklı olarak, en çok tercih edilen olmuştur. Dahrendorf’un sunduğu görüşten farklı olarak Weber’in yaklaşımı, Marks tarafından kurulan yaklaşımla biçimsel bir benzerlikten çok daha fazlasını paylaşır. Zira Weber, ‘mülkiyet’in ve ‘mülkiyetsizlik’in tüm sınıfsal durumların temel kategorileri olduğunu kabul eder.[22] Weber’in görüşlerinin Marks’ın görüşlerinden çıkış derecesini abartmak gerçekten kolaydır. Çünkü özellikle *pazar ortamı* kavramı genişletilince “Weber’in argümanı, pazarda para eden yeteneklerin bireyin kazançlı bir ekonomik gelire sahip olabilmesi bakımından bir mülkiyet biçimi oluşturmaya dayanıyor” denilerek ifade edilebilir.

Bununla birlikte Weber’in kavrayışındaki temel zorluk, Dahrendorf’ta karşılaşılanla aynıdır. Yani Weber’in anlayışı da, belirlenemeyecek kadar çok sayıda sınıfların tanınmasını ima eder.

Bir 'sınıf', sahip oldukları mallar ve kabiliyetler bakımından müşterek bir pazar durumunu paylaşan bireyler toplamı demektir. Oysa bireyler tarafından sahip olunan mallar ve yetenekler aralığı, hayli değişkendir. Dolayısıyla bir kimse bu görüşü, her bireyin pazara birbirinden çok az farkedenden mallar ve kabiliyetler bileşimini getireceğini ve böylece pazar ilişkilerine katılan somut bireyler kadar 'sınıflar'ın olacağını varsayarak bu bizi *reductio ad absurdum*'a (mantıksızlığını ispat etme) sonucuna götürebilecektir. Pratikte, elbette, bireylerin pazar durumları arasında daha göze çarpan farklardır ki, 'sınıf farklılıkları' olarak adlandırmaya degebilir. Fakat o halde bile, çok fazla sınıf sayısı karşılaşılabiriz -Weber'in *Besitzklassen* (sahipçi sınıf) and *Erwerbklassen* (kazanıcı sınıf) sınıflandırması içinde gerçekten var olduğu gibi. Bazı amaçlar için böylesi karmaşık bir şemaya başvurmak kullanışlı olsa da, genel uygulamaları, temelde, yeterlilik noktasında çok fazla hantal görünmektedir. Aslında Weber de empirik yazılarının tümünde bunu kullanamadığını itiraf eder.

Weber, yazılarının ana gövdesinde 'sınıf' terimini kullandığı vakit onu normalde iki anlamda kullanıyor görünmektedir: (1) 'burjuvazi', 'köylülük', 'işçi sınıfı' vs.den bahsettiği yerlerde tamamen Marks tarzında, (2) *Economy and Society*'de konuları kavramsal olarak tartışırken 'sosyal sınıf' olarak adlandırdığı olguyu kasdetmek için. Bu iki sınıf çağrışımı arasındaki ilişki de yine örtüktür. Çünkü Weber'in 'sosyal sınıf' kavramı analizi fazlasıyla gelişigüzeldir. Dahası sosyal sınıf analizi, başlangıçtaki 'sınıf' formülasyonu olan 'müşterek pazar durumlarının bir toplamı'na kısmen ağır basan bir çözümlemedir. Sosyal sınıf ifadesinin yalnızca bu sonraki ikinci sınıflar ve statü grupları tartışmasında görülmesinden çıkarılabilecek sonuç, Weber'in eski versiyonların yetersizliği görüşüne vardığıdır. Fakat mademki 'sosyal sınıf' analizi, belirli ölçüde, sınıfın sadece pazardaki ekonomik çıkarlara denk düştüğü şeklindeki konumu terk etmektedir, o halde bu analiz, Weber'in sınıf şartlarıyla sosyal gruplaşma ile pazardaki

ortak konumları paylaşanlar arasında gelişebilecek eylem biçimleri arasında çizmeye gayret ettiği net ayrımın bulanıklaşmasını doğurur.

Weber hiç şüphesiz 'sınıf konumu' kavramını, duruş noktasını, Marks'tan -ve özellikle zamanında hâkim olan belirli Marksizm varyantlarından keskin bir şekilde ayırmak için sunmuştur:

Kavramsal olarak 'sınıf'ı, bir toplulukla aynı değere sahipmiş gibi ele almak, yanlış anlamalara yol açar. Aynı sınıf şartlarındaki insanların kitle hareketlerinde kendi ortalama üyelerine yeterli olan menfaatleri kollayabilecekleri ekonomik durumlar gibi, anlaşılır durumlar çerçevesinde düzenli eylemde bulunmaları, tarihsel olayları anlamak için önemli, ama her şeyden önce daha basit bir gerçektir. Her şeyin ötesinde bu gerçeğin, bu günlerde sıkça yapıldığı gibi, ve hünerli yazarın "bireyin menfaatleriyle ilgili olarak hata içinde olabileceği ama sınıfın menfaatlerinde 'yanılmaz' olduğu" şeklindeki sözlerinde klasik ifadesini bulmuş olan 'sınıf' ve 'sınıf menfaatleri' kavramlarıyla bir tür sahte bilimsel operasyona yol açmaması gerekir.[23]

Fakat. 'sınıf bilinci' ve 'sınıf eylemi'nin karşılıklı koşullayıcı niteliğine vurgu yapma arzusuyla Weber, sınıf ilişkilerinin ortak menfaat kimliğine dair bir farkındalık veyahut sınıf menfaatleri temelinde örgütlenmeyi etkinleştirecek bir meyil *üreten* şartların sistematik kanıtını pek ortaya koymaz. Sadece bunların genel kültürel geleneklerle bağlantılı olduğunu söyler.[24] Eğer Weber, sosyal sınıf ifadesini daha ileriye götürmüş olsaydı, belki sınıfın ne derece 'öznél' bir olgu olduğuna etki eden faktörlerin daha tatmin edici bir çözümlemesini yapmayı başarabilirdi.

Weber'in bu noktada tartışması içinde bulunan boşluklar, belki kısmen onun 'sınıflar' ve 'statü grupları' arasında yaptığı ayırmada iki öğeyi birbirine karıştırma eğiliminden kaynaklanmaktadır. Weber'in statü gruplarının sınıflardan kavramsal ola-

rak ayrılmasının önemine vurgu yapmasında bir etken, hiç şüphesiz, onun sınıf kavramını 'özel' dayanışma farkındalığından farklılaştırma arzusudur. Şimdi, bazı insanların diğerlerinin bir tür sosyal değerlendirmesine bağımlı olduğu bir statü grubunun varlığı, böylesi özel farkındalığı baştan kabul eder. Dolayısıyla, sınıflar ve statü grupları arasındaki ayrımın bir kutbu, 'nesnel' ile 'özel' arasındaki zıtlığı kendine merkez alır: 'Sınıf', bireylerin kendi durumlarının algısından bağımsız olarak işleyen bir olgudur, çünkü çıkış noktası pazar yapısıdır. Hâlbuki 'statü', sınıf münasebetleri ve farklılaşmaları içinde temellenir. Öte taraftan sınıflar ve statü grupları ayrıca birincisinin üretim alanında yaratılması, ikincisininse tüketim alanında yaratılması gerçeği bakımından ayrışır.[25] Her iki noktanın da, açık bir şekilde sosyal gelişmede sınıf rollerinin Marksçı yorumlarıyla alakası vardır. Ama ikinci nokta belki daha köklüdür, çünkü statü gruplarının herhangi bir toplumda daha önemli bir rol oynaması oranında, - Marks'ta her zaman merkezî olan- üretim süreçlerinde biçimlenen ilişkilerin de görece olarak önemi azalır.

Weber'in statü grupları tartışmasının bu iki boyutu arasındaki ayrım önemlidir; çünkü birisi, dikkati, sınıf konumundan türeyenden ayrı bir sosyal farklılaşma bilinci biçimine çekerken öbürü, ekonomik düzenin dışında temellenen grup yapısı biçimlerinin önemini vurgular. Bu ikisi üst üste gelebilirse de, kesinlikle aynı şeyler değildir. Dolayısıyla kanunla kurulu olan 'ayrıcılık' üzerinde yükselen 'feodal sınıflar' ikinci kategoriye aittir ve açık bir şekilde kapitalist toplumda var olabilecek değişik 'prestij', 'onur' vs. bilinç biçimlerinden birçok açıdan çok farklıdır. Bu olgu dizisini kucaklamak için yalnızca tek bir kavramın (*Stand*) kullanılması, aydınlatıcı olduğu kadar kafa karıştırıcıdır da. Weber'in analiz ettiği şekilde statü grup ilişkileri, kapitalizm içinde süregiden 'feodal' öğelere işaret edebilirse de (*Junkers*'in hayat tarzı yönlerinde olan durumlar gibi), bunlar, söz gelimi, 'sanayici'lerin statü bilincine kıyasla 'artist' ya da 'profesör'ün statü bi-

lincinden ayrıştırılabilir. [26]

3. Sonuç

Marks eleştirilerini değerlendirmede benim hedefim, bu yazarların çalışmalarını elden çıkarmak değildir, ve ben sınıf yapısı teorisinin bundan sonraki analizinde bu yazarların belirli düşüncelerini kullanacağım. Ancak şunu belirtmek isterim ki, onların anladığı şekilde bu yazılar, böyle bir teorinin kabul edilebilir bir formülasyonunu içermezler; üstelik öne sürmüş olduğum üzere Marks'ın temel duruşundaki zayıflık nedenlerinden dolayı tatmin edici bir değerbiçme de sunmazlar. Şimdi Marksçı temel duruşa geçiyorum.

5. MARKSÇI TEMEL-DURUŞUN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

1. Sınıf ve İş Bölümü

'Sınıf' ile 'sınıf toplumu' arasındaki bağlantının kökleri, elbette, Avrupa toplumlarında 'Büyük Dönüşüm'e kadar götürülebilir: feodalizmin çöküşü ve parçalanması, ve yerini yeni bir sosyal ve ekonomik düzene bırakması. Marks, kendi sınıf kavramını, insanların feodalizmin sınırlılıklarından özgürleşmesinin onları yeni esaret biçimlerine teslim etmiş olduğu inancı içinde geliştirdi -buna göre hâkimiyet ve tâbiyet, artık Tanrımerkezli ya da doğal düzen üzerinde değil de, 'özgür' kapitalist pazarın zorunluluklarından doğan bir temel üzerine kurulacaktı. Avrupa'da bir değil birkaç 'feodalizm' vardı; ama hem feodal sistemin zirvede olduğu hem de feodal-sonrası zaman diliminde[1] var olan farklılıklar içerisinde, önceki ekonomi ve toplum biçimiyle dramatik biçimde çelişen ortak bir kurumsal yapıyı açıklamak mümkündür.

(1) Feodalizmde "işin otoriter (amirane) paylaşırımı" söz konusuydu. Bir Orta Çağ prensibine göre, *Unusquisque maneat in ea vocatione in qua dignoscitur vocatus*, her insan mesleğinin gerektirdiği işi titiz bir şekilde yapmalıdır ve bu meslek sadece Tanrı'nın isteklerine uygun olan meslekler hiyerarşisinde ona uygun görülen meslektir. Orta Çağ düzeninin çöküşüyle birlikte bu prensip hükümsüz hale geldi: "İnsanlar kendi enerjilerini, yeteneklerini ve mallarını istedikleri gibi harcamada serbesttirler." [2]

(2) Bu duruşla yakından ilgili olan ve toplumu yasal olarak farklı sınıflara ayıran formül şuydu: "İnsanın kendi sınıfından çı-

kamazlığı -içinde bulunduğu statü ne olursa olsun-, belirli bir sınıfın bir üyesi için kesin bir 'kalite' işaretiydi; kendi sınıfına uygun norm'larca katı bir kontrol altında tutulmaktaydı. Bu normlar onun toplum içindeki hususî mertebesiyle ilgiliydi; miras ve evlilik hakları da dahil olmak üzere sahip olmuş ve olabileceği ayrıcalıkları kapsıyordu..."[3] Yasal olarak tasvip edilen sınıf ayrıcalıklarının yasaklanması, rekabetçi iş gücüne dayanan bir pazara katılımın sağlanması noktasında insanları özgürleştirdi.

(3) Malikâne topluluğu üzerinde temellenen feodal ekonomi, en başta, bilinen bir dizi yerel tüketici ihtiyaçlarını üretmeyle ilgiliydi. Bir para ekonomisinin gözetiminde ekonomik mamulün üretilmesi, uzamsal olarak birbirinden kopuk üreticilerle tüketiciler arasında bir bağ olarak 'fiyat mekanizması'nın yerleşmesine neden oldu.

(4) Feodal toplumda hem malikâne topluluğu düzeyinde hem de daha yüksek düzeylerde hâkimiyet ve tâbiyet modelleri, her şeyden önce 'kişileştirilmiş' bir türdü. Topluluğun kurallarına riayet, sadakat ve serflik bağları, feodal yapının öz temelini oluşturmıştı; "toplum, geniş bir kişisel ilişkiler sistemi içinde düzenleniyordu. Bu sistemin kesişen düşünce tarzları, bir sosyal yapı düzeyinden diğerine uzanıyordu."[4] Böyle bir sistem, kişi-üstü pazar ilkelerine göre örgütlenmiş ve biçimsel fırsat eşitliği öngören bir sistemle kat'iyen karşılaştırılabilir değildi.

(5) Feodal sistemde ekonomik ve siyasal iktidar birbiriyle kaynaşmıştı. Feodalizmin çöküşüne, bir yanda ticaret ve endüstrinin diğer yanda devletin iki ayrı kurumsal alan olarak giderek ayrılmaya başlaması eşlik etti ve aynı zamanda çöküş, bu ayrılmayla hızlandı.

(6) Niteliği bakımından öncelikle tarımsal olan feodalizm, kırsal yerlere bağımlıydı. Yeni bir sosyal ve ekonomik düzenin ortaya çıkışı, kasabaların ortaya çıkışına koşut olarak meydana geldi. Bu kasabaların varoluş çabasında ticaret ve imalât önceldi. Onbirinci yüzyıla kadar geri gittiğimizde bile 'burjuvazi' (*burgess*,

burgher) terimi, kasaba yerleşimcilerini betimlemek için kullanılıyordu. Bu kasabalılar şövalye, klerik ve köylüden bütünüyle farklı olarak biliniyordu.[5]

Feodalizmi bir sınıf sistemi olarak ele almak istemesine karşın Marks, aynı zamanda feodalizm ile kapitalizm arasındaki bu zıtlıkların derinliğinden çok yoğun etkilenmiş ve bunu vurgulamaya gayret etmişti. Marks'm 'tabaka' ve 'sınıf' arasında kesin bir ayrımı kabul etme noktasında gösterdiği kararsızlık, esas olarak bundan dolayıdır. Weber de böyle bir ayrım yapmıştı, ama o da 'tabaka' ile 'statü'yü birbiri içinde eriterek konuyu yine karıştırmıştı. Sınıf kavramının farklı yansımaları daha sonraki bölümlerde detaylı olarak tartışılacak, ama bu noktada kavramsal açıklığın en iyi 'tabaka' (ve 'tabaka toplumu') ile 'sınıf' (ve dolayısıyla 'sınıf toplumu') arasında net bir farklılaştırmanın yapılmasıyla sağlanabileceğini belirtmek uygun olur. Bu yüzdendir ki, sınıflar, sadece feodalizmin daha önce belirtilen özelliklerinin kaybolması ya da çözülmesi sonucunda meydana gelebilir. Ancak bu şekilde biz, hazırlık anlamında sınıf kavramının uygulanışını yöneten belirli genel parametreler kurabiliriz. Bu parametrelerden birincisi, sınıflar *geniş-ölçekli* gruplanmalardır. Sınıfların ortaya çıkışı, öncelikle kendi kendine yeten yerel toplumlara dayanan, feodalizm kadar diğer geleneksel toplumların da özelliği olan sosyal ve ekonomik sistem türünün kırılmaya uğramasından sonradır. Yerel toplulukların bu aşılmasına destek veren belirleyici faktör, pazar ilişkilerinin oluşması ve mamullerin üretilmesine izin veren bir iş bölümüdür. İkinci olarak, sınıflar sosyal gruplardan ziyade, bireyler toplamıdır. Bu, sınıfların açık tanımlanabilir sınırlara sahip ve üyelerini birbirine bağlayan karşılıklı ortak ilişkiler havuzunun oluşacağı somut grupların ortaya çıkamayacağı anlamına gelmez. Ancak o anlama gelse de gelme de bu, çeşitli ilave şartlara bağlıdır. Üçüncü olarak sınıfların ortaya çıkışı, sadakat ya da feodal toplumun mecburiyete dayalı niteliği içinde kişileşmiş bağların çözülmesini ve bunların yerini bir sözleşmeye

dayalı 'kişi-üstü' ilişkilerin almasını gerektirir. Son olarak sınıflar, kağıt üstünde 'açık'tır: yani sınıf üyeliği, garanti altına alınan kanun ya da gelenekten gelen bir konumla belirlenmez.[6]

Konuyu daha ilerletebilmek için Marks'ın sınıflar teorisinde kapitalizm ve onun sosyalizm tarafından tahmini aşılmasıyla ilişkili olarak görülen bazı tikanıkları incelemek durumundayız.

Marks, 'kapitalizm' terimini belirli bir anlamda kullanmıştır. Marks'ın zamanında ve ondan sonraki ekonomi tarihçileri arasında kapitalizmi Orta Çağ'ın derinliklerine kadar geri götürmek[7] -ve çoklukla daha önceki tarih dönemlerinde olan varlığını tespit etmek şeklinde ifade edilebilecek ortak bir eğilimi vardı. Bu kullanımda kapitalizm, normal olarak, ticarî ilişkilerin ve ticarî işlemlerle ilgili para piyasalarının oluşumuna eşitti. Marks, bu görüşü açık bir şekilde reddetmiştir. Bu yüzden, meselâ Weber'in akıl hocası Mommsen'i, "her parasal ekonomide bir kapitalist üretimine ilişkin bir sistem bulmasından"[8] dolayı eleştirmiştir. Marks'a göre kapitalizmin sadece bir mal üretimi sistemi olduğunu düşünmek de tatmin edici değildi. Kapitalizmi bir ekonomik sistem biçimi olarak diğerlerinden gerçekten ayıran şey, iş gücünün *başlı başına* pazarda satılan ve alınan bir ürün olmasıdır:

Onun varoluşunun (kapitalizmin varoluşu) tarihsel şartları, hiçbir surette basit para ve ürünler döngüsüyle oluşmaz. Kapitalizm, ancak üretim ve nafaka araçlarına sahip olanın, pazarda kendi iş gücünü satan 'özgür' işçilerle buluşmasıyla vücuda gelebilir. Ve bu tek tarihi şart, dünya tarihiyle uyum içindedir. Dolayısıyladır ki sermaye, ilk ortaya çıkışından itibaren sosyal üretim sürecinde yeni bir dönem ilân eder.[9]

Bu ifadenin önemi, kapitalizmin gerçek tanımını sermaye ve ücretli-emegi birbirine bağlayan bir sınıf sisteminin varlığına dayandırmasındadır. Bu durum öbür taraftan Marks'a göre, burju-

vazi toplumunda bütünsel bir sosyal ilişkiler 'üst-yapısı' meydana getirir. Derebeylik-sonrası toplumda burjuvaziyle asilleri ayıran bölünme ile kapitalizmde burjuvaziyle proleteryaı ayıran bölünme arasında çok bariz şekilde fark vardır. Birinci durumda söz konusu iki gruplaşma, iş bölümü üzerine yükselen bir sömürü ilişkisi içinde birbirine bağlı değildir. Gerçekte olduğu gibi burjuvazi, derebeylik sistemi içinde kuşatılmış bir bölgede gelişir. Ama sistemin ayrılmaz bir parçası değildir. Burjuvazi ile asiller arasında ortaya çıkan çatışmalar, güçsüzleşen feodal ekonomiye karşı kasabaların giderek büyüyen ekonomik ve siyasal gücünden kaynaklanmaktadır. Öte yandan burjuvazi ile proleterya arasındaki çatışma, iki sınıfın da rol aldığı ve kapitalizmin sosyal ve ekonomik bir sistem olarak ana damarını oluşturan sömürü bağlantısı içinde kök bulmaktadır. Bu fark, esaslı bir farktır, ve Marks tarafından bilinse de belirtileri, Marks'ın bir toplum tipinden diğerine devrimsel değişim sürecini izah etme girişiminden dolayı genel çerçeve içinde gizli kalma eğilimi gösterir.

Bu süreç, mevcut üretim ilişkileri düzeni içinde yeni bir dizi üretim kuvvetlerinin yayılmasıyla ilgilidir. Meselâ giderek arttırılan bir gerilim, en nihayetinde eski düzenin devrimci yollarla yok olmasına yol açar.[10] Ancak, derebeylikten kapitalizme geçiş sürecinde 'üretim kuvvetleri'nin inkişaf eden karakteri, yeni sınıfın yükselmesini sağlayan teknikte bir dizi değişimleri (fabrika üretiminde önce 'el-imalatı' ve daha sonra 'makine-imalatı') ilgilendirse de bu durum, kapitalizm dışında sosyalizmin gelişmesinde görülen durum değildir. Kapitalizm içinde yeni bir dizi üretim kuvvetlerinin büyümesi, kapitalist üretimin temelendiği rekabetçi pazarı yok etmekle tehdit eden yeni başlayan bir üretim sosyalizasyonu sürecine işaret eder. Genellikle kapitalizmin teknik biçim nitelikleri, sosyalizmde de aynı kalır. Marks'ın yazıları sıklıkla bir tür 'teknolojik determinizm' şeklinde yorumlanmıştır. Bu, savunulması çok zor bir yorum olsa da, onun bu noktada genel materyalist tezlerinde bulunan önemli üç

kavrama bağı olarak düşüncesindeki bulanıklığa ya da güçsüzlüğe işaret eder 'Üretim araçları' (*Produktionsmittel*), 'üretim ilişkileri' (*Produktionsverhältnisse*), ve 'üretim tarzı' (*Produktionsweise*). Marks birinci kavramı normal olarak tekniğe denk düşen bir anlamda kullanır: Herhangi bir toplumda maddi üretimin meydana gelmesi bakımından teknolojik biçim. İkinci terim, Marks'm politik ekonomistlere karşı yaptığı ayrımdaya vurguladığı gibi, her türlü üretimsel faaliyette daima varsayılan sosyal ilişkilere işaret eder. Üçüncü terim ise bir üretim sistemini ilgilendiren sosyal ve teknik ilişkilerin bütün örgütlenmesi anlamına gelir ve bu yüzden ilk ikisiyle (*Produktionskräfte* : üretim kuvvetleri) uzlaşır. 'Üretim ilişkileri' ifadesi, burada öncelikli bir öneme sahiptir; çünkü Marks'ın yazılarında tekniğin toplum tarafından biçimlendirilen tüm sosyo-ekonomik sistemle alakalı olduğuna dair ana kavramsal bağlantıyı temsil eder. Marks'ın terimi kullanıldığı anlamlarda üretim ilişkileri, birbirinden farklı en azından üç sosyo-ekonomik ilişkiler grubunu kapsar: (1) herhangi üretim tekniği işlemiyle ilgili olanlar. Nitekim taşıyıcı kayış çalışması, insanları sadece kesin makine ilişkilerine değil, aynı zamanda birbirleriyle de ilişkide bulunmalarına zorlar. Bunu '*parateknik ilişkiler*' olarak adlandırabiliriz.[11] (2) Üretimsel birimler arasındaki bağlantılarla ilgili olanlar: bir pazarda malların değiş-tokuş edildiği yer gibi. (3) Üretim ile dağıtım (tüketim) arasındaki bağlantıyla ilgili olanlar.

Tarih içinde birbirini takip etmiş olan üretim tarzı tiplerini tartışırken Marks, tüm bu ilişkiler setini bir potada eritmeye veya yahut da geliştirmeye çalıştığı zamanlarda, keyfi olarak, bunlardan birini diğerine göre öne çıkarmaya eğilim gösterir. "El işçisi topluma derebey ile, buhar işçisi endüstriyel kapitalistle girer"[12] ünlü önermesi, buna bir örnektir. Böylesi önermeler, Marks'ın tarihsel materyalizminin basit bir şekilde teknolojik materyalizm olduğu argümanına açık bir destek verir. Bunu Marks'ın polemik damarıyla yazdığı iddiası gerçek olsa bile, bu

önerme ortaya konduğu şekliyle yanlıştır. El işçileri, derebeylik yanında diğer sistemlerde de var olmuştur. Öbür taraftan buhar işçisi ya da onun modern varyantları, sosyal toplumda teknolojik aygıt içinde üzerine düşen rolü -muhtemeldir ki- oynamaya devam edecektir. Burada dikkat talep eden nokta, muayyen bir üretim sisteminde icap eden parateknik ilişkiler ile daha geniş ekonomik ilişkiler arasındaki bağlantının değişken olduğudur. Ve ikincisinin niteliği birincisine, ilişkilerin baskı, gelenek veya yasayla biçimlenme yollarına göre daha az bağımlıdır. Benzer bir nokta, üretim/dağıtım ile bunlardan doğan sosyal ilişkiler arasındaki bağlantıda yapılabilir. Genel teorik yazılarında Marks, doğal olarak, tüketim modellerini hemen hemen bütünüyle üretime bağımlı olarak ele alır. Ancak başka yerlerde tüketim modellerinin önemini, üretimle şekillenen değil de, onu etkileyen bir faktör olarak tanımlar.[13]

Marks'ın yazılarındaki bu yetersizlikler ya da aşırı basitleştirmeler iki kaynaktan gelir. Birincisi, çok genel bir nitelik olarak kendi materyalizminde bulunan bir öncüle dayanır. Hegel'in felsefesini baş aşağı ederken Marks, işe, insanın yaşaması için 'tarih yapan' bir konumda bulunmak zorunda olduğu noktasından başlamıştı. Yani ona göre üretim, insanın var olabilmesi için şart olan bir kaçınılmazlıktır; ve bu yüzdendir ki her toplum bir ekonomi biçimi kabul eder. Bu çıkarıma itiraz edilemeyeceği doğru ise de, sonrasında, Marks'ın devam ettiği şekilde, "bireylerin (ve toplumun) doğasının, kendi üretimlerini belirleyen maddî şartlara bağımlı olduğu"[14] söylenemez. Başka bir deyişle, insanın yaşamak için yemek zorunda olması gibi bir gerekçeden dolayı hayat tarzlarının, zorunlu olarak yediklerini nasıl üretiyor olduklarıyla belirleneceğini iddia etmek doğru değildir. Durumun gerçekte böyle olup olmadığını anlayabilmenin yolu, yalnızca belirli toplum biçimlerinin doğrudan doğruya sosyolojik ve ekonomik analize konu edilmelerinden geçer. Belirli bir toplumun yapısal özelliklerinin üretimde kullanılan teknik tipiyle kontrol

edildiğini düşünmek, daha az tutarlıdır. Marks düşüncesinin genel tabiatının -basit teknolojik determinizm türünden açık bir şekilde uzak olsa da- teknik ile üretim ilişkilerinin diğer boyutları arasındaki ilişkiyi yeterince başarılı ele alamadığı gerçeği, onun 'alt-yapı' ve 'üst-yapı' kavramlaştırmalarında içkin olan zayıflığı gösterir. Benim burada amacım, Marks'ın tarihsel materyalizm anlayışını eleştirmek değil; ancak Marks düşüncesinde bulunan eksiklikler ve belirsizliklerin, kısmen, kapitalizm olgusu niteliğinin tüm toplum tiplerine nereye kadar genelleştirilebileceği noktasındaki bulanıklıktan kaynaklandığını belirtmekte fayda var. Kapitalist piyasanın yükselişi, endüstrinin toplumdaki genel insan düzeni aralığını etkilediği oranda meydana gelir. Fakat Marks'ta bunun hangi boyutlarının kapitalist üretim tarzına özgü olduğu ve hangilerinin olmadığı tüm durumlarda belirgin değildir.[15] Tıpkı daha önce belirtilmiş olduğu üzere, 'tabaka ve 'sınıf' arasında ne tür farklar olduğunun da belirgin olmayışı gibi.

Tüm bunlara rağmen, Marks düşüncesinde bu tür yetersizliklerin kökeni, sınıf teorisindeki sonuçlarından daha az önemlidir. Buradaki temel problem, Marks'ın politik ekonomistlerden aparttığı bir kavram olan 'iş bölümü'dür. Eski yazılarında Marks, insanın kendine yabancılaşma kaynağı olarak iş bölümünün yayılmasını gösterir. İş bölümü, her ne kadar maddi zenginlik oluştursa da, genel insan kabiliyetlerini 'parçalara ayırır'. Marks, daha önce somut bir şekilde adlandırmış olduğu yabancılaşmanın altında yatan sosyal ve ekonomik süreçleri ayrıntılı bir şekilde incelemeye gayret ettiği yazılarında bulunan bu görüşü, sonraki olgun yazılarında terketmedi. Bununla birlikte iş bölümünün yayılması, insanı, Marks tarafından kavramsal olarak ayırt edilmeyen başlıca iki şekilde parçalar. İlk, iş bölümü meslekî faaliyet içinde uzmanlaşmayı teşvik eder. Bu süreç, kapitalizmde mekanikleşmiş üretimin büyümesiyle öteye taşınır. Bu anlamda iş bölümü, işçinin faaliyet alanını 'rutin', 'tekrara dayalı' işlemlerle sınırlandırarak insanı makinenin hâkimiyeti altına sokar. Bu açıdan iş

bölümünün yabancılaştırıcı etkisi, teknolojik karmaşıklığın büyümesiyle çok yakından ilişkilidir. [16] Fakat iş bölümünün yayılması, insanı, ayrıca insan toplumunu sınıflara bölmek suretiyle parçalara ayırır. Sınıflar, ancak ve ancak bir iş bölümünün üretenlerle üretmeyenler arasında mümkün olması ve üretmeyenlerin, üretenlerin karşısında sömürücü bir ilişki dayatması sonucunda bir artık üretimin meydana getirilmesiyle var olabilir. Bu anlamda iş bölümünün yabancılaştırıcı niteliği, bir sınıf sisteminin gelişiminden dolayı insanların kendi hareketlerinin kontrolünü başkalarına devretmesi için muazzam derecede zorlamaya maruz kalmaları gerçeğinde ifade edilir.

Marks'a göre, sosyalist toplumda yabancılaşma aşılacaktır ve meslekî uzmanlaşma anlamında iş bölümü, sınıflarla birlikte yok olacaktır. Bu iki süreç arasındaki bağ, elbette, özel mülkiyetin kaldırılmasıdır. Bununla birlikte Marks teorisinin bu noktadaki zayıflıkları, basit bir tanım hilesi sonucu diyerek atlanmamalıdır. Bu zayıflıklar, iş bölümünün yabancılaştırıcı niteliğinin iki boyutunu uzlaştıramamaktaki başarısızlığın yerine, yukarıda belirtildiği gibi tekniğe bölüştürülen belirsiz rollerden kaynaklanan başarısızlıktan türer. Bir insanın, söz gelimi 'kaynakçı', diğerinin 'dökümcü' ya da bir 'doktor' olmasını sağlayan meslekî uzmanlaşma, herşeyden önce teknolojik değişimin sonucudur. Marks, bunun, her şeyin ötesinde etkin kâr üretimini ödüllendiren kapitalizmin yükselmesiyle büyük ölçüde ilerletildiğini düşünmekte kesinlikle haklıdır. Bu bağlamda, meslekî farklaşmaya doğru olan gidişat, kesinlikle doğrudan sınıf sistemiyle ilgilidir. Ancak, bu sınıf sisteminin aşılmasının daha geniş anlamda iş bölümünün yasâklanmasını şart, ya da mümkün kıldığına aşılmasını göstermekle aynı değildir. Çünkü Marks'a göre, sosyalizm biçimi, kapitalist üretim tarzları içinde geliştirilen teknoloji ile potansiyel olarak kurulan bir maddî zenginliğin üzerine kurulur. Ama üretim tarzında içkin olan sınırlılıklardan dolayı bütünüyle gerçekleştirilemez.

Marks'ın iş bölümünün yasaklanacağı bir gelecek topluma gizemli imalardan daha fazla şey sunduğu yazılarında endüstri-öncesi mesleklerden söz etmesi anlamlıdır; "avcı, balıkçı, çoban veya eleştirmen olmaksızın bir kişinin, sabah ava gitmesini, öğleden sonra balık tutmasını, akşam sığır otlatmasını, akşam yemeğinden sonra da eleştiri yapmasını; bir gün bir şey başka bir gün başka şey yapmasını mümkün kılan bir toplum" tasvir eden ünlü pasajında olduğu gibi.[17] Kapitalizmin yerini alacak olan yeni sosyal ve ekonomik düzen görüşündeki endüstri-öncesi dönemden türetilen bir bakış açısına meyletmesine rağmen Marks, kesinlikle, aslında endüstriyel teknoloji karşıtı olanlarla kendisini aynı sıraya koymak istemez. Ancak, kendisinin böyle analogilerden kuramını geliştirmiş olduğu gerçeği, onun, bu noktada, görüşlerindeki çözümsüz zayıflıkları göstermek bakımından anlamlıdır. İş bölümünün 'yasaklanması' ya da yokolmasından bahsederken Marks, doğal olarak, Hegelci bir terim olan '*Aufhebung*'u kullanır. Bu terim, en basit anlamıyla 'kökünden söküp atma' yerine 'üstünlüğü ele geçirme'yi ima eder. Ne ki, yazılarında iş bölümünün bu olumlu kaldırılışının nasıl meydana geleceğine dair tek işaret, ondokuzuncu yüzyılda basmakalıp hale gelen birkaç genellemeden ibarettir. Bu genellemeler, insanın kendisinin basit bir denetçi ya da kontrolcü olarak iş sürecine girmesine izin veren otomatikleşmiş üretim içinde, nihai olarak doğruya çıkmış mekanikleşme eğilimiyle alâkalıdır.[18]

Bu konunun Dahrendorf tarafından geniş ölçekte tartışılan Marks'm betimlediği sosyalist toplumda endüstri ve devletin otorite yapısı problemiyle doğrudan bir ilgisi vardır. Kapitalizmde, bu iki dünyanın her ikisinde otorite ilişkileri, en nihayetinde, sermayenin sahiplenilmesi ve yayılmasında içkin olan haklara dayanır. Her iki örnekte de bu haklar, feodal toplumda olduğu gibi, spesifik bir azınlığın doğal hakları olarak meşrulaştırılmış değildir. Bunların meşruiyeti, yeni yeni tanınan 'özgürlük' ve 'eşitlik' kavramlarından doğar. Ekonomi alanında sözleşme ser-

bestiyeti, etkili bir şekilde sermaye sahibinin üstünlüğünü teyit eder. Çünkü ücretli-emekçi, ekonomik gereklilik gerekçesiyle kendisini kapitalistin ellerine teslim zorlanır. Bu sözde özgürlük konumu ve hakikî esaret, vatandaşın 'politik' haklarını tanıyan, ama bunları endüstriden ayıran modern devlet tarafından dayatılır ve stabilize hale getirilir. Dolayısıyla, Marks'ın analiz ettiği kapitalist endüstrinin otorite yapısı, haklar noktasında dengelessizdir, ve bu yüzden de sermaye güçlerinin burjuvazi devleti tarafından beslenmesi ve tasvip görmesi şeklinde yorumlanır. Bizzat *endüstriyel girişim içinde hâkimiyet-tâbiyet ilişkilerine* tekniğin etkisi problemi çok az dikkat çeker. Bu, elbette, Marks'ın sınıfsız bir toplumun başarısı görüşlerinde içkindir. Ona göre sınıfsız toplumun başarısı, endüstrinin toptan bir yeniden örgütlenmesini üretecektir; ama teknik probleminin doğrudan tartışmasının eksikliği nedeniyle, bunun nasıl başarılacağı belirsiz kalır. Şurası açıktır ki, büyük-ölçekli otomatik üretime geçiş, endüstriyel örgütlerde yeni sosyal ilişki biçimleriyle karşılaştırılabilir, yahut bu biçimler talep edilebilir. Ancak, Marks hiçbir yerde bu olasılıkları detaylı bir şekilde tartışmaz. Bu mesele, katı bir iş bölümünün modern teknoloji tarafından mecburî hale sokulduğunu basit bir şekilde tartışan Engels tarafından ele alınmıştır. Ona göre bu söz konusu mecburiyet, öte yandan, kapitalizmin niteliği olarak, sosyalizm altındaki endüstriyel girişimlerde aynı tür otorite hiyerarşisini varsayacaktır: "büyük bir fabrikada bulunan otomatik makine, işçilere daha önce kötü muamele yapmış olan küçük kapitalistlerden çok daha despotiktir... Eğer, insan kendi bilgisi ve icat kabiliyeti kuvvetiyle doğa güçlerine tamamen boyun eğdirirse; doğa da, tüm sosyal örgütlerden bağımsız hakikî bir despotizmle kendi kuvvetlerini kullanarak insanı köleleştirmek suretiyle intikamını alır." [19] Marks'ın kendisinin böyle bir görüşü kabul etmediği *Grundrisse*'de ve başka yerlerde, bu probleme kısmen atıfta bulunan başka referanslarda açık olmasına karşın, ortaya konan güçlükler, onun yazılarında tatmin edici

bir şekilde çözüme kavuşturulmamıştır.

Marks'ın, (basitçe 'kapitalist' rolü üstlenen devletle birlikte, kapitalizmde içkin olan ilişkileri evrenselleştiren 'geçiş evresi' nden ayrı olarak) sosyalizmin karakteristiği olma yolundaki sosyal biçimlere çok fazla detay sunmadaki gönülsüzlüğü, ayrıca, gelecekte beklenen endüstri örgütlenmesinin ve bizzat devlet gerçeğinin diğer boyutlarını karanlıkta bırakır. Çünkü, Marks'ın endüstriyel örgütlenmenin, komünizmin en yüksek mertebelerinde bile, otoritenin bazı kesin dağılımını hâlâ icap ettirebileceğine inandığını varsayarsak; bunun kendisinin bu ifadeyi tartışırken bahsettiği 'politik gücün kaldırılışı'na nasıl bağlanacağını göstermede çok az teşhisi vardır. Politik gücün kaldırılmasının, iş bölümünün kaldırılmasıyla aynı anlamda okunmak zorunda olması yeterince açıktır: Bu, burjuvazi devletin basit yıkımı anlamına gelmez, ama mevcut yapı içerisinde hâlâ bulunan öğeleri sentezleyen yeni bir sosyal örgütlenme biçimince aşmayı ima eder. Devlet, toplumun egemenliği altında bulunması anlamında 'kaybolur.' Marks'm son cümlede ne kasdettiğinin açık bir tanımlaması onun önerilen Paris Komünü'nün örgütlenmesi tartışmasında verilir. Komün'de eski hükümet iktidarının baskı organları, halkın içinden seçilen ve işçilere denk miktarda ücretler ödenen resmî memurların kısa süreler içinde geri alınabilmesine imkân sağlayan evrensel oy kullanmanın yerleştirilmesiyle etkisizleştirilecekti. "Komün, bu sebepten dolayı, sınıfların, ve dolayısıyla sınıf-yönetiminin varlığına dayanan ekonomik temelleri kökünden söken bir manivelâ işlevi görüyordu. Emegın özgürleşmesiyle birlikte her insan, çalışan biri olur ve üretici-emek, bir sınıfa atfedilme noktasında biter." [20] Ancak, teknik bilgi ve yeteneklerin farklılaşan dağılımıyla bu duruş noktasından çıkan problem, Marks çalışmalarında kendine çok az yer bulur. İş bölümü problemine denk olan bu problem, görünüşe bakılırsa, endüstri alanında tekniğin öne çıkışından doğan zorlama bir sorundur, ama aynı zamanda Weber'in bürokratik hiyerarşinin kaynakları-

nı analiz ederken merkezî önem verdiği bir faktördür.

Bu yüzden, Marks yazılarındaki “kapitalizmin sınıf karakteri ile sosyalizmin sınıfsızlığı” arasındaki çelişki, üst üste çıkan bir kaç katmanı ilgilendiren karmaşık bir zıtlıktır. Bu zıtlıklar, Marks'ın analizlerinde iki nedenden dolayı büyük ölçüde örtük kalır. Birincisi, Marks daha önceki yazarların çalışmalarından sınıf ifadesini nispeten incelenmemiş bir tarzda devralmıştı. İkincisi, sınıfsız toplumun önkestirilen ‘yüksek evrelerini’ tanımlamada, genel terimlerden başkasını kullanmayı reddetmesidir. Her ne kadar bu mesele üzerinde Marks'm konumu, reddedilemeyecek bir şekilde, ‘ütopya sosyalizm’i kınamasına uygunluk arz ederse de; bir yanda ‘sınıf toplumu’ diğer yanda ‘sınıfsız toplum’ arasında antitezin bütün kapsamalarını analiz etmekten soğutan bir takviyedir de. Bu noktada Dahrendorf'un tartışmasını yeniden hatırlayabiliriz. Ona göre, özel mülkiyetin resmen kaldırılması, bir tanım hilesi olarak sınıfsızlığa eşittir; ancak bu, sosyal ve ekonomik değişimin karmaşık ve sürüncemeli sürecinde sadece bir andır.

2. Sınıf Çatışmasının Doğuşu

Şimdiye kadar ifade ettiğimiz nokta, Marks'm algıladığı şekilde feodalizmin kapitalizm tarafından aşılmasına eşlik eden sınıf çatışması sürecinin, kapitalizmin daha sonraki kendi gelişimiyle üretilenden farklı olduğudur.[21] ‘Feodal soyluluk’ ile ‘yükselen burjuvazi’ arasındaki mücadele, aslında, Marks'ın *The Communist Manifesto*'nun açılışında özet bir bildirisini sunduğu çatışan sınıflar tasnifinde görülmez. Hâlbuki; *The Communist Manifesto*, “özgür insan ile kölenin, patrisyan ile plebyanın, lord ile serfin, işyeri sahibi ile ustanın; başka bir deyişle, baskı kuran ile baskı görenin, bazen gizli bazen açık ama kesintisiz çatışma şeklinde; ama her seferinde ya toplumun tamamıyla devrimsel yeniden biçimlenmesiyle ya da çarpışan sınıfların her ikisinin de zarar görmesiyle son bulan bir çatışma beyanında bulunur.”[22]

Burada sınıf çatışmasının teşhis edilmesindeki ölçüt, açık bir şekilde, iki-taraflı modelde bir sınıfın diğer sınıfı 'sömürmeye bağımlı olması' ölçütüdür. Çıkış noktası üretimde bulunmayan sınıfın, artı değeri kendisine tahsis etmesiyle birlikte doğrudan bir çıkar çatışması oluşur. Bununla birlikte, soylular ve burjuvazi örneğinde çıkar çatışması, burjuvazinin feodal düzenin sosyal ve ekonomik ilişki karakterini çözmeye olan ihtiyacından, soyluların ise bunları koruma zorunluluğundan doğmaktadır.[23] Dolayısıyla, her ne kadar burjuvazi, derebey-sonrası toplum içinde bir anlamda 'alt' sınıf olsa da, ücretli-emekle ayakta duran sömürü ilişkisi bakımından 'üstün' sınıfı teşkil eder.

Derebey toplumundaki duruma zıt olarak, kapitalizmde burjuvazi ve proleterya arasındaki ilişkinin her iki çıkar çatışması biçimini de ilgilendirdiği açıktır. Ancak bu iki biçim, Marks tarafından ayrımlanmamıştır. Artı değer teorisi, kapitalizmin *The Communist Manifesto*'dan alınan pasajda belirtilene denk bir tür sınıf sistemini kapsadığı gösterilerek, 'sermaye' ve 'ücretli-emek' arasındaki sömürü bağlantısını açar. Fakat bu iki sınıf arasındaki ilişki, ayrıca, yeni başlayan ve giderek daha belirginleşen (derebey) 'toprak-lordu' ve 'kapitalist' arasında olanla paralellik arzeden ayrışmada somutlaşır. Ancak yine de bu, daha önce işaret ettiğim gibi, derebeylikten çıkış sürecinde meydana geldiği şekli ile üretim tekniğinde açıkça teşhis edilebilir olan değişimi kapsamaz. Sermaye ve ücretli-emek örneğinde eski ile yeni üretim tarzları arasında görünmeye başlayan çatışma, rekabetçi pazarda bireysel olarak 'kâr takibi' ile kapitalizmin derinleşen olgunluğuna artan bir şekilde müdahale eden 'pazar ilişkilerinin sosyalizasyonu' arasındaki karşıtlaşma etrafında döner.

Kapitalizmde başlıca bu iki sınıf arasındaki iki çıkar çatışması biçimini ayırmak, proleteryanın sınıf bilincinin köklerini ve doğasını aydınlatmada önemli olabilir. Genelde, Marks yazılarının en zayıf, en kapalı yönlerinden birisinin, 'sınıf' ve 'sınıf bilinci' arasındaki '-kendi içinde' sınıf ile 'kendisi için' sınıf- ilişkisi ol-

duğunu söylemek doğru olabilir. İlk olarak, Marks'ın sınıf bilinci terimini kullanımı çok değişkendir. En azından potansiyel olarak üç ayrı keyfiyet grubunu kapsar bu kullanım: muayyen sınıf üyelerinin ortak kesin bazı tutumları ve inançları, içeriklerini gözardı ederek paylaştıkları hâl; sınıf üyelerinin ayrı bir sınıfa ait olduklarının farkında oldukları ve böylece ortak sınıf çıkarlarını paylaştıkları hâl; ve bir sınıf üyelerinin ya da onların belirli bir kısmının aktif bir şekilde sınıf çıkarlarını sürdürmeyi ögütledikleri hâl.[24] Fakat, daha önemlisi, Marks bu anlamların herhangi birinde proleterci 'sınıf bilinci gelişimini yönlendiren şartlara' dair sadece birkaç anlatımda bulunmuştur. Bunun bir nedeninin, Marks'ın baktığı tarihsel örneğin -derebeylikten kapitalizme geçiş- öncesinde yükselen sınıfın 'sınıf bilinci'nin oluşumunu ilgilendiren faktörlerin görece olarak sorunsuz bir durum arzettiği tartışılabilir. Burjuvazi, kasabalarda vücuda geldi; ve konumları, tarımcı derebeylikten ayrı olan üretim araçlarının kontrolünden doğdu. Sınıf bilinçleri, tarih içindeki rollerinin herhangi bir şekilde genel bir kabulü açısından ifade edilmedi; hatta bu noktada kolektif bir sınıf çıkarları farkındalığından bile söz edilemez. Daha çok, 'insan hakları' için verilen bir mücadele içinde şekillenen bir sınıf bilinci söz konusuydu. Bununla birlikte, Marks'ın yukarıda alıntılanan pasajında 'baskı kuran ile baskı gören' şeklinde anılan diğer gruplanmalardan hiçbirisi, ne bu seviyede bile olsa bir sınıf bilinci başarabildi ne de tarihsel-devrimci bir rol oynayabildi. Dolayısıyla; meselâ, köylü ayaklanmaları, derebey ve derebey-sonrası Avrupa'da yaygın olmayan bir olgu olmasa da, 'Köylü Şiliyazmı' (İsa'nın yeryüzünde bin yıl hüküm süreceği doktrini) nadiren yerel sosyal yapının değiştirilebileceğine ve somut amaçlarının normal olarak ekonomik hedeflere ya da belirli özel kişileri iktidar konumundan düşürme hevesine tercüme edilebilecek bir bilinç doğurdu.[25]

Marks'ın aktif sınıf bilincine sahip bir proleteryanın ortaya çıkması umutlarına çeşitli engellerin var olmasına rağmen, belir-

gin olarak İngiltere'de, böyle bir bilinçliliğin meydana gelebileceğine dair bir şüphe taşıdığı hiçbir surette görülmemektedir. Bu durumun klişe açıklaması, Marks'ın gizli gerekirciliğine bakar. Bunun arkasındaki düşünce, Marks'ın, sosyalist devrimin kaçınılmaz olduğuna inanması ve insan bilincini maddî değişimin 'yan tesiri' olarak görmesinden dolayı proleteryanın sınıf bilincini ilerletebilecek sosyal şartları detaylı olarak inceleme ihtiyacı görmemesidir. Fakat, bu tip yorumların geçerliliğinden ya da geçersizliğinden öte, daha belirgin bir neden, burada geliştirdiğim analizle önerilmektedir. Zira Marks, iki olgu grubunu birleştirme eğilimindedir: (1) (üretimin toplam miktarından bir sınıfın diğer sınıfı inkâr etmesiyle her ne tahsis ediliyorsa ondan türeyen) kapitalizmde burjuvazi ve proleterya arasında var olan 'sömürü ilişkisi'; ve (2) mevcut sosyal ve ekonomik düzenin radikal ekonomik dönüşümünü ete kemiğe büründüren (muhakkak sömürü tecrübesiyle aynı olmasa da) 'devrimci bilinç'. Kitabın 7. bölümünde önerileceği üzere, bu iki bilinç biçimi arasındaki bağlantı, Marks'ın zımnın varsaydığından daha inceliklidir. Birincisi, eğer kronik değilse, sınıf toplumlarında yoğunur; ikincisi ise seyrek-tir ve ikinci biçimin varlığı, birinciye ima etme eğiliminde olmasına rağmen, bunun tersi hiç de muhakkak karşılaşılan bir durum değildir. Marks'ın kapitalizmin muhtemel gelişimi üzerine kendi yazılarında bile, proleteryanın sınıf bilincinin artmasını kolaylaştıran şartlar hakkında yaptığı birkaç tespitte bu iki faktör grubunu pek yanılma ihtimali olmadan ayırabiliriz. Böylece Marks, bir yanda, işçi ücretleri ile kapitalistin cebinde biriken kâr arasında giderek artan görece eşitsizlik; ekonomik zorunluluk kısırtıcılığı içinde işçinin giderek daha fazla basit bir makine ilavesine indirgenmesi ve bunun sonucunda iş zevki noktasında yabancılaştırıcı sonuçların ortaya çıkması; devasa yarı-kalıcı 'yedek işsiz emek ordusu'nun büyümesi gibi bir dizi etkenden bahseder. İkinci kategoriye ise, geçici sınıfların yok olmasıyla sınıf yapısının artan basitleşmesi; işçilerin büyük-ölçekli endüstri-

yel örgütlenmelerde yığınlaşması; merkezileşmiş sendikaların ve politik işçi partilerinin oluşmasını mümkün kılan ulusal iletişim biçimlerinin artması; ve işçi sınıfının tarihi misyonunu rasyonel olarak bütünüyle anlamaya izin veren, kapitalizmle ivmelenen genel sekülerizasyon süreci girebilir. Bu ikinci olgular hakkındaki nokta, bunların, ücretli-emek ve sermayenin karşılıklı sömürü bağımlılığı doğasının belirli sonuçlarını değil, daha çok, kapitalizmin kendisiyle vücuda gelen -ama nihayetinde üretimin ihtiyaca göre rasyonel dengelenmesi temelinde bir sosyalleştirilmiş üretim sisteminin yerini alacağı- üretim tarzının karakterini belirtiyor olmalarıdır.

3. Üretici Olan ve Olmayan Emek

Marks'ın tarihsel materyalizm anlayışının temeli, 'üretici olarak insan' nosyonudur. İnsan, kendisini, hayvanlardan üretime başladığı noktadan itibaren ayırır; üretim süreci içinde insan, bir taraftan maddi dünyayı dönüştürürken, diğer taraftan kendisi de değişir. Böylece, tüm teknolojik ve entelektüel insan kültürünün altını çizdiği diyalektik bir karşılıklı değişim, akış içinde ortaya çıkmaktadır. Sınıf teorisinde bu genel vurgunun korelatı, Marks'm klasik ekonomi teorisinde formüle edilen 'emek-değer' teorisinde yer alan üretici emeğe karşı üretici olmayan emektir. Emek-değer teorisi, kökü itibarıyla, toprak sahibi soyluları diğer insanların emeğinden nasiplenen parazit bir gruplanma olarak tanımlayan politik ekonomistlerin eski görüşüne bir katkı olarak geliştirilmiştir. Bu kabul, ayrıca Saint-Simon'un 'derebeylik' ve 'endüstri toplumu' arasında yaptığı karşılaştırma üzerine de inşa edilmiştir. Kapitalist ekonomide artı değerın kökünü çalışmaya başladığında Marks, derebeyliğin yerini alan yeni toplumun, yine, değeri yaratanlar ve onların yarattığı bu değer üzerinde parazitlik yapanlar olarak ikiye bölünmüş olduğunu göstererek emek-değer teorisine geri dönmeye gayret sarfetmiştir.

Marks'ın ekonomik teorisinin teknik talepleri -fiyatları tahmin

etme vs- bakımından, değerin ya da artı değerin muhasebesini ne derece başarılı yaptığı, pek de önemli değildir. Burada önemli olan, bunun, sınıflar teorisi bakımından anlaşılması gereken imalarıdır. Bu imarı tartışırken, Marks'ın çalışmasında emek-değer teorisinin hakikî rolünü vurgulamak şarttır. Çünkü Marks'ın emek-değer teorisine kadar geri giden tek 'Ricardocu' olduğu hakkında hiçbir şey söylenmemiştir. [26] Ricardo'nun kendisi bile, özellikle kariyerinin sonlarına doğru, yaratıcı değer olarak emeğin yanı sıra başka etkenleri de kabul etmiştir. (27) Marks ise başka etkenleri kabul etmemiştir; ve onun bu bağlamda kararlılığı, kendisinden önce gelenlerin yazılarında karışık ya da örtük olan öğeleri netleştirmesine izin verse de, kapitalizmin sınıf yapısı analizinde bulunan başlıca güçlüklerin ortaya çıkmasına da nedendir. Değeri yaratan emek olarak üretici emek, Marks'a göre, doğa ile insanın iş gücü arasında meydana gelen karşılıklı etkileşime bağlıdır. Yaptıkları işlerin bu terimlerle tanımlanabileceği kimseler, 'üretici olmayan' mesleklerde bulunanların geçimini sağlayan artı değeri yaratırlar. Değer yaratan üretici emekçiler, kapitalizmde pazarda alınan ve satılan malları üreten 'işçi sınıfı'na denk düşer. Mamullerin paraya ve paranın mamullere dönüşürüldüğü pazar işlemleri ya da mamullerin ve paranın dolaşımı, kendi mahiyetleri itibarıyla üretimle ilgili değildir. Meslekleri bu işlemlerin idaresiyle ilgili olanlar, emekçi tarafından yaratılan artı değer üzerinden yaşayan kimselerdir.

Ancak, bunun sonucu, kapitalizmin ekonomik yapısını, tarımsal bir üretim sistemi olarak derebeyliğin ekonomik yapısıyla çok yakın bir şekilde bağlamaktır. Nüfusun çoğunluğunun en az yaşamsal seviyede olmak üzere tarımda istihdam edildiği bir toplumda, bir üretenler çoğunluğu ile varlıkları birinci grupça yaratılan artı değerden doğan bir üretmeyenler azınlığı olarak, nüfusun bunların ilişkilerine göre bir sömürü konumunda olması, bize belli anlamlar sunar. İşte bu anlamlar, bu tipteki sınıf yapısının temel eksenine epey bir yakınlaşma sağlar. Derebeylikte lord,

köylünün artık üretimini kendine tahsis eder ve bu üretimi doğrudan kendini yeniden üretmek için kullanır. Ancak bu durum, büyük bir pazarda malların değiş-tokuşuna izin vermek için bir para ekonomisine ihtiyaç duyan kapitalizmdeki durumla hiç de aynı değildir. Karmaşık dağıtım süreci, kapitalist ekonomi tipinde ve onun meydana getirdiği başka sosyal örgütlenme biçimlerinde zorunludur. Her ne kadar Marks'ın kapitalizmde artı değerın kaynağına ilişkin olarak geliştirdiği sömürü teorisi, onun, kapitalist sınıf sistemi ile tarihte daha önceki sistemler arasında yakın paralellikler kurmasına izin verse de, yeni toplumun idarî yapısının anlamının örtük kalmasında da önemli bir etkendir.

Sonuç olarak; mülksüz olmalarına rağmen üretici olmayan mesleklerde istihdam edilen işçiler, Marks'ın teorisinde belirsiz bir konumda bulunurlar. Marks'm kapitalizmin yayılmasıyla ilerleyen 'beyaz yaka' sektörünün büyümesinden habersiz olduğu ifadesinin doğru olduğu, incelendiğinde görülecektir. Gerçekten Marks, yazılarında çeşitli noktalarda bu gruplanmaya doğrudan atıfta bulunmaz. Teorisinde bunun tatmin edici herhangi bir çözümleme tarzını somutlaştırmayı başaramamıştır. Yönetimsel mesleklerde bulunan işçiler, üretici olmamalarından ve var olmak için el-emeginin artık ürününün bir parçasına el koymaya bağımlı olmalarından dolayı ağırlıklı olarak üstün sınıfın parçalarıdır. Ancak, öte yandan, el-emekçileriyle üretim araçlarının kontrolü bakımından ayrışmalarından ötürü de, geçimlerinin araçlarını güvence altına almak için emeklerini pazarda satmak zorundadırlar. Marks teorisine göre, açık sınıf ve siyasî münasebetlerin ne tür olduğunu belirlemede artan zorluklardan çok ayrı olarak, bu işçilerin gelişim göstermeleri beklenebilir; burada, kapitalist sınıf toplumunun geleceğin sınıfsız düzeniyle karşılaştırılmasında çok belirgin problemler vardır. Zira, eğer kapitalizmin sömürücü niteliği, artı değerın üretici emekten çıkartılması sonucunda geliyorsa; o zaman, sınıfsız toplumda sömürünün kal-

dırılması, bariz bir şekilde, emeğin kendi yaratmış olduğu değerin tüm kazancını biçeceği ortama geçişi ima edebilecektir. Ama bu, besbelli ki, kapitalist üretim tarzında icap eden idarî fonksiyonların -sosyalleşmiş pazarın gelişimiyle azalması bir yana, daha çok yaygınlaşmış fonksiyonların- çokluğu gözönüne alındığında imkânsızdır. Bu yüzden, büyük-ölçekli malların üretimine ve değiş-tokuşuna dayanan her toplum biçimi, Marks'ın ekonomik teori terimlerine göre, üreten çoğunluktan artı değerın istihracını kesinkes kapsamak zorundadır. Marks çalışmalarında hiçbir şey, sosyalist toplumda hangi mekanizmanın, artı değerin istihrac oranını kontrol edeceğini ve birikmiş değeri nasıl dağıtacağını göstermez. Sadece kapitalizmden sosyalizme geçiş evresiyile uğraşan *Critique of the Gotha Programme*'da birkaç basit ifadeden başka Marks, her durumda bu probleminden sakınır. Zira, yine bu problem, sadece komünizmin ileri aşamaları meydana geldiğinde uğraşılmaya terkedilen meselelere aittir.

Marks'ın 'üretici olmayan emek' görüşünde tatmin edici olmaktan uzak olan nitelik, ayrıca yazılarındaki bürokrasi teorisinin nispeten az gelişmiş karakterini açıklamaya yardım eder. 'Bürokrasi', ancak, bir sınıf çıkarlarının diğer sınıf üzerinde sömürü üstünlüğünü temsil etmesi ölçüsünde bağımsız bir güçtür. Ve Marks, bürokrasiyi, sadece devletle ve bir de sosyalizmde öngörülen aşılmasıyla bağlantılı olarak tartışır. Weberci bürokrasi analizlerinin (bu analizlerin bir kısmı, sonra öne süreceğim üzere Marks'ın görüşleriyle karşılaştırılarak aydınlatılabilir) eksikleri ne olursa olsun, Marks'ın büyük ölçüde önemsemediği problemlere doğrudan dikkat çekme gibi bir iş görmektedir.

4. Sınıf İlişkilerinin Biçimi

Kapitalizmde iki başat sınıfın profilini çıkarırken Marks, bir yandan burjuvazi yahut kapitalist, diğer yandan proleterya veya işçi sınıfı terimlerini kullanarak revaçtaki terminolojinin idaresini kontrolünde tutmuştur. Marks'ın soyut sınıflar modelini göz

önüne alırsak bu plan özel bir zorluk çıkarmaz; burjuvazi sermayeye sahip olup aynı zamanda onu büyüten sınıf iken, proleterya iş gücünü burjuvaziye satan mülksüz işçi yığındır. Bununla birlikte, gözlemlenebilir düzlemde Marks'ın çok iyi farkında olduğu gibi, bu katkısız basitliği toplumun gerçek biçimlerinin karmaşık yapısıyla uzlaştırmak hiç de kolay değildir. Marks zamanındaki öncü Avrupa toplumlarından (buna devrimci Fransa da dahil) her birinde kapitalist-öncesi gruplaşmalar veya geçici sınıflar, sosyal yapının tüm düzlemlerinde önemlerini korudular; ve Marks, sınıfların birçok şart altında homojen varlıklar olmaktan çok içsel olarak farklılaştıklarını kabul eder. Fakat Marks, gerçi bu konuları spesifik toplumların tarih analizleriyle bağlantılı olarak belirli uzunlukta tartışmıştır ama, onlarla teorik seviyede gerçek anlamda yüzleşmemiştir.

Burada anlamlı olabilecek konulardan birisi, 'sınıflar-arası hareketlilik'tir. Saint-Simon'un teorisinde bu konu üzerinde çok durulmuştur. Marks görüşünün, sınıf ilişkileri gerçeğini maskeleyen bir burjuvazi ideolojisi olarak fırsat eşitliği anlayışına yakın olan bir tutumla yönlendirildiği açıktır. Geniş açıdan bakıldığında, Marks, eğer bu ideoloji bir zaman için kurgudan öte bir şey idiyse bu zamanın sadece alçak gönüllü köklere sahip insanların başarılı kapitalist girişimciler olabildikleri kapitalist gelişmenin erken dönemlerinde olduğunu çok fazla sorgulamaksızın kabul etmiş görünür (Marks yine de hem sermayenin gücüne bir izah hem de bir meşruiyet sağlasın diye böyle 'self-made' "kendi kendini üreten" insanlar tarafından ortaya konan başlatıcı kombinasyonlara ve kişisel tutumluluğa hürmet eden politik ekonomistlere her zaman tepeden bakar). Ancak kapitalizmin hâkim üretim tarzı olarak daha da olgunlaşmasıyla birlikte sermaye kendi kendini üretmeye başlar ve iki büyük sınıf, sonuç olarak, nesiller akıp giderken büyük ölçüde kendilerini yine kendileriyle ikmal eden gruplaşmalar olur. Sınıflar-arası sosyal hareketliliğin proleteryanın sınıf bilincini geciktirdiğine dair Amerika Birleşik

Devletleri özel örneğinde bir kaç yorumu hariç Marks, burjuvazi ve proleteryanın kabul görmüş ifadelerini kullanırken, sosyal hareketliliğin sınıf ilişkileri biçimlerine ve sınıf bilincine olası etkilerine çok az dikkat çekmiştir.

Marks teorisinde sınıfların bir bakıma belirsiz olan karakterine Aron'un itirazında, hiç şüphe yok ki, bazı öz gerçekler vardır. Marks'ın sınıf terimini gelişigüzel kullanımı, burasıyla ilgili güçlüklerin bazılarında onun patinaj yapmasına yol açmıştır: Örneğin, eğer burjuvazinin merkezî anlamı -büyük-ölçekli sermaye sahiplerine işaret etmesiyle- yeterince açık olsa da, Marks bu kelimeyi sık sık çok daha geniş ve hatalı bir tanımlamayla kullanır. Bu hatalı tanımlar arasında, hükümet memurları, avukatlar gibi daha sınırlı gruplaşmaların çıkarlarının hizmetinde oldukları bir anlamda kabul edilen çeşitli insan kategorileri sayılabilir. Bu problem, biçimsel anlamından daha derindir. Çünkü Marks'ın yazılarında dönüm noktası olan bir teorem, politik gücün, sermaye sahibi olmayla kristalleşen ekonomik güce boyun eğmesidir. Fakat, Marks'ın sınıf kavramını bazen politik kategoriler kadar ekonomik kategorileri de içeren bir kullanıma kaydırmasıyla Marks, açılanması gereken bir kabule yaslanmış olur.

Önümüzdeki iki bölümde bu problemleri ve başka problemleri konu edineceğim. 8. Bölüm'de ise kapitalist gelişimin genel bir değerlendirmesine geçeceğim.

6. SINIF TEORİSİNİ YENİDEN GÖZDEN GEÇİRME (I)

Engellenmiş sınıf kavramı tarihinin büyük bölümü, bu ifadeyi kullanmış olanların değişen ilgileri, yani sosyolojinin kendi içinde vurgunun değişen yönlerini yansıtan ilgiler bakımından anlaşılması gerekir. Şunu vurgulamaya çok az ihtiyaç var ki, Marks'ın yazılarında bu kavram, tarih içinde farklı toplum tiplerinin art arda gelmesi gerçeğinin genelleşmiş bir yorumu içinde mercek altına alınan bir öğedir; ve Marks'ın bu kavramı kullanmasında orijinal olan taraf, kavramın kendisinin incelenmesinde değil, kapitalizmin sınıf yapısının nasıl yeni bir sınıfsız düzen meydana getireceğini gösterme teşebbüsünde bulunabilir. Basit bir şekilde Marks'ın sınıf kavramını 'açıklayıcı' bir anlamda kullandığını, oysa sonraki birçok yazarın onu 'tanımlayıcı' bir kategoride kullanmaya eğilimli olduğunu söylemek, meselede temel noktayı yanlış anlamaktadır. Marks çabasına ve Marks düşüncesine büyük ölçüde niteliğini kazandıran temel motiv kuvveti, (elbette önceki Antik-feodal ya da başka toplum tipleri çözümlemesine paralel olarak) kapitalizmin en iç niteliğinin 'sermaye' ve 'ücretli-emek' arasındaki sınıf ilişkileri doğasının ispat edilerek ortaya konmasında yatmaktadır. Marks'ın kullandığı sınıf kavramı, bütünsel şemanın çerçevesinden çekilip alındığı zaman anlam aralığında büyük bir daralma olur; ve bir önceki bölümde işaret ettiğim gibi, Marksçı kavramla bağlantılı olan zayıflıklar ve güçlükler, öncelikle, çokluk onun sınıf ifadesini bu şekilde kullanımından ayrı düşünülebilen Marks teorisi boyutlarından türer.

Sınıf ifadesinin verimli bir yeniden kavramlaştırmasının, Marks yazılarının bu boyutlarının bir çıkış noktası olarak ele alınmasıyla başarılabileceğini söylemek isterim. Fakat böylesi bir

yeniden kavramlaştırma, 'sınıf toplumu' ve 'sınıfsızlık' ifadelerini de içerecek şekilde genişletilmek zorundadır. Bu, diğer taraftan, Marks'ın kavram cephaneliği içinde yer alsa da, Marksist olmayan sosyologlar tarafından büyük ölçüde terkedilmiş olan düşüncelerin yeniden canlandırılmasını ima eder.

1. Sınıf Kavramının Biçimsel Özellikleri

Bir önceki bölümde sınıfın başlangıç nitelikleri olarak alınması gereken belirli genel atıflara değindim. Şöyle ki; bir sınıf, kişiler-üstü tanımlanan ilişkileri kapsayan ve kağıt üzerinde açık olan bireylerin geniş-ölçekli toplamıdır. Bu noktada sınıf kavramının sınırlarını daha olumluya doğru ilerletebiliriz. Sınıf teorisi literatürünün büyük kısmının şaşırtıcı yönlerinden birisi, bazı yaklaşımların (meselâ Marks yaklaşımı) herhangi bir toplum tipinde sadece sınırlı sayıda sınıfların varlığını kabul etmesine karşın, başka yaklaşımların belirsiz sayıda sınıf çokluğunu tanımalarıdır. Bu, sosyolojinin gündelik diline de yansır. Söz gelişi, bazı yazarlar 'işçi sınıfı'ndan bahsederken, diğerleri 'işçi sınıfları'na atıfta bulunurlar.[1] Soyut bir model olarak iki-taraflı sınıf kavrayışı kullanımının, illâki, sadece sınırlanmış sayıda sınıfların tanınmasına yol açmadığı belirgin olmalıdır. Durumun böyle olup olmaması, iki-taraflılığın eksen olarak kullanılan ölçütün doğasına bağlıdır. Çünkü Marksçı kavrayış, vurguyu, üretim araçlarında 'mülkiyet sahipliğine' ve 'ondan mahrumiyete' yapar. Bu da, kaçınılmaz olarak, sadece geçici sınıfların varlığıyla karmaşıklaşan görece basit bir gözlenebilir sınıf yapısı tasviri üretir. Weberci analiz ise bundan daha karmaşıktır; Weber'in *Besitzklassen* ve *Erwerbsklassen*'i, "sahipçi sınıflar ve kazanıcı sınıflar" üretim araçlarının sahiplenilmesi ölçütünü korusa da, bunun dışında bir 'pazarlanabilir yetenek' faktörü sunar. Böylece mülksüzler arasında da bir farklılaşma meydana getirir. Son olarak, Dahrendorf'un, mahiyeti itibarıyla basit bir model olsa da, 'otorite sahipliği' ya da 'otorite yoksunluğu' kategorisi, hâlihazır herhangi

bir topluma uygulandığında potansiyel olarak hemen hemen sonsuz sayıda sınıf üretir.

Ossowski'nin vurguladığı gibi, iki-taraflı sınıf modeli, normal şartlarda, sınıf çatışmasının önemle altını çizmek isteyenler tarafından kullanılmıştır. Ancak, daha önce işaret etmiş olduğum gibi, bu bağ zorunlu bir bağ değildir. İkili şemalar, sınıfların doğal harmonisini vurgulamak isteyenler tarafından da kullanılabilir ve kullanılmış şemalardır. İki-taraflı modeli sınıf çatışması kavramına bağlayan şey, söz konusu ikicil bölünmenin iki sınıf arasında -bir yandan da aralarında sömürü ilişkilerinin varlığını ima eden- çıkar çatışmasıyla ilgili olarak algılanmasıdır. Bu sayede bir sınıf, diğeri pahasına belirli kazanımları güvence altına alabilmektedir. Sınıf yapısını iki-taraflı anlayan yorumların en önemli yetersizliği, kendi hakikî doğası gereği olarak, orta-sınıfların varlığını tanımayı kavramsal açıdan zorlaştırmalarıdır. Marksçı şema, orta-sınıflar problemiyle iki şekilde başa çıkar: Bunlardan birincisi, orta-sınıfları farklı türde bir ikili sınıf düzeyinin parçası olarak ele alır. Bu anlamda, burjuvazi, feodal-sonrası topluma referansla bir orta-sınıftır. Ama bu aslında burjuvazinin, tek bir sınıflar sistemi içinde diğeri iki sınıf arasına giren bir sınıf anlamında orta-sınıf olduğunu reddetmektir; ve elbette, hiç kimse proleteriyayı asla bir orta-sınıf olarak isimlendirmeyi önermemiştir. Marksçı teorideki bu zorluğu ortaya çıkarmanın diğeri bir yolu, bir sınıfı, Marks düşüncesinin genel gidişatına referansla, gerçekte sadece bir sınıf kesiti olarak adlandırmaktır. Bu minvalde, küçük burjuvazi, eğer büyük (*grande*) burjuvaziden ayrışabilir bir sınıf olarak görülebilirse, bu, sahiplenilen girişim ölçeğindeki bir farktan dolayı böyledir; yoksa büyük burjuvazinin karşısında sömürülen konumunda bulunduğundan dolayı değil.

Bu çözümlerin hiçbirisi, bütünüyle tatmin edici olmaktan uzaktır ve yine hiçbirisi, Marksist terimlerde yeterli analizden her zaman kaçmış olan o gruplaşmayı, kapitalizmde yeni 'orta-sınıfı'

kuşatamamıştır. Bununla birlikte, ikicil modelin sınıf çatışması düşüncesinden zorunlu olarak vazgeçmesi kabul edilirse, o halde buradan da anlaşılacağı gibi, Marksçı bakış açısı içinde geliştirilen çoğu geleneksel sınıf analizi problemleri, Marks'ın yüzleşmediği ve onun terimleriyle doğru analiz edilemeyecek başkalarıyla birlikte farklı bir çerçevede tutulabilir. Önceki tartışılan literatür içinde en açık alternatif, Weber tarafından geliştirilenidir. Fakat, şimdiye kadarki gerekçelerden ötürü bu alternatif, durduğu yer nedeniyle kabul edilebilir değildir. Weber'in iki-sınıf kavramı çözümlemelerinde çeşitli noktalar bütün durumlarda başarıyla aşılmış değildir (örneğin, eski tariflerde genel sınıf konumu ifadesi ile sonraki tartışmada *Besitzklassen* ve *Erwerbsklassen* tipolojisi arasındaki bağlantılar). Dahası, Weber potansiyel olarak farklı çok geniş sınıf konumları çeşitliliğinin, sosyal yapının başlıca bileşenlerini ve sosyal değişim süreçlerini açıklamak için, nasıl yeterince üstesinden gelinebilir bir sınıf sayısına indirileceğini açık seçik belirginleştirmiştir.

Bu sorunlardan bazılarını açıklamak için hem Marks hem de Weber için temel olan öncülden başlayabiliriz: belirli vasıfların sahiplenilmesi. Bazı kimselerin gruplaşmalarının başkalarına göre avantaj sağladığı kapitalizmde *pazar, içsel olarak bir iktidar yapısıdır*. Her ne kadar bir iktidar yapısıysa da pazar, *iktidar dağıtımının haddizatında meşru olarak onaylandığı normatif olarak tanımlanan bir otorite sistemi* değildir. Mülkiyet ve emeğin satışı hakları, bu iktidar sisteminin, onların ekonomik mübadele serbestiyeti çerçevesinde belirginleştirilmeleri gerçeğinden dolayı ya da *malların* -Marksçı anlamda mamullerin- satışı haklarıdır. Pazar ilişkileri operasyonu, açıkça, sözleşme bağlarının vs. oluşmasına hâkim olan genel şartları tanımlayan (nihaî olarak devlet tarafından onaylanan) normatif anlaşmaların var olduğunu baştan kabul eder; ama bu normlar, sadece çerçevenin çevrel sınırlarını belirginleştirir. Dolayısıyla pazar, farklı birey gruplaşmalarının göreceli pazarlık etme kuvvetleri üzerinde temellenen bir ekono-

mik ilişkiler sistemidir. Kapitalizmin gelişmesi, işçinin kendi başına bir mal olmasından dolayı daha ilkel ekonomi biçimlerinde var olan emek ve mal pazarları arasındaki farklılaşmayı çözer. Bu, elbette, Marks'ın iki-taraflı modelinin temelidir; 'mülksüz' olanlar, pazarlık etme karşılaşmasında, üretim araçlarında 'mülke sahip' olanlara karşı hemen hemen bütünüyle çaresizdir. Mülkiyet ile mülkiyetsizliğin tüm sınıfsal durumların temel kategorileri olduğunu kabul etmede Weber, her ne kadar sonradan mülksüzler arasındaki sınıf farklılaşmalarını yaratan diğer vasıfları belirleyebileceğimizi önererek konuyu derinleştirse de, aynı görüşü benimser.

Weber'in Marks görüşünü yeniden yorumlamadaki eksikliği, bu yorumların yeteri kadar öze ilişkin olmamasıdır. Weber, özellikle mülksüzlerin farklılaştırılmamış kategorilerine bakmak suretiyle, Marks temel duruşunun tatmin edici niteliğini bilmesine karşın, onun kavrayışının imalarını daha geliştirmeye ve ötelemeye çalışmaz. Dahrendorf, otoriteyle ilişkisi bakımından Marks'ın mülkiyet kavramının kabul edilebileceğini belirtmişti. Bununla birlikte Weberci analizin imaları, mülkiyet kavrayışının, sınıf kavramının ekonomik temellerini feda eden farklı bir şekil içinde ters yüz edilebileceği ya da genelleştirilebileceğidir. Mülkiyet, böyle olmak sıfatıyla fiziksel nesnelerin herhangi bir özelliğine değil, onlarla bağlantılı olan 'haklar'a işaret eder. Bu haklar, öte taraftan, belirli güçleri mülk sahibine verir. Pazarda, elbette, özel mülkiyet olarak sermayenin anlamı, -kendi üretim araçlarına sahip olmayan- mülksüzlerle karşılaştırıldığında, kendi sahibine kaygıdan uzak kesin güçler vermesidir. Ancak, Marks bakış açısında bile 'mülksüzlük' ifadesini, yanlış isimlendirilen bir şey olarak algılayabiliriz. Zira, eğer mülkiyet pazar işlemlerine referansla bir dizi hareket kapasitesi olarak algılanacak olursa, ücretli-emekçinin bu tip olanaklara sahip olmadığı şüphe götürmez. Ücretli-emekçinin mülkü, sözleşme ilişkisine girerek satışa sunduğu emek-gücüdür. Bu, onu, rekabetçi pazarlık ortamında

sermaye sahibine göre kökten bir dezavantaja uğratsa da, bu durum, basit bir şekilde, tek yönlü güç ilişkisi değildir: Ücretli-emekçinin sahip olduğu mülkiyete, işveren tarafından ihtiyaç duyulur ve işveren, olası bir müeyyide olarak emeğin kollektif geri çekilişine bir temel sağlayan işçi taleplerine en azından minimum seviyede özen göstermek zorundadır. Sermaye ile işçinin emek-gücünün her ikisinin birden mülkiyet başlığı altında toplanması, genel-geçer terminolojiden çok fazla sapma anlamına gelecektir; ve her halükarda buradaki nokta, mülkiyetin (sermaye) pazarlık etmeyi belirlemesinden çok pazarlık etmenin mülkiyeti belirlediği özel bir güç hali olmasıdır. Dolayısıyla, geleneksel anlamda (üretim araçlarında) mülkiyetten aşağıda bahsedeceğim, ve kapsayıcı bir tarzda 'pazar gücü' terimini, *pazarlık etmek için karşı karşıya gelindiğinde bireylerin getirebileceği tüm ilgili nitelik biçimlerine işaret etmek* amacıyla kullanacağım.

Mülkiyet sahipliğinin bir azınlığın ellerinde yoğunlaştığı ve nüfus kitlesinin endüstriyel üretimde istihdam edildiği bir toplumda ezici çoğunluğun sonuç olarak pazarda satmak için emeklerini sunmak zorunda olmaları ifadesi, basit bir gerçeği yansıtır. Üretici emeğe genel vurgusundan dolayı ve üretici fonksiyonları benzer yetenek düzlemlerine indirgemenin modern teknolojinin doğasında var olduğu inancı dolayısıyla Marks, doğrudan doğruya mülkiyet sahipliği etkeninden kaynaklanmayan pazar kapasitesindeki farklılaşmaların potansiyel anlamını kavramada başarısız olmuştur. Besbelli görünen şudur ki, böyle farklılaşmalar, bireyin sahip olduğunun ve pazara sunabileceğinin 'nadir bulunma' değeriyle karşılıklı etkileşim içindedir. Weber'in işaret ettiği gibi, -eğitim kalitesi de dahil olmak üzere- itibar edilen yeteneklere sahip olma, 'pazar gücü'nü etkileyen başat faktördür. Pazar gücündeki farklılaşmalar, revaçta olan çeşitli yazarların da gösterdiği gibi, haddizatında gelir değil de ekonomik kazanımları güvence altına almak için kullanılabilir. Bunlar arasında, başlıca, istihdamın güvence altına alınması, terfi ümidi ve emekli aylığı

hakkı gibi bir sosyal yardım alanı vs. sayılabilir.[2] Benzer şekilde, bireylerin pazarlık süreçlerine getirebileceği güçler/kabiliyetler, pazarda değiş-tokuş edebilecekleri bir mülkiyet biçimi olarak görülebilir. Bu sebepten dolayı, bu materyal kazanımlar, emek-gücünün satılmasıyla elde edilen mal biçimleri olarak anlaşılabilir.

Rekabetçi kapitalizmin pazar yapısında değişim sürecine katılanların *hepsi*, kesin bir şekilde, kıt kazanımlara erişmek için bir diğeriyle 'çıkar çatışması' içindedir. Çıkar çatışması, birçok farklı pazar kapasitelerinin var olmasıyla yaratılabilir. Dahası, pazar kapasitesinin mülkiyet ve mülkiyetsiz biçimleri arasındaki olası ilişki çeşitlidir. Söz gelimi, mülkiyette 'spekülatif yatırım', belirli mesleklerde olanlar tarafından kullanılan spesifik pazar avantajlarından biridir (dolayısıyla yöneticiler, çoklukla, mülkiyet pazarlıklarından kâr etmek için içerideki bilgiyi kullanabilirler). Marks'ın kendisi, elbette, mülkiyet sahibi gruplaşmalar içinde arasız süregiden çıkar çatışmalarının var olduğunu kabul etmiştir: Büyük burjuvazinin finansal ve endüstriyel kesimleri arasında olan ile büyük burjuvaziyle küçük burjuvazi arasında olan çatışmalar bu çerçevede dikkate değerdir.

Genel pazar kapasitesiyle 'sınıfı' tayin etmedeki zorluk, Weber'e referansla şimdiye kadar zikredilmiştir. Weber'in 'pazar şartları' kavramı, Marksçı şemanın katılıklarının bazılarında başarılı bir şekilde sıyrılrsa da, hantal sınıf çokluğunu tanımayı ima etmeye eğilimlidir. Dolayısıyla farklı pazar konumlarının olması gibi, birçok sınıf ve birçok sınıf çatışması olarak ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte buradaki problem, sadece kapitalist pazar tarafından yaratılan ilişkilerin ve çatışmaların farklılığının kabul edilmesi değil, *bu ilişkilerden ve çatışmalardan yapılanmış biçimler olarak sınıfların teşhis edilmesine teorik geçiş yapılmasının kabul edilmesidir*. Weber'in çalışmasında *Besitzklassen* ve *Erwerbsklassen* tipolojisi ile 'sınıf konumu'nun, 'sosyal sınıflar' arasındaki bağlantıların zayıf ve yanlış tanımlanmış olan nitelik-

lerinden daha önce bahsettik. Bu suretle, problem katiyen Weber'in teorik şemasına sığmaz. Marks kesinlikle tarihsel dinamik bir varlık, 'tarihsel bir aktör' olarak 'sınıf' ile kapitalist sistem ve sınıf tarafından türetilen gelişmemiş bir dizi nitelik olarak 'sınıf' arasındaki bağlantıların problemli karakterinin bilincindeydi. Fakat onun 'kendi içinde' sınıf ile 'kendisi için' sınıf arasında gösterdiği çelişki, öncelikle, bir yanda bir ekonomik bağlantılar kümesi olarak sınıf ilişkileri ile diğer yanda sınıf bilinci arasında ayırım yapan bir karşıtlıktır. Bu vurgu, onların her şeyden önce devrimci bir sınıf bilincini kapitalizm içinde anlama ve ilerletmede yaptıklarına uzanan Marks'ın ilgilerinin doğası nedeniyle çok fazla öne çıkmıştı. Her ne kadar Marks'ın bunu tamamen önemsemediği hiçbir surette doğru olmayabilirse de, o, bir dizi ekonomik ilişkiler üzerinde temellenen sınıfların kendilerini kesin sosyal biçimlerde ele aldıkları ve 'ifade ettikleri' tarzlara çok az dikkat sarfetmiştir.

Daha sonra gelen yazarların yazılarında da bu konu yeterince ele alınmış değildir. Aslında, sınıf teorisinde başta gelen ikilemlerden birisi (örneğin, Aron'un tartışmalarında bu ele alınır), sınıf 'gerçekliği'ni teşhis etme problemidir. Sadece sınıfın nominal ya da gerçek bir kategori olup olmadığı üzerine bazı dikkat çekici ihtilâflar olmuş değildir. Birçoklarının tartıştığı gibi, sınıflar arasındaki 'hudutları' bir açıklık derecesi içinde ortaya koymanın zor ya da imkânsız olmasından dolayı, tamamen kullanışlı bir sosyal kavram olarak düşünülen sınıf ifadesini terketmeliyiz.[3] Sadece Dahrendorf, bütün bir sınıf teorisi çerçevesi içinde bu probleme önem vermeye girişmiş gözükmektedir; ne ki onun da otorite bölünmeleri üzerine yaptığı sınıf teşhisi kabul edilebilir olmadığından, yaptığı analizin büyük bir yardımı olmaz.

Önereceğim üzere sınıf teorisinde en başta gelen problem, bizatihi sınıf kavramının doğasını ve uygulanışını çok fazla ilgilendirmez; ben bu problemi daha iyi bir dünya istenci olarak sınıf ilişkilerinin yapılaşması diye adlandıracam.[4] Marks'tan bu

yana sınıf teorisini yenilemek için yapılan girişimler, böyle bir revizyonu öncelikle Marksçı sınıf kavramını safileştirerek, dönüştürerek ya da yerine bütün bütün farklı bir ifade yerleştirerek başarmaya gayret etmiştir. Bu bağlamda Weber'in bazı içgörülerini izlemek ve geliştirmek kullanışlı olsa da, sınıf teorisindeki en boş nokta, 'ekonomik sınıflar'ın 'sosyal sınıflar' oldukları ve öte taraftan sosyal sınıfların başka sosyal biçimlerle ilişkilendirildikleri süreçlerle ilgilidir. Marks'ın politik ekonominin öncüllerini eleştirirken vurgulamada kaygılı davrandığı tüm ekonomik ilişkiler ve her türlü ekonomi, üreticiler arasında bir dizi sosyal bağ varsayar. Sınıf ilişkileri yapılaşmasının kavramsallaştırılma şartı tartışmasında ben bu içgörünün meşruluğunu sorgulamaktansa, ekonomik ilişkilerin 'ekonomik olmayan' sosyal planlara tercüme edildiği *tarzlara* odaklanmayı istiyorum.

Sınıf teriminin kullanımında terminolojik belirsizlik ve kavramsal şaşkınlığın bir kaynağı, bu terimin çoğu zaman hem ekonomik '*kategoriye*' hem de netleştirilebilir bir sosyal gruplar kümesine işaret etmek için kullanılmış olmasıdır. Bu yüzden Weber, her ne kadar (bir dizi 'sınıf konumları' olarak) 'sınıf' ve 'sosyal sınıf' arasındaki farkı terminolojik olarak göstermek istese de, her iki anlamda da kullanır. Ancak sınıf ve sınıf çatışması çalışmasının ekonomi ve toplumun karşılıklı bağımlılığını bizzat kapsamak zorunda olduğunda ısrar etmek için, sınıf terimini, bu sıfatla piyasa tarafından türetilen bölünmeler ve çıkarlarla tanımlamak şart değildir. Sonuç olarak bu kitabın geri kalanında -uygun bir şekilde açıklanmış olan- Weber'in 'sosyal sınıf' terimini kullanacağım. Farklılaşan pazar kapasiteleriyle meydana getirilen birbiriyle çakışan sayısız çoklukta çıkarlar olabileceği doğruysa da, bir toplumda hiç kuşkusuz sadece sınırlı sayıda sınıf vardır.

Bu noktada sınıfın ne *olmadığını* ifade etmek işe yarayışlı olacaktır. Birincisi, bir sınıf belirli bir 'varlık' -yani bir firmanın ya da bir üniversitenin olduğu gibi sınırlanmış bir sosyal biçim- de-

ğildir, ve bir sınıfın kamusal alanda onaylanmış bir 'kimliği' yoktur. Bunu vurgulamak son derece önem taşıyor, çünkü yerleşik dil kullanımı, bizi çok zaman 'sınıf' terimi için aktif yüklemelere başvurmaya teşvik eder. Ama bir sınıfın belirli bir yolda hareket ettiği ya da bireysel bir aktörle eşit derecede önemli olan çevresindeki öğeleri 'algıladığı' şeklinde bir düşünce hayli kısırdır ve bu tür fiil kullanımından mümkün olan her yerde sakınmak gerekir. Benzer şekilde, belki bir sınıf 'üyeliğinde' bahsetmek de yanıltıcıdır. Çünkü bu bahis, kesin bir gruba katılmayı ima ediyor gibi düşünülebilir. Yine de bu ifade biçiminden bütün bütün sakınmak zordur ve ben bundan sonraki bölümlerde böyle yapmamayı daha uygun buluyorum. İkinci olarak, sınıf, 'katman'dan; ve sınıf teorisi de, bu sıfatla 'katmanlaşma' çalışmasından ayrit edilmek zorundadır.

Ossowski'nin sıralama-şeması olarak adlandırdığı terime uyan katmanlaşma, bireylerin bir cetvel boyunca tanımlayıcı bir şekilde sıralanabilmesi açısından bir ölçütü ya da bir ölçüt setiyle ilgilidir. Sınıf ve katman arasındaki ayrım, yine, bir anlam sorunudur ve doğrudan doğruya sınıf 'sınırları' problemini kendi üzerinde taşır. Zira katmanlar arası bölünmeler, analitik amaçlar gereğince çok net bir şekilde çizilebilir, çünkü -örneğin gelir katmanında olduğu gibi- bir ölçü cetveli üzerinde tesis edilebilir. Sınıflar-arası bölünmeler ise asla bu türden değildir; dahası, katmanda olduğu gibi herhangi ordinal (sıra gösteren) 'yüksek' ya da 'düşük' cetvelde kolay bir görselleştirmeye gelmezler -her ne kadar yine de bu tür bir imgelemeden tamamen kaçılmasa da. Son olarak, 'sınıf' ve 'elit'i, açıkça birbirinden ayırmak zorundayız. Pareto ve Mosca tarafından formüle edildiği gibi 'elit teorii', kısmen, sınıf analizinin *bilinçli ve kastî* reddi şeklinde gelişmiştir. Elit teorisyenleri, sınıf ilişkileri kavramının yerine elitler ve halk zıtlaşmasını koydular, ve Marks literatüründeki sınıf toplumu ve sınıfsızlığın yan yana kullanımı yerine elitlerin ebedî olarak dōngüsel kendi yerini alışı gibi bir fikri literatüre yerleştirdiler. Onla-

rın 'yönetici sınıf' ve 'politik sınıf' gibi terimleri kullanımı, aslında, hem kafa karıştırıcı hem de meşru değildir. Bununla birlikte, şimdi iddia edeceğim üzere 'elit' kavramı, sınıf teorisiyle hiç de karşılaştırılmaz değildir. Tam aksine, bazen engel olunmuş olmasıyla birlikte bu ifadenin bazı çağrışımlarının süslü anlatımını bir kenara bırakırsak esaslı bir önemi vardır.

2.Sınıf İlişkilerinin Yapılaşması

Başlangıç olarak, sınıf ilişkilerinin *ara* yapılaşması ile iç yapılaşmasını ayırmak yararlı olacaktır. Ara yapılaşmayla ben, bazı belirli pazar kapasitelerinin var olmasıyla teşhis edilebilen sosyal gruplaşmalar olarak sınıfların oluşumu arasına giren; yani bir yanda pazar ve diğer yanda yapılanmış sınıf ilişkileri sistemi arasındaki bağları bir uçtan bir uca birleştirme işi gören faktörleri kastediyorum. İç yapılaşmayla ima ettiğim ise, sınıf oluşumunu şartlandıran ve şekillendiren 'yerel' etkenler. Sınıf ilişkilerinin ara yapılaşması, her şeyden önce, belirli bir toplumu kuşatan sosyal hareketlilik şanslarının yayılmasıyla/artmasıyla yönlenir. Sosyal hareketlilik, bazen sanki sınıf yapısının belirlenmesinden büyük ölçüde ayrılmış gibi ele alınmıştır. Schumpeter'in meşhur örneğine göre, sınıflar, şekillerinde hiçbir surette değişme olmaksızın sürekli farklı 'yolcular' taşıyan arabalar gibi düşünülebilir. Bu anoloji, ilk bakışta, oturaklı görünüyorsa da, özellikle benim burada önereceğim çerçevede doğru çıkmaz.[5] Genel olarak sosyal hareketlilik şanslarının 'kapanıklık' derecesi -hem nesiller arası hem de bir kimsenin kendi kariyeri boyunca- ne kadar büyükse, teşhis edilebilir bir sınıfın oluşumu da o kadar kolaylaşır. Nesillerarası hareketlilikte görülen bu azalmanın etkisi, nesiller üzerinde ortak hayat tecrübelerinin *yeniden üretilmesini* sağlamaktır. Ve tecrübenin bu homojenleştirilmesi, emek pazarında bireysel hareketin benzer maddî kazanım ranjı doğuran mesleklere hasretilme derecesine göre teşvik edilir. Genelde belirtebiliriz ki, sınıfların yapılaşması, *hareketlilik kapanıklıklarının pazar kapasite-*

sinin her belirli biçimiyle ilişkili olarak var olma derecesine göre kolaylaşır. Bu bağlamda normal olarak önemli addedilebilecek üç tür pazar kapasitesi vardır: üretim araçlarında mülkiyet sahipliği; eğitimsel ve teknik vasıflara uygunluk; el-emeği kapasitesi sahipliği. Bunların nesiller arası ve nesil içi hareketliliğin kapanık modellerine bağlanma durumu devam ettiği müddetçe, buradan kapitalist toplumda bir *esas üç-sınıf sisteminin temeli* çıkar: 'üst', 'orta' ve 'alt' ya da 'işçi' sınıf. Fakat daha önce işaret edildiği gibi bu, hareketlilik üzerine yasal olarak onaylanmış veyahut biçimsel olarak önceden tanımlı sınırlılıklar bulunmayan kapitalist pazarın gelişiminin içsel bir niteliğidir, ve dolayısıyla vurgulanmak zorundadır ki, tam kapanıklığın meydana gelmesi bir yana, ona yakınlashılmamıştır bile. Yapılaşmış sınıfların ortaya çıkışını çözümlemek için buna ek olarak yapılaşmanın iç kaynaklarına bakmak zorundayız.

Sınıf ilişkilerinin iç yapılaşmasının birbileriyle ilişkili üç kaynağı vardır: üretici girişimde iş bölümü; girişimde otorite ilişkileri; ve benim adlandırıdığım 'dağıtıcı gruplanmalar'ın etkisi. Daha önce Marks'ın 'iş bölümü' ifadesini çok geniş anlamda üretici örgütlenme içinde hem pazar ilişkilerini hem de mesleki görevlerin bölüştürülmesini ima etmek için kullanma eğilimi gösterdiğini söylemiştim. Terimi burada sadece daha spesifik bu ikinci anlamında kullanacağım. Kapitalizm içinde girişimde iş bölümü, ilke olarak, kâr maksimizasyonuna nazaran üretici verimliliğin geliştirilmesi eksenindedir. Ancak genelde kapitalist pazar aynı ihtiyaçlara cevap verse de iş bölümünün etkisi ayrı bir yapılaşma kaynağı olarak (ve daha sonra tartışılacağı üzere sınıf bilinci üzerine önemli bir etki olarak) analitik bakımdan ayırt edilmek zorundadır. Açıktır ki, iş bölümü bir 'ayırışma' temeli olduğu kadar sınıf ilişkilerinde bir 'dayanışma' temeli de olabilir. Bu, sınıfların oluşumunu, 'ara' yapılaşmayla beslenenlerin aynı hat boyunca kümelenen homojen gruplanmalar meydana getirdiği ölçüde iletir. Modern endüstriyel düzen içinde[6] iş bölümünde iç

yapılaşma üzerine en önemli etki, kuşkusuz, tekniğin etkisidir. Bununla birlikte son yıllarda sibernetik sistemlerin gelişile dönüşürülen endüstriyel tekniğin etkisi, el-emeğinin şartları ile bunun dışındakiler arasında belirleyici bir ayrım meydana getirmiştir. Şöyle ya da böyle 'makine-beyinlilik', yüksek el yeteneği gerektirip gerektirmediğine bakmaksızın idareci işçi çevresinden çok ayrı olan ve bu iki grup arasında normal olarak yüksek derecede fiziksel bir ayrımı pekiştiren bir 'çalışma çevresi' yaratma eğilimindedir.[7]

Dolayısıyla iş bölümünün bu etkisi, sosyal hareketlilik şanslarında farklı paylaştırmalar sonucu sınıf ilişkilerinin ara yapılaşmasının etkisi ile sıkı sıkıya örtüşür; ancak öbür taraftan da girişimde tipik otorite sistemi tarafından potansiyel olarak kuvvetlice takviye edilir. İdareci işçiler, otoriter emirleri çerçevelemeye ya da basitçe kuvvetlendirmeye katıldıkları oranda, bu emirlerin nesnesi durumunda olan el işçilerinden ayrışma eğilimindedir. Ancak farklı otorite etkisi, ayrıca, üst seviyelerde sınıf ilişkileri yapılaşmasının takviye edici bir temsilcisi olarak esastır. Başka bir deyişle mülkiyet sahipliği, klasik formuyla 'girişimsel' işletme maksimize edilen belli temel kumanda kapasitelerini verir. Bunun (eğer 'sahiplik' ile 'kontrol' ayrımı teorisi yandaşlarınca geliştirilen bazı varsayımlar doğruysa, görünür bir şekilde etkilenen ama tamamen yok edilmeyen) örgütün kontrolünde 'tepede' bir bölünmenin altını çizme işlevi görmesi ölçüsünde, 'üst' sınıfın 'orta' sınıftan farklılaşması desteklenir.

Sınıf ilişkilerinin iç yapılaşmasının üçüncü kaynağı, üretimden çok tüketim alanında kökleşmiştir. Şimdi, Marks ve Weber'in yorumları da dahil olmak üzere sınıf yapısının geleneksel yorumlarına göre 'sınıf', bir üretim olgusudur: Tüketimde kurulan ilişkiler, bu yüzden, üretim faaliyeti bağlamında oluşanlardan çok ayrıdır ve ona göre ikincil durumdadır. Bu genel vurgudan sapmak için hiçbir neden yoktur. Sınıfların son tahlilde kapitalist pazarın ekonomik yapısı içinde temellendiği anlayışını terket-

meksizin, tüketim şekillerini sınıf yapılaşmasına esaslı bir etki olarak görmek yine de mümkündür. Daha önce işaret ettiğim gibi, Weber'in 'statü' ve 'statü grupları' ifadesi iki ayrışabilir öğeyi karıştırır: Bir yanda tüketimde gruplaşmanın oluşumu, diğer yanda bir 'onur' ve 'prestij' ölçeği sağlayan bir çeşit ekonomik olmayan değer üzerine temellenen sosyal farklılaşma tiplerinin oluşumu. İkisi sıklıkla yan yana olabilirse de, zorunlu olarak yan yana bulunmazlar; ve aralarında terminolojik olarak ayırım yapmak daha anlamlı görünmektedir. Bu sebepten, insanların diğerlerine bakarak onurlarını ya da prestijlerini bilinçli bir değerlendirmeye tâbi tutup tutmadıklarını gözardı ederek, ekonomik mal tüketiminin ortak şablonlarıyla ilgili olan ilişkileri ben '*üleşim /paylaşım*) *gruplaşmaları*' olarak adlandıracam. İşte 'statü' de böyle değerlendirmelerin var olduğu anlamına gelir ve bir 'statü grubu', o halde, tutarlılığını uygulayımından alan bir sosyal ilişkiler dizisidir. [8]

Sınıf yapılaşması bakımından '*üleşim /paylaşım*) *gruplaşmaları*' , yukarıda pazar kapasite biçimleri arasında tipik ayrılımları takviye eder şekilde ayrıştırılan diğer etken gruplarıyla karşılıklı etkileşime girdiği oranda önemlidir. Bu bağlamda en önemli '*üleşim /paylaşım*) *gruplaşmaları*' , toplum ya da komşu 'ayrımcılığı' eğilimi içinde oluşanlardır. Böyle bir eğilim, normal olarak, sadece gelirdeki farklar üzerine dayanmaz, ayrıca ev ipoteklerine vs. izin veren faktörlere de yaslanır. Ayrı bir 'işçi sınıfı komşuluğu' ve 'orta-sınıf komşuluğu'nun oluşturulması, söz gelimi, eğer el-emekçilerinin ev satın almak için mallarını ipotek ettirmeleri genelde reddedildiği halde el-emekçisi olmayanlara böyle kredileri elde etmede çok az zorluk çıkarılıyorsa, doğal olarak teşvik edilmiş ve ilerletilmiş olmaktadır. Endüstrinin önemli kent alanlarının dışında kurulduğu yerlerde homojenleştirici 'işçi sınıfı toplulukları', şirket tarafından sağlanan iskân imkânlarına işçilerin bağlılığı sonucu hızla gelişir.

Özetle, ara ve iç sınıf yapılaşmalarının çeşitli temellerinin ör-

tüştüğü oranda sınıflar ayrışabilir oluşumlar olarak var olacaklardır. Sonraki bölümlerde detaylarıyla ortaya konacağı üzere, burada üç ayaklı (üst, orta, alt) sınıf yapısını meydana getiren ara ve iç yapılaşma kaynakları bileşiminin, kapitalist toplum türüne ait olduğunu belirtmek isterim. Fakat bu öğelerin bir toplumda belirli bir sınıf sistemini oluşturmak için birleşme tarzı, ekonomik ve siyasî gelişim çeşitliliğine göre önemli oranda fark eder. Yapılaşmanın, hiçbir zaman, bir 'hep ya da hiç' sorunu olmadığı aşıkâr olmalıdır. Bu yüzden, farklı sınıf 'sınırları'nın var olabileceği problemi, soyut olarak konulabilecek bir sorun değildir. Gözlenebilir toplumlarla ilgili olarak sınıf analizinin belirli amaçlarından birisi, verili bir modelde, 'sınıf düzeninin' bir yapılaşma tarzı olarak ne kadar güçlü kurulmuş olduğunu belirleme olmak zordur. Bunun ötesinde sınıf düzeninin işlevi, ayrıca, başlıca sınıf bölünmeleri içinde yapılaşma biçimlerinin oluşmasını kapsmalıdır. Bu noktadaki bir örnek, Marks'ın 'küçük burjuvazi' olarak adlandırdığıdır. Önceki analizler açısından üretim araçlarında küçük mülkiyet sahipliğinin niçin hem üst-sınıftan hem de ('yeni') orta-sınıftan farklılaşabileceğini görmek çok kolaydır. Eğer durum, küçükten büyük mülkiyet sahipliğine doğru nesiller arası ve nesil içi hareketlilik şanslarının zayıf olması yönünde ise, bu, küçük mülk sahibinin bu sıfatla üst-sınıf üyeliğinden ayrı tutulduğu anlamına gelir. Ama onun girişimin idari kontrolünden belli zaman içinde olsa da yararlandığı gerçeği, onu daha geniş bir örgütlenme içinde otorite hiyerarşisinin mensuplarından ayırma yönünde iş görür. Diğer taraftan, küçük burjuvazinin geliri ve başka ekonomik kazançları beyaz-yakalı işçilerle büyük ölçüde benzerdir. Dolayısıyla, onlar da benzer üleşim gruplaşmalarına ait olabilirler. Sınıf oluşumuna ikinci potansiyel önemli etki, genel el-emeği kategorisi içinde yetenek farkı etkenine kadar götürülebilir. Çıracılık ya da belirli bir zaman eğitim görmüş olan el-emekçisi, kendisini vasıfsız ve yarı-vasıflı işçilerden ayıran bir pazar kapasitesine sahip olur. Bu durum sonra daha detaylarıyla

tartışılacak, ama bu noktada yalnızca pazar kapasitesinde bu farklılaşma temeli üzerinde yapılaşmayı teşvik eden bazı etkenlerin var olduğunu belirtmek yeterlidir (meselâ, vasıflı el-ışçılığın beyaz-yaka mesleklerine nesiller arası hareketlilik şansları, vasıfsızların yarı-vasıflı mesleklere geçiş şanslarından dikkat çekici ölçüde yüksektir). Şimdiye kadar yapılaşmayı sadece biçimsel bir şekilde ele aldım. Hâlbuki sınıf, 'içeriği' olmayan ilişkiler bakımından da tanımlanabilirdi. Fakat bu açıkça şuna yeterli gelmeyecektir: Eğer sınıflar sosyal gerçeklik olurlarsa, ortak davranış ve tutum şablonlarının oluşumunda tezahür etmek zorundadır. Weber'in sınıflar ve statü grupları tartışmasından beri 'yaşam tarzı' ifadesi, normalde, sadece bir statü grubunun başkalık iddiasında bulunmasını sağlayan kodları kuşatması yönüyle anlaşılabilir. Bununla birlikte, yukarıda anılan yapılaşma kaynaklarının belirgin yakınlaşmaları var oldukça sınıflar, ayrıca ortak yaşam tarzları dışavurmak eğiliminde olacaktır.

Burada bir başlangıç ayrımı, 'sınıf farkındalığı' ile 'sınıf bilinci' arasında çizilebilir.[9] Diyebiliriz ki, sınıf yapılaşmış bir olgu olduğu sürece, sınıf üyeleri arasında ortak yaşam tarzına bağlı benzer tutumların ve inançların müşterek bir farkındalığı ve kabulü olabilecektir. Burada kullandığım 'sınıf farkındalığı' terimi, bu tutumların ya da inançların ayrı bir sınıf münasebetine işaret ettiğinin veyahut farklı tutumların, inançların ve yaşam tarzlarının nitelediği başka sınıfların var olduğunun kabul edilmesini kapsamaz. Bunun aksine, 'sınıf bilinci', bu ifadeyi kullanmış olduğum gibi, bunların her ikisini de ima eder. Sınıf farkındalığı ile sınıf bilinci arasındaki fark kökenseldir, çünkü sınıf farkındalığı, *sınıfların varlığı ya da gerçekliğinin bir reddi* biçimine dönüşebilir.[10] Nitekim, orta-sınıfın sınıf farkındalığı, bireyin sorumluluğu ve başarısı üstüne bir değer koyan inançları kapsadığı sürece, bu cümleden olarak kendi reddi anlamına gelir.

'Etnik' ve 'kültürel' olarak homojen toplumlarda sınıf yapılaşmasının derecesi, daha önce tespit edilen yapılaşma kaynakla-

rı arasındaki karşılıklı ilişkilerle belirlenecektir. Çoğunluğu değilse bile birçok kapitalist toplum, bu çerçevede homojen değildir. Geleneksel olarak sınıf teorisinde ırksal ya da dinsel bölünmeler, sınıfların uyumlu birliktelikler olarak oluşmasının önünde bir 'engel' yığını olarak görülmüştür. Bu bakış, çoklukla, 'sınıf düzeni' ile kurulandan sapan besleme yapılaşma tiplerinde görülebilir (tipik olarak kapitalizmin yükselişini teşvik eden kuvvetler karşısında feodalizmin en gerideki korumacılarının kışkırttığı savaş hâli gibi). Etnik ya da kültürel bölünmelerin sınıfların oluşumunu sulandırdığı ya da engellediği düşüncesi de, Weber'in (ekonomik) 'sınıf' ve 'statü grubu'nu ayırması sonucunda çok açık bir şekilde inşa edilmiştir. Fakat bu, en azından kısmen inandırıcılığını, yasal olarak oluşturulmuş 'tabaka' ile ekonomik bir kategori olarak 'sınıf' arasındaki zıtlıktan alır. Bununla birlikte, sınıfların ve statü gruplarının oluşum 'temelleri'nin farklı olduğu konusunda (bu kavramları kullanmış olduğum anlamda) hemfikir olunabilirse de, yine de sınıf yapılaşmasına eğilim, *sınıfın statü grup üyeliği ölçütüyle çakıştığı yerlerde* önemli bir başlatıcı etki yakalayabilir; -başka bir deyişle, ekonomik örgütlenmeden türeyen yapılaşmanın, etnik veya kültürel farklar üzerine temellenen değerlendirmeci kategorileşmelerden doğan yapılaşmalarla 'örtüştüğü' ya da Dahrendorf'un terimleriyle söylersek 'üzeline ilave edildiği' yerlerde.[11] Bunun böyle olduğu yerde statü grup üyeliğinin kendisi, bir pazar kapasitesi biçimi olur. Böyle bir durum, çoklukla sınıflar arasındaki tutumlarda, inançlarda ve yaşam tarzlarında kesin farkların gelişeceği sınıf yapılaşmasının olası en güçlü kaynaklarını sunar. Etnik farkların -söz konusu kategorilerde olduğu şekilde- pazar kapasitesini 'vasıfsızlandırıcı' bir işlev gördüğü yerler, ağırlıklı olarak en düşük ücretli mesleklerde yoğunlaşmıştır. Bu anlamda kronik işsiz ya da yarı-zamanlı işçilerden oluşan bir *Underclass* (alt-sınıf olarak işçi sınıfının da altında bir gruplaşma) varlığından bahsedebiliriz.[12]

3.Çelişme ve Sınıf Bilincinin Oluşması

Bir önceki kısımda 'sınıf farkındalığı' ile 'sınıf bilinci' arasında bir ayrım yapılmıştı.. Ancak belirtmek gerekir ki, sınıf yapışımı sürecinde kişinin mensubu bulunduğu sınıfın farkında olduğu kabul edilirken, sahip olduğu sınıf bilinci seviyesinde bazı problemler olduğu düşünülmektedir. Sınıf bilinci, herşeyden önce, biraz bulanık tanımlansa da başka bir sınıfın ya da sınıfların tanınmasıdır. 'Sınıf kimliği algısı', kendi sınıfını başka sınıftan ya da sınıflardan ayıran özelliklerin farkında olunmasını ima eder. Fakat, çeşitli sınıf bilinci 'seviyelerini' sınıflandırmak mümkündür.[13] Sınıf bilincinin en az gelişmiş biçimi, basitçe *bir sınıf kimliği ve dolayısıyla sınıf farklılaşması kavrayışını* kapsayan biçimdir. Bu, *sınıf birliği algısının başka bir sınıf ya da sınıflarla bir çıkar çatışmasını kavramaya bağlandığı durumlarda bir sınıf çatışması kavrayışına ilişkin bilinç seviyesinden ayırt edilebilir.* Bu ve sınıf bilincinin ilk düzeyi arasındaki bağ, Sokratik bir terimi ödünç alırsak, *maieutic* (zihinde şekil almamış bir düşünceyi Sokrat tarzında sorgu usulü ile açığa çıkarma) bir bağ olarak ifade edilebilir. Başka bir deyişle; bu, esas itibarıyla sınıf kimliği ve farklılaşması algılarında örtük kalan geliştirici ve açıklayıcı bir düşünce sürecidir. Bu ayrım, yine de, Marks tarafından yapılan 'kendi içinde' bir sınıf ile 'kendisi için' bir sınıf arasındaki ayrımı değildir. Herşeyden önce, Marks'ın ayrımı, sınıf yapışımını (açıklamış olduğum) sınıf bilincinden ayırmaz. Fakat buradaki tartışma çerçevesinde daha önemli olan, Marks'ın çıkar çatışması algısı olarak sınıf bilinci ile benim üçüncü bilinç seviyesi olarak betimlediğim *devrimci sınıf bilinci* arasında bir fark gözetmez. Çatışma bilincinin aksine olarak bu, *kurumsal güç vasıtası bakımından yukarıdan aşağıya bir tekrar örgütlenme olanağının kabul edilmesini ve böyle bir tekrar örgütlenmenin sınıf eylemiyle meydana getirilebileceği* inancını kapsar. (Lenin'in yazılarında olmasa da) Marks'ın yazılarında devrimci sınıf bilincinin ortaya çıkışı, bütünüyle ayrılanamazsa da, sınıf çıkarı çatışması bilincinin

doğrudan bir sonucu olduğu kabul edilir. Bununla birlikte benim esas savım, durumun böyle olmadığıdır. Devrimci sınıf bilincinin meydana gelmesine yol açan şartlar, 'çatışma bilinci'nin oluşumunu kapsayan şartlardan farklıdır.

Ondokuzuncu yüzyıldan bu yana Marksizm'i çevrelemiş olan çatışkılarda, 'Marks materyalizmi' ile bağlantılı olarak 'fikirlerin rolü' problemi, önemli bir yer işgal etmiştir. Çünkü, görülebileceği üzere, eğer sosyal değişimi yöneten etkenler enfastrüktürde yerleşirse ve fikirler bir anlamda sadece bir alt-katmanın 'mülâhazaları' ise, o halde, sınıf bilincinin ortaya çıkışı, başlı başına, bir toplum tipini başkasına dönüştüren gerçek hareket süreçlerinin basit bir 'yan ürünü'dür. Böyle bir konum, elbette, insanı kendi tarihinden 'koparır' ve insan hareketinin aktif ya da gönüllü özelliğini tanımlamada ortodoks diyalektik-materyalizmin yüz yüze geldiği kendine özgü zorluklara yol açar. Marks'ın eski yazılarının nispeten yeni basımları ve buna yükseklik kazandırmış Marksist bilimin yeniden canlanması, bu yorumu etkili bir şekilde silmiştir.[14] Diyalektik-materyalizmde evrenselleşen bu kavrayış, aslında, Marks tarafından tarihsel açıdan şarta bağlı olarak -ve daha spesifik açıdan, burjuvazi düşüncesinin somutlaştırma niteliğinin bir ifadesi olarak- ele alınır. Somutlaştırmayı, (Marks'a göre) kapitalizmin dönüşümünün öncülü olarak görülmesi gereken 'nesnelleştirme'den ayırmak, 'özne'nin kapasitesinin yeniden keşfidir. Marksçı bakış açısında o halde bilinç, maddi dünyada insan eyleminin 'sonucu' değildir; aksine, o eyleme kılavuzluk eden anlam hassasını oluşturur ve eylemden ayırılma namazdır.

Genel olarak bu kavrayış, sınıf bilinci analizi için yeterli bir teorik arkaplan olarak görülebilir. Sınıf farkındalığı ve bilincinin farklı biçimlerinin köklerini çözümlemede, dolayısıyla 'madde' ve 'ideal' arasındaki ilişkiler üzerinde sanki bunlar eylemin çarpışan izahlarıymış gibi meyvesiz tartışmalarla karışıklık çıkarmaya hiç gerek yoktur. Sınıf yapılaşımının kendisi, zorunlu olarak,

anlamlara yönelten/yönlendiren eylem bakımından ifade edilir. Marks'ın sınıf bilincini ele alış tarzı, 'mekanik' olduğundan ya da düşünceleri sadece basit bir 'yan-ürün' olarak düşünmesinden değil, başka etkenlerden dolayı çürüktür. Bu sebeple, sınıf yapılaşımı, her zaman hem sınıf farkındalığını hem de sınıf bilincini ima eder. En azından kapitalizmde işçi sınıfı hususunda problem, çatışma ya da devrimsel bilinci kolaylaştıran şartları belirlemektir. Yukarıda teorize edilen iddiaya göre şurası açık olmalıdır ki, bu aynı zamanda bir yapılaşma -veya sınıf bilincinin kendini dışa vurduğu belirli yapılaşma biçimleri- problemidir. Belirli bir düzeyde sınıf bilinci, bir sınıfın üyelerinin çoğunluğunda ya da sadece bazı kesimleri veya gruplarında (sendika birlikleri, siyasi partiler vs), tümüyle veya ona yakın, dışa vurulabilir.

Sınıf bilincinin köklerini analiz etmede çatışma ile çelişme arasında bir ayrım yapmak yararlı olur.[15] Her iki terimde Marks'ın yazılarında vardır ve Marks bunlar arasında net bir ayrım yapmamıştır. Bir sınıf toplumu olarak kapitalizm, sermaye ve ücretli-emek arasında çıkar çatışması üzerine bina kurulmuştur. Bu sınıf kutuplaşmasıdır ki, Marks teorisinde, başlangıç sosyalizmini oluşturan üretici kuvvetler dizisinin büyümesiyle kapitalist üretim tarzının yok edileceği daha özel sosyal ve ekonomik 'çelişmeler'in nihai kaynağı olarak görülür. Sınıf 'çatışması' terimini sınıf çıkarlarının karşıtlaşmasına işaret etmek için kullanıyorum. 'Çatışma bilinci', böyle bir çıkar karşıtlaşmasının biliniyor olmasına ilişkindir. 'Çelişme' terimini ise *endüstriyel kontrolün hâlihazır tarzı ile içkin tarzı* arasındaki uçuruma işaret etmek için kullanıyorum. 'Endüstriyel kontrol' ile de, girişim içinde otorite yapısının belirli bir seviyesindeki kontrol vasıtasını kastediyorum. Kapitalist toplumun istikrarının, ekonomi ve devletin endüstriyel örgütlenme sorularının 'siyaset-dışı' görüleceği surette birbirinden ayrı tutulmasının devamına bağlı olduğu, sonraki bölümlerde tezimin esas kısmı olacaktır. Aslında endüstriyel kontrol sistemine yönelen her tehdit, devletin doğası gereği derhal görü-

len belirtilere sahiptir. Bu kitapta, çatışma bilincinin sadece sınıf çatışmasının *çelişmeden kaynaklanan* devrimci bilinç olmaya yol açtığı ve bunlarla kapitalist toplumun gelişen olgunluğu arasında (Marks'ın varsaydığı gibi) zorunlu bir 'uyuygunluk'tan öte, Marks'm fazlaca önem verdiklerinden farklı olan şartlar altında sadece bir 'rastlaşma' olduğu görüşünü geliştirmeye çalışacağım.

İlk olarak, çatışma bilincinin gelişmesini etkileyen faktörleri ele almamız gerekir. Bu faktörlerin büyük ölçüde sınıf yapılaşmasının 'görünürlük'ünü artıran her ne varsa onlarla ilgili olduğu söylenebilir. Bu, söz gelişi, Marks'ın 'kendisi için' proleteryanın ortaya çıkışını kolaylaştırıcı olarak andığı kapitalizmin niteliklerinde olan durumdur. Buna örnek olarak mekanikleşmenin işi 'homojenleştirici' etkisi veya tek bir yerde bir işçi kitlesinin hep beraber güdüldüğü büyük ölçekli fabrikalar verilebilir. Bu iki örnekte de birey varlıklarının şartları, ortak sınıf niteliklerini herhangi bir zorlama olmaksızın görünür kılma eğilimindedir. Bu durum, Marks'm ondokuzuncu yüzyıl Fransa'sından bahsederken bir 'patates çuvalı' ile karşılaştırdığı köylülerin durumuyla aynı değildir: Köylünün çalışma çevresinin tecrit edilmiş oluşu, onun başkalarıyla ortak sınıf çıkarları paylaştığına dair bir algıyı önleme yönünde iş görür. Bununla birlikte, Marks'ın fazla dikkat sarfetmediği sınıf yapılaşmasının başka boyutları, görünürlüğü etkileyebilir veya etkin bir şekilde belirleyebilir. [16] Bu suretledir ki, Weber'in işaret ettiği gibi el-emekçisi, girişimin sahibine ya da daha uzağıdaki banker ve finansmancıya nispeten, kendisine doğrudan muhatap olan ve de kendisine emir veren' endüstri yöneticisine daha fazla 'düşmanlık' hissedebilir. Görünürlük, normalde, sınıf ile statü grup ölçütlerinin -özellikle de ikincisi etnik farklılaşmaya ilişkin olduğunda- çakışması söz konusuysa daha fazla telaffuz edilebilir. Çatışma bilincinin elbette çift yönlü olması gerekmez ve gerçekten tek yönlü çatışma bilinci, normal şartlar altında, kapitalist toplumda işçi sınıfı ile orta-sınıf arasındaki ilişkilerde vardır. İşçi sınıfı tarafında kesin bir ifade olarak

'sınıf çıkarı', üyeleri sosyal düzeni 'kişisel başarı' ve 'girişimci' gibi bireysel ifadeler açısından algılamaya meyilli olan orta-sınıfın tipik sınıf farkındalığı ile çatışır.[17]

Başka bir sınıf ya da sınıflar aleyhine olarak sınıf çıkarlarına ait kimlik algısı, doğal olarak, kendisini bu çıkarların ilerletilmesine adanmış örgütlerin ya da temsiliyetlerin gelişimini besler. Marks'ın işçi sınıfı hareketinin 'öncü' ihtiyacını karşılayacak diye baktığı da, böylesi temsiliyetlerdi. Ve hiç kuşku yok ki; sendikalarda ve siyasi partilerde görülen çatışma bilinci, kamu işçisinin normaldeki yaygın sınıf bilinci halinden daha net ve daha keskindir. Bu temsiliyetler, o halde, kitlenin sınıf bilincini canlandıracak ve ona yön vermeye teşebbüs edecek bir konumdadırlar. Kağıt üzerinde baktığımızda, bazı sınıf çıkarlarını ilerletmek için tesis edilen temsiliyetlerin tam kurumsallaşması, sınıf üyeliği ile çıkarların fiili ilerletilmesini güçlendirecek bir ekstra etken demektir. Ama, -genel terimlerle söylersek- bu, çatışma bilincini yükseltmeye ilişkin süreçler için kabul edilebilir bir yorumdur. Bunun yeterince açıklamadığı ise, bu bilinçlerin niçin 'devrimci' bir bilinç almak durumunda olduğu sorusudur.

Çatışma bilincini geliştiren en önemli etken eğer sınıf farklarının görünürlüğü ise devrimci bilinci etkileyen en önemli etken de bir üretim sistemi içinde *tecrübenin göreceliliği*dir. Tanımlamış olduğum gibi devrimci bilinç, mevcut sosyo-ekonomik düzenin 'meşru olmadığı' algısı ve bu düzeni yeni bir temel üzerine yenden örgütlemek için oluşturulabilecek eylem tarzlarının idrak edilmesini kapsar. Böyle bir algı ve idrak, iş şartları zaman içerisinde sabit kalan kronik olarak ayrıcalıksız gruplaşma üyeleri için hemen hemen bütünüyle imkânsızlaşır. Bu algının oluşumu; bireylerin, tecrübelerini burada-ve-şimdiden, yani 'belirli' sosyal gerçeklikten mesafelendirebilmelerine ve ondan radikal bir şekilde fark eden "sosyala gerçeklikler"i betimleyebilmelerine imkân verecek bir çerçeve imasında bulunur. Bu bağlamı açıklamak için kullanılmış olan 'görece yıpranma' terimi yetersizdir. (Kendisini

yıpranmış hissedenden bir bireyin kendisini bir anlamda bir meşruiyet standardına yönlendirmesi gerektiğinden zorunlu olarak 'görece' olan) yıpranma tecrübesi, bu resimde yer alan basit bir öğedir; yaygın bir doğal eğilimde bulunan gücenmişlik hisleri, sadece, -kabaca formüle edersek- meydana getirilebilecek somut bir alternatif düzen projesiyle kaynaştığı zaman devrimci bir karaktere bürünür.

Şimdi, buraya kadar işaret etmiş olduğum gibi Marks teorisinde sınıf ilişkilerindeki çıkar bölünmesinden kaynaklanan çatışma, çelişmeden kaynaklanan çatışma ile (ayrıştırılmaksızın) bir arada bulunur. Bu, Marks'ın kapitalizmde proleteryanın sınıf bilincinin gelişimi kavrayışında bazen karanlıkta kalmış bir noktada (blind-spot) olarak görülen olgunun kökenini açıklamaya yardımcı eder. Yani, niçin işçi sınıfının ayaklanması, mevcut düzenin kurumsal aşılmasına doğru bir yönelim biçimi almak durumundadır? Bunun cevabı, yeterince makul olarak şudur: Çünkü işlevi kapitalist üretim tarzının düzenleyici karakteriyle 'çatışan' işçi sınıfı, sosyal ve ekonomik örgütlenmenin yeni ilkesinin 'taşıyıcısı'dır. Ancak işçi sınıfı üyelerinin bunu bu şekilde algılama noktasına nasıl geldikleri tam belirgin değildir. Marks'ın bu noktadaki analizi, ücretli-emeğin sermayeye sömürü bağımlılığının sonucuna ve dolayısıyla ücretlerin görece sabitletmesinde ve endüstriyel yedek ordunun büyümesinde somutlaştığı gibi 'emiserasyon'un etkilerine işaret etmekle sınırlıdır. Bununla birlikte 1. Bölüm'de anıldığı gibi Marks'ın eski tarım düzeni ile gelişmiş tekniğin tesiri arasındaki savaşa bakan ikinci bir devrim teorisi daha vardır. Devrimci sınıf bilinci oluşumunun gerçekte altını çizmeye birincisinden daha çok meyleden etmenin bu çeşit durumlar olduğunu belirtmek isterim. Bu tür şartlar altında çelişmenin ortaya çıkışı, haşın ve belirgindir; ve nitekim modern dünyada devrimci bilincin (potansiyel) gelişimi için bir paradigma örneği olarak görülebilecek şeyi yaratmak suretiyle, işçinin hayatının tüm boyutlarını etkileyen sonuçlara sahiptir.

Burada iki noktayı belirtmek gerekir. İlkın, devrimci sınıf bilincinin meydana gelişı, Marks'ın varsaydığı gibi, (en azından onun devrimci proleteryanın kapitalizmin *olgunluğunun* dışında ortaya çıkış kavrayışında olduğu gibi) çatışma bilincinin basit bir yükselişı olarak oluşmaz. Kaynakları farklıdır ve devrimci sınıf bilincinin sınıf çatışmasını üretmek ya da yükseltmek için çalışan çeşitli sosyal şartlara içsel olarak bağılı olduğunu düşünmek için herhangi bir neden yoktur -sonra tartışacağımız, önemli imaları olan bir gerçek. Bundan da anlaşılacağı gibi, ikincisi: Devrimci bilinç kaynakları, endüstriyel teknik üzerine kurulu bir toplumda hem anonim şirketlerin periferisindeki gruplanmalar (meselâ geleneksel üretim tarzları yok olmuş olan köylüler) hem de bunun tam tersi olarak ilerleyici teknik üretim sektörlerinde bulunan gruplanmalar içinde kök tutmaya ve serpilmeye eğilimlidir.

Bu konudaki literatürün çoğu elbette öncelikli olarak siyasî eylemi başlatıcı bir kaynak olarak sınıf bilinciyle ilgili olmuştur. Sınıf bilincinin buradaki anlamı işçi sınıfı partilerinin bir tür devrimsel programla biçim almasıdır. Bu çerçevede kendini belli eden meselelerden hiçbir şekilde yan çizmek istemesem de, parti örgütlenmesini belirleyen olguları burada detaylarıyla tartışmayacağım. Sanırım Lenin, basit bir ifadeyle, işçi sınıfının kendi güçleriyle ticaret birliği bilincine kavuşabileceğini belirtirken esas olarak haklıydı. [18] Ancak bunun sadece aktif parti liderliği aracılığıyla devrimci bilince dönüştürülebileceğini kabul etmek yanıltıcıdır. Lenin'in bakışına nispeten Luxemburg'un 'devrimci bilincin kökleri' görüşünde gerçeğe daha yakın olan önemli unsurlar vardır. Zira, eğer biz Lenin ile, devrimci bilincin olgunlaşmış kapitalist üretim içinden 'kendi kendine' yükselmeyeceği konusunda hemfikir olursak; toplumda fertler arasında böylesi sınıf bilincini doğuran etkenlerin siyasî liderliğin doğasından daha ötesini ilgilendirdiğini ve bu sıfatla da işçi sınıfının çalışma şartlarına bakmanın da zorunlulaştığını kabul edebiliriz.

7. SINIF TEORİSİNİ YENİDEN GÖZDEN GEÇİRME (II)

1. Elitler ve İktidar

Marks'ın ısrar ettiği gibi kapitalizmin pazar yapısı, kesin bir siyasî iktidar biçimine, belirli bir devlet biçimine bağlıdır. Bu anlamda Poulantzas, “sosyal sınıf'ın, bir yapılar toplamının etkilerine/sonuçlarına, bir üretim tarzının ifadesine ya da o üretim tarzının taşıyıcıları olanların eylemlerinde filizlenen bir sosyal oluşuma işaret eden bir kavram olduğunu “iddia ederken çok haklıdır.” ‘Sosyal sınıf’, sosyal ilişkiler dünyasında tüm yapının etkilerini/sonuçlarını betimleyen bir kavramdır”. [1] Bunu bir soyutlama yaparak söylersek kapitalist devlet biçimi, ‘haklar’ ve ‘özel mülkiyet’ bakımından garanti altına alınan siyasî ve ekonomik hegemonya alanlarının ayrışmasına bağlıdır. Ama işaret etmiş olduğum gibi, ‘Bonapartizm’in tarihsel çalışmaları haricinde Marks, ekonomik ve siyasî iktidar bağlantılarının doğasına çok az ilgi duymuştur. Bu yine bir *vasıta* problemi olarak ifade edilebilir. Özellikle kapitalizmde (ama ayrıca genel anlamda bir önceki sınıf sistemi tiplerinde) ‘siyasî’ alanın ‘ekonomik’ alanın boyunduruğunda olduğu, hiç kuşkusuz, Marks bakışının en karakteristik vurgularından birisidir. Marks'ta görece olarak örtük kalan şey, bu bağımlılığın belirli biçiminin ne olduğunu ve bunun hâkim sınıfın egemenliğinde somut olarak nasıl ifade edildiğidir. [2] Bunun önemi, yukarıda işaret etmiş olduğum üzere, kapitalizmin sosyal yapı analiziyle sınırlı değildir, üstelik sosyalizmin sınıfsızlık niteliği sorununu da doğrudan üzerinde taşır; ayrıca daha çok yirminci yüzyılın başlangıcıyla birlikte elit teorisyenlerince geliştirilen Marks temel duruşunun eleştirisi ile gündeme gelen meselelerle ilgilidir. Elit teorisyenlerinin geliştirdiği

bu eleştirinin özü, özellikle Pareto ve Mosca'nın yazılarında ifade edildiği gibi, üretim ilişkileri üzerinde temellenen Marksçı sınıf kavrayışının aslını, esasen 'hükmedenler' ile 'hükmedilenler' kategorileri arasında *politik* farklılaşma yönünde olan bir değiştirme girişimi olarak değerlendirilebilir. Elit teorisyenlerinin bu esaslı bozma girişimi, Marks'ın ekonomik-kapitalist sınıf hegemonyasının *hâkim* sınıfın politik üstünlüğüne tercüme edildiği sistematik tarza ait modelleri belirginleştirmedeki başarısızlığıyla kısmen mümkün hale geldi. Zira, eğer durum basit bir şekilde ekonomik kontrolün politik gücü üreteceği idiyse, kuşkusuz kapitalizmde olduğu gibi sosyalizmde de (ve gerçekten akla gelebilecek her türlü karmaşık toplum tipinde de) üretim araçlarına kim sahip olursa bu sayede 'hâkim sınıf' olarak politik üstünlüğü ele geçireceğini ifade etme yolu her zaman açık olması gerekir. Tarihin kapitalizmden sosyalizme doğru hareketi, o halde, klasik 'elit teori'de olduğu gibi hâkim sınıfların ('elitlerin') basitçe birbirini izlemesi olarak ya da daha belirgin olarak Burnham'ın yazılarında ya da daha yeni 'teknokratik' toplum teorisi yorumlarının bazılarında tanımlanan 'yönetici' ya da 'teknokrat' hâkim sınıf türünün ortaya çıkışı olarak hatalı bir şekilde algılanmıştır.[3]

Marks'ın duruş yeri ile 'elit teori' arasında var olan konulardaki tartışmalı bazı noktalar, sanki hâkim sınıf kavramıyla aynı anlama geliyormuşçasına elit teoriden türetilen 'iktidar elitleri' gibi kavramların kullanımıyla birlikte son yıllarda daha da karmaşık hale gelmiştir. Ekonomik ve siyasal iktidar arasındaki bağların doğasını daha detaylı olarak incelemeyi önce, Marks'ın sınıf teorisiyle ilgili olarak 'hâkim sınıf', 'elit sınıfı', 'iktidar elitleri' ve 'yönetici sınıf' gibi önceki bölümlere göre üst-sınıf yapılaşmasına kısmen daha yakından bakan terimlerin kullanımını berraklaştırmak yararlı olacaktır.

Ben, geleneksel terminolojik kullanıma taraftar değilim. Bu yüzden, öncelikle önemli kavramsal ayrımları aydınlatan bir dizi

formülasyonu geliştirmek üzere bir analiz yapacağımı. Herşeyden önce bu alanda, içinde çok fazla karışıklık barındıran bir gele-neksel pratğin hâkim olduğu söylenebilir. [4] Bu noktada, yapacağım ayrımlar çerçevesinde mutlaka 'hâkim sınıf' olmaksızın da 'yönetici sınıf' olabileceğini; aynı şekilde, mutlaka 'hâkim' ya da 'yönetici sınıf' olmaksızın da 'iktidar eliti'nin olabileceğini; ve hatta 'hâkim sınıf', 'yönetici sınıf' veya 'iktidar eliti' olmadan da 'liderlik grubu' olarak adlandıracağım bir gruplanmanın var olabileceğini iddia edeceğim. Bu sosyal oluşumların tümü ilke ba-zında örgütlenme biçimi bakımından kapitalist bir toplumda va-rolanlarla karşılaştırılabilir türde sosyal oluşumlardır. 'Elit' ifade-siyle ilgili birkaç basit noktayı aydınlığa kavuşturarak başlamak-ta fayda var. Bazen kullanıldığı gibi 'elit', belirli bir eylem katego-risinde başta bulunan kimselere işaret edebilir: 'aktörler', 'spor-cular' kadar 'siyasî' ve 'ekonomik' liderler de olabilir bunlar. Bu-nunla birlikte birinci ile ikinci grup arasında açık bir fark vardır. Birinci grup, bir tür 'ün' ya da 'başarı' ölçeği açısından başta ge-len kimselerdir. Hâlbuki ikinci grup ile, içsel bir otorite yapısına sahip olan (devlet, ekonomik girişim vs) belirli bir sosyal örgüt-lenmenin başında bulunan kimselere atıfta bulunulur. Bu nokta-da 'elit grubu'nu, bu ikinci anlamında, yani bir sosyal örgütlen-menin ya da kurumun başında bulunan resmî otorite pozisyonu-nu işgal eden bireyleri betimlemek üzere kullanıyorum. Ve genel olarak 'elit'i ise hem bir elit gruba hem de elit gruplar kümesine işaret etmek için kullanıyorum.

Bu açılardan üst-sınıf yapılaşmalarının önemli bir boyutunun ilk önce elit pozisyonlarına erişim ya da bu pozisyonların yeni üye akışı ile ikmali (doldurulması) sürecini, ve sonra da elit gruplar içinde ve elit gruplar arasında sosyal 'dayanışma' derece-lerini kapsadığı söylenebilir. Nitekim ara yapılaşma, elit pozis-yonlarının ikmali sürecinin, geçmişte mülk edinmiş olanların le-hine nasıl 'kapalı' bir sistem olduğuna ilişkindir. İç yapılaşma, öncelikle, elit grup üyeleri arasında oluşan sosyal temasların sık-

lığına ve doğasına bağımlıdır. Bu sosyal temaslar, evlilik bağlarının oluşumu ya da mevcut başka akrabalık bağları veyahut tanıdık ya da arkadaşlık bağlarının kurulması gibi çeşitli biçimler alabilir. Eğer elit grupların sosyal bütünleşme oranı yüksek ise bir bütün olarak eliti niteleyen moral dayanışma derecesi ve buna ek olarak, muhtemelen aralarındaki örtük ya da görünür çatışmanın düşük olma olasılığı da yüksek olacaktır. Bununla birlikte çatışmalardan ve mücadelelerden uzak durmuş bir 'dayanışmacı elit' asla olmamıştır; ama unutmamalı ki, açık çatışmaların derecesi ve yoğunluğu çok değişkendir ve bu yüzden elit grupların dayanışmasında ortaya çıkan farklılıkları açık seçik konuşmak mantıklı olacaktır.

Bu noktada, yapılaşmanın bu iki boyutunu birbiriyle kaynaştırarak bir elit oluşumları tipolojisi kurabiliriz.

		İkmal (Yeni-üye akışı)	
		Açık	Kapalı
Bütünleşme	Yüksek	Dayanışmacı elit	Tektip elit
	Düşük	Soyut elit	Yerleşik (kurulu) elit

Bir 'tektip elit', sınırlı bir ikmal düzenine sahip olan ya da göreceli olarak sıkı bir kaynaşmış birlik oluşturmaya ilişkin özellikleri üzerinde taşıyan bir elittir. İlgili sınıflandırmaların ya hep ya hiç karakterli olmadıklarını vurgulamaya sanırım çok nadir olarak ihtiyaç vardır. Buradaki nokta, geleneksel aristokrasilerin aralarında bile, hiçbir zaman tamamen kapalı bir ikmal "yeni-üye akışı" modelinin olmadığıdır. Bu, en fazla Hint kast sisteminde yakınlaşılan bir şeydir -normal şartlarda tüm elitler, mevkî ranjlarını belirli ölçülerde aşağı sıralardan insanlara açarlar ve zaten istikrarlarını da bu sayede sağlarlar. 'Görelî' olarak kapalı

bir ikmal sistemi ise, elit gruplar arasında (ve içinde) yüksek bir dayanışma seviyesi üreten uyumlu sosyalleşme süreci türünü destelemektedir. Fakat görece olarak kapalı ikmal modelinin olduğu, ama elit gruplar arasında sadece düşük bütünleşme seviyesinin bulunduğu yerlerde 'kurulu' bir elit örneğine daha fazlaca yakınlaşan örneklerin varlığını betimlemek daha uygundur. Bu sınıflandırmada tanımlandığı şekliyle bir 'dayanışmacı elit'in, birbirine uyumlu öğelerin kombinasyonu ile ilgili olduğu da görülmektedir. Çünkü farklı sınıf geçmişlerine sahip olan insanların üyesi bulunduğu elit grupları arasında yüksek oranda bir bütünleşme yakalamak zordur. Ama bu sosyal oluşum tipi muhtemelen kapitalist toplumlarda daha seyrek, sosyalist ülkelerin en azından bazıları ise çok net olarak bu kategoriye girer: Komünist parti, elit konumlarına ulaşmanın başlıca kanalıdır, ve Komünist parti çok düşük düzeyli geçmişleri olan insanların muazzam oranlarda üst katlara taşınmasına geniş bir yol sağlar. Aynı zamanda elit gruplar arasında da yüksek derecede bir dayanışma sağlamaya çalışır.[5] Nispeten açık ikmal modelini ve düşük seviyede elit dayanışmasını kapsayan bir 'soyut' elit, empirik gerçekliği ne olursa olsun, birtakım teorisyenlerin yazılarında 'çoğulcu demokrasi' diye betimlenen bazı çağdaş kapitalist toplumlara ait resme tam oturur.

Elit oluşumlarının farklı tiplerini ayırıştırma, kendi içinde, bizim iktidar olgusunu kavramlaştırabilmemize imkân tanımaz. Sınıf yapılaşımı örneğinin kendisinde olduğu gibi toplumda iktidar ilişkileri aracılığının iki biçime ayırmak mümkündür. Birincisine *kurumsal güç vasıtası* diyeceğim. Ötekisine ise *kontrol açısından güç vasıtası*. 'Kurumsal güç vasıtası'yla ben, elit gruplarının kendilerini ikmal ettikleri ve yapılaştıkları çerçeveyi sağlayan devlet ve ekonominin genel biçimini kastediyorum. Bu, başka şeyler arasında, ekonomik yaşamın genel örgütlenmesi içinde mülkiyetin rolünü, ekonomik ve politik hakları ve yükümlülükleri tanımlayan yasal çerçevenin doğasını ve bizzat

devletin kurumsal yapısını kapsar. 'Kontrol vasıtası' ise belirli elit grupları üyelerince elde tutulan politika-oluşturma ve karar almaya ilişkin fiili (etkin) iktidara işaret eder: Örneğin, ekonomik liderlerin nereye kadar politikacılar tarafından alınan kararlara etki edebilecekleri gibi. Bunu başka bir şekilde ifade etmek için iktidarın iki yön arzettiğini söyleyebiliriz: Her somut iktidar ilişkileri dizisi 'parametreler'inin bütünsel bir toplum örgütlenmesi sistemiyle koşullu olduğu anlamında 'kolektif' bir yön; ve belirli grupların isteklerini başka grupların rahmine ortaya koyabilmeleri anlamında 'dağıtıcı' bir yön. [6] Kontrol vasıtası, dolayısıyla, fiili iktidar açısından ifade edilir. Bu fiili iktidar, kapasite bakımından iki veya daha fazla partinin çıkarlarını farklı farklı etkileyen kararların alınması işini, ya tamamen kendinde toplamak ya da bu süreç içinde kararları etkilemek için tezahür eder.

Fiili iktidarı (yani 'resmî otorite'den farklılaşmış anlamında 'iktidar') analiz ederken biz, kavramsal olarak iki değişken faktörü elit oluşumu tiplerine bağlı olarak ayırabiliriz. Bu faktörlerden birincisi böyle bir iktidarın elit grupların ellerinde nereye kadar tutulduğu; ikincisi ise elit konumlarında bulunanlar tarafından kullanılan iktidarın 'uygulayım aralığı'dır. Birincisi, aşağının empoze ettiği sınırlılıklardan doğan fiili iktidarın üzerinde bulunan 'kayıtları' resmederken; ikincisi bu iktidarın, *sadece sınırlı bir uygulayım aralığına bağlı olarak tecrübe edilebilmesinden dolayı* ne kadar mahdud olduğunu kapsar. Dolayısıyla, elit grupların kontrol uygulamasında bulunabilecekleri meseleler üzerinde çok dar olarak tanımlanmış olan sınırlılıkların olması, çok kere modern kapitalist toplumların niteliği olarak düşünülür. [7] Elit gruplar tarafından pratiğe koyulan fiili iktidarın bu iki boyutunun birleştirilmesiyle biz, güç-yapısı biçimlerine dair bir sınıflandırma yapabilir duruma geliriz. Önceki tipolojilere benzer şekilde bu da, soyut bir olasılıklar kombinasyonundan çıkar; bunun çok karmaşık bir olgu dizisinin ilkel bir kategorizasyonundan öte bir şey olmadığı ve burada başvurulmuş isimlerin hiçbir surette çoklukla

bu isimler altında sınıflandırılan nitelik çeşitliliğini yok etmediği söylenmeksizin büyük ölçüde devam eder.

	Dağılım (Çıkış) Kuvveti	
	Serbest	Sınırlı
Pekiştirilmiş güç	otokratik	oligarşik
Yayılmış güç	hegemonik	demokratik

Bu tanımlara göre fiili iktidarın pekişmesi, 'yanal aralık' (serbest 'dağılım kuvveti') bakımından açıkça tanımlı limitlerle sınırlandırılmadığında ve elitin ya da bir elit grubunun elinde yoğunlaşmadığında en büyüktür. İktidarın elde tutulması, elit grupların ellerinde bulunan iktidarın merkezileşme derecesinin yüksek olduğu, ama bu iktidarın dağılım kuvveti sınırlı olduğunda, 'otokratik' olmaktan çok 'oligarşik'tir. 'Hegemonik kontrol' örneğinde, her ne kadar geniş çerçeveden açıkça tanımlanmamış ve kısıtlı uygulamayı aralığıyla sınırlanmış olsalar da, elit konumlarında bulunanlar, 'yüzeysel' olan iktidarı kullanırlar. 'Demokratik' düzen, bu açılardan, elit grupların etkin iktidarlarının her iki açıdan da sınırlandırıldığı düzenlerdir.

Son olarak, yukarıda formülleştirilen sınıflandırmaları bir araya getirince sınıf yapısı içinde elit oluşumlarının ve iktidarın genel bir tipolojisini çıkartabiliriz. Bu, şimdiye kadar anılmış olan -'hâkim sınıf', 'yönetici sınıf'; 'iktidar eliti' ve 'lider grupları'-dört kavramın açığa kavuşturulmasını mümkün kılar. Bunların, sınıf ve elit teorisi literatürlerinde var olan kullanımların bazılarını ikiye bölündüğünü vurgulamak gerekir. Pareto'dan alınan terim olan 'yönetici sınıf', burada Pareto'nun kendi yazılarında kullandığı anlamda Marksçı 'hâkim sınıf' kavramının yerine kullanılacak bir kavram değildir; bu şemada bir 'yönetici sınıf' hem elit oluşumu bakımından hem de iktidarı elde tutuş bakımından 'hâkim sınıf'tan 'bir basamak aşağıda' olan bir sınıftır.

	<i>Elit Oluşumu</i>	<i>Güç Karakteri</i>
<i>Hâkim Sınıf</i>	tektip/kurulu elit	otokratik/oligarşik
<i>Yönetici Sınıf</i>	tektip/kurulu elit	hegemonik/demokratik
<i>İktidar Eliti</i>	dayanışma elit	otokratik/oligarşik
<i>Lider Grupları</i>	soyut elit	hegemonik/demokratik

Bu şemada 'hâkim sınıf'ın 'en güçlü' örneği, 'tektip' bir elitin 'otokratik' gücü kullandığı durum olarak tanımlanır; en güçsüz olanı ise, oligarşik iktidarı elinde tutan bir 'kurulu' elit örneğidir. Göreli olarak kapalı ikmal (yeni-üye akışı) modelinin, elit grupların etkin gücü üzerine konulan kısıtlamaların kuşatıcılığıyla bağlantılı olduğu yerlerde, bir 'yönetici sınıf' olabilir, ama bir 'hâkim sınıf' olamaz. Bir 'yönetici sınıf', bir tek tip elit sınıfının 'hegemonik' iktidara sahip olacak bir hâkim sınıf olmasına engel olur; ve kurulu bir elitin 'demokratik' iktidarı elinde tuttuğu bir lider grupları sistemine en çok yaklaşıp. Bir yönetici sınıfın, bir kurulu elit ile 'hegemonik' iktidar bileşimi tarzında olduğu yerlerde yönetici sınıf, 'iktidar eliti' olmaya yakın durur. Yönetici sınıfın lider grupları sisteminden ayrışması gibi, bir iktidar eliti de hâkim sınıftan yeni-üye akışı şablonu bakımından ayrışır. 'Hâkim sınıf', elit grupların yalnızca sınırlı bir iktidara sahip olduğu, ve buna ek olarak, elit ikmalinin karakteri itibarıyla nispeten bazında açık olduğu yerlerde var olur.

Kontrol vasıtası bakımından bu sınıflandırma, herhangi bir elit grubunun başkaları üzerine göreli iktidar önceliğini tanımsız bırakır. Bu kavramsal olarak elit grupları arasında var olan hiyerarşinin doğasına işaret eden bir nokta olarak ifade edilebilir. Bir 'hiyerarşi', elit grupları arasında, böyle tek bir grubun uygulam gücünü diğerlerinden daha geniş tutması oranında var olur ve böylelikle onlar tarafından alınan kararlar üzerinde belirli bir derece 'kontrol' sarfına muvaffak olabilir. Dolayısıyla 'ekonomi

eliti' veya ekonomi elitinin bazı kesimleri, politik konumları 'etkileme', onları 'tahrik' etme, ya da 'doğrudan kullanım' yoluyla -örneğin, ekonomi eliti üyelerinin siyasî konumlarda memur olmaları yoluyla-, politik kararları hissedilir derecede şartlayabilmektedirler. Biz, elit gruplar arasında değişim aracı olarak kontrol gücünü elde bulundurma ya da onun için savaşıma tarzlarının tümüne işaret edebiliriz. Bu, elit hiyerarşisinin ne türlerde var olduğunu belirlemek amacıyla herhangi bir toplumda elit gruplar arasında iş gören değişim araçlarını incelemek için elit oluşumlarının analizinde gerçekten temel işlerden biridir. Bir toplumda bulunan elit hiyerarşisi biçimlerinin, kurumsal güç vasıtasından bağımsız olmadıkları yeterince açıktır. Ancak belki de, yazarların çoğunluğunun yapmış olduğu gibi, bu ikisinin analitik olarak birbirinden ayıramaz olduklarını kabul etmek bir yanılgıdır. Başka bir deyişle, sınıfların varlığını meydana getiren ekonomi ve devletin temel sıra dizilişleri,-hem Marksçı hem de Weberci kapitalist devlet teorilerinde yeterince ortaya konmayan bir şey olarak- elitler ve iktidar arasında görülebilecek çeşitli olası ilişkilerle karşılaştırılabilir. İster daha basit isterse daha mahir uyarlamalarında[8] Marksçı anlayış, devleti, özü itibarıyla piyasa içinde türeyen sınıf ilişkilerinin bir 'ifadesi' olarak ele alır. O bakımdan Politik iktidar, kapitalist devlet aşıldığı zaman 'kaybolacaktır.' Çünkü devlet, bir yandan sınıf üstünlüğü sistemini temsil ederken, diğer yandan bu sistemi doğrudan bir şekilde düzenler. Genelde Marks'ın devleti yorumlayışı, büyük oranda, devleti toplumun emri altında gören ve bunun sonucunda da devleti topluma,-Marksçı anlamda sınıf ilişkilerine- olan bağımlılık şartlarına 'indirgenmeye' müsait bir kurum olarak görmeye eğilim gösteren ('politik-ekonomi' ve 'Saint-Simonyanizm' üzerinde eşit olarak yükselen) ondokuzuncu yüzyıl sosyal düşünce geleneği içinde altı doldurulmuş olan bir yorumlayıştır. Bu sebepten dolayıdır ki, Marks düşüncesinde, devletin olası bağımsız bir iktidar olarak varlığının tanınması yoktur: Marks böyle bir

kabule, sadece devletin herhangi bir sınıfın çıkarlarının hizmetinde olmaktan geçici olarak uzaklaşması neticesinde bir sınıflar dengesinin oluştuğu 'Bonapartizm' olgusunu tartışmasında yakınlaşmıştır. Buna karşın, Weber sosyolojisinin çoğu kısmı, toplum üzerinde hareket eden bir temsilci olarak devletin rolüyle ilgilenir. Marks'ın, devleti, toplumun ekonomik içyapısı hakkında kendisinin ortaya koyduğu varsayımlar bakımından görmüş olmasına karşılık Weber'in toplumun içyapısını devletin yükselmesine ilişkin kendi analizinden türettiği bir paradigma çerçevesinde görmeye eğilimli olduğunu söylemek, çok büyük bir aşırı basitleştirme sayılmamalıdır. Zira, Weber'e göre 'sınıf ilke'si 'bürokratik ilke'nin hizmetindedir. Burada bu meseledeki Marksçı ve Weberci duruş noktaları arasındaki farkların incelenmesi, 'sınıf' ve 'sınıfsızlık' yanyanalığının altını çizen etkenlerin ölçülmesi noktasında son derece önemlidir.

Weber 'sınıfsız toplum' ifadesine karşı çıkmaz: Her ne kadar yaşam süresi içinde Almanya'da sosyalizm macerasına (en azından Marksist biçimlerine) karşı koyduysa da bu gelişimi, arzu edilir olmamakla birlikte, somut bir olasılık olarak tasvir etmiştir. Weber'in spesifik olarak kabul etmediği nokta; kapitalist sınıf sisteminin yok edilmesinin, 'insanın insan üzerinde üstünlük kurması'nda herhangi bir azalmaya neden olabileceği şeklindeki Marksçı anlayıştı. Ona göre, kapitalist sınıf sisteminin yok edilmesi, aslında, bireylerin yaşamları üzerinde piyasanın sıkıştırıcı veya cebri mekanizmaları çerçevesinde görünen değil de, devletin bürokratik hâkimiyetinin genişlemesi çerçevesinde ortaya çıkan söz konusu üstünlüğün daha da yayılmasına yol açacaktır. Devlete ilişkin olarak sınıf yapısı üzerine Marks ve Weber tarafından geliştirilen kendine has bu görüşlerde görülen zayıflık, birbirini tümleyici mahiyettedir. Marks'ın anlayışına göre politik 'iktidar' sadece zorlayıcı sınıf ilişkileri asimetrisini 'dönüştürdüğü' oranda var olur. Buna karşılık, Weber'in tartışmasında politik ve ekonomik düzen içinde insan faaliyetlerinin düzenlenmesini

ilgilendiren (rasyonalize edilmiş) bir otorite sistemi biçimi, kaçınılmaz olarak, büyük kitlenin birkaç kişinin 'diktatör'lüğüne katlanma zorunluluğunu arttırarak öteye taşır. Geçmişe bakıldığında, nasıl ki Marks sınıf ilkesi üzerinde çok şiddetle durduysa, tıpkı onun gibi Weber'in de 'bürokratik ilke'nin önemini aşırı vurguladığı şu iki noktada çok açık bir şekilde görülür. Bu noktalardan birisi, basit bir şekilde -Prusya'daki bürokrasi hegemonyasının Almanya'da güçlü bir politik liderlikten yoksun olmasının bir sonucu olarak- 'Bismarck'ın mirası' sorununun çarpıcı bir şekilde Weber'in sosyolojik yazılarında uyarıcı bir kaynak rolü oynamasıdır. Diğer nokta ise yazılarındaki (irrasyonel) başkalarını etkileyebilme gücü ile aklileştirme arasındaki zıtlıkla ilgilidir. Bürokrasi, rasyonelliğin insan faaliyeti alanına uygulanmasında anlam bulan bir konuma sahiptir ve bu yüzden de Weber sosyolojisinin tümünü kuşatan bir antitezin kutuplarından sadece birini temsil eder.

Weber'in çeşitli bürokrasi tartışmalarından ortaya çıkan güçlüklerin tümünü analiz etmeye girişmeksizin, onun modern devletin doğası açısından Marks'tan ayrılışında örtülü kalan iki problemi şu şekilde ifade edebiliriz: (1) Hangi şartlar altında devlet toplumdan ayrı olma ve dolayısıyla da topluma karşı 'sorumlu olmama' durumundadır? (2) Ve hangi şartlar altında devlet, bir sınıf çıkarları asimetrisini ifade etme durumuna gelir? Marks'ın analizinde bu iki soru, birbirinin aynısı olarak telakki edilir; devlet, sadece bir sınıfın çıkarlarını diğer sınıflara karşı temsil etmekten dolayı ve ancak temsil ettiği ölçüde, ayrı ve 'bağımsız' bir güçtür. Ona göre, birinci sorunun cevabı, ikinciye verilen cevapla verilmiş olur. Hâlbuki, Weber'e göre ikinci soruya verilen cevap, sadece birinciye verilen cevabın özel bir durumudur.

Kapitalizmde devletin 'ayrı' ve 'bağımsız' karakterinden bahsederken ve bu durumun devletin sosyalizm ile birlikte aşılmasının beklenildiği durumla nasıl tezat teşkil ettiğini gösterirken

Marks, ne devletin 'ayrıklığının' sadece toplumun diğer yapılarından kurumsal farklılaşmasında yattığını söylemek istemiş ne de yerine başkasının geçmesinin bu şekilde farklılaşmış bir kurum olarak devletin 'yıkımına' işaret ettiğini düşünmüştür. Bu bakımdan, yaygın olarak Marksçı düşünceye karşı sunulmuş olan bu türden naif eleştiricilik bu konuyla doğrudan ilişkili değildir -ister kapitalist olsun ister sosyalist olsun her modern endüstriyel düzende devlet tarafından ifa edilgen faaliyet yelpazesinin, kaçınılmaz bir şekilde, daralmaktan çok genişlemesinden dolayı devletin kökünden sökülüp atılabileceği gibi bir varsayımı sahiplenmek, imkân harici bir duruma denk düşer.[9] Devlet, kat'i olarak, topluma karşı 'sorumlu olmadığı' oranda toplumdan 'ayrı'dır. Şu halde, devletin aşılması sorunu, bir bütün olarak topluluğun ortak çıkarlarındansa devletin belli kesimlerin çıkarlarına hizmet etmesine neden olan yapısal tarzların üstesinden gelmekle sınırlanmış olmaktadır.

Marks'a göre, 'bürokratik problem' devletin belli kesimlerin çıkarlarına -ki bu, sınıf çıkarlarıdır- yaranmasını öngören bu tarzlardan birine ilişkin bir problemdir. Kuşkusuz, Marks'ın bürokrasi analizinin, bazı açılardan sınırlı olduğu söylenebilir; ama hiçbir surette Weber'in bu noktadaki formülasyonlarıyla karşılaştırıldığında, çoğunlukla kabul edildiği gibi, hepten de verimsiz değildir; bu, devletin 'ayrıklığını', saf ve aşırı basitleştirilmiş gözükken bürokratik bir sistem olarak devletin niteliğine bağlayan Weber'in görüşüdür. Çünkü Marks'ın duruş noktası, 'bürokratik ilke'nin şarta bağlı karakterine ve dolayısıyla da sosyalizmde devletin 'kaldırılması' suretiyle aşılması tarzına gelindiğinde çeşitli somut belirlemeler içerir.

Hem Marks hem de Weber için, kapitalizmin kurumsal biçiminin, devlet rolünün sözleşmeye dayalı yükümlülüklerin düzenlenmesiyle sınırlı olması derecesinde 'saf bir tip' olarak açıkça kendini belli etmesi, kabul edilmiş bir gerçek (aksiyom) olarak alınabilir. Kapitalist devlet (hem Marks hem de Weber'in üzerin-

de durduğu gibi), böylece, piyasa güçlerinin oyununa açık bırakılmış bir ekonomi düzeni ile siyasî düzen arasında -ekonomik insan' ile 'politik insan' arasında bir dikotomi- zorunlu olarak bir ikilem varsayar. Karşıt perspektiflerden Marks ve Weber tarafından yapılan yanlış, bu terimlerle tanımlanmış 'kapitalist devlet' ile kontrol vasıtası arasında kurulabilecek olası bağlantı aralığında çok ama çok az esneklik kabul etmiş olmaktır. Devletin 'ayrıklığı' karakteri sorunu, ne memur sınıfının bürokratik ekonomisi açısından yeterince anlaşılabilir ne de pazar ilişkilerinin serbest oyunundan çıkan bir dizi açık seçik tanımlanmış zorunluluklar açısından.

2. Sınıf Sömürüsünün Doğası

Marks'm yazılarına göre, bir sınıf toplumu, basit bir şekilde sınıflar olarak meydana gelen bir toplum değil, sınıf ilişkilerinin genelde sosyal yapının açıklamasında anahtar rol oynadığı bir toplumdur. Marks'ın iki-taraflı modeli, sınıf teorisinin olmazsa olmaz temelini temin eder. Üretim araçları sahipliği ve bunlardan mahrumiyet, 'alt yapı'nın üstyapı'yla ilişkilendiği esas etkenlerdir. Fakat sınıf toplumu ve sınıfsızlık nosyonlarını çalışırken Marksçı 'sınıf' kavramını kullanmak yeterli değildir. Çünkü bu, sınıf toplumunun aşılmasının basit bir şekilde özel mülkiyetin resmen kaldırılmasıyla geleceğine; yani Dahrendorf'un 'tanım hilesi' olarak öne sürdüğü aldatıcı sonuca yol açar. Bu yüzden, sınıf toplumu ve sınıfsızlık kavramları, ilk bakışta göründüklerinden çok daha karmaşıktırlar.

Nasıl ki Marks'ın iki-taraflı modeli bir sömürü kavrayışına bağlı ise, onun 'sınıf toplumu' teorisi de sömürüyle bağlantılıdır. Sınıf toplumu, doğası gereği kaçınılmaz olarak 'sömürü'ye dayanır, çünkü sınıf yapısının varlığı, üretici olmayan bir azınlık tarafından büyük nüfus kitlesinin artı üretiminin sahiplenilmesine dayanır. Bununla birlikte, Marks açısından kapitalizmin sınıf karakterinin, birkaç anlamda, derebeylik modelinden daha net

bir şekilde tanımlandığını görebilmek önemlidir ki: Derebeylik modelinde, belli anlamda sınıf yapısının dışında olan özgür bir köylü kesiti varlığını sürdürmektedir; hatta köle işçiler üretim araçları üzerinde geniş bir ölçüde kontrol gücüne sahiptirler, ve ekonomik ve politik hâkimiyet, yerleşmiş ve kişileşmiş bir üretim sistemi içinde kaynaştırılır. Kapitalizmde ise sınıf ilkesi, genel olarak, sınıf yapısının gerçek ruhu olarak görülür. Ve bu, esasen, diyalektik bir dönüşüm süreciyle sınıfsız bir düzenin ortaya çıkışını önceden tahmin etmenin mümkün olması yönüyle bir doğruluk değeri taşır. Bu böyledir, çünkü Marks'ın kapitalist üretim tarzı 'hareket'ine ilişkin eğilimsel analizinde iki-taraflı sınıf modeli, artan bir şekilde soyut bir tür olarak kendi karakterini kaybeder ve kapitalist gelişmenin tasarlanmış gerçeğiyle bütünleşir.

Marks'ın iki-taraflı modelinin terkedilmesi, zorunlu olarak, üretici ve üretici-olmayan emek arasındaki farklılaşmayı ve sınıf toplumunun sömürücü karakterinin sınıfsız bir düzenle karşılaştırılacağı bir temel olarak, aralarında ilişki kurulmuş artı değer teorisini gözden çıkarma anlamına gelir. Marks'ın üretici-emek kavramına dönük kendi çabaları, bu ifadeyle gösterilmeye çalışılan problemleri netleştirir. Bu noktadan hareketle olarak Marks, Adam Smith'i, üretici-emeği sadece materyal malları yaratan bir unsur olarak gördüğü için eleştirir, ve *Theories of Surplus Value*'da şunu öne sürer: Bu üretici işçilere dahil olanlar, elbette, fiilen işi gören kişiden, yöneticiye veya mühendise kadar (kapitalistten ayrı olarak) mamulün üretimine bir şekilde ya da başka şekilde katkıda bulunanlardır.[10]Ancak Marks'ın kendisi, bu kullanımda hiç de istikrarlı davranmamıştır; ve onu izleyen yorumcular, eğer Marks'ın kavrayışını ondan öncekilerin kavrayışlarından ayrı olduğunu tespit etmede başarısız olmuşlarsa, bundan dolayı çok fazla suçlanamazlar. Bunun da ötesinde, 'üretici-emek' daha geniş yorumlansa bile, devlet tertibinde bulunanlar kadar devletin idarî memuriyetlerinde bulunanların da dış-

lanması gerektiği açık görünüyor.[11]

Üretici olan ile olmayan emek arasında yapılan ayırmda içkin olan yetersizlikler, üretimin anlamını sadece materyal ürünlerin yaratılmasına doğrudan ya da dolaylı olarak katkıda bulunanların faaliyetini değil, hizmet sektörü veya idarî mesleklerde bulunanların çeşitli 'entelektüel üretim' biçimlerini de içermek suretiyle genişletilerek belirli bir ölçüde kapatılabilir. Gerçekten Marks, sık sık bu şekilde geniş bir faaliyet aralığından (örneğin, suçlu 'üreten' suçtan bahseder) söz ederken 'üretici' sıfatını kullanır. Fakat bu, üretici olan/olmayan emek ayrımının sömürü teorisine spesifik uygulayımını çok seyrek tefsir eder, ve onu artı değer teorisiyle uzlaştırır. Artı değer teorisinin Marks'ın sınıf anlayışı için merkezî önemi, Böhm-Bawerk'in yüzyılın başlarında eleştirel Marks ekonomisi değerlendirmelerinden bu yana bu kavramın sebebiyet verdiği çatışkılarda tipik olarak gözönüne serilmiş değildir. Ortodoks ekonomistler tarafından artı değer teorisinin reddi, onun fiyatları tahmin etmedeki açık yetersizliği üzerine temellendirilmiştir. Fakat bunun dayandığı şey, değer kaynağı olarak üretim üzerine Marksçı vurgunun, açık ya da gizli, kabul edilmeyişidir; değer, tüketim dünyasında 'marjinal fayda' çerçevesinde yorumlanır. Böyle bir vurgu, elbette, Batı toplumlarının çoğunda 'üleştirici sosyalizm'in hâkim olmasıyla bağlantılı değildir; buradaki sosyalizmden kasıt, ağırlıklı olarak, gelirdeki kutuplaşmayı azaltma teşebbüsüne dayanır. Bununla birlikte, Marks'ın duruş noktasından bakılırsa fiyatların tahminî, (eğer hiçbir önemi yok değilse) çok fazla ikinci derecede önemli olan bir konudur. Kapitalizmin saklısı olarak artı değer teorisinin ithali, kapitalist düzenin sömürücü karakterinin, ondan önce gelmiş sınıf sistemlerine benzer şekilde, üretim alanında temellendiğini göstermesi anlamındadır. Dolayısıyla artı değer kavrayışının, ne salt ne de öncelikli olarak, onun ne ölçüde modern ortodoks-ekonominin dikkat odağını işgal eden çeşitli sorunlara tatminkâr cevap sağlayabildiği noktasından yargılanmaması gere-

kir. Eğer yargılanacaksa, bu, ancak artı değer kavrayışının sınıf toplumuna ilişkin bir sömürü teorisi olarak ne derece açıklayıcı olduğu noktasından olabilir.[12]

Sınıf sömürüsü problemine yaklaştırmaya en yardımcı olabilecek yöntem, Marks'm önceki yazılarında kuşulan yabancılaşma kavrayışından hareketle, artı değer teorisi türevlerinin köklerine ulaşmaya çalışmaktır. *Economic and Philosophical Manuscripts*'te Marks tarafından geliştirilen yabancılaşma nosyonunun 'doğada insan' (yabancılaşmamış) ve 'toplumda insan' (yabancılaşmış) - empirik tarihsel gelişim analizi üzerinde temellenen bir görüşü neticelendirmede Marks'ın sonradan ilişkisini kesmiş olduğuna ihtimal verilen bir bakış açısı- arasındaki felsefi bir karşıtlık etrafında döndüğü çoklukla düşünülür. Marks'ın çalışmasında yabancılaşma kavramının yeri sorunu, ve bununla yakından ilgili olarak, Marks'm gençlik ve olgun dönem yazıları arasındaki süreklilik derecesi üzerine ilmî tartışma, burada bırakın incelemeyi, dokunulamayacak meseleleri orta yere serer.[13] Fakat, yukarıda önerilen ikiliğin aslında Paris Elyazmaları'nda (*Paris Manuscripts*) Marks'ın yabancılaşma tartışmasının esas teması olmadığına işaret edilebilir. Bu çalışmada ele alınan analiz, tarihseldir. Marks'm vurguladığı İnsan Fakülteleri, hayvanların 'verili' statik iştahlarından çok farklıdır, çünkü zaman içinde insan kültürünün gelişimiyle yaratılırlar; hatta yeme-içme gibi biyolojik ihtiyaçlar bile, toplum içinde bir yanyanalığın sonucu olarak dönüşürler. Bu bakımdan yabancılaşma, 'faziletten düşme'nin seküler bir versiyonu olarak değil, insanın (sosyal olarak gelişen) kendi fakülteleri ve kapasitelerinden kopmasına işaret edecek anlamda anlaşılmak zorundadır. Bunun anlamlı olabilmesi, sadece, insan toplumunun en ilkel biçimlerinden kapitalizmin ortaya çıkışına kadar genel perde arkası gelişmesinin karşısında görülebilirse mümkündür. Kapitalizmle birlikte şimdiye kadar toplumun evrimi, insanın verimli güçlerini ve dolayısıyla onun arzularını tatmin ve doyuma ulaştırma kapasiteleri aralığını devamlı olarak

geniştirse de; bunun, sadece o kapasitelerin kullanımını önleyen ya da yasaklayan emek şartları altında yapar. Toplum içinde hayatın bu yaratıcı ve aptallaştırıcı yönleri arasındaki gerilim, verime dayalı zenginliği büyük oranda genişleten, ama aynı zamanda insan ihtiyaçları hizmetinde onun kullanımlılığını daraltan kapitalist üretim tarzı içinde en üst noktaya çıkarılır.

Marks ilk yazılarında iş bölümünden doğan özel mülkiyetin, yabancılaşmanın ifade edildiği 'maddi biçim' olduğu görüşünü zaten geliştirmişti. Marks düşüncesinin *The German Ideology*'den sonraki gelişimi, -felsefî antropolojiden ziyade, somut analiz yardımıyla- bu önermeyi olası tüm sonuçsal anlamlarıyla birlikte takip etmeye dönük bir teşebbüs olarak görülebilir. Marks'ın *Manuscripts*'te kullandığı 'yabancılaşma' kavramı, tek bir kategorik karakter içinde ifade edilirken; sonraki yazılarında daha spesifik ve ince tanımlanmış terimlerle farklılaştırılmıştır. Artı değer teorisi, ücretli-emekçinin kaderi ile bir sınıf sömürsü sistemi olarak kapitalizmin 'derin' karakteri arasında anahtar bir bağ sağlamasından ötürü, bu bağlamda, çok önemlidir. Bir politik-ekonomi eleştirisi olarak *Capital*, ortodoks ekonomistlerin analizlerinin 'emeğin üzeri değerinden alınıp satılması' gerçeğinin, sermaye ile ücretli-emek arasındaki alışverişin sömürücü bir değiş-tokuş anlamına geldiği görüşünü gizleyeceği varsayımı üzerine inşa edilmiştir. Bu, *kendi terimleriyle*, bir politik-ekonomi eleştirisidir; ve bu anlamda kapitalizm, işçinin artı değer olarak kendi üretim payını kaybetmesi oranında, sömürücü bir sınıf sistemi üzerine temelenmiş olmaktadır. Fakat *Capital*, daha geniş bir anlamda bir politik-ekonomi eleştirisidir -bu eleştiri, sadece ve sadece yabancılaşma üzerine daha eski yazılar bağlamında yeteri kadar anlaşılabilir. (Bitmemiş) daha geniş bir araştırının bir kısmı şeklinde düşünülerek[14] bu araştırı kapsamında olan sınıf ilişkileri analizi, 'üretici insan' faaliyetinin 'ürünleri'nden daha genelleşmiş bir ayrılmanın odak boyutudur.

Benim savıma göre, sınıf yapılarının sömürücü tamamlayıcı-

sının bir teori temeli olarak ele alınabilecek ayrılması, budur. Bu ayrılma, Marks'ın artı değer nosyonunda somutlaştırılan spesifik ekonomi teoremlerinden çıkan, ve sonra Weberci 'yaşam-şansları' nosyonunun kullanımına dek giden bir rota izler. Yukarıda sömürüden bahsederken 'sömürü'yü sosyal olarak şartlandırılmakta olan yaşam şanslarının asimetrik üretiminin herhangi bir biçimi olarak tanımlıyorum. Yaşam-şansları, burada, bir bireyin tipik olarak her toplumda sosyal yaratı eseri olarak var olan ekonomik ve kültürel 'mallar'ın paylaşımına katılım şansı anlamına gelecek şekilde düşünülmelidir. Şimdi, bu terimler ışığında, en ilkel zümre toplumlarının olası istisnasıyla birlikte her toplumun bir tür sömürü ilişkileri cisimleştirdiği açıktır. Her ne kadar sömürü biçimlerinin azalması, insanın realistik olarak çabaladığı bir hedef olabilirse de, bu anlayış içerisinde bu biçimlerin nihai olarak aşılmasının imkânı yoktur. Bu anlamda, benim burada öneriyor olduğum görüş, Marks'ın yabancılaşmayı ele alışından uzaktır. Ama bu görüş, sömürünün bir yanda insan fakültelerinin sosyal yaratılışı ile diğer yanda bu fakültelere 'erişim'in sosyal reddi arasında bir kopukluğu imasında ifadesini bulan Marks'ın öncülüyle aynı kulvardadır. Yukarıda 'mallar' terimini kullanırken ben, 'sömürü'nün sadece 'üleştirici sosyalizm'de çıkarımlandığı gibi, materyal kazanımların dağıtımındaki eşitsizliklere denk tutulamayacağını teklif etmeyi kasdetmedim. Vermek istediğim mesaj, erişilebilir kazanımların kullanımı için (sosyal olarak yaratılmış) fakültelerin dağıtımında söz konusu olan daha köklü bir asimetri noktasıdır: Ve gerçekten, hiç kazanç kabul edilmese-ler de bu durum farketmez.

Yaşam-şanslarının, materyal kazanımların (meselâ, geleneksel anlamda zenginlik, gelir, 'mallar' gibi) elde edilebilirliği temel bazında şekillendiği yeterince açıktır. Fakat bununla iktifa etmek yeterli değildir; çünkü bu kazançların belirli bir şekle sokacağı kullanım, beğenilerin ve yeteneklerin birbirine karışmasıyla daha geniş bir anlamda yorumlanan 'kültürel üretim'in başka bo-

yutlarına bağımlıdır.[15] Burada teklif edilen kavrayışa göre, her gelişmiş toplum biçiminin sömürü ilişkilerini hayat geçirmesinden anlaşılacağı gibi sınıf sömürüsü, böylesi ilişkiler örgütlenmesinin sadece bir tarzını temsil eder. Sınıf yapılarında sömürü sistemi, pazar kapasitesindeki farklar üzerinden işler. Bu farkların materyal kazanç seviyesindeki çeşitlenmesi bakımından meydana da olması oranında sınıf ilişkilerinin karakterinin keskinliğinin azalması söz konusudur. Fakat bu çeşitlenmeler, daha az da olsa doğrudan sömürünün başka ekonomik 'tarzları' ile karşılıklı ilişkili olmaya meyleder. Bu noktada iki faktör, özel bir öneme sahiptir. Belli bir sınıfın eğitim sistemine başkalarından farklı olarak girişi, ya da belli kilit alanlarının veya eğitim düzeylerinin üstünlüğü, böylece, sınıf sömürüsünün merkezî (ve tipik) bir tarzıdır. İkinci faktör, iş çevresidir -başka bir deyişle iş bölümünde farklılaşan pazar kapasiteleri ile iş ödevlerinin doğası arasında var olan bağıdır. İş ortamının burada ikili bir önemi vardır: Sadece belli emek türlerinin ağır ve rutin, ve bu yüzden de Marksçı anlamda 'insanlıktan uzaklaştırıcı' olabilmesi değil,[16] ama bu tip iş şartlarına alışkanlık seviyesinde maruz kalmanın, bu şartların hayat faaliyetinin başka alanlarında da tecrübe edilebileceği gibi bizzat işçinin önceden var olan ya da örtük kapasitelerini 'aptallaştırıcı' etkiye sahip olabileceğidir.

3.Sınıf Toplumu Kavramı

Bir toplumun 'sınıf toplumu' olup olmaması sorunu, ne basit bir meseledir ne de "ya hep/ya hiç" türünden bir olgudur; ama karmaşık bazı etkenlere bağımlıdır. Benim bu bölümde ve önceki bölümlerde geliştirmiş olduğum kavramlar şemasında 'sınıflı olmayan' bir toplumun, zorunlu olarak bir 'sınıfsız' toplum olmadığı açık olmalıdır. Öte taraftan, artık üretim kavrayışından anlaşılacağı gibi Marks'ın sınıf teorisindeki durumu tam da budur. Antik toplum, derebeylik ve kapitalizm gibi orijinal 'kabile' biçimini aşan her bir toplum tipi, bir sınıf toplumdur. Kabile toplu-

mu sınıfsızdır; zira, bir sınıf üstünlüğü sisteminin temeli olarak hizmet görmek üzere üretilen artık üretim yoktur.[17] Ancak kurmaya girişmiş olduğum bakış noktasından hareket edilecek olursa derebeylik, bir sınıf toplumu değildir: Derebeylik olsa olsa 'sınıf-öncesi' bir toplum olarak adlandırılmalıdır; tıpkı kapitalist pazarların, kendi sahaları içine ithal edilmiş olduğu başka geleneksel düzen biçimlerinde olduğu gibi. 'İlkel komünizm' de yine bu kategoriye dahil olacak şekilde ele alınmalıdır. Buna karşıt olarak, terimi kullanmış olduğum şekilde bir 'sınıfsız toplum', gelişmiş bir ekonomiyi baştan kabul eder. Bunu söylerken ben, sınıfsızlığın varlığının, bu sebeple, bir düzen hareketi varsaydığını söylemek istemem:

sınıf-öncesi toplum → sınıf toplumu → sınıfsız toplum

Dahası, sınıfsız bir toplum, bir sınıf düzenini sınıf-öncesi bir toplumdan ayıran özsel niteliklerin bazılarını paylaşa da, kendi başına, sınıf ilişkilerinin bir bütün olarak sosyal yapıda baştan seçili olduğu bir sınıf değildir.

"Bir bütün olarak sosyal yapıda baştan seçili olan" tümcesini kullanmadaki hedefim, sınıf toplumu nosyonunda merkezî olarak bulunan *açıklayıcı sınıf çıkıntısı* üzerine yapılmış Marksçı vurguyu korumaktır. Bir sınıf toplumu, basit bir şekilde, sınıfların var olduğu değil, ama sınıf ilişkilerinin geniş sosyal düzen alanlarının açıklayıcı yorumları bakımından birincil önemde olduğu bir toplumdur. Dolayısıyla, her ne kadar derebey-sonrası toplumda olgunlaşmamış sınıf ilişkilerinin çeşitli biçimleri bulunsa da, bu toplum ancak kapitalist pazarın hegemonyasıyla bir sınıf toplumu oldu. Benzer şekilde, 'sınıfsız' teriminin kullanımını hak eden bir toplum içinde sınıf ilişkilerinin varlığını tespit etmek hâlâ mümkün olabilir. Bu durumların her ikisinde de sınıf kavramlarını kullanan sosyal yapı sektörlerini mükemmel bir şekilde analiz etmek, anlamlı olacaktır; ama bunu

yapmakla bir bütün olarak sosyal örgütlenmenin kesin bir biçimde sınırlı olan boyutlarından fazlasını aydınlatmak olası olmayacaktır.[18] Öte yandan, bundan da anlaşıldığı gibi, belirli tecrübî örnekler içinde, bir yandan sınıf-öncesi toplum ile sınıf toplumu arasında veyahüt öte taraftan 'sınıf' toplumu ile 'sınıfsız' toplum arasında mutlak bölen şeklinde bir hat yoktur.

Sınıf-öncesi olanı, sınıf toplumundan ayıran nitelikler, daha önce Avrupa derebeyliğinin çöküşüne referansla temas edilenlerin genellemesiyle belirlenebilir. Sınıf-öncesi toplumda mesleksel görevlerin bölüşümü, öncelikle, 'başarı' ya da 'performans'tan ziyade bir isnat temelinde ananevî yapılanmış âdetler ve normlar tarafından düzenlenir. Ekonomi, öncelikle, karakter bazında yerelleşir; meselâ, üretim esas olarak yerel topluluğun ihtiyaçlarına uydurulur. Küçük bir ölçekte merkantil sermayenin veya elle yapılan üretimin varlığı, bu durumda genel olarak köklü bir değişime etki etmez. Özsel olarak, sınıf-öncesi toplumun yerel doğasından dolayı, çoğu üstünlük ve sömür ilişkileri kişileşmiştir ve en başta akrabalık ilişkileriyle kopya edilir hale gelmiştir. Bu, modern anlamda 'ekonomik' ve 'politik' iktidar alanlarının ayrık olamayacağı anlamına gelir -kaçınılmaz bir biçimde patrimoniyal (babadan oğula) olarak gelişmiş bir devlet biçiminin olduğu yerlerde bile söz konusu edilebilecek bir önerme.

Sınıf-öncesi toplumda sınıfların ortaya çıkışına, Macpherson'un "basit bir pazar toplumu'nu yaratan" diye bahsetmiş olduğu -ki her şeye rağmen geçici bir biçim olarak, yani henüz bir sınıf toplumu olmadığı anlaşılmalıdır- etkenlerin ortaya çıkışıyla sebep olunur.[19] 'Basit bir pazar toplumu', alışılmış görev yüklenmelerin, en azından önemli bir kısmı itibarıyla, meslekî konunun bireylerin eğilimlerinin ya da tercihlerinin 'serbest' oyununa açık olduğu iş bölümüne yer açılan bir toplumdur. Böyle bir toplum -yine çok büyük ölçüde- Marks'ın 'basit mamul üretimi' olarak adlandırdığının yayılmasıyla yerelleşen üretim/tüketim ilişkilerinin sınırlılıklarının yerini alarak onu ortadan kaldır-

miştir. Bununla birlikte 'basit pazar toplumu'nda bireysel üretici, kendi üretim araçları üzerinde bir ölçüde doğrudan kontrol yetkisini muhafaza eder. Sınıf toplumunun oluşumu, her şeyden önce, bu kontrolün çözülmesi üzerine; yani ekonomik olarak aktif nüfus kitlesini kucaklayan emek içinde rekabetçi bir pazarın yayılması üzerine dayandırılır. Bu anlamda, sınıf toplumu, Marks'ın çok doğru bir şekilde modern kapitalist düzenin esas temeli olarak teşhis ettiği şartların ortaya çıkmasına bağlanır. Burada ifade edildiği gibi, bu, sadece soyut bir bağlantıyı temsil eder: Elbette ki birçok etken, bu geçişi bütünüyle gelişkin bir sınıf toplumunu aktüel olarak etkilemede bir parça rol oynar.

Bu noktada, sınıf toplumu kavramının içini daha somut bir şekilde doldurmak şart olmaktadır. Sınıf toplumu varlığının, kurumsal güç vasitasının tanımlı bir biçimine bağımlı olduğu açıktır; yani ekonomi ve siyasanın arasında en azından aktif politik kontrolden bağımsız olarak pazar mekanizmasının oyunu için gözle görülür bir alan var olacak şekilde bir kopma, bir ayrışma varsayar. Sınıf ilişkilerinin açıklayıcı çıkıntı derecesi, temel anlamda, vakıanın ne kadar bu olduğuyla koşulludur; ama biri diğerinden doğrudan doğruya çıkarımlanamaz. Başka bir deyişle, sınıf toplumunun genel kategorisi içinde, sınıf analizinin sosyal yapısının başka boyutlarının serimlenmesine ilişkin olan belirli tarzlar içinde önemli çeşitlilik var olabilir. Ekonomi ve siyaset arasındaki baştan başa bağlantılardan çıkan karakterden ayrı olarak, bunu belirleyen dört (karşılıklı ilişki ve bu yüzden de sadece analitik olarak bağımsız) etken grubunu ayırıştırabiliriz: (1) Sınıf yapılaşmasının doğası ve tipleri. (2) Yapılaşma biçimlerine karşılık gelen sınıf bilincinin (ya da farkındalığının) doğası ve tipleri. (3) Açık sınıf çatışmasıyla kabul edilen biçimler -meselâ, bu, endüstride kolektif pazarlık olarak veya politikada örgütlü sınıf partileri arasında rutinleşmiş rekabet olarak 'kurumsallaşır.' (4) Sınıf sömürsünün tipik karakteri.

Ben bu noktaları, bir 'sınıf toplumu' olarak belli bir toplumu

teşhis etinenin, -özellikle Marksist yazarlar tarafından çoklukla kabul edilmiş olduğu gibi- sınıf ilişkilerinin doğasını somut bir üslupta inceleme sorumluluğuna sahip analistin sıkıntısını hafifleteceği gerçeğinin altını çizmek için vurguluyorum. Yukarıda verilmiş olan bu dört (değişken) nitelikler, sınıf toplumunun temel ayrıştırıcı özellikleri olarak kabul edilebilir. Sınıf yapılaşması, elbette, pazar kapasitesindeki kopuklukların 'sosyal realiteler' olduğu, ve bu sebeple de bireyin sosyal düzenini şartlandığı veya etki ettiği tarzı temsil eder. Ama sınıf yapılaşmasının varlığı, daima sınıf bilinci değilse de sınıf farkındalığı varsayar, ve bu suretle bir toplum içinde farklı sınıf 'kültürlerinin' varlığını ima eder. Daha önce işaret edilmiş olduğu gibi, sınıf yapılaşmasının 'görünür' yönleri, sınıf farkındalığı ve sınıf bilincindeki farklılıkların yaratılması veya sürdürülmesinde sınıf teorisi yazarları tarafından olağan kabul edilmiş olandan daha önemli bir rol oynayabilir -ve kesinlikle sınıf toplumunun bu yönleridir ki, gözlemciler ve yorumcular tarafından üzerleri çoklukla açılmamak üzere sürmelenir.[20] Fakat sosyolojik terimler açısından önemi, farklılaşan pazar kapasitelerinin icap ettirdiği çıkar kutuplaşmalarına bağlanan açık çatışma tipleridir. Şu kabul edilebilir ki, hem kronik çıkar bölünmesi anlamında ve hem de görünür çatışmaların süregelen meydana gelmesi anlamında sınıf çatışması, sınıf toplumunda her zaman görülür. Örtük veya görünür sınıf çatışmasının yok edilmesi, ancak toplumun büyük bir yeniden örgütlenme süreciyle başarılabilir. O zamana kadar biz, Marks'la, bir sınıfsız toplumun, sınıf toplumundan *tip açısından olmak üzere* muhakkak belirgin bir şekilde farklı olduğunu bilmek zorundayız. Yine de bu, bir şekilde sınıf toplumunun aşılmasının çatışmanın aşılmasını, hatta çatışmanın azalmasını dahi ima ettiğini ifade etmek anlamına gelmez; bu sadece böylesi çatışmanın 'bir sınıf çatışması' olarak tanımlanmasının bundan böyle anlamlı olmayacağına ve farklı kaynaklardan çıktığına delâlet eder. Aynı işaretler, dördüncü faktör olan sömürde de geçerlidir. Sınıf

toplumunda sınıf yapısı, sosyal olarak yaratılmış 'malların' sömürücü paylaşımının meydana gelmesi etrafında birincil eksenlerdir. Bu yüzden, Marksçı artı değer teorisini reddederken de, sınıf sömürsünün sınıf toplumundan koparılamaz olduğuyla aynı fikirde olabiliriz. Fakat sınıfsız bir toplumun yaratılması, 'insanın insan tarafından sömürülmesi'nin, her ne kadar yine kaynaklar ve belli ölçüde sömürünün doğası farklı olsa da, bitişine neden olamaz.

4.Sınıfsızlık Nosyonu

Sınıfsız toplum teorisi, ondokuzuncu yüzyıl sosyal düşünce tarihinde çeşitli kisvelere bürünmüştür. Marks, hiçbir surette, bu olasılığı algılamış olan tek yazar değildir; ve ne de onun sınıfsızlık düzeni versiyonu, 'büyük dönüşüm' zaman dilimi içerisinde yaşayanlar tarafından muhtemel bir gelecek sosyal örgütlenme biçimi olarak tasvir edilmiş olan tek yorumdur. İşaret etmiş olduğum gibi, Marksçı kavrayış bizzat Saint-Simon'un tasarladığı 'tek-sınıf' toplumu yorumundan çok güçlü bir şekilde etkilenmişti. Saint-Simon'un kavrayışı, hiç kuşkusuz, Marks'm geliştirdiğinden ayrı olarak, -çok yakın zamanda Ossowski'nin 'eşitlikçi-olmayan sınıfsızlık' şeklinde ortaya çıkan- sonraki yazarlar tarafından epey geliştirilmiş olan bir anlayıştır. 'Tek-sınıf' toplumu ifadesi, burada önermiş olduğum ifadeye ters bir bakış açısına benzer bir şeye varır. Geliştirmiş olduğum görüş noktasına göre, derebeylik, sınıf-öncesi bir toplumdur ve (Avrupa'da) sınıf toplumuyla yer değiştirir; buna karşılık Saint-Simon'un yorumunda (Ossowski'nin önerisinde bu yoktur) derebeylik, sınıf toplumunun tam özüdür ve ileride yerini sınıfsız bir topluma terketmektedir. Bu sebeple, bu bölümde yola çıkmaya niyet ettiğim sınıfsızlık kavrayışı, Saint-Simon'un duruş noktasının herhangi bir varyantını çok az sahiplenir ya da hiç sahiplenmez. 'Eşitlikçi-olmayan' bir sınıfsızlık ortamının, hatta Ossowski'nin modern ideolojik muhayyilenin olagelen bir biçimi diye önerdiğinden daha

fazlası olsaydı da, bu, bir toplumda sınıf yapılaşması derecesini etkileyebilse bile, kendi içinde sınıfsızlığın yeterli bir şartı değildir.

Marks'ın sınıfsız toplum kavrayışındaki zorluklar, hiç açıkça belirtilmediği halde, onu karakterize eden temel özelliklerde pek fazla yatmaz; bu zorluklar, zorunlu olarak onların bağlı olduğu varsayılan niteliklerdedir. Bu sadece kapitalist sınıf yapısının dönüşmesi ve sınıfsız bir toplumun yaratılmasının, iş bölümünün toptan yeniden örgütlenmesi (ve dolayısıyla yabancılaşmanın aşılması) için bir temel sağlayacağı görüşünü havsalaya sığdıran Marks temel duruşu üstünde inşa edilen bazı hipotezlerdir. Bu problemler, yukarıda tartışıldığı gibi, Marks'ın genel 'iş bölümü' kavramı altında çeşitli ayrılabilir etkenleri bir arada bulundurma eğiliminden doğar. Sınıf teorisi bağlamında bunun sonucu, kapitalizmde sınıf yapılaşmasının gerçekte şarta bağlı öğelerinin, bu sınıf sistemine (Marksçı anlamda) zorunlu bir şekilde bağlı olarak düşünülmesidir. Bunun en önemlisi, daha önce 'parateknik ilişkiler' olarak işaret ettiğim şeydir. Marks'm sınıf toplumu ve sınıfsızlık arasındaki zıtlığı yorumlamadaki en zayıf noktası, sınıf toplumunun aşılmasının, parateknik ilişkiler alanıyla ilişkili olan iş bölümünün bu boyutlarında radikal değişime hem zorunlu olarak yol açacağı hem de onun için bir temel sağlayacağı önermesinde yatar. Bu parateknik ilişkiler alanı kapitalist toplumun sınıf ilişkileri yapılanmasında temel önemdedir; fakat bundan sınıfların kalkmasının parateknik ilişkilerde dikkati çekecek herhangi bir değişimi icap ettirmeyeceği sonucu *çıkmaz*. Bu noktada Marksçı anlayışta görülen kopukluklar, büyük ölçüde, 'kapitalizm' ve 'endüstriyalizm'in yanıltıcı bir benzeşmesinden kaynaklanır -bu sorun bir sonraki bölümde daha geniş tartışılacaktır.

Daha önce sunmuş olduğum kavramlardan da anlaşılacağı gibi, bir sınıfsız toplum oluşumunun temel şartı, sınıf toplumunun 'ekonomik' ve 'politik' karakteri arasındaki bölünmeyi aşan bir devlet biçiminin kurulmasıdır. Bu, kuşkusuz, üretim araçla-

rında özel mülkiyetin kaldırılmasını gerektirir; ama bunun altında yatan esas öge, üretim ve dağıtımın idare edici kontrolü tarafından pazar mekanizmalarının 'görünmez eli'nin yerinden edilmesi. Sözleşmeye dayalı ilişkilerin garantörü olarak fonksiyon gören devlet içinde sınıf devletinin varlığına esas olan kurumsal güç vasıtası, devletin endüstriyel girişime tümüyle idare edici kontrol yüklediği bir vasıtayla yer değiştirir. Bunu söylemek, bunu tekrar etmek, sınıfsız bir toplumun sadece tamamen gelişmiş bir sınıf toplumundan yavrulanabileceğini -Marks'ın terimleriyle söylersek, sosyalizmin, olgun kapitalizmin diyalektik aşılmasına dayandığını- düşünmek demek değildir. Tam aksine, bu kitabın kalan kısımlarında açıklanacak önemli savlardan biri, bir sınıfsızlık ortamına yaklaşan modern dünyada, sadece toplum biçimlerinin, hiçbir zaman tam anlamıyla sınıf toplumları geliştirememiş olan toplum biçimleri oldukları olacaktır.

Sınıfsız bir düzenin bundan başka nitelikleri, sınıf toplumunun başlıca özellikleri olarak tasvir edilen dört unsurun imalarından türetilir. Bunlardan biri, bir sınıf yapılaşmasının yokluğudur. Bu, açık bir şekilde, en azından herhangi bir aktüel topluma uygulamada 'mutlak'tan ziyade 'görece'dir. Sınıfsız bir toplum, bunun gerektirdiği tüm ekonomik ve sosyal karmaşıklıklarla supra-yerel bir sistem olarak kendi karakterini bir sınıf toplumuyla paylaşır; ve piyasa-mekanizmalarının operasyonunu bütünüyle yok etmenin önceden kestirilebilir bir olanağı yoktur. Sınıfsız bir toplum tipine yaklaşan her deneysel durumda kesin bir sınıf yapılaşması gelişimi olarak sınır vardır. Fakat bu sınır, sınıf toplumlarındaki durumda olduğu gibi ne kuşatıcı ne de açık bir şekilde biçimlenmiş olacaktır. Burada bir başka noktanın vurgulanması gerekir: Sınıf toplumlarında sınıf yapılaşması kaynaklarının birkaçı, sınıfsız sistemlerde mevcut olabilir (meselâ, yukarıda bahsedildiği gibi, karşılaştırılabilir bir parateknik ilişkiler seti gibi). Bunlar, toplumun belirli kurumsal sektörlerinde yapıda benzerlikler yaratmada bir parça rol oynayabilir. Ama bun-

ların etkisi, değişken bir şekilde, bir sınıf yapılaşması çerçevesi içinde işlemediklerinden dolayı çok farklı olabilir. Parateknik ilişkiler etkisi örneği, gerçekten, bu olasılıkların her ikisinin bir betimlemesi olmaya hizmet edebilir. Dolayısıyla, aslında bu kitabın sonuç kısmında iddia edeceğim gibi, bir yandan çağdaş sınıf toplumlarının diğer yandan sınıfsız toplumların sosyal yapıları boyutunda, bunların ortak bir parateknik ilişkiler sistemi paylaştıkları gerçeğine kadar götürülebilecek kesin paralelliklerin var olduğu iddia edilebilir. Fakat bu, modern endüstrinin içrek 'mantığı' düşüncesinin yapıtaşlarında belirtildiği şekilde 'zorunlu' bir paralellik değildir. Bu paralellik, daha ziyade, ağırlıklı olarak her iki toplum biçiminde de en üst düzeyde ekonomik büyüme ve verimliliğe yönelik benzer hedeflere çok kuvvetli adanmışlığın söz konusu olduğu şartlar tarafından belirlenir. Dahası, ben, sınıf toplumlarına özgü olan sınıf yapısı ve parateknik ilişkiler arasındaki bağlantının, genel olarak bu toplum tipi çerçevesinde bakılan mevcut sistemi değiştirmek için yapılabilecek çok az şeyi icap ettirdiğini önermek durumundayım. Bunun tam aksine, sınıfsız toplumlarda değişim potansiyeli, gerçekleştirilebilirsin ya da gerçekleştirilemesin, bu toplum tipinin içinde mevcuttur.

Benzer şekilde, sınıfsız toplumlarda sadece düşük seviyede bir sınıf bilinci ve özellikle de çatışma bilinci bulmayı bekleyebiliriz. Bu, ne başka biçimlerde 'kısımsal grup bilinci'nin yokluktan bütünüyle uzaktır ne de belirli şartlar altında bunun için belirli birey ve topluluk kategorileri arasında çıkar bölünmelerinin bir kabulü olarak ifade edilmemesi gerektiğinin geçerli bir nedeni vardır. En basit dahi olsa çıkar çarpışmalarından ya da açık mücadelelerden uzak bir toplum tipi yoktur. Sınıfsız toplumda sık sık mücadeleleri su yüzüne çıkarmaya yol açmaya eğilimli olan çıkar karşıtlığının muhakkak ki kronik kaynakları vardır. Bunun aklın alabileceği türde bir gelecek sınıfsız topluma, günümüze gelenler kadar tatbik edilirliliğini eklemek nadiren ge-

rekli olmalıdır. Komünizmin 'yüksek aşamaları' üzerine -yani kapitalizmden sosyalizme kayılan zaman aralığında 'geçici sürecin' ardılı olarak yansıyan hakikî sınıfsız toplum- Marks yorumlarının parçalı ve kuşatıcı olmaktan uzak doğasından dolayı, Marks'ın tüm noktalarıyla gerçekleştirilmiş bir sınıfsız toplumun kendisinde mündemiç olan çatışmanın yok olacağını tahmin edip etmediği, bir anlamda, açık değildir. Elbette ki, Marks takipçisi bazı yazarlar, böyle bir çıkarımı yapmışlardır; ve insanın insana yabancılaşması (kayıtsızlaşması) şeklinde yabancılaşma ifadesinin bazı yorumlarında eğer komünist toplumun 'yüksek aşamaları' yabancılaşmanın ortadan kalkmasına neden olacaksa, bunun sosyal çatışmanın ortadan kalkmasına denk düşeceğini tartışmak belki de akla uygundur. Her koşulda eğer daha önce bu tür bir şey Marks'ın görüşü idiyse o benim geliştirmiş olduğumdan tamamen ayırdır.

Şimdiye kadar sömürünün doğası üzerine aynı damar içinde kalarak yorumlar yapmış olmamdan dolayı, bu gözlemlerin buradaki uygulamalarını uzun boylu vurgulamak gereksiz olacaktır. Çatışma modelinde olduğu gibi, sınıf toplumunun aşılması- nın beraberinde sömürünün bitişini getirmeyeceğini düşünmek, bu bağlamda, 'sınıf toplumu' ve 'sınıfsız toplum' arasında büyük ve hayli önemli farkların varlığını reddetmek değildir. Ama bu farkların somut bir şekilde incelenmesi gerekir. Ve ben sınıfsız toplumun karakter bakımından sınıf toplumuna göre daha az sömürücü olması gibi bir zorunlu şartı reddetmekten yanayım. Bu önermenin mantığı, sanırım, bu kitabın kalan kısmında açıklanan teorik analiz çizgisinde gayet açıktır; ve şimdiye kadar bir kenarda bırakmış olduğum, ama şimdi ele alınması gereken kapitalist gelişme yorumlarından çıkan problemlerle çok yakından bağlantılıdır.

8. KAPİTALİST GELİŞME PROBLEMİ

1. “Kapitalizm” ve “Endüstri Toplumu”

‘Kapitalizm’ terimi, hemen hemen en az ‘sınıf’ terimi kadar, sosyologlar ve tarihçiler tarafından çeşitli örtüşen anlamlarda kullanılagelmıştır.[1] Ancak bu noktada biz, sadece, kapitalizm kavramının Marks ve Weber tarafından ayrı ayrı kullanıldığı tarzlara ilişkin bir karşılaştırmadan ortaya çıkan bazı sorunları düşünmekle sınırlı kalacağız. Daha önce altını çizdiğim gibi, Marks, bu terimi spesifik bir anlamda -temelde emekgücünün pazarda sermaye ile değiş-tokuş edilen bir ürün olarak bulunduğu bir üretim sistemine işaret etmek için- kullanır. Weber’in kapitalizm anlayışı, bu terimi iki anlamda kullandığından, daha karmaşıktır. Birinci kullandığı anlam geneldir ve kapitalist girişimin geçmişte çeşitli zaman dilimlerinde ve yerel mekanlarda (‘maceracılar kapitalizmi’ gibi) teşhis edilebileceği şekildedir. İkinci kullandığı anlam ise kapitalizmin ‘derebey-sonrası Batı dünyası’na özgü olarak düşünülen Marks’ın modern kapitalizm kullanımına daha yakındır. Fakat, her ne kadar Weber, mülksüz işçilerin emeklerini yaşamlarını sürdürebilme karşılığında işverenlere satmak zorunda olmalarını belirtmek suretiyle, emeğin serbest dolaşımında olduğu bir pazarın yaratılmasının modern kapitalizmin zorunlu ve temel bir unsuru olduğunu (benim daha önce tanımlamış olduğum gibi) kabul etse de, bu, modern kapitalizm temel doğasını -Marks’ın belirttiği ettiği gibi- ifade etmez. Onun ifade ettiği, sadece, ekonomik girişimde yüksek derecede bir ‘rasyonel hesaplanabilirlik’ başarısına izin veren bir öge oluşudur. Bu Weber’e göre, işçilerin kendi üretim araçlarından ‘kamulaştırılmaları’ sürecinin, ‘yönetim araçları’ndan kopma

açısından, endüstri dünyasıyla sınırlı olmadığı, onun ötesinde kapitalist toplumun belli başlı tüm kurumlarında meydana geldiğine ilişkin gerçek ile uyum içindedir. Modern kapitalizmin merkezî tavrı, -kapitalist girişimde biçimsel olarak rasyonel örgütlenme prensipleri içinde örneklendirilen- rasyonel biçimde hesaplanan, 'rutinleşmiş' bir üretim sistemi olarak kendi karakterinde bulunabilir. Gelişmiş toplumların genel gelişme gidişatları üzerine, sırasıyla Marks ve Weber tarafından önerilen yorumlar arasında görülen önemli teorik zıtlıkların çoğu, bu farktan meydana gelir.

Ne Marks ne de Weber, 'kapitalizm' ve 'endüstriyalizm' arasında açıkça formüle edilen bir ayrım yapmaya büyük bir dikkat sarfetmişlerdir. Weber'in modern ekonomik girişim noktasında rasyonel hesaplanabilirliğin önemi üzerine vurgu yapması, doğal olarak, bir yanda kapitalizmin gelişmesi ile diğer yanda mekanikleşmenin yayılması ve fabrika üretimi arasındaki bağlantıların yakınlığını öne çıkarır. Son iki etkenden birincisi, teknik rasyonalizasyonu temsil ederken; ikincisi, makineyle ilişkili olarak insan emeğinin rasyonalizasyonunu temsil eder. Weber'in aydınlığa kavuşturduğu bu gelişmeler, modern kapitalizme, öncelikle, yayılmacı dinamik içkinlik ile geçirilir. Bu özel bağlamda, Weber'in görüşü, öz bakımından Marks'ın görüşünden farklı değildir. Marks da onsekizinci yüzyıldan bu yana kapitalizmin büyümesinin, 'el yapımı'nın 'makine yapımı'na doğru evrilmesini netice veren bir zorlamaya yol açtığını öne sürmüştür. Bunun da ötesinde hem Marks hem de Weber, makine ve fabrika arasında ayrılmaz ve zorunlu bir bağ görmüşlerdir. Weber'in belirttiği gibi: "Modern fabrikanın hakikî ayırıcı karakteri, genel olarak, işyeri sahipliğinin, çalışma araçlarının, iktidar kaynağının ve hammaddenin tek ve aynı elde, yani girişimcinin elinde toplanmasıdır." [2] İki düşünür arasındaki temel fark şudur ki, Weber açısından makinede ifade edilen 'teknik rasyonalizasyon', hem ekonomik hem de sosyal bir yapı olarak modern kapitalizmin içkin

karakterine bir örnek teşkil ederken; Marks açısından bu teknik rasyonalizasyon, önemli bir anlamda, bir sınıf sistemi olarak kapitalizmin öz niteliği bakımından ikincil ve aşağıdır.

Kapitalizm ve endüstriyalizm arasındaki bağlarla ilgili bu görüşlerin her biri, bana yetersiz görünüyor. Bu görüşlerin her ikisi de -aslında somut analizle kanıtlanmaya ihtiyacı olan bazı şeyleri kabul ettiklerinden- tatminkâr bir düzeyde gerekli olan kavramsal ayrımları yapmamışlardır. Weberci anlayış eksiktir. Çünkü bu anlayış, her iki rasyonalizasyon boyutlarının, en azından bir yere kadar sınıf yapısındaki çeşitlilikler (yani, sınıfsızlık ile tezat teşkil eden sınıf toplumu) üzerine şarta bağlı olmaları olasılığına yeteri kadar izin vermeyen 'teknik rasyonalite' ile 'örgütlü düzen (bürokrasi) rasyonalizasyonu' arasında resmedilen sahte bir bağlantıya bağımıhdır. Marks'ın temel duruşundaki durum da, vurgu yönünün ters çevrilmesi hariç, buna benzerdir. Marks için, endüstrileşme süreci, onun duyumuna göre, 'kapitalizm'e nazaran ikincildir ve 'kapitalizm'den türeyen bir şeydir: Endüstrileşme, gerçekte olduğu gibi, sadece kapitalist üretim tarzının sınıfsal karakterinde somutlaşan muharrik kuvvetlerin 'mantıksal sonucu'dur.[3] Bu bakımdan, daha önce işaret etmiş olduğum gibi, tekniğin etkisi ve parateknik ilişkilerin yapısı, sınıf sistemine zorunlu olarak bağımlı ve onun aşağısında görülür.

En azından Saint-Simon'dan bu yana çokça kullanılagelen 'endüstri toplumu' kavramı, Weber'in (modern) kapitalizm ifadesini istimal ettiği şekil ile bazı münasebetler taşır.[4] Elbette ki, Saint-Simon'dan bu tarafa 'endüstri toplumu' düşüncesini kullanmış olan sosyolojide sayısız teorik yaklaşımlar olmuştur; ve bunların geliştirmiş olduğu endüstri toplumunun doğasına ilişkin görüşler, çok farklı yönlerdedir. Fakat hepsinin müştereken paylaştıkları varsayım şudur ki, çağdaş toplumları geleneksel biçimlerden ayıran şey, en nihayetinde modern endüstriyel teknik tarafından şekillendirilen ekonomik ve sosyal ilişkilerin karmaşıklığıdır. Dolayısıyla, tıpkı Weber'in rasyonel hesaplanabilirlik

bakımından, ama daha pervasız kapitalizm yorumlarında olduğu gibi, 'endüstri toplumu' kavramı, sınıf terimleri içinde gelişmiş toplumlar yorumunu ikiye böler -ve yine, gerçekten deneysel sağlama talep eden teoremleri muhakkak addeden bir bakış açısına doğru gider.

Bu yüzden bizim 'kapitalizm', endüstriyalizm (ve 'endüstrileşme') ile 'endüstri toplumu arasında açık bir kavramsal farklılaşmayı formüle etmeye ihtiyacımız var -aslında endüstri toplumu terimini, aşağıda vereceğim sebeplerden dolayı bu kitapta kullanmamam daha doğru olur. 'Endüstri Devrimi' üzerine sayısız tartışmalar vuku bulmuş olmasına karşılık, endüstriyalizmin öz parçaları hakkında belki de muazzam bir fikir birliği vardır. Endüstriyalizm, her şeyden önce, cansız enerji kaynaklarının üretimsel faaliyete uygulanması yoluyla insan emeğinin dönüşümünü ilgilendirir. Fakat, bu, endüstriyalizmin esaslı karakterinin yeterli bir temsili olarak alınabilirse de, buna bitişik olarak görünen başka etkenler de vardır. Bu etkenlerden en önemlisi, belirgince etrafı sınırlandırılmış bir işyerinde (fabrika gibi) işçilerin makineyle beraber birbirine fiziksel yakınlaşmalarıdır.[5] Bu yüzden ben endüstriyalizmi, cansız enerji kaynaklarının fabrika örgütlenmesi aracılığıyla üretime transferi olarak tanımlamak durumundayım. O halde, endüstrileşme bir süreçtir ya da bir süreçler grubudur. Bunun gibi süreçler sayesinde endüstriyalizm, her toplumda ekonomik hayat içerisinde önemli bir rol oynama noktasına gelir. Endüstriyalizmin ekonomi dünyasında pazarlanabilir malların üretimine hâkim olmuş bir sosyal düzeni betimlemesi için, bu terimler içerisinde 'endüstri toplumu' ifadesine başvurulabilir. Bununla birlikte, en çok kullanıldığı şekliyle bu kavram, bundan çok daha fazlasını öngörür. Bu daha başka bazı öngörülerin eleştiriye ihtiyacı olduklarına inanıyor olmamdan dolayı ben, karmaşadan sakınmak için onun yerine 'ileri toplumlar' "*advanced societies*" terimini kullanıyorum. Ama biliyorum ki, bu terim de, 'basit pazar toplumu'nun çok ötesine taşan sınıf

ve sınıfsızlık gibi bir sosyal düzene işaret etmek açısından, ihtimal, üstü örtük evrimcilik çağrışımlarına sahip. Ama yine de bu terimi kullanmayı uygun buluyorum.

Daha önce ayrıntılı bir şekilde sunmuş olduğum kavramlar şablonuna göre 'kapitalizm' ve 'sınıf toplumu' arasında sıkı bir bağ vardır. Fakat zikretmiş olduğum nedenlerden dolayı kapitalizmin Marksçı kavramlaştırılması kafi gelmeyecektir. Bu kavramlaştırma, sadece genel 'üretim tarzı' ifadesine dayanmada kapitalizmi endüstriyalizmden ayırma başarısızlığını göstermiyor, ama aynı zamanda -bununla ilişkili bir sorun olarak- Marksçı sınıf kavramıyla da doğrudan sınırlanıyor. Ve eğer bu sınıf kavramından vazgeçmek zorunluluğu varsa, 'kapitalizm'in türedi tanımlaması, en azından bir şekilde yeni bir perspektif içinde görülmek zorundadır. Bununla birlikte, kapitalizm terimini kullanmada Marksçı temel duruşu tanımlayan niteliklerin tümünü terketmek ne gereklidir ne de arzu edilir bir şeydir. Bu ifadedeyi sonradan kullanacağım gibi, kapitalizmin esas özellikleri şöyledir. Kapitalizm şuralarda var olur: (1) Üretimin öncelikle özel girişimin sahipliğinde olan sermayeyi çoğaltan kârın gerçekleştirimi-ne ya da gerçekleştirim araştırısına yöneldiği yerlerde. (2) Bu sürecin emeğin kendisini de içeren malların para mübadelesi standartlarına göre alınıp satıldığı pazar açısından örgütlendiği yerlerde. Özü itibarıyla bu tanım, Marksçı ifadenin temel özelliklerini muhafaza eder, kapitalizmin bir 'üretim tarzı' olmadığını saklı tutar (eğer bu tabir kurtarılabilmiş olsaydı, 'kapitalizm' + 'endüstriyalizm'in tam bir üretim tarzına eşit olduğu söylenebilirdi).[6] 'Kapitalist toplum'un, bazı Marksistlerin söylediği gibi, kapitalizm hegemonik olduğu zaman var olacağı söylenebilir. Bir başka deyişle, bir toplumun ekonomi sisteminin önemli kısmı, yukarıda işaret edilen iki prensip grubuna göre düzenlendiği zaman ancak kapitalist toplum söz konusu olabilir. Kapitalist toplumun varlığı, yüksek bir endüstrileşme düzeyi öngörürse de, bunun tersi pek düşünülmez. Bu yüzden, açık konuşmak gere-

kirse, 'kapitalizm' ve 'kapitalist toplum' arasında çok önemli bir ayrım vardır. Zira, ikincisinin endüstriyalizmi icap ettirmesinden dolayı, kapitalist toplum karşılaştırmalı olarak yeni bir oluşumdur, birincisi ise böyle değildir. Eğer kitabın kalan kısmında bu terimleri üç aşağı beş yukarı birbirinin aynı anlamda kullanıyorsa, bunun sebebi, onlar arasındaki geniş farkları unutmuş olmamdan değil, terminolojik karmaşanın doğmaması hatırınadır.

Yukarıda verilen kapitalizm tanımı, doğal olarak, kapitalist diye adlandırılan her aktüel ekonominin 'tam rekabet' türü bir özellik gösterme zorunluluğunu ima etmez. Bunun yanı sıra, rekabetçi bir pazarın her üretim sektöründe bulunmak zorunda olduğunu veya devletin ekonominin geniş bölümlerini doğrudan işletmeyebileceğini de ima etmez. Dahası, bu tanım, kapitalist ekonomi içinde oligopolinin veya hatta monopolinin (tekeli) bile varlığına ön yargıyla yaklaşmaz. Kapitalist ekonomilerin en 'örgütlü' olanlarında bile, sermaye yatırımı yoluyla özel kâr tahsisatı, üretim faaliyetinin nihaî düzenleyicisi olarak kalır. Fiyatların bir anlamda üreticilerce doğrudan 'yönetimini' kapsayan oligopoli ya da monopoli durumları, fazla rekabetçi olan endüstrilerden daha az rekabetçi olanlara doğru sermaye üzerindeki gelirin 'yeniden bölüşümü'nü icap ettirebilir, ama kapitalist üretim şartlarının doğrudan doğruya üstesinden gelemeyiz.

2. Ondokuzuncu Yüzyıl Avrupa'sında Kapitalizm

Yirminci yüzyılın avantajlı gözlem imkânını kullanarak Marks'ın kapitalizmin geleceği ile ilgili varsayımsal tahminlerini eleştirmiş olan yazarların birçoğu, bunu, biraz meraklı bir tarzda yapmışlardır. Dahrendorf'un 'kapitalist-sonrası' toplumun ortaya çıkışına dair yaptığı tartışma, bu noktada iyi bir örnek teşkil eder. İleri sürülen argümanın şu şekilde ortaya konduğu görülmektedir: Ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin sosyal ve ekonomik yapısını analiz ederken Marks, genelde kapitalist toplumun belli başlı dinamiklerine dair teşhisinde, ve özelde, sınıflar ve sı-

nıf çatışması yorumunda genel anlamda haklıydı. Fakat, ondokuzuncu yüzyıl, yirminci yüzyıl değildir. Marks'ın yaşadığı dönemden bu yana, biz, şimdi onun görüşlerinin fazla ağıdalı olduğunu göstermiş olan büyük sosyo-ekonomik değişimlerin oluşumuna tanık olduk. Bununla birlikte, Marks'ın ondokuzuncu yüzyıl bağlamında durumun ne olduğunu ortaya koymada büyük oranda haklı olmasına karşılık, görüşlerinin modern dünyaya uygulandığında yanıltıcı olmasını (ya da ilgisiz olmasını) öne sürmek, tek başına yeterli değildir. Bizim sosyal gelişmenin akışını her ne belirliyorsa, onun tamamen şarta bağlı olduğuna inanmamızdan anlaşılabileceği gibi, Marks, gözlemlerinin çoğunu tarihinden çıkarttığı Avrupa toplumuna izafe ettiği esas dinamik niteliklerinin bazılarında başlamakla, çok büyük bir derecede, yanlış düşmek zorunda kalmıştır.

Bu sorunların detaylı bir incelemesi, burada ona ayrılan bölümden daha fazla bir hacim talep etse de, Marks'ın ondokuzuncu yüzyıl kapitalizm analizindeki iki büyük başarısızlığını tespit etmek mümkündür. Bu başarısızlıklardan birincisi, kendisinin 'soyut' kapitalist gelişme modelini, zamanının aktüel toplumlarıyla ilişkilendirmeye teşebbüs etme tarzını kapsar. İkincisi ise kendi sınıf teorisinde daha önce tartışılan bazı çatlaklardan kaynaklanır. Şimdi her ne kadar Marks (ama özellikle Engels), dikkatinin bir kısmını Birleşik Devletler'e sarfetmiş olsa da, Marks'ın kapitalizmin geçmiş ve muhtemel gelecek tartışmalarının çoğu, üç Avrupa ülkesi olarak Almanyaya, Fransa ve İngiltere'den alınan malzemelerle açılır. Söylenen sırasıyla bu üç ülkenin felsefi gelenekleri, Marks'ın tarihsel materyalizmini şekillendirdiği birincil entelektüel kaynakları temsil eder: klasik Alman felsefesi, Fransız sosyalist düşüncesi ve İngiliz politik ekonomisi. Fakat, kendi kapitalist gelişme modelini formüle ederken altını çizdiği daha somut gözlemler bakımından, İngiliz modeli üst noktada bir önem arz ediyordu. *Capital*, hemen hemen bütünüyle İngiltere'yle ilişkili dokümantasyona dayanır ve

Marks'ın diğer iki ülkede meydana gelen olayların akışını yorumlama çabası, öncelikle, İngiliz toplumundan türetilen bir gelişme teorisi -en azından 1850'den sonra- bağlamı içinde olmuştur.

Capital'in ilk Almanca baskısının önsözünde, muhtemelen İngiliz gelişmesini kendi ülkesiyle ilişkilendirmeyi reddedecek Alman okuyucusuna referansla yapılan ünlü ifade *De te fabula narratur!* (burada anlatılan, senin hikayendir), kısaca Marks'ın temel duruşunu ifade eder. İngiltere, 'en tipik biçimi' ile kapitalist toplumun gelişen üstünlüğünü örnekler.[7] Bu doğrudur, sadece kuşatma hareketleri vs. üzerine tarihsel gözlemlerin değil, *Capital*'de çalışılan destekleyici ekonomi teorisi temelinin büyük bir bölümünün de vurgulanması gerekir. Bu, herhangi bir anlamda, Marks'm İngiltere ile diğer iki ülke arasındaki sosyal ve ekonomik yapı arasında görülen açık farklardan habersiz olduğunu öne sürmek değildir. Tam aksine, daha önce söylediğim gibi, Marks her zaman öz vatanının çağdaş gelişimiyle doğrudan ilgisini sürdürmüştür. Üç uzun tarihsel yazısı da Fransa'daki olaylara entelektüel ilgisinin derinliğine büyük ölçüde tanıklık eder. Fakat, 1848 sonuçlarının (*denouements*)'unun arkasında entelektüel kariyerinin büyük kısmında kapitalist toplumun devrimsel bir yolla aşılmasının hem teorik anlama hem de pratik başarı bakımından kapitalist üretim tarzının olgunlaşmasına dayanması gerektiği görüşünü benimsemiştir.

Marks'ın çağdaşı olan birçok yazarca da paylaşılmış olan bu görüşün kendi içindeki problemler, ancak hem üç Avrupa ülkesinin geç gelişimi hem de Avrupa dışındaki toplumların modern oluşumdan sonraki tecrübelerinin ışığında bütünüyle anlaşılır hale gelmiştir. Buradaki nokta, İngiltere' nin ne kapitalist ne de endüstriyel evrime "tipik bir model" olmaktan ziyade, bir istisna olduğudur. Daha doğrusu, İngiltere gelişmiş toplumların yükselişi içerisinde tespit edilmeye müsait çeşitli gelişme örnekleri arasından, sadece birini temsil eder.[8] İngiltere'de -hiç kuşku-

suz, belirli tarihî geçmişlerin karmaşık (ve hâlâ tartışmalı) ayrınılı bir grup sonucu olarak- kapitalizm ve endüstriyalizmin demokratik bir burjuva düzeninin genel çerçevesi içinde müştereken yerleşip kaynaşması için, ta ondokuzuncu yüzyılda hazırlık yapılmıştı. Sonuç olarak, endüstrileşme süreci, görece olarak istikrarlı bir 'burjuva toplumu' içinde, girişimsel (entrepreneurial) aktivite çeşitliliği vasıtasıyla 'yönlendirmesiz' bir havada oluştu. Fransa'ya, ondokuzuncu yüzyılda ve o zamandan bu yana 1789 Devrimi mirasıyla hâkim olundu. Marks bunu mükemmelen bilmesine ve gerçekten Fransız hükümet şeklini, burjuva devleti örneklemesinin belirli yolları içinde görmesine rağmen, Fransız toplumunu İngiliz toplumundan ayıran alt yapı[9] kadar üstyapı içinde de devam eden farkları yeterli bir şekilde analiz etmede başarısız olmuştur. Ondokuzuncu yüzyıl boyunca Fransız tarihi, baştan başa, Marks'ın 'bozulan' unsurlar -bir yanda, büyük toprak sahipleri, köylülük, Kilise ve ordu; diğer yanda, büyük ölçekli endüstriyel ve ticarî çıkarlar- diye andıkları arasında süreklileşen çatlamaların belirleyiciliği altındaydı. Endüstrileşme süreci, İngiltere örneğinden sadece daha fazla zayıflamış ve gecikmiş değil, aynı zamanda, yüzyılın öncesinde muzaffer cumhuriyetçilik dönemine kadar, birçok 'modern' burjuvazi düzenine örnek teşkil etmekten çok uzakta olarak, bütünüyle 'burjuvazi toplumu' olamamış bir toplum çerçevesi içinde meydana gelmişti.

Almanya'da, elbette, durum yine farklıydı. Marks'm entelektüel kariyerinin gerçek başlama noktasının, 1840'ların başında, Almanya'nın (siyasî olarak) Fransa'ya ve (ekonomik gelişme bakımından) İngiltere'ye nazaran 'gerikalmışlığına' kadar geriye götürülebileceği söylenebilir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı başladığında Almanya, modern anlamda, bir ulus-devletten çok, zayıf bir şekilde örgütlenmiş prenslikler toplamı olarak duruyordu ve ekonomik gelişme seviyesi düşüktü. Marks, bu durum içinde bir başkalaşmanın, sadece, kısa dönemde bir sosyalist toplumun yaratılması lehine, anbean yükselen burjuvaziyi kontrol

kabiliyetlerini çok çabucak yarışta öne geçirmek suretiyle ve belki de, fazla gürültülü patırtılı olabilecek sosyoekonomik kuvvetlerin doğuşuyla meydana gelebileceğini tahmin etti. Marks, Almanya'nın birleşmesini ve endüstriyel gelişmesinin başlangıç dönemini görmek için yaşadı. Fakat, bunları ölçmek, ya da ölümden sonra Almanya'nın gelişme modelini onun genel düşünceleri çerçevesinde değerlendirmek çok zordur. Almanya'nın siyasi birleşmesi, endüstri ve ticaretin ya da liberal siyasi görüşlerin çok güçlü bir şekilde gelişmiş olduğu 'ilerlemeci' Alman devletlerinin idaresi altında değil, 'yarı-feodal Prusya'nın hâkimiyeti altında başarıldı. Alman ulus-devleti, Weber'in vurguladığı ve hatta kendi düşüncesinin odak noktalarından biri yaptığı gibi, askeri güç tecrübesi eşliğinde ağır ama devamlı olarak ilerledi. Nispeten kısa bir zaman dilimine sıkıştırılan endüstrileşme süreci, büyük ölçüde, geleneksel toprak sahibi olan grupların güçlü bir idareyi muhafaza ettiği devlet tarafından yönetildi.

Fransa ve Almanya'daki bu gelişmeler, eğer İngiliz tecrübesi prototip olarak ele alınırsa -ve özellikle bu, 'feodalizm' ile 'kapitalizm' arasında umumî bir kutupsal karşıtlık şeklinde genelleştirilirse- tam olarak anlaşılamaz. Daha önce vurguladığım gibi, Marks, üçlü feodalizm-kapitalizm-sosyalizm ilerleyişini tasvir ederken, 'geleneksel' ve 'modern' toplum arasındaki karşıtlıktan değil, 'endüstri toplumu' teorisyenlerinin düşüncelerinden yola çıktı. Fakat, 'geleneksel' ve 'modern' toplum arasındaki bu ikili karşıtlık, Marks'ın yazılarında, bizzat kendisinin oluşmasını gözlemlemiş olduğu büyük tarihsel bölünmeyi teşkil eden 'feodalizm' ve 'kapitalizm' arasında genelleşmiş antitez biçiminde vardır. Hiçbir şey, ondokuzuncu yüzyıl düşüncesine bu antitezden daha esasî değildir; ki, versiyonları, gerçekten, zamanın bütün büyük sosyal düşünürlerinin çalışmalarını haber verir. Bir anlamda, 'büyük dönüşüm'ün iki tarafını, 'geleneksel' ve 'modern' olanı ayıran böyle kavramlara itiraz olmayabilir; tabii bir şartla; eğer kullanışlılıkları, vaka çeşitliliğine göre incelenmesi zorunlu

olan genel tiplerden daha fazla bir şey olarak görülmezlerse. Ama, gerçekte, hem Marks hem de zamanın diğer düşünürlerinin çoğu, tipolojilerini çalışmada, ağırlıklı olarak, deneysel tek bir örneğe bel bağlamaya -ve sonra da, (bu tespit, diğerlerine göre Marks için daha az geçerlidir) bunları, sanki belirli tarihsel örneklerin açıklamasına tekdüze uygulanabilirlermiş gibi ele almakla hatalı 'yanlış yere koyulan somutluk' fikrine adanmış bir usul takip etmeye meylettiler.[10]

Belki de Marks'ın ondokuzuncu yüzyıl Avrupa yorumunun kapalı kalmasına neden olan 'feodalizm' ve 'kapitalizm' zıtlığındaki en önemli unsur, 'tarımcı' ya da 'toprak sahibi' elit gruplarıdır. Britanya örneğine hepsinden çok bakarken Marks, bunları, hem kapitalizmin gelişmesiyle dirençsiz bir şekilde bir kenara süpürülen derebey-sonrası aristokrasi biçiminde hem de kapitalist hâkim sınıfın bir kesimini meydana getiren rantiyeciler biçiminde gördü. Bununla birlikte, Britanya'da bile toprak sahibi aristokrat elit, Marks'm öngördüğünden daha uzun bir süre güçlü bir ekonomik ve özellikle de politik pozisyonu elinde tuttu. Fakat, Almanya'da *Junkerler* adı altında bu elit, yirminci yüzyıldaki kaynamaya kadar kesin rollerine devam ettiler: Ve bunun nasıl meydana geldiğinin incelenmesi, bu ülkenin sosyal ve siyasi gelişmesini anlamada esastır. Yüzyılın başından sonra Almanya, 'kapitalist toplum' ismini, kesin olarak, korkusuzca beyan edebilirdi; ama geç ondokuzuncu yüzyıldan bu yana sosyal ve ekonomik yapısı ve tarihi, önemli açılardan, diğer Avrupa ülkelerine nazaran Japonya'yla daha yakın paralellikler gösterir. Bu noktada madalyonun öbür yüzü, Marks'ın 'bozulmuş sınıf' olan köylüleri nispeten önemsememesidir. Yirminci yüzyıl sosyalist devrimlerinin öncesinde bile köylüler, gelişmiş toplumların aldığı biçimleri şekillendirmede önemli bir rol oynamışlardır -ve yine, Britanya'da esir ve bağımsız köylüler, istisna olmaktan çok bir kural olduklarını kanıtlamışlardır.[11]

Daha genel bir anlamda, spesifik olarak politik etkenler, ge-

leşmiş toplumların çağa uygun gelişmelerinde, Marks'ın düşüncesinden çok daha önemli bir rol oynamıştır. [12] Yirminci yüzyıl başlarında kapitalist toplumlarda 'geleneksel' unsurların devamlı üstünlüğü, milliyetçiliğin yükselişine yakından bağlanır. Çoklukla doğru olarak işaret edilmiştir ki, Marks, modern tarih sürecini etkilemede, milliyetçiliğin olası rolüne ya çok az ya da hiç pay vermedi. Fakat bu, konunun çeşitli yönlerinden sadece biridir. Sınıf çatışmasını, siyasî 'vatandaşlık' kazanmak için bir mücadelenin tezahürüne indirgeyen aşırı görüşleri, işçi sınıfının (ve onun başarısının) tam siyasî birleşmesini güvence altına alma teşebbüsünün, kapitalist toplumların gelişmesinde temel öneme haiz olduğu önermesinde büyük oranda geçerlilik olduğunu görmek için benimsemek şart değildir. Bir anlamda Marks, milliyetçiliği ve sosyalizmi çatışan ve bütünüyle ayrı özler olarak görmekte, açık bir şekilde, haklıydı. Ama, açıklayıcı anlamda, ondokuzuncu yüzyıl sonlarına hükmeden kitlesel hareketler olarak, bunların gelişmesini ayrıntılarıyla açıklamada, bu ikisinin birbirini ördükleri ve belli ölçüde de benzer kaynaktan beslendikleri yeterince açıktır.

Bu yüzyılın erken yıllarında Britanya, Fransa ve Almanya gelişmesine dair herhangi bir izahat, güçlü bir işçi hareketinin bu toplumların hepsinde çiçek açmış olmasına karşın; son iki ülkedeki işçi hareketinde, birinci ülkeye zıt olarak, güçlü bir devrimci sınıf bilinci unsuru bulunduğu gerçeğine atıf yapmak zorunludur. Bunun tam zıddı, eğer *De te fabula narratur!* uyarısına uyulsaydı beklenebilirdi. Bununla birlikte bu uçurum, yukarıda açılan arkaplanın karşısına konursa anlaşılabilir. Fransa'da ve Almanya'da devrimci işçi hareketinin karşısındaki kuvvet, saldırgan bir 'milliyetçi muhafazakârhk'tı. Yerleşmiş bir liberal burjuvazi düzeni yaratılması, iki cephede gözdağı verildiğinden uzamış bir süreçti. Britanya'da (Birleşik Devletler'de farklı bir bağlamda olduğu gibi), çok spesifik bir sosyal yapıyla gelişmeye başlamış endüstriyalizmin tam olarak nüfuz etmesi, çeşitli sınıf-

lar arasında nispeten sabit bir uyuma izin verdi. Ne devrimci sosyalizm ne de militan muhafazakârlık, diğer iki Avrupa ülkesindeki gibi kuvvetler oldu.

Fakat bu olgular, bu terimlerle sadece kısmen yorumlanabilir. Bu noktada, Marks'm ondokuzuncu yüzyıl kapitalizmini ele alış tarzını tehlikeye atan ikinci etken türüne geçmek yararlıdır. Marks'ın yazılarının projelendirilmiş kapitalist gelişme süreciyle ilgili birtakım 'anahtar' tahminler -gerçekleşme noktasında başarsızlığa uğrayan tahminler- içerdiği, Marks eleştirileri içerisinde çok tanıdık bir temadır. Şimdi, hiç şüphe yok ki, en azından kariyerinin önemli bölümünde Marks, -zamanından önce meydana geleceğine dair belki ortamın karakterinden kaynaklanan beklentileri, sonradan Avrupa ülkelerinde olayların somut akışına göre değişikliğe uğramış olsa bile- kendi zamanına göre çok yakın bir gelecekte olacak kapitalizmin ölümünü bekledi. Ama, eşit oranda açıktır ki, kapitalizmin geleceğine dair 'tahminler' olarak alınmış görüşlerin çoğu, Marks tarafından, aslında, kapitalist gelişmenin istidadında var olan özellikler, şarta bağlı olaylardan etkilenen kapitalist gelişmenin gerçekleşmesi olarak ortaya konur. Kapitalizmin bu kuramsal niteliklerinin geçerliliğini analiz etmek için, Marks'tan bu yana kapitalist toplumların gerçek gelişmesindeki sapmaları göstermek yeterli değildir. Ayrıca, bu sapmaların, Marks'ın bir 'üretim tarzı' olarak kapitalizmde içkin olarak gördüğü özelliklere göre teorik önemi bakımından bir değerlendirmesinin yapılması zorunludur. Marks tarafından tespit edilen kapitalizmin içeriğinde var olan niteliklerden üçü, aynı bir öneme sahiptir: (1) kapitalist ekonominin inkişaf eden olgunluğunun, ücretli-emeğe düşen ekonomik kazançlar ile sermaye tarafından alınan kazançlar arasında genişleyen nispi uçurumu artırdığı tezi; (2) kapitalizmin, zaman içinde karakteristik olarak daha da felaketimsi olan 'aşırı üretim'in kendinde içkin krizlerine maruz kalacağı tezi; ve (3) kapitalizmin devam etmekte olan işlevinin, sermayelerin yoğunlaşması ve merkezileşmesi

süreçlerini pekiştirmesinden (böylelikle de -Marks bizzat bu terimi kullanmasa da- 'tekeli kapitalizmi'ne doğru yönelmesinden) dolayı, 'kendi öncüllerinin altını oyduğu' anlayışı.

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından bu yana, Marks'ın 'ücretli-emek' olarak sınıflandırdığı meslekî yapının o büyük dilim çoğunluğunun reel geliri, kapitalist toplumların tümünde büyük oranlarda artmıştır. Eğer 'emiserasyon tezi' kapitalizmin geleceğini ilgilendiren belirli bir 'tahmin' olarak görülürse, çok büyük öneme sahip bu gerçek, en azından Marksçı temel duruşa göre, anlamını kısmen kaybeder; eğer Marks'ın ekonomi teorisine göre kabul edilirse, can alıcı nokta, ücretli emeğin tomurcuklanan kapitalizmin verimli zenginliğinden nispi payını artırmadaki kronik yetersizliğidir. Fakat, bu artan zenginliğin söz konusu teoriyle uyumsuz olması, şüpheyi pek açık değildir. Marks'ın görüşünün altında yatan temel önerme şudur ki, kapitalist ekonomi sistemine ait zorunluluklardan dolayı ücretli-emeğe gelen gelir, uzun dönemde, geçinme seviyesinin çok fazla üstüne çıkmaz. Ne var ki; böyle bir yükseliş olmuştur ve bu yükseliş, ne Marks'ın tasdik ettiği küçük kurtuluş-şartı, yani 'geçinme' denen şeyin değişken kültürel tanımlardan etkilenebilmesi bakımından ne de emperyalizmin modern Marksist teorileri bakımından açıklanabilir.[13] Bununla birlikte, ekonomistler tarafından sıklıkla işaret edildiği gibi, Marks'ın çıkarmak istediği sonucu feda etme pahasına, ekonomi teorisinin ilgili bazı prensiplerini kurtarmak, ve böylelikle, teoriyi, ücretli emekçinin reel gelirindeki yükseliş durumuyla uzlaştırmak mümkündür. "Sermayenin kâr oranında azalma eğilimi vardır" ifadesi (yine, somut bir 'tahmin' olarak görülemez), kapitalizmin Marksçı ekonomi teorisinin temel temalarından biridir. Dolayısıyla, "artı değer oranı sabit kalır" ifadesinden anlaşılacağı gibi, yükselen emek-verimliliği, reel ücretlerde bir artışa neden olmak zorundadır.[14]

Bu teorik yorumun geçerliliği ne olursa olsun, meselenin bugünkü gerçekleri, doğrusu açık görünmektedir. Her ne kadar,

kapitalist ekonominin içkin karakterinin, ücretli-emek ile sermayenin aldığı kazançlar arasında büyüyen bir sapma meydana getirdiği varsayımı yanlış idiyse de, birçok Marks eleştirisinin onayladığı hakikatten çok da uzak değildi. Kapitalist toplumların tümünde yerleştirilmeye çalışılmış olan zenginliğin ve gelirin adaletli dağıtımını amaçlayan çeşitli vergi planları biçimlerine rağmen, bu toplumların çoğu için, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında mevcut olan nispi farklarda sadece marjinal değişmeler meydana gelmiştir. Kapitalizme ait gözüken şey, büyük sınıflara - bunun içine sadece mülklüler ile mülksüzler arasındaki farkı değil, ayrıca maaş geliri bakımından orta-sınıf ile işçi-sınıfı arasındaki farkı da dahil edebiliriz- gelen ekonomik kazançlar arasında mevcut olan sabit eşitsizliktir. [15]

Orta-sınıf ile işçi-sınıfının reel geliri, son yüz yılda kesinlikle çok önemli ölçüde artmıştır; ama görece farkları önemli ölçüde etkilemekten çok bu süreç, basit bir şekilde herkesin kendi departmanı içinde yukarıya çıkışına tanık olmuştur. Özellikle önemli olan nokta, mülkiyetin dağılımında kendini açıkça belli eden sabitliktir: Artan mülkiyet sahipliğinin yayılmasıyla ayırt edilen bir 'halklar kapitalizmi' serüveni adına yapılmış olan iddialara rağmen, son yıllarda açıklığa kavuşmuştur ki, -bu çekişmenin en çok ilerletildiği Birleşik Devletler'de bile- gerçek, daha ziyade, nüfusun küçük bir azınlığının ellerinde mülkiyet sahipliğinin daha önce var olan yoğunluğunun belirgin çabuk iyileşme kabiliyetidir (her ne kadar bu anlamda yoğunlaşma derecesi, Birleşik Devletler'de, Avrupa ülkelerinde tipik olarak gözlemlenen-den hiçbir zaman daha yüksek olmamış olsa da). Eğer kapitalist toplumlar, ondokuzuncu yüzyıldan beri 'üst seviyeleri'ni değiştirmişlerse, model, öncelikle anonim şirketlerin büyümesinin bir sonucu olarak, mülkiyet sahipliğinin ekonomik kontrol için azalan çıkıntısı bakımından -mülkiyetin bu şekilde değişen dağılımı bakımından çok- yapılmak zorundadır.

Buradaki temel bazı temaların özetlenmesinden daha fazlası-

na ihtiyacın olmadığı Marksçı kapitalist krizler teorisi hakkında çok şey yazıldı çizildi. Uzun yıllar, kapitalizmin bir final babında afetsel kriz içinde çökeceğine dair yaygın bir Marksist beklenti vardı, ve 1930'a kadar bu beklenti, inanılmaz bir önerme de değildi. Bununla birlikte, Marks'ın kendi yazılarında böyle bir olay, spesifik olarak önceden görülmemiştir; ve hakikaten krize gerçekte neden olan etkenler, bir şekilde örtük kalmıştır. Marks, krizlerin doğasının kapsayıcı bir izahı sayılabilecek herhangi bir şey yazmadı, ve ihtimâl ki, krizlerin, basit bir formüle indirgenemeyecek birbirine bağlı bir dizi etkenlerin nihaî sonucunu temsil ettiklerini düşündü. Fakat onun, "kapitalist ekonomiyi, genel eğilim olarak, tekrar vuku bulan krizlerin nesnesi olma durumuna sokan" diye teşhis ettiği krizin, altını dolduran şartlar yeterince açıktır; ve açık konuşmak gerekirse, bu, (modern ekonomi analizi ışığında aşırı basitleştirilmişse de) doğru olarak kabul edilebilir.

Kapitalizm, "sınıf-öncesi toplumu"ndan şu gerçeğe binaen ayrılır: Kapitalizm, üretimin yerel ve bilinen ihtiyaçlara hasredildiği sınıf-öncesi toplum biçimindeki sosyal düzen tipinde hüküm süren 'üretim' ve 'tüketim' arasındaki mevcut bağı keser. Para ekonomisinin gelişmesi yoluyla kapitalist sistemde değiş-tokuş işleri, pazarın kişisel olmayan kuvvetleri tarafından idare edilir. Dolayısıyla, kapitalizm içinde içkin bir 'anarşi' vardır, çünkü üretimin tüketime ayarlanabileceği kesin muhatâbiyetler yoktur. Sermaye üzerinden kâr takibi, üretim ile tüketim arasındaki bazı ölçülerin muhafaza edildiği temel tarzdır; bir kriz, esasen, yatırıma dönük yeterli seviyede üretim başarılamadığında, ve mecburî işsizlik ve kâr oranında yeni bir düşüş nedeniyle tüketicinin alım gücünün düşmesi kısır döngüsünü yaratan büyük hacimli bir 'aşırı-üretim' meydana geldiğinde ortaya çıkar. Marks'ın işaret ettiği bu süreçlerin meydana gelmesi, son tahlilde, denge şartlarını tekrar, ama üretimde yeni bir yükselmenin meydana gelebileceği daha düşük bir verim kapasitesinde yara-

tır.[16]

Marks, kapitalist üretim 'anarşisi'ne kısmen karşı koyma hizmeti görebilecek bir seri unsurların kaynağını, sadece savını nispeten az bir genişletmeyle bizzat analiz etti: Bu, -kapitalizmin yukarıda anılan eğilimsel özelliklerin üçüncüsüdür- yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi. Tekel ortamına yakın bir durumun bir üretim sektöründe var olmasına kadar ekonomik örgütler, fiyatları ve dolayısıyla da kârları doğrudan doğruya düzenleyebilirler, ve sadece alternatif üretimler dışta bırakılabilirse, tüketicilerin ihtiyaçlarını düzenleyebilirler ve pazarın merkezileşmesi, sınırlı sayıda finans ve kredi acentalarının hâkimiyetinde görünen pazar işlemlerinin önemli bir derecede düzenlenmesini getirebilir. Marks'ın algılayamadığı nokta, -kuşkusuz, büyük ölçüde onun genel devlet analizindeki yetersizliklerden dolayı- kapitalizmin gelişen olgunluğunun, ekonomi hayatında devlet müdahalesinin artmasını kışkırtmakla, kısmen 'kendi öncüllerinin altını oyan' farklı bir biçim üretebileceğiydi. Keynes'in ekonomi yazılarının ihtişamı, yeniden örgütlenen kapitalist ekonomi için, 'Keynesçi devrim'in yeni bir dizi ölçü olarak kapitalist toplumlarda zaten vaki olmuş değişimlerin çok çok bir ifadesi olduğu gerçeğinin ihmaline yol açmıştır. Tarihsel olarak, işaret ettiğim gibi, bazı kapitalist toplumlarda devlet, ekonomik gelişmenin büyümesinde önemli bir rol oynamıştır, ve dolayısıyla, daha başından itibaren ekonomik hayatla derinden ilgili olmuştur. Fakat, tartışılabilir olan şu ki, mecra dışına çıkmak ya da krizlerin meydana gelmesi, yoğunlaşma ve merkezileşmeyi kışkırttığı gibi, aynı şekilde, ekonomi çalışmalarında devlet müdahalesini teşvikte de etkili olur. Çünkü, 'kısıtlayıcı bağlardan kurtulmuş' kapitalizm operasyonu, her şeyden önce, ekonominin bazı sektörlerinde kat'i 'güçsüzlük' yaratmaya eğilim gösterir: Ve bunlar, çoklukla, devletin içinde olduğu sektörlerdir. Dahası, gerçek krizlerin büyüyen bir ölçekte meydana gelmesi, eğer doğrudan kontrol devlet tarafından ekonomik örgütlenmenin bazı anahtar yönlerinde koruna-

mazsa, kapitalizmin kendisine ait bir istikrarsızlığı açığa çıkarır. Muhakkak ki, bu, kapitalist üretimin kendi mekanığı içinde yaratılan bir zorunluluk değildir; yani, sistemin 'patolojisini' rektifiye etmek ya da teskin etmek için yapılması gerekenlerin hükümet temsiliyetleri tarafında büyük ölçüde bilinçli bir kabulünü ima eder. Fakat bu, en nihayetinde, krizlerin 'iyileşmesi' bağlamında olan yoğunlaşma ve merkezileşmenin şekillenmesinde, yeniden ekonomik örgütlenme süreçleri içinde olanlardan kalite bakımından farklı değildir. Keynesçi tip devlet müdahalesi, elbette, krizlere dönük eğilimi yok etmez; ama bu, bu eğilimin nispeten küçük iktisadî yükselme ya da durgunluk dalgalanmalarına döndürülebileceği anlamına da gelmez.

Sonraki gelişmelerin ışığında, hatta Marks'ın en sıkı eleştirileri bile, Marks'ın yoğunlaşma ve merkezileşmeyi kapitalist üretim olgunluğunun temel eğilimleri olarak teşhis etmekte haklı olduğunu çöktürmez. Sorgulanabilecek olan ve sorgulanması gereken şey, Marks'ın, kapitalizmin sosyalizm tarafından tahminî aşılmasıyla ilişkili olarak, buradan türettiği çıkarımlardır. Marks, bu süreçler içinde, bir sosyalist ekonomi unsurları üretmeye doğru hâlihazırda önemli ölçüde yol katetmiş olan bir sistemi teslim alabilecek 'devrimci işçi sınıfı' hareketinin yükselmesiyle bütünleşmeye doğru bir rota takip eden henüz başlamakta olan 'pazar sosyalizasyonu'nu gördü. Fakat, bu iki dizi değişim, -sonraki bölümlerde daha geniş olarak dökümü yapılacak nedenlerden dolayı- eğer içten içe birbirleriyle bağlantılı değillerse, o hâlde, sonuçta çıkacak olan resim çok farklı olacaktır. Marks'ın, kinayeli bir şekilde, "ortaklık teşviki, hisse senedi basımı ve borsa spekülasyonları aracılığıyla dolandırma ve dalavereden mürekkep bir sistem bütünü" cıye atıfta bulunduğu şey, 'klasik kapitalizm' ile sosyalizm arasında geçici bir evre değil, gelişmiş kapitalist ekonominin karakteristik biçimidir.

3. Kapitalizm ve Sosyalizmin Kökleri

Ben, daha önce, (Marks'ın yazılarında) her ne kadar kendi düşüncesi içinde zorunlu bir şekilde birbirine yakından bağlı olsa da, analitik bakımdan ayrışması mümkün olan kapitalizmin devrimsel aşılmasına ilişkin iki tip durumu birbirinden ayırmıştım. Bunlardan birisi, en gelişmiş kapitalist toplumlar içinde bir devrimci işçi sınıfının ortaya çıkmasına bakar. Diğer ise, 'gerikalmış' bir düzen ile 'gelişmiş' bir düzen arasındaki temasın, bu temaslarla oyuna sokulabilecek hızlı ekonomik değişimler sonucunda kendini gösteren yıkıcı etkilerine bakar. Bununla birlikte, her ikisi de (Marks'ın kastettiği anlamda) hayli gelişmiş bir 'kapitalist üretim tarzı'nın varlığını baştan kabul eder. Zira, ancak böylesi bir üretim tarzı, eğer bizzat gelişmiş toplumlarda devrimci bir değişim sürecini hızlandırma hizmeti görürse, sosyalist bir devrime yol açar. Bunun niteliğini sonradan anlamanın avantajıyla biz şimdi görebiliyoruz ki, 'Marksçı iki devrim görüşü'nün her ikisi de, tatminkâr değildir. Her iki görüş de, bir taraftan, devrimsel bilinç ile eylem arasında; diğer taraftan da devrimsel bilinç ile kapitalist gelişmenin olgunlaşması arasında sıkı bir bağ olduğunu kabul eder. Meselenin içyüzü ise meydana gelmiş olan devrimsel süreç türünün, sadece Marks'ın yaygın bir olgu olarak tasvir ettiğinden önemli derecede farklı değil, ama aynı zamanda kapitalist-endüstriyel gelişmenin geç dönem aşamalarından çok, erken dönem aşamalarıyla benzeşik olduğudur. Burası, genel devrimsel değişim teorisinin, eğer böyle bir teori muhtemelen mümkün değilse, taslağına kalkışma yeri değildir. Bununla birlikte, burasıyla ilgili üç gözlem söz konusu: (1) (El) işçi sınıfı, endüstrileşme sürecinin başlangıç evresinde yüksek derecede bir devrimsel bilinci, büyük bir ölçüde başarmıştır. (2) Fakat, bu sınıf bilinci biçiminin doğası, endüstrileşmenin olduğu geniş sosyoekonomik çerçevenin boyutlarına, çok önemli bir anlamda, bağımlıydı. (3) Yüzyılın başından bu yana meydana gelmiş olan 'başarılı' devrimsel değişim türleri içerisinde köylülük, tipik bir

şekilde, -'yozlaşan bir sınıf' olarak değil- devrimci eyleme ivme kazandıran pozitif bir kaynak olarak önemli, hatta merkezî bir rol oynamıştır.

Endüstrileşmenin başlangıç aşamalarında, işçi sınıfı cephesinde bir devrimci sınıf bilincini kışkırtmaya yönelik etkenlerin -soyut bağlamda- belirginleştirilmesi hiç de zor değildir. Endüstri üretiminin gelişmesi, sınıf-öncesi düzende 'basit pazar toplumu' oluşumunda tipik olan ticarileşmeyle ilgili olanlardan, normal olarak daha fazla ifade edilen çatışkının ortaya çıkışıyla ilgilidir. Endüstri üretiminin karakteristiği olan parateknik ilişkiler, sadece, hem köy tarımcılığı hem de el-emeği ürünü olan imalâttan çarpıcı bir şekilde farklı değil; aynı zamanda, endüstrinin 'şaha kalkma' "take-off" aşamasında ikincisinden birincisine transfer de, normal olarak, dikkat çekici bir çabuklukla meydana gelir. Bunun ötesinde bu transfer, emeğin sıkı sıkıya bağlı olduğu kırsal topluluktan daha dağınık kent çevresine toptan sökülüp götürülmesiyle ilgilidir. Tamamen materyal terimlerle söylersek, Endüstri Devrimi'nden önce (İngiltere'de) yaşama standartının, marjinal olarak, devrimden sonrasına göre daha yüksek ya da daha düşük olması üzerine yapılan bilimsel tartışmalar, söz konusu değişimlerin çok derin bir yıpranma tecrübesi -ve olası 'alternatif düzenler'in tanınması- için potansiyel yarattığı gerçeğini etkilemez. Tarımsal parateknik ilişkiler ile endüstri üretiminin karakteristiği olan ilişkiler arasında mevcut karşıtlığın doğasını hatırlarsak, yeni biçimlenen işçi sınıfının sosyalist fikirlere niçin cazip geldiği daha doğru bir şekilde anlaşılabilir. İşçinin kendi üretim araçları üzerinde kesin derecede bir kontrolü muhafaza ettiği bir üretim sisteminden çekilen emek gücü, işçinin -görünür bir temas içinde olduğu büyük bir kitleyle birlikte- 'muayyen' bir fabrika ve makine disiplininin nesnesi olduğu bir ortama doğru hareket eder ya da bu ortama itilir. [17]Ancak, bu sınıf bilincinin spesifik doğası, ne kadar tamamlanmamış olarak kaldığı ya da bir işçi hareketi içine ve bizzat işçi hareketi rolüne kanalize oldu-

ğu konuları, söz konusu toplumun genel karakterine, daha önce işaret edilen iki etken grubu olan 'endüstri-öncesi yapının karakteri' ve 'endüstrileşme süreci eğrisi'ne son derece bağımlıdır.

Sosyalizmin yerleşmesine yol açmış olan devrimsel değişim biçimleri muhtelifdir, hepsini burada analiz etmeye girişmeyeceğim. Hiç kuşkusuz, bu değişim biçimleri salt sosyoekonomik önkabullerle anlaşılamaz; burada politik etkenler de -ve özellikle savaş etkisi- son derece önemli bir rol oynamıştır.[18] Ancak, sosyalist sistemlerin ete kemiğe büründüğü toplumların karakteri ile kapitalist olarak hayatiniyetini devam ettirmiş olan toplumların karakteri arasında açık ve çarpıcı farklar vardır. Bir kere, kapitalist toplum öncelikle ondokuzuncu yüzyılın (ve daha öncesi-nin) çocuğudur; sosyalizm ise yirminci yüzyılda günyüzü görmüş bir siyasî sistemdir. Çağdaş kapitalist toplumların önemli bir kısmı, belki sonlarına doğru olsa bile ondokuzuncu yüzyılda, endüstriyel 'hızlı kalkınma' tecrübesi geçirmişlerdir. Öbür taraftan, sosyalizm ise çok daha yakın bir zamanda gelişmiş bir örnektir: Eski Sovyetler Birliği'ne atfedilen 'tek ülkede sosyalizm' tabiri, aşağı yukarı 30 yıl öncesine kadar hakikate çok uygun bir anlama sahipti, ve hatta, Ekim Devriminin bile yarım yüzyıl boyunca hemen hemen hiç esamesi okunmadı. Bazı kısmî istisnalar (Alman Demokratik Cumhuriyeti ve Çekoslovakya) ile birlikte, sosyalizm, sadece, çok kaba bir ekonomik gelişme seviyesine ulaşmış ve köylülerin nüfusun büyük bölümünü oluşturduğu toplumlarda vücuda gelmiştir. Sınıf bilincine sahip bir işçi sınıfı, devrimci değişim hedefi yolunda, sadece bu perde arkasındayken Rusya'da öncü bir rol oynamış olabilir. Gelişmiş sosyalist toplumların niteliği, kapitalist toplumların niteliği kadar değişkendir, ve herkes onları en az kapitalist toplumlara gösterilen itina kadar -açık söylemek gerekirse- basit bir kategorizasyona tâbi tutmaktan kaçınmalıdır. Bu noktada zorunlu çıkarım şudur: Sosyalizmin endüstrileşme süreci, ondokuzuncu yüzyıl kapitalizm niteliğine -bizzat kapitalist toplumların önceki tecrübesinin yol

göstericiliğinin kullanılmasıyla birlikte yüksek gelişmiş teknolojinin varlığının hediye edildiği modern çağa özellikle uygun olan bir çerçeveye- ya da daha doğrusu kapitalizm niteliklerine meydan okuması için esas itibarıyla alternatif bir çerçeve olarak hizmet görmüştür.[19] Sosyalist toplumun niteliğini incelemek için tasviri daha da genişletmek amacıyla kitabın sonraki bölümünde yeterince ayrıntılı bir şekilde Polonya ve Yugoslavya'ya atıf yaparken 'ileri toplum' tabirini, şu an kullanımda olan referans çerçevesinin ötesinde serimleyeceğim. Fakat, sanıyorum ki bu ülkeler için ortaya koymayı düşündüğüm fikirlerin yeterli bir şekilde dökümünü yapabilmek için de bakmak gerekir. Yine de dikkatimi, öncelikle, bu toplumların endüstrileşmiş kesimleri üzerine yoğunlaştıracığım, ve bu toplumların tarımsal kesimlerini fazla detaylı olarak çalışmayacağım -sonucu şüpheli, ama bu örnekte, inancım odur ki, savunulabilir bir prosedür bu.

'Sosyalizm', sosyalist bir devrimi tecrübe etmiş olan toplumların, endüstriyel gelişme seviyelerine bakılmaksızın, geniş yelpazesine uygulamak için kullanılabilir. İfadeyi burada ortaya koyduğum gibi, 'sosyalizm', üretim araçlarının devletin ellerinde biçimsel olarak sosyalleştiği bir ekonomik düzene işaret eder. Bu tanım, devletin ekonomik hayatın idarî kontrolünü üstüne almasını ima eder. Bunun sonucu olarak, üretimi düzenleyen en son ölçüt, siyasî kararlar tarafından belirlenir. Böyle bir ortam, elbette, belli kesimlerdeki üretim araçlarında süregiden özel mülkiyetin varlığını dışarıda bırakmadığı gibi, 'pazar mekanizmaları'nın terkinde de (eğer bu tamamen kabul edilemez değilse) icap ettirmez. Ben, bundan sonra, sosyalist toplumun doğasını bazı detaylarıyla birlikte ele alacağım; ama bu oynak yerde, tartışmanın, yirminci yüzyılın başlamasından bu yana kapitalist toplumun sınıf yapısında meydana gelmiş olan değişimlerin anlamını mütalâa etmeye doğru kayması gerekir

9. KURUMSAL GÜÇ VASITASI VE KONTROL VASITALARI

1. Toplum Hâlâ Kapitalist Mi?

Bu konu hakkında yazılanların çoğalmasına rağmen biz, on-dokuzuncu yüzyıldan beri kapitalist toplumlarda kurumsal güç vasıtasında, doğru olduğu kabul edilen değişimlere ilişkin iki temel temayı ayırabiliriz -her ikisi de, kapitalizmin son 70 yıl boyunca esaslı bir şekilde değiştiği, bu nedenle de artık 'kapitalist-sonrası' bir toplumda yaşadığımız ifadesiyle yakından bağlantılıdır. 'Vatandaşlık hakları'nın gelişmesine işaret eden bir tema, böylesi hakların gerçekten yetişkin nüfusun tümüne uygulanmasının, kapitalist devletin doğasını dönüştüreceğini kesin bir şekilde belirtir. Diğer tema ise, daha çok ekonomik alana bakar; çünkü sınırlı sayıdaki megaşirketlerle artan endüstri hâkimiyetinin, 'kapitalist toplum'un niteliği olan ekonomi ve devlet şeklinin temel çizgilerini radikal bir şekilde değiştirmiş olduğu kabul edilir. Bu son görüş, 'yönetimsel devrim' ifadesine -eğer bu terim bizzat Burnham yorumlarından ziyade, 'kapitalizmin yok olması'na dair daha az genel olan yorumları da içerecek şekilde anlaşılırsa- sıkı sıkıya bağlıdır. Bununla birlikte, bu bölümde 'mülkiyetsiz yöneticilerin yükselişi' problemini, kurumsal güç vasıtasından çok, öncelikle bir kontrol vasıtası sorunu olarak uğraşılması gereken bir problem olarak ortaya koyuyorum.

T. H. Marshall, vatandaşlığın gelişmesini üç boyutta incelemiştir: sivil, politik ve sosyo-ekonomik. Sivil boyut, (konuşma hakkı vs. gibi) 'bireysel özgürlük için şart olan haklar' ile kanun önünde eşitliği; politik boyut, siyasî örgütlenme ile oy kullanma haklarını; sosyo-ekonomik boyut ise, ekonomik refah ile sosyal

güvenlik haklarını kapsar. Marshall, öncelikle birinci kategori içinde bulunan vatandaşlık haklarının erken dönemde ortaya çıkmasının, kapitalizmin sınıf yapısını pekiştirmeye yardım etmekle tam bir kapitalist toplum oluşumunu kısmen biçimlediğini kabul eder. Ne var ki, yirminci yüzyılda bu ilişki tersine dönmüş ve “vatandaşlık ve kapitalist sınıf sistemi savaş durumuna geçmiştir”. [1] Bu argüman, önemli bir ağırlığa sahiptir; ve kuşkusuz, ‘sivil’ vatandaşlıkta somutlaşan hakların niteliği ile diğer iki tipin nitelikleri arasında temelli bir fark vardır. Genellikle, sivil hakların çoğalması -Marks’ın vurguladığı gibi- sınıf-öncesi toplumun kapitalizm tarafından aşılmasının zorunlu parçasıdır. Kanun önünde resmî eşitlik ve sözleşme özgürlüğü, kapitalist pazarın sınıf asimetrisini, fiilî olarak, kabul eden evrensel ilkelerdir. Başka vatandaşlık hakları türlerinin evrensel olarak yayılmasını başarmak için sarfedilen çabalar, tipik olarak, zaman içinde dikkat çekici ölçüde sonradan gelmiştir, ve başarılı olan yürütme çalışmalarının sonuçları, çok farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Bundan önce işaret edildiği gibi; işçi hareketlerinin yükselişi, harfi harfine, kapitalist devlet içinde anonim şirketleşmeyi güvence altına alma çabası bakımından anlaşılacak zorundadır. Başarılı bir şekilde (ama, farklı toplumlarda çok farklı zamanlarda meydana gelmiş olan) evrensel oy kullanma hakkının kazanılması, [2] öbür taraftan, sosyal demokrat partilerin ortaya çıkmasının ve kitleler için refah haklarının çoğalmasının bir şartı idi.

Ancak bu gerçekler, vatandaşlık hakları gelişiminin kapitalist toplumda kurumsal güç vasıtasının temel doğasını etkili bir şekilde değiştirmiş olduğunu kabul etmeden de teslim edilebilir. Hakikaten, önemli bazı açılardan, en az birincisi kadar, ikinci ve de üçüncü tip vatandaşlık haklarının; kapitalist toplumda sınıf farklarını, aleyhine işlemek bir tarafa, istikrara kavuşturma hizmeti gördüğünü savunuyorum. Bununla beraber, çokça işaret edilmiş olduğu gibi Bismarck, işçi sınıfı döneminde kutuplaşmayı azaltmak, ve daha spesifik olarak, devrimci Sosyal Demokrat

partinin cazibesini kırmak için modern refah devletini etkin bir şekilde başlattı. Bu görüş, vatandaşlık tezi taraftarlarının kendilerine özgü mantık yürütmeleri sayesinde; yani Bendix'in, işçi sınıfının, kapitalist üretimin genel şartlarıyla kutuplaşmasının önünü kesen ("tüm yetişkin bireylerin ulusal bir hükümet altında eşit haklara sahip olması"na göre) 'plebisitçi düşünce' ile (sayesinde bireylerin başkalarıyla farklı yakın ilişkilerinin verili olarak alındığı ve bazı grup temsili biçimlerinin kabul edildiği[3]) 'fonksiyonel düşünce' diye adlandırdığı ikiz öncelik hakkının kabul edilmesiyle genelleştirilebilir. Eğer (Dahrendorf ve başkalarının güçlü bir şekilde savunduğu) bir yanda siyasî işçi sınıfı partilerinin oluşumunun, diğer yanda ticarî sendikaların ve hukuken tanınmış toplu pazarlık türlerinin yerleşmesinin sınıf çatışması bombasının 'fitilinin çekilmesine' yol açacağı düşüncesinde (göreceğimiz gibi elde patlayacak bir tez) bir hakikât payı varsa; o zaman bu, 'kapitalizm-sonrası' tarafından alaşağı edilmesinden çok kapitalist devletin, temel kurumsal biçimini -siyasî ve ekonomik alanların 'ayrılığı'nı- pekiştirici bir unsur olarak görülebilir. Dahası; üçüncü tür -refah ve sosyal güvenlik koşulları- vatandaşlık haklarının yerine getirilmesinden gelen pratik sonuçların, normalde kabul edilenden biraz farklı olduğunu belirtmek için bazı savlar öne sürülebilir. İlk olarak; refah hazırlıklarının yayılmasının net sonucunun, işçi veriminin maksimum olmasına yardım etmek suretiyle, hâkim sınıfın çıkarlarına hizmet ettiğine işaret edilebilir. İkinci olarak; son zamanlarda çeşitli yazarların iddia ettiği gibi, refah hizmetlerinin sağlanması, görüldüğü üzere, işçi sınıfı dışında bulunanlar için büyük bir maliyet oluşturmayabilir. Demem o ki, maliyetler, öncelikle büyük oranda bizzat işçi sınıfı üyelerince oluşturulan bir 'yaşam boyu tekrar-bölüşüm' süreciyle karşılanır.[4] Dolayısıyla, her ne kadar vatandaşlık haklarının çoğalmasının, ondokuzuncu yüzyıldan beri kapitalist toplumlarda kuşkusuz önemli değişimlere neden olduğunun doğruluğu kabul edilebilirse de, bu değişimlerin kapitalist

gelişmenin çöküşüne çalışmaktan daha çok, onun 'tamamlanması' ya da 'pekiştirilmesi'nin temsil ettiği sonucuna ulaşmak mantıklı görünmektedir.

'Kapitalist-sonrası' görüşün daha inandırıcı bir savunusu, ekonomik alanın kendi içinde değişen niteliğine, -yani yoğunlaşma ve merkezileşme süreçlerinin önemine referansla yapılabilir. Üç problem grubu, burada, en azından bu süreçlerin yorumunun kapitalist toplumda kurumsal güç vasıtasıyla alakası olduğu kadarıyla ayrıştırılabilir: rekabet ve tekel problemi; anonim şirketlerde mülkiyet sahipliğinin dağılmasıyla ilgili sonuçların belirlenmesi; ve devlet tarafında, en son pazar 'planlaması'nın değerlendirilmesi.

Daha önceki *zaibatsu* ekonomi hâkimiyetinin savaştan sonra bir dereceye kadar kırıldığı kısmî (ve tartışmaya açık) Japon istisnasıyla birlikte, kapitalist toplumlarda genel endüstriyel gelişme gidişatının çok güçlü bir şekilde endüstriyel sermayenin yoğunlaşmasına yönelmiş olduğunu inkâr etmek mümkün değildir[5]. Bu, çeşitli delillerle kanıtlanabilir; meselâ, çeşitli büyüklükteki girişimde istihdam edilen işçilerin tarım-dışı emek gücü içindeki oranına bakalım. Almanya'da 1905'te emek gücünün % 20.3'ü, en az 200 işçisi bulunan firmalarda istihdam edilirken, 1961'de bu oran % 45.1'e yükselmisti. Fransa'da 1906'da 500 işçiden daha fazlasına sahip olan girişimlerde emek gücünün yüzdesi, 11.7 idi; 1958'de ise bu oran % 29.8'e çıktı. Birleşik Devletler'e ait istatistiklere göre, 1909'da tüm işçilerin % 15.3'ü, en az bin işçi çalıştıran firmalarda çalıştı; 1955'e gelindiğinde bu oran, % 33.6'ya yükseldi.[6] Bu endüstriyel yoğunlaşma prami-dinin tepesinde küçük sayıdaki megafirmalar, ünlü 'megaşirketler', ekonominin belli başlı sektörlerinin durmadan artan üretim kapasitesi oranıyla orantılı olarak, dev sermaye varlıklarına ve hesaba sahip oldular. 'Megaşirketlerin dimdik cesametinden olduğu kadar, Amerikan ekonomisinin nispi yoğunlaşma[7] dereceleriyle ilişkili olarak düşünülen bir özel konumdan dolayı da,

Birleşik Devletler, burada, 'model tip' olarak en çok sıklıkta görülmüştür. *The Modern Corporation and Private Property*'de Berle ve Means, Birleşik Devletler'de çok büyük şirketlerin büyüme planlarını yapmaya ve potansiyel olarak geleceğe ait bir projesini oluşturmaya giriştiler. Onların gösterdiği gibi, en büyük 200 şirketin varlıkları, 1909'dan 1928'e kadar yıllık olarak % 5,4 artmıştır. Ama tüm firmaların varlıkları, yıl başına, sadece % 3,6 büyümüştür. Onların açıkladığı gibi, eğer bu farklı büyüme şablonu korunursa, en büyük 200 şirket, 1970 yılına gelindiğinde ekonomi faaliyetinin tümünü kontrol etme noktasına gelecekti. [8] Bu gelişme trendi, gerçekte bu derece aşırı uçta gitmemiş olsa da, dikkat çekici bir şekilde bu yönde ilerleme kaydedilmiştir. Bu yüzden, 1962 yılı itibariyle tüm imalât varlıklarının % 12'si, en büyük 5 Amerikan şirketinin elindeydi: En büyük 500 şirket ise bu varlıkların yaklaşık % 70'ine sahipti.

Yoğunlaşma içerisinde, büyümenin kapitalist ekonomilerin örgütlenmesinde çok temel değişimleri üretmiş olduğunu inkâr etmek absürd olur. Ama, birçok Marksistin yaptığı gibi, 'tekel kapitalizmi'ne varılacağını söylemek de aşırı basittir. İlk önce, teknolojik olarak en gelişmiş olanlarında bile kapitalist toplumlar arasında endüstriyel sermayenin yoğunlaşma seviyesi bakımından, kesin çeşitliliklerin olduğuna işaret edilmelidir. Bununla birlikte, bu süreç ne kadar ileriye götürülebilirse götürülsün, Berle ve Means'in teşhisine yaklaşabilen, ve hâlâ küçük girişimlerden oluşan çok büyük bir alt yapıya sahip olmayan toplum yoktur. İkinci olarak, 'tekel' (monopoli) ile 'grup tekeli' (oligopoli) arasında fark vardır -grup tekeli, çok büyük şirketlerin hâkimiyetinde olan kapitalist ekonomi sektörlerindeki karakteristik durumdur. 'Tekel', en azından Marksizm içinde, meselâ Hilferding tarafından geleneksel olarak anlaşıldığı gibi, kapitalist rekabetin aşılması olarak sunulur: sosyal üretimin zuhurunu haber veren kapitalizm kuşatması içinde pazarın sosyalizasyonu. Fakat, aslında, tekelerde bile rekabet devam eder; grup tekeli ise bu

rekabet, çoklukla, çok daha şiddetlidir; çünkü öncelikle birbiriyle doğrudan 'yüz yüze gelen' iki ya da az sayıda rekabetçi arasında meydana gelir. Böylesi rekabet, çeşitli biçimler alabilir: Karşı karşıya duran rekabetçi(ler)in kârlılığı en üst noktaya çıkarmak için maliyetleri kısma çabası, çoklukla, teknolojik yenilenmede diğerlerine üstün gelme girişimiyle yakından bağlantılıdır -Baran ve Sweezy'nin 'pazar paylaşımı dinamiği' diye andıkları durum; 'itibar etkisi' olarak adlandırılan olgu üzerine rekabet- tüketicilerin kafasında şirketin bir 'kalite' üreticisi olduğu yönünde özel bir imaj oluşturma çabası; grup tekeli olan ve olmayan sektörler arasındaki rekabet; ve ekonominin bazı sektörlerinde kâr seviyesinin yükseltilerek grup tekeli sayesinde 'türeyen rekabet'; düşük kâr oranlarında işlem gören başka sektörlerdeki rekabeti yoğunlaştırırlar.

Bununla birlikte, bu rekabet tarzlarının hiç biri, klasik anlamda fiyatları merkeze almaz; ve grup tekeli şartlarında Galbraith'in 'düzeltilmiş ardışıklık' kavramının kapsayıcılığına dair önermesine itiraz etmenin çok fazla mantığı olmayabilir. Mega-şirket, bir 'fiyat alıcı'sından çok, 'fiyat yapıcı'dır, ve reklam ve promosyon yoluyla tüketicilerin ihtiyaçlarını doğrudan doğruya şartlandırmaya çalışır. Dahası; grup tekelinin, modern kapitalizmde, bazı fiyat yönetimi ya da 'fiyat liderliği' biçimlerinin muhafaza edildiği endüstriyel sektörlerin üzerinde ve üstünde üstünlüğü artan bir şekilde ele geçirme eğiliminde olduğunda iki anlam vardır. Birincisi, grup tekeli, en çok, ekonomide stratejik bir pozisyona sahip olan imalâta gelişkindir; çünkü birinci kategori endüstride bulunanlar, genellikle, ürünlerini bu grup tekeline satmak zorundadırlar ve üçüncü kategori endüstrilerde bulunanlar, yani perakende ve alım-satım ise, mallarının kaynağı için onlara bağımlıdırlar. Kısmen birinci noktayla bağlantılı olarak ikinci nokta: Rekabetçi sektörler, çoklukla, grup tekeli endüstrilerin uydularıdırlar; yani hem satışları hem de alımları için hemen hemen bütünüyle onlara bağımlıdırlar. Bu yüzden, Birleşik

Devletler de hayli rekabetçi araba-motoru parça endüstrisi, ürünlerinin çoğunu zorunlu olarak dört büyük araba firmasına satmak durumundadırlar, ve ürünlerini fiyatlandırmada bu firmaların öncülüğüne boyun eğme mecburiyeti içindedirler.[9]

Bu olguların Berle ve Means'in kitabını yayınlamalarından bu yana 'yönetimsel devrim' noktasındaki implikasyonları ihtilâflı kalmıştır. Bununla beraber, bunların kontrol vasıtası probleminden çok kurumsal güç vasıtasıyla alakası olduğu oranda biz, iki büyük sorun grubunu ayırabiliriz: Firma 'davranışı'nın çok büyük şirketlerin yükselişiyle birlikte ötsel bir anlamda değişmiş olmaklığı sorunu; ve daha genel bir sorun olarak, 'yönetimsel şirket'in bir anlamda hâlâ mülkiyet çıkarlarına ne derece bağımlı olduğu sorunu. Modern firma teorisinin öne çıkan bir versiyonuna göre gerçek büyük şirketler, geleneksel 'teşebbüsçü' girişimler ile, çok temel bir üslupta, ikincisi kârlarını 'maksimize' etme gayretindeyken birincisinin sadece 'kâr tatmini'nden dolayı zıtlaşır.[10] Bu görüşe göre, megaşirket ya da onu idare eden yönetimsel grup, yalnızca 'tatmin edici' kârları muhafaza etmeyle ilgilenir; öncelikli amaç, girişimin istikrarını ve büyümesini besleyen, ve pazar gücünü koruyan ve genişleten kârlar olur. Her ne kadar, buradan çıkarılmış olan sonuçlar çok çeşitli olmuşsa da, bu tezin daha radikal versiyonları, en azından başlangıç halindeki tatmin olmuşluğun, kapitalist pazarın öncüllerinden büyük bir sapmaya işaret ettiğini iddia etmişlerdir.

Böylesi bir radikallik içinde iken bu iddia, sıkı bir inceleme-ye alınamaz. Bir kere, söz konusu terimlerin her ikisinin de neyi betimlediği açık değildir; ve bu görüş, büyük ölçüde, soyut model (tam pazar bilgisi ve optimal rasyonalite şartları altında girişimsel kâr maksimizasyonu) ile modern ekonomide gerçek girişimlerin öncül 'davranışı' arasında yapılan yanıltıcı bir karşılaştırmaya dayanıyor gibi görünmektedir. Eğer 'maksimizasyon' bu şekilde yorumlanırsa ve bundan daha azı tatmin edici ise, o halde, tatmin etmenin her ölçekteki firmalarda her zaman gündelik

kural olmuş olduğu açıktır. Her ne kadar 'kâr'dan 'büyüme'ye doğru kayma neticesinde neo-klasik ekonomi teorisi için azim sonuçlar çıkmışsa da, bu sonuçların kapitalist girişimin niteliğinde büyük bir dönüşümü işaretlediğini kabul etmek aldaticıdır. Bu çıkarım, büyük şirketin özel mülkiyetle alâkalı olarak genel rolü sorununu çözümlemeye yardım eder. Bununla beraber, genellikle dağınık ve parçalı hisse sahipliği olabilir; megaşirket, zorunlu olarak özel mülkiyet varlığına bağlıdır. Bunun doğru olduğu en genel anlam, fiyatları 'yapmak' için büyüklüğü ve kapasitesi ne olursa olsun firmanın, en nihayetinde, hisse sahiplerine yatırım üzerinden yeteri kadar bir gelir payını güvencelemesiyle ilişkili olarak 'kârlılık' mecburiyetine bağımlı kalmasıdır. Fakat, ayrıca, 'yönetimsel' şirketlerde işlev gördüğü farzedilmiş olanla ters bir nedensel ilişkisi olabileceği, en azından somut bir olasılık ifade eden daha spesifik bir düşünce vardır: -yani, eğer böyle şirketlerde kâr hisseleri düşükse bu, kendilerini özel mülkiyet çıkarlarından soyutlamış olduklarından değil; bu nitelikteki firmaların, düşük kâr hisselerinin ve yüksek tekrar yatırımların ayakta kalmayı veya pazar başarısını özellikle teşvik eden nitelikler olduğu endüstrilerde hâkim olmaya eğilimli olmalarından dolayıdır.[11] Toparlarsak, 'yönetimsel devrim'in çağdaş kapitalizmde önemli bir olgu olduğunda hiç bir şüphe olamaz; yönetimsel devrimin önemi, öncelikle, kontrol vasıtasına ilişkindir (bu probleme bu bölümün kalan kısımlarında değineceğim). Bununla birlikte, bu noktada kapitalist pazarın merkezileşmesini devlet müdahalesi yoluyla teşvike hizmet eden son değişimleri mütalâa etmek gereklidir.

1930'larda Keynesyanizmin tipik özelliği, bir verim kapasitesi seviyesinde tam istihdama yaklaşan bir durumu güvenceleme ile ilgiliydi. Her ne kadar bu, Schonfield'ın işaret ettiği gibi, periyodik krize giden sürecin önünü almada esas olmuşsa da, son savaştan beri ivme kazanmış belirgin 'planlama' gidişatından başka bir şeydir. Onun 'yeni kapitalizm' diye andığı şeyin özelliği şu-

dur: 'Birbirinden bağımsız çeşitli kuvvetler, ekonomi sistemi üzerinde elde bulunan kontrol güçlerini artırmak ve aynı zamanda sürekli olarak çok yüksek bir seviyede seyreden talep hacmini korumak için birleşmiştir.'[12] Başka bir deyişle, uzun-vadeli ulusal planlama, eski dönemin basit teknik müdahaleciliği ile yer değiştirmiştir. Bunun, bir dereceye kadar Keynesçi ekonomik yaşam tipinde devlet müdahalesinden ayrı olduğuna dair bazı deliller, şu gerçeikle verilmektedir: Keynes reçetelerini çok kolaylıkla benimsemiş olan iki ülke, İngiltere ve Birleşik Devletler, devlet planlama projelerini ilerletmede en geri kalanlar arasında olmuşlardır. Bu bağlamda öncü devletler, bütün devletlerin içinden tarihsel olarak güçlü bir şekilde gelişmiş devlet aygıtına ve memur sınıfına sahip olanlardı. Fransa ve Japonya buna örnek olarak verilebilir, ve her ikisi de hem çarpıcı paralellikler hem de ilgi çekici karşıtlıklara sahiptir.[13] Devletin ekonomik girişim üzerindeki resmî otoritesi, Japonya'da diğer çoğu kapitalist ülkelerde olduğundan daha düşüktür. Aslında, Japon toplumunda devlet ve endüstrinin güçlü ve karmaşık iç içe bağlantıları, belki dalgalansa da, sektörel planlama yoluyla iş faaliyeti üzerinde hayli yüksek derecede bir hükümet etkinliğini mümkün kılmaktadır. Ama, çoğu Avrupa ülkelerine nazaran daha az millileşmiş bir ekonomisi vardır. Her ne kadar devletin (üzerlerinde tam bir tekel oluşturmaksızın) iletişim ve taşıma işleminde ve daha da önemlisi bankacılık ve finans alanında zengin çıkarları olsa da, bu meşguliyet sonucu olarak eski gücünün büyük kısmını kaybeder.[14] Ama yine de, tam mağlubiyet durumu, doğrudan doğruya bir dizi makroekonomi tertibine götüren bir tür kapsayıcı savaş-sonrası yeniden yapılanma planını hem mümkün hem de şart kılmıştır.

Uzun-vadeli gelişme planı yapmış olan Avrupa devletleri arasında ilgili faaliyetlerin biçimsel konumunda gözle görülür farklar vardır. Bu farklar, iki türe ayrılabilir: planlama aygıtının, İngiltere'nin başlangıç aşamalarında olduğu gibi, idarî hükümet

mekanizmasından ayrı olduğu tür; ve diğeri, planlamadan sorumlu olan gövdenin, halk idaresi kurumlarının tam göbeğine yerleştirildiği tür. İkincisi, Fransa modelidir, ve hiç kuşkusuz, o ülkedeki *dirigiste* geleneğindeki sürekliliği yansıtır. Genel bir tarzda şu söylenebilir: birinci türe giren toplumlar, kısa-vadeli istihdam yönetimi ve deflasyonel (fiyat düşürücü) politika yoluyla gidişatı planlama ihtiyacını kabul etme noktasına gelmişlerdir. Öte taraftan, ikinci türe giren ülkeler ise, kısa-vadeli ekonomi yönetimini daha önceden var olan uzun-vadeli planlama şemaları içine yedirmeye teşebbüs ederek, tam zıt yönde hareket etmişlerdir. Japonya'da olduğu gibi Fransa'da da, savaşı takiben yeniden yapılanmanın dayattığı mecburiyetler, modern planlamaya götüren bir uyarıcı oldu. Savaştan sonra acilen hayata geçirilen Monnet planları, büyük ölçüde, bazı temel endüstri sektörlerinin hızlı bir yeniden canlandırımının başarılmasına doğru yönlendirilmişti; fakat planlama, bu noktadan daha geniş bir makroekonomik düzleme kaydı. Başlangıç noktası ne olursa olsun, bugün gerçekten hiç bir Avrupa kapitalist toplumu yoktur ki, devlet cephesinde uzun-vadeli ekonomi planlamasına bir çeşit teslimiyet geliştirmiş olmasın. Birleşik Devletler'de bununla karşılaştırılabilir gelişmelerin daha uzun bir zaman aldığı görülmektedir.[15] 1960'ların başlarında fiyat ve ücret yönetiminde bazı teşebbüsler tarihi varsa da, makroekonomi planlamasına doğru tanımlı bir hareket yakın zamanlara rastlar. Bu olgu, kısmen, Amerikan ekonomisinin dış ticaretle ilişkili olarak Avrupa ülkeleriyle karşılaştırıldığında daha fazla bağımsız olmasıyla açıklanmaktadır.

Kapitalist planlama, yüksek ve ilerici ekonomik büyüme oranlarını tutturmada ve enflasyonu kontrol altında bulundurmada başarılı olsun ya da olmasın problem, hiç kuşkusuz, modern kapitalizmde makroekonomik planlama serüveninin, büyük önemi olan bir gelişme olmasıdır.[16] Fakat, bu gelişme, yukarıda tartışılan diğer iki olgu grubu dışta bırakılarak yorumla-

namaz. 'Düzeltilmiş ardışıklık'a doğru yönelimleri ve uluslararası nitelikleriyle birlikte dev şirketlerin büyümesi, kapitalist devlet cephesinde yeni politikaları teşvik ve talep eder. Kapitalist planlamanın ekonomi hedefleri, genel olarak, özellikle yatırım planlaması ve çoğu kez kaynakların ayrıntılı makroekonomik bölüşümü hususunda büyük ticaret çıkarlarıyla uyum halindedir. Öte yandan, planlamanın doğuşu, bir yandan devlet ile endüstri arasında, ve daha genel olarak da sınıf yapısında bir dizi potansiyel yeni çatışmalar yaratır. Bu noktanın, sosyal demokrasinin rolüyle yakın bir bağlantısı vardır. Sosyal demokrat partiler, en azından birçok ülkede -yeterince açık nedenlerden dolayı- planlamayı başlatmada, ilerletmede veya desteklemede önemli bir rol oynamışlardır. Makroekonomik büyüme planları, sadece, özelde ticarî birliklerin desteğine ve bir bütün olarak da işçi sınıfının rızasına ihtiyaç duymaz; aynı zamanda sosyal demokrasi ideolojisinin, merkezî ekonomik düzenleme teşvikine yardımcı olmasına da ihtiyaç duyar. Birlikte alırsak, sosyal demokrasi, megaşirketler ve grup tekelinin yükselişi ile devlet planlamasının birleşmesi, doğru bir şekilde 'kapitalizm-sonrası' olarak sunulamasa bile, tabiatında önemli olan birbirine bağlı bir dizi değişimi oluşturur. Dolayısıyla, savaş-sonrası dönem kapitalizmine kendisine ait özellikleriyle atıf yaparken ben, belki kötü terimler ama 'neo-kapitalizm' ve 'neo-kapitalist toplum'u kullanacağım.

2. Kapitalist Toplumda Üst-Sınıf

Kapitalist toplumlarda üst-sınıfın niteliğini incelemede bizim hem sınıf yapılaşmasının genel parametrelerine hem de daha önce işaret etmiş olduğum yapılaşmanın daha özel yönlerine -spesifik olarak, üst-sınıf ile elit oluşumları arasındaki ilişkiye- bakmaya ihtiyacımız var. Kapitalist toplumlarda, özellikle bu toplumların tarihsel gelişimiyle ilişkili olarak üst-sınıfın yapılaşmasında çok yüksek seviyede bir 'kapanıklık' olduğunu kabul etme noktasında sınıf teorisinin genel problemleri üzerine literatürde ta-

mımlanmış bir eğilim olmuştur. Bu görüş, (söz gelimi, Dahrendorf tarafından belirtildiği gibi) bizi doğruca ondokuzuncu yüzyıldan beri üst-sınıfın birimsel niteliğinde radikal bir 'çözölme' süreci meydana gelmiş olduğu sonucuna götürür. Ancak, Poluantzas'ın doğru bir şekilde vurgulamış olduğu gibi,[17] bu 'monolitik' sınıf, asla var olmamıştır. Marks'ın kendisi tarafından paylaşılmış olsun ya da olmasın bu tarz konuşmaya eğilim, kuşkusuz, Marksist yazarların özellikle Lukács ve takipçilerinin, sınıfları, tanımlanmış çeşitli 'tarihi ödev'leri yerine getirecek 'aktif özneler' olarak görme eğilimlerinde kendi köklerine sahiptir. Bu şekilde 'burjuvazi' ya da 'proleterya', hemen hemen eşit derecede bireysel aktörler, homojen varlıklar olarak görülür. Eğer biz sınıf çözölmesi tezinin bir geçerlilik ölçümünü sunacaksak, bu bakış türünün terkedilmesi gerekir veyahut kapitalist toplumların tarihsel gelişim gerçekliğine olan uzaklığı, açık bir şekilde kabul edilmelidir.

Ortaya konması gereken birinci nokta, aslında bir önceki bölümde anıldı: Şöyle ki, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar modern kapitalizm gelişiminin herhangi bir analizi, sınıf yapısı içinde 'geleneksel' toprak sahibi grupların altı çizilmiş önemini tanımak zorundadır. Böyle gruplanmaların ilk olarak ticarî geleneklere ve sonra da endüstriyalizme reaksiyonu, -derebeyliğin çözölmesiyle kapitalizme geçmemiş olan Birleşik Devletler hariç- farklı toplumlarda üst-sınıfın yapılaşmasıyla alınan biçimi etkilemiş anahtar faktördür. Japonya ve Almanya, burada yine uç bir tip oluşturur, çünkü her iki örnekte de *a ständische Gesellschaft*'tan bir endüstri toplumuna geçiş 'yukarıdan aşağıya' başarılıdır.

Japonya'da üst-sınıfın oluşumu, elbette, Japon feodal sistemi, gelişiminin doruğuna taşıyan Tokugawa ailesinin kabaca 1600'lerden 1867'ye kadar uzanan uzun-dönem egemenliği çerçevesinde anlaşılmak zorundadır. Her ne kadar Tokugawa döneminin sonu Japon feodalizminin bitişini haber vermişse de,

yeni ulus-devlet onun kalıntılarından kesin olarak etkilenmişti. Tokugawa-sonrası dönemde Japon üst-sınıfının nüvesi, feodalizmin geç aşamalarında bazı gözle görülür ekonomik kazanım sağlamış olan tüccar sınıftan değil, eski savaşçı gruplardan oluşmuştur. Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan tarihi, üst-sınıfın, her şeye rağmen yerleşik etosa ağırlıklı olarak teslimiyetlerini sürdüren endüstri girişimcileri tarafından kuşatılmaları tarihidir. Büyük *zaibatsu* birliklerini kontrol edenlerin çoğu, derebey ailelerinin dışından alınmıştı.[18] Ondokuzuncu yüzyılın ortasında Almanya'daki durum, açık bir şekilde, hem çeşitli prensliklerin dağılmasından dolayı politik olarak, hem de küçük köylü arazilerinin Elbe'nin batısına üstünlüğü ile *Rittergüter*, doğuda büyük sınıfların varlığı arasındaki zıtlık nedeniyle ekonomik olarak daha karmaşıktı. Almanya'nın Prusya egemenliği altında politik olarak birleşmesi gerçeği, üst-sınıf içerisindeki *Junker* unsurunun yirminci yüzyıla kadar üstünlüğüne zemin hazırladı -bu üstünlük, Japonya'da olduğu gibi, aristokrat bir memur topluluğu ve devlet bürokrasisi tekeliyle stabilize edildi. Yine Japonya'da olduğu gibi, ama çok daha karışık bir tarzda, 'halk tabakasından olan' endüstriyalistlerin üst-sınıfa yükselişi, büyük ölçüde, toprak sahibi aristokrasinin etosunu kabullenmeleri ve bu etosa yönelmeleri rotasıyla sağlandı. Landes'in ifade etmiş olduğu gibi, bu kimseler "ulusal birlik ve büyüme hamlesinde ihtiraslarını tasfiye ettiler ve asabiyetlerini teskin ettiler." [19] Hem Japonya'da hem de Almanya'da üst-sınıf için, Max Weber'in *Junker*'lere atfen, "kendi mezarlarını kazdılar" ifadesini kullanmak doğru olabilir: Şöyle ki, aristokrat unsurların üstünlüğü, sonuç olarak, endüstriyalizme başarılı geçişle kaçınılmaz olarak zayıfladı. Fakat her iki örnekte de, bu durum üst-sınıfın yapılaşma temeli olarak üstünlüğünü etkili bir şekilde çözmedi. Bu, siyasi değişim ve savaşın etkileriyle eşzamanlı olarak meydana gelen etkilerle birlikte sona erdi.

Eğer bu iki toplum çok kesin bir anlamda üst-sınıfın bir tür

'burjuvazileştirilmesine' yönelik olan gidişata doğrudan karşı koyulmuş olan bir gelişme sürecinin birincil örnekleriye de, toprak sahibi aristokrasinin başka Avrupa ülkelerinde üst-sınıf yapılaşmasındaki rolü çok büyük olmuştur. Bu, belki de en az, 1789 Devrimi'nde aristokrasisini en azından biçimsel bir anlamda kökünden söküp atmış olan Fransa için doğrudur. Ondokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde toprak sahipleri ve rantıyeciler, işi ve ticareti küçümseyen Fransız üst-sınıfının başlıca omurgalarıydı: Eğer onların aristokrasiden ziyade burjuvazi idiye de, ideallerinde, aristokrat tarzda yaşayan bir burjuva olmak vardı. Diğer açılarda olduğu gibi, Japonya ve Almanya ile karşılaştırıldığında İngiltere, belki de daha uç bir örnektir. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında İngiliz üst-sınıfının en çarpıcı özelliği, aristokrasi ile ticaret ve endüstride bulunanların -onyedinci yüzyıla kadar geriye giden uzun bir gelişim süreci içinde hazırlığı yapılmış olan yola- müşterek etkileridir. Elbette ki, 'efendiye yakışır' (*gentlemanly*) olarak tanımlanan geriye kalan hâkim etos, endüstriyalistlerin, en azından onların çocuklarının hak kazanmalarıyla kolaylaştı; ama 'efendi' ifadesinin tam oluşması, kesinlikle, bir ondokuzuncu yüzyıl ürünüydü; ve halk okullarının açılması eski ile yeninin kendine özgü kaynaşmasını etkilemede dönüm noktasıydı. Bu anlamda, R. H. Tawney'in İngiliz üst-sınıfının özelliği olarak tanımladığı gibi, "kaba bir plütokratik gerçekliğin, duygusal bir aristokrat masalı kokusuyla harmanlanması" olmuştu. Dünyanın öncü endüstri güçlerinden sadece Britanya, üst-sınıf içinde yer alan bir konumu muhafaza etmiş olan fark edilebilir bir aristokrasiye sahiptir; hem de politik etkinliği (bütünü itibariyle katıyen böyle olmasa da) büyük ölçüde şerit gibi kesilmiş ve aşağıdan istikrarlı bir akışla uygun bir şekilde yeniden doldurulmuş olsa bile.

Birleşik Devletler'deki durum ise gerçekten çok farklıdır. Sadece feodal bir geçmişin olmayışı değil, ama ülkenin büsbütün hâli, yani bir 'göçmen toplumu' niteliği ve ondokuzuncu yüzyıl-

da dinamik bir şekilde batıya doğru genişleme doğası... hepsi birlikte, güney eyaletleri hariç, açık bir şekilde tanımlanmış bir üst-sınıfın yapılaşmasını sınırlama yönünde ortak etkenlerdi. Ulusal bir üst-sınıf, ancak ondokuzuncu yüzyılın sonuna doğru ortaya çıktı, ve bugün bile, öncelikle doğu kıyı şeridinde merkezleşmiş olarak bulunmaktadır. Bazı yazarlar tarafından tartışılmış olan bir konu da, İngiliz üst-sınıfının 'efendiye yakışır etiği' etrafında nispeten işbirliğine dayalı gelişiminin, o zamandan beri, iş yapmaya özelliikli bir saygı izafe eden değerlerin oluşmasını önlediğidir. [20] Birleşik Devletler'de meydana gelen şey ise hemen hemen bunun tam tersi olmuştur -yani, Baltzell'in andığı 'iş aristokrasisi' ortaya çıkmıştır. Avrupa devletlerine zıt olarak Birleşik Devletler'de, endüstride, finansta ya da ticarete olması farketmeksizin iş hayatında başarı, üst-sınıfın oluşumunda merkezî bir konuma hâkim olmuştur. Bu, *nouveau riche*'in (yeni zengin) 'iş aristokrasisi' içine doğrudan kabul edilebilir oldukları anlamına gelmez. Ama 'eski zengin' hâkimiyeti, iş hayatında uzun soluklu bir üstünlük üzerinde temellenir, yoksa bu üstünlüğü bastıran ya da kesip atan bir tür etos üzerinde değil.

Kapitalist toplumlarda üst-sınıf yapılaşmasının genel niteliği ve derecesindeki farklılıklar, hiç şüphesiz, bugün bile, ama zayıflamış ve değişmiş bir biçimde sürmektedir; ve bu değişimlerin detaylı analizi, burada teşebbüs edilenin çok ötesine gider. Bütünle endüstrileşmiş herhangi bir toplumda, sınıf yapılaşmasını telkin eden genel bir etos desteğinde bile, bir araziden ibaret mülkiyetin rolü, zorunlu olarak keskince azalır. Bununla beraber, bundan çıkmayacak sonuç, farklı toplumlarda üst-sınıf yapılaşmasının -her ne kadar bazı ortak değişim şablonları kolaylıkla ayırt edilebilirse de- kaçınılmaz bir şekilde bu toplumların bir bütün olarak ayrıntılı biçiminden daha fazla 'çakışacağı'dır. Ama yine de, bunların en önemlilerini analiz etmek için, doğrudan, daha önce atıfta bulunduğum kontrol vasitasını tartışmaya geçmek yararlı olacaktır.

3. Kontrol Vasıtası ve 'Yönetimsel Devrim'

Dahrendorf'un tezi gibi 'yönetimsel devrim' üzerine yazıların bir araştırması, varsayımsal olarak ilgili unsurların yedinci bölümde ayırt edilen elit oluşumunun üç yönü -elit ikmâli (yeni üye akışı), 'dayanışma' ve etkin iktidar- bakımından faydalı bir şekilde sıralanabileceğini gösterir. Birincisi, mülksüz yöneticilerin ekonomik elit sınıfının bir parçası olarak ortaya çıkışı, değişen sosyal hareketlilik oranları ve kanallarıyla bağlantılı olarak düşünülmüştü. Bu yüzdendir ki Dahrendorf şöyle yazar:

(Yöneticiler için)... tipik olarak iki ikmâl modeli vardır, ve her ikisi de kapitalistlerden ve mirasçılarından radikal bir şekilde farklıdır. Bu modellerden birisi, bürokratik kariyerdir... Daha yakın zamanlarda farklı bir model, artan bir önem kazandı. Bugün, endüstri girişimlerinde yönetim memurlarının çoğunluğu, konumlarını, bazı özel eğitim ve üniversite derecelerinin gücü sayesinde kazanmıştır... Bu ikmâl modellerinin her ikisi de -ama özelde ikincisi-, yönetimsel grupları, eski tarz mal sahibi yöneticilerden olduğu kadar yeni tarz salt mal sahiplerinden de önemli ölçüde ayırır.

Dahrendorf'a göre bu daha açık bir nesiller arası hareketlilik üretmeye eğilim gösterir: Eğitim, yönetimsel meslekleri yeni-üye akışını sağlayıcı bir cadde olarak daha önemli bir hale getirdikçe, işçi ya da orta-sınıf geçmişli olan insanların bu mesleklere ulaşma şansları artmaktadır.

İkinci olarak, yöneticilerin bu şekilde yükselişinin, bir bütün olarak ekonomik elit sınıfında önemli bir dağılma ve potansiyel olarak da çatışma kaynağı sunduğu kabul edilmektedir. Yine Dahrendorf, şu düşüncüyü ifade eder: "Endüstride mal sahipliği ile kontrolün ayrılmasının en önemli etkisi, yükümlülükleri ge-

nelde topluma karşı özeld e girişime karşı giderek kendi görü-
nümlelerinden ve tavırlarından farklı yöne kayan iki rol grubu
üretmesidir.”[21] Özellikle Amerikan yazarları tarafından bu du-
rumun tahminî çağrışımlarıyla çok daha fazlası yapılmıştır. İde-
allerde ve değerlerde olan bir sapmanın, yaşam stillerinde ve sos-
yal temasta görülen farklılıkları takviye etme eğiliminde olduğu-
na inanılır: ‘Örgüt insanı’, girişimci kapitaliste yabancıdır. Öbür
taraf tan bu, esasen, yönetim idarecisinin şirketin sermaye üze-
rinden yüksek gelirini takip ile -verimliliği ve güvenliğini sağla-
maya göre- daha az ilgili olduğunun kabul edilmesi gerçeği üze-
rinde temellenen (çoklukla açık çatışmalara yol açan) belirli bir
çık ar çatışmasını destekler.

Son olarak, bu tezin nüvesi olarak büyük anonim şirketler
içerisinde etkin gücün, tamamen nominal olan girişimin ‘mal sa-
hipleri’ tarafından elde tutulan müeyyidelerin, yöneticilerin elle-
rine bırakıldığına inanılır. Grup tekelinin büyümesinin bir sonu-
cu olarak bu süreç, çoklukla, yöneticilerin ellerindeki etkin gü-
cün pekiştirilmesinde bir artışla bağlantılı olarak görülür. Yöne-
tici hâkimiyeti oranının hemen hemen tavana vurduğu megaşir-
ketleri kontrol edenler, böylelikle, geniş endüstri ve pazar sek-
törlerini kontrol edebilmekte ya da etkileyebilmektedirler. An-
cak, ekonomi eliti tarafından kullanılan ihraç etme-kuvveti için,
endüstride yön etimsel kontrolün sonuçları hususunda farklı ya-
zarlar tarafından birbirinden çok farklı çıkarımlar yapılmıştır.
Burnham tarafından aşırı bir biçimde ifade edildiği gibi, yöne-
timsel devrim teoris i, ekonomi elitinin seçkinler hiyerarşisinde
üstün olması çıkarımını, yani siyasî kararların doğrudan ya da
dolaylı olarak ekonomi eliti tarafından kontrol edilmesini icap
ettirir. Bununla beraber, bunun karşıtı sayılabilecek bir çıkarım,
bu teorinin daha az radikal olan taraftarlarınca yapılmıştır: Şöyle
ki, yöneticiler bizzat ekonomi alanında pekiştirilmiş gücü tutabi-
lirlerse de, siyasî liderlerin eylemlerini etkileme kapasiteleri, art-
mak bir yana aslında daha sınırlı hale gelmiştir, bunun kısmen

sebebi, siyasî elitin bundan böyle ekonomi dünyası üzerindeki kontrolünü giderek artırmasıdır.

Yönetimsel devrim gelişiminin, ekonomi liderliği konumlarına doğru hareketlilikte bir artışa neden olduğu ya da bununla bağlantılı olduğu görüşü, genel olarak elit konumlarına geçişte daha geniş bir 'demokratikleşme' kavrayışının bir parçası olarak görülebilir. Deneyisel bir düzlemde tatmin edici bir şekilde bu görüşü değerlendirmek zordur. Çünkü çok yakın dönemler hariç hem nesil içi hem de nesiller arası tipik hareketlilik oranlarını belirlememize izin veren malzemeler azdır. Elit konumlarına sosyal hareketlilikte eğitimin etkisi, özellikle tipik olarak kitlesel bir yüksek eğitim yayılmasının karakterize ettiği neo-kapitalizmde inkâr edilemez. Ancak, eğitimin bir farklılaşma belirleyicisi olduğu kadar, hareketlilik şanslarını homojenleştirici bir etken olduğuna da işaret etmek önemlidir. Belki de bunun en çarpıcı örneği, dar bir elit konumlarına geçiş tekelinin, hareketlilik şanslarının dağılımını yayma yönünde iş görmekten çok, kendini idame etme yönünde çalıştığı ondokuzuncu yüzyıl İngiliz halk okulları oluşumudur. Kapitalist ülkelerin çoğunda yüksek eğitimde nispeten yeni bir gelişmenin sonucu olarak elit konumlarına geçiş için hareketlilik şanslarında çok belirgin bir artışın meydana gelmiş olduğundan şüphe etmek için kesinlikle nedenler vardır. Her ne kadar detaylı bir karşılaştırma mümkün değilse de idarede bulunan yöneticilerin sosyal kökenlerine dair çalışmalar, iş liderlerinin çoğunluğunun ve genellikle çok zengin bir çoğunluğunun, gayri menkul sahibi olsun ya da olmasın, ekonomik ayrıcalık geçmişi olan dar bir kesimden çıktığını göstermektedir. Aynı şey, hiç kuşkusuz, siyasî liderler ve yüksek sivil hizmet liderleri için de doğrudur.[22]

İki genel çıkarım, sosyal hareketlilik üzerine literatüre bakarken şu düzende görünmektedir: (1) Aynı toplumda farklı elit grupları ile farklı toplumlarda kıyas kabul eden benzer elit grupları arasında elit konumları hareketliliğinin 'açıklık' derecesinde

önemli farklar vardır. Dolayısıyla, elit konumlarının sosyoekonomik ayrıcalık geçmişi olanlar tarafından çok ağır bir şekilde kontrol altında tutulmasına rağmen, Britanya'da Kilise ve ordu gibi kurumlarda üst-sınıf elit tekeli tabakasında, ekonomik elite karşılaştırıldığında, önemli farklar vardır. Buna zıt olarak, söz gelimi orduda elit konumlarına geçişin siyasî ve ekonomi kesimlerine göre çok daha açık olduğu Birleşik Devletler'de durum, bunun tersi gibi görünmektedir.[23] İngiliz ve Japon endüstrisinin yüksek yönetsel konumlarına yeni-üye girişi (ikmal) şablonu karşılaştırıldığında, görülecektir ki, birincisi ikincisine göre çok daha açıktır, ama iki toplumda yüksek sivil hizmet konumlarının ikmâlinde bunun tam tersinin uygulandığı görülmektedir. Bu şekilde birçok tutarsızlık bulunabilir ve bunların daha az kesin olduklarına dair bir delil yoktur.[24] (2) Son 70 yılda elit konumlarının ikmâliyle ilgili daha açık model oluşturmada meydana gelmiş olan değişimler, büyük ölçüde, orta-sınıf şanslarından yana iş görmüştür -ve hatta elit konumlarına nüfuz etmede işçi sınıfından olan bireylerin nispi şanslarında bir azalma meydana getirmiş de olabilir. Tüm sistematik hareketlilik çalışmaları, nesil içi ya da nesiller arası olarak 'uzun dönem' hareketliliğin, gelişmiş toplumlarda çok seyrek olduğunda hemfikirler. Ancak yine de farklı toplumlar arasında bu bağlamda önemli sapmalar olduğu görülmektedir: Bu sebepten dolayı, işçi sınıfından elit konumlarına nesiller arası akış, Birleşik Devletler ve Japonya'da, Avrupa toplumlarının çoğunda olduğundan, gözle görülür bir şekilde daha fazladır.[25] Bu yüzyılın başından beri, kapitalist toplumlarda sınıf yapılaşmasının düşük seviyelerinde sosyal hareketlilik modellerinde şüphe götürmez kesin değişimler meydana gelmişse de, şimdiye kadar meydana gelmiş olan değişimleri ilgilendiren elit konumlarına akış, temelde, orta-sınıf ile üst-sınıf arasında sınırlı bir hudut (marjin) bozumuna hapsedilmiştir. Ekonomik elit örneğini, bu genel yargıdan iskât eden bir delil de gözükmemektedir.

Fakat bu, ekonomik elit içinde mal sahipleri ile yöneticiler arasında yavaş yavaş artan bir ayrışmayı merkeze alan büyük bir hizip kaynağının gelişmiş olduğu düşüncesinin doğruluğunu zorunlu olarak azaltmaz. Sosyal hareketlilik çalışmaları örneğinde olduğu gibi, tahmini yönde ne derece ayırt edilebilir bir gidişatın olduğunu belirginleştirmede güçlükler vardır, çünkü ilgili tarihi malzemeler seyrek ve dağınıktır. Ama böyle bir gidişat içine girilmiş ise de, bu gidişat megaşirketlerin gelişimini önemli ölçüde hızlandırmış olan neo-kapitalizmde ayrıntılı açıklıkla gözlenebilir olmalıdır. Burada bile elde bulunan tanımlayıcı malzeme, böylesi duyguları etkileyen iddiaların yapılmış olduğu bir konuda kanıtlanmış görüşe ulaşmak için yeterli bir temel sağlamamaktadır. [26] Ne var ki, mevcut bilgi Dahrendorf'un ifade ettiği görüşü desteklemez. Hisse sahipleri ile yöneticiler arasında çatışmaların meydana geldiği inkâr edilemez; ama bu çatışmalar, hisse sahiplerinin blok olarak kendi aralarındaki çatışmalardan, belki de bundan daha azı olmak kaydıyla, daha ileri boyutta olmamaktadır. "Yöneticilerin ve mal sahiplerinin genelde topluma karşı özelde girişime karşı genel görünümünde ve tavırlarında giderek ayrı düştüklerine" işaret etmekten ziyade, olanı belirten durum, çok farklı bir şey sunar: Kişiler arası temaslarda, arkadaşlık ve evlilik bağlarında görüldüğü gibi kapsayıcı bir değer ve inanç homojenliği ve yüksek bir sosyal dayanışma derecesi, belirgin yarılmalardan daha fazla görülebilir durumdadır. Bu çerçevede, Meynaud tarafından Fransız endüstrisiyle ilişkili olarak ifade edilen düşünce, nispeten küçük değişikliklerle birlikte başka toplumlar için de iyi düşünülmüş görünmektedir: "Aile-tipi mal sahipliğini ve profesyonel yöneticileri birleştiren etkenler, onları bölme eğilimindeki unsurlardan çok daha güçlüdür..." [27] Bu görüşü kabul etmek, genelde Amerikan toplumunun 'yüksek tabakaları'nda ve özelde ekonomi elitindeki uyum derecesini aşırı abartan Mills'in *The Power Elite*'de ortaya attığı görüş tarzını benimsemek anlamına gelmez. Farklı hizipler arasında mücadeleler

ve çatışmalar, ekonomi düzeninin yüksek kademelerinde istisna olmaktan çok ana kuraldır; (Mills'in yaptığına benzer şekilde Batı toplumu eleştirilerinin kapitalist toplumları tamamlamaya dikkat ettiği ve sosyalist toplum eleştirilerinin, kendi paylarına, o toplumlarda Komünist Parti'nin rolünü tamamlamaya yönelmiş olmaları gibi) hiçbir şey, gerçek ile, devamlı bir işbirliğine ait konsensüsün bir 'fesat şebekesi' resmi sunmasından daha çok örtüşmez. Dahası, ekonomi elitinin kendi içinden çok elit grupları arasındaki dayanışma seviyesi bakımından, Birleşik Devletler'de elit kesimleri arasında, muhakkak açık bir çatışma olmasa da, diğer birçok toplumdakinden gözle görülür daha büyük bir parçalanma durumu bulunduğundan çok az şüphe edilebilir. Ve 'çoğulcu' teorilerin en çok üretildiği ülkenin bu ülke olması da tesadüfi değildir. Daha önce sunduğum elit oluşumları tipolojisiyle ilişkilendirerek yargılsak Birleşik Devletler, 'soyut elit' şablonuna bir Avrupa toplumundan ya da Japonya'dan daha yakındır, ama yine de 'kurulu elit' şeklinde sınıflandırılması daha doğru olur. Öte yandan, Britanya hâlâ bir 'tektip elit'i koruyan diğer kuttupta, bunun arasında bir yerde duran diğer birçok kapitalist toplumla birlikte tasnif edilebilir.

Anonim şirkete ait iktidarın üzerinde yönetsel unsurun yükselmesinin etkileri problemi -hâlâ, büyük ölçüde, ilgili anahatar meselelerin yetersiz ve güvenilir olmayan deneysel dökümünden çıkarsama yolunun zorunlu olarak takip edildiği bir tartışma olarak- son yıllarda enine boyuna müzakere edilmiştir. Burada varsayılan bazı çıkarımların tartışmadan ayıklanmasından daha fazlasına ihtiyaç duyulduğu ortadadır. İlk olarak, birçok yazarın işaret etmiş olduğu gibi, en gelişmiş neo-kapitalist toplumlarda bile aileye ait işletmelerin, ekonomik açıdan en büyükler arasında bulunan şirketleri de içine alacak şekilde silinip gitmeleri gibi bir durum söz konusu değildir. İkinci olarak, Marksist eleştirilerde *The Modern Corporation and Private Property*'nin ilk basımından beri sürekli olarak vurgulandığı gibi, hisse sahipliği-

nin dağınık olduğu çok büyük şirketlerde bile, küçük bir hisse sahibi azınlığının kontrolü, şirketin kaderi üzerinde etkin bir güç oluşturabilmekte ve çoğunlukla da oluşturmaktadır.[28] Dahası, firmaların 'piramid' şekillenmesi gibi tekniklerin kullanılmasıyla bu tip kontrol, ilgili mevcut şirketin dışında önemli ölçüde dallanıp budaklanabilmektedir. Üçüncü olarak, 'mal sahibi ve kontrolün ayrışması' bağlamı içinde 'kontrol' terimi belirsizliğini korumaktadır. Eğer 'kontrol', işletmenin gücü/birlik idaresinin yönetimi anlamına gelecek şekilde alınırsa, o zaman mal sahipliği ve kontrol ayrışmasının, tüm kapitalist toplumlarda megaşirketlerin büyük çoğunluğunda başarılmış bir gerçek olduğu reddedilemez bir durumdur. Ama eğer bu terim 'etkin güç' olarak yorumlanırsa yukarıdaki beyan, önemli ölçüde problematik hale gelir; çünkü bu durumda sorun olan şey, şirketin işletilmesinde hisse sahiplerinin, eğer çıkarlarının devamında şart olduğunu düşünüyorlarsa, doğrudan müdahale kapasitesi ve buna hazır olmalarıdır. Dördüncü olarak, azımsanmayacak oranda bulunan 'mülkiyetsiz' yöneticiler, genelde kendi şirketlerinde sahip oldukları stok oranları çok büyük olmasa bile mülk sahibi olabilirler (Florence'ın İngiltere için yaptığı hesaplamalara göre, megaşirket yöneticilerinin sahip olduğu sıradan hisselerin ortalama oranı, % 1,5 civarındadır).

Bununla birlikte bu dört nokta, çok farklı teorik inançları olan yazarlar tarafından şimdi yaygın olarak kabul edildiği gibi, büyük-ölçekli işletmenin kaderini belirleyen politikaları belirleme noktasında yöneticilerin etkin gücü anlamında yönetsel kontrol artışının, bütün neo-kapitalist ekonomilerde niteliksel bir olgu olduğuna dair genel çıkarımın tüm şartları ya da ekleridir. Megaşirketlerde hisse sahipliği, Baran ve Sweezy'nin deyişiyle, bir bakıma anonim şirkete ait etkili güce sahip bir 'içeriye kabul bileti' olarak fonksiyon görmektedir. Her ne kadar yönetsel kontrolün net yayılma derecesi hakkında bazı anlaşmazlıklar olabilirse de öne sürülen büyük problemler, işletmedeki

güç yapısı ve daha özeldede neo-kapitalist toplumda ekonomik ve politik-elitler arasındaki ilişkiler bakımından bu yönetsel kontrolün sonuçlarıyla ilgilidir. İlk bahsedilen hakkında, mega-şirketlerin büyümesinin, daha önce o terimi tanımlamış olduğum anlamda yönetsel grubun ellerinde yoğunlaşacak bir ekonomik iktidar 'birleşmesi'nin -hem işletme içerisinde idarî kontrol derecesi bakımından, hem de pazar şartları üzerine oligopolistik etkinin ürettiği ekonomik güç bakımından- ne üreteceğinde şüphe olmayabilir. Galbraith teorisinin aksine, yönetsel kontrol genişlemesinin yeni bir 'teknik yapı' içinde ekonomik iktidar yayılmasıyla bağlantılı olduğunu kabul etmek için hiçbir neden yoktur. Galbraith'a göre, modern işletme için teknik ve bilimsel bilginin 'onsuz olmazlığından' dolayı bu bilgi alanında özel uzmanlığa sahip olanlar, örgüt içinde güç toplarlar: "Bu güç, karar veren yöneticiler değildir. Etkin karar gücü, teknik, planlama ya da başka alanlarda uzmanlaşmış personele kelimenin tam anlamıyla emaneten teslim edilir." [29] Fakat bu, onsuz olmazlığı ve gücü karmakarışık eder, Max Weber'in uzun zaman önce işaret ettiği bir yanlış: Eğer 'onsuz olmazlık' durumu kaçınılmaz olarak güç getirseydi, o zaman bir köle ekonomisinde köleler hâkim olurdu.

Ekonomik güç birliği, elit grupları hiyerarşisinde neo-kapitalizm yükselişinin ekonomi elitinin siyasî elite karşı üstünlüğüne yol açacağı anlamına gelmez. Hiç kuşkusuz, kapitalist planlamanın gelişimiyle birlikte elit grupları arasında karşılıklı değişim araçları, daha şarih ve vasitasız olur. Elit çalışmalarıyla bağlantılı birçok sorunda olduğu gibi, kesin bir analiz temeli kurabileceğimiz veriyi serimlemek için zamanımız yok; ama kapitalist toplumlarda bu yüzyılın başından bu yana genel gidişatın, elit konumlarının 'doğrudan kontrolü' olarak adlandırdığım olgunun, en azından ekonomik ve siyasî elitler arasındaki ilişkiler hususunda, azalma yönünde olduğunu kabul etmek akla pek uzak düşmemektedir. Bununla birlikte, bu gidişat özellikle neo-kapi-

talizmde ortak etki gayreti için şekil verilmiş mekanizmanın büyümesiyle -yani, endüstri ile siyasal karar-almayı birleştiren müşavirlikle ilgili kanuna uygun kurulların gelişimiyle dengelenmiştir. Bunlar, esas itibariyle, hükümet tarafında hükümetin endüstri üzerindeki kontrolünü genişletme yolunda bir çaba, tüm kapitalist toplumlarda hatta ekonomik elit direncinin belki de en güçlü olduğu Birleşik Devletler'de bile bir başarı ölçüsü tutturmuş bir çabayı oluştururlar. Bu şekilde kurumsal elit değişimi kaynakları kurma ve sürdürme girişimi, kaçınılmaz olarak, ekonomik ve politik liderler arasında yeni sürtüşmeler ve çatışmalar üretir ve siyasî kararları etkilemeye çalışan değişken çıkar koalisyonları meydana getirir; ama genel olarak neo-kapitalist toplumda kontrol vasıtasının esas niteliği, siyasî kontrolün ekonomik alanda karar-alma üzerinde giderek artan hâkimiyetidir.

Bizzat hükümet içinde iki esas olgu, neo-kapitalizmin niteliği olarak, seçim sonucu işbaşına gelen kongrelerin azalan dikkat çekiciliği sonucu kolaylıkla görülebilir: bir yanda sivil hizmetin ve diğer yanda kabine veya bazı kabine gruplarının artan iktidarı.[30] Bu yönelimler, ister Fransa'da olduğu gibi normal olarak koalisyonlara kaymaya bağımlı olsun, isterse İngiltere'deki gibi iki partinin birlikte güçlü bir hâkimiyet kurup sosyal demokrat partilerin kaderini tayin etmesi şeklinde olsun, iktidarda bulunan tüm partileri etkiler. Michels'den beri sosyal demokrat partilerin özellikle hükümette görev almalarından hemen sonra 'merkeze yaklaşma' (*deradicalised*) eğilimleri hakkında çok şey yazılmıştır. Bu noktada önemli unsurlardan birisi, açık bir şekilde, mevcut kurumsal güç vasıtasını, bunun kaçınılmaz olarak dayattığı sınırlanmalara kendisini uydurmak için kabul eden bir parti ihtiyacı olsa da, aynı zamanda anayasayı değiştirme yetkisi olan meclisin giderek azalan uygunluğundan da güçlü bir şekilde etkilenir.

Belirli bir açıdan, Weber tarafından çok planlı bir şekilde belirlenleştirilmiş sebeplerden dolayı, mevcut sosyo-ekonomik dü-

zeni değiştirmeyi amaçlayan esasen yenilikçi girişimlere her zaman direnme eğilimi gösteren sivil hizmet iktidarı, normal olarak, ılımlılığa karşı güçlü bir baskı kaynağı olarak hareket etmektedir. Bununla birlikte, farklı nedenlerden olsa da eşit derecede önemli olan, seçim sonucu işbaşına gelen kongredeki kabinenin üstün rolüdür. Michel tarafından işaret edilen sosyal demokrat politikacıların burjuvazileşme süreci, tipik olarak, özellikle liderliğin yüksek kademeleri arasında yoğunlaşmıştır.[31] Bununla beraber, orta ya da üst-sınıf geçmişine sahip olan sosyal demokrat politikacıların işçi-sınıfı kökenlilere göre daha büyük bir olasılıkla radikal bir genel görüntü çizeceğine dair Michel'in yorumunun tam tersine bir durum kendisini belli etmektedir;[32] ve bunun böyle olmasından da anlaşılacağı gibi sosyal demokrat hükümetlerde etkin iktidar, çok az bir olasılıkla, partinin kağıt üstünde kendini adadığı sosyalist programların radikal yönlerini hayata geçirmek isteyenlere teslim edilir.

Yedinci bölümde sunmuş olduğum elit oluşumu ve iktidar sahipliği sınıflandırması, açık bir şekilde şematiktir ve öncelikle Marksizm ile elit teori arasındaki karşılaştırmada normal olarak karıştırılmış ya da kapalı kalmış olan bazı unsurları ayrıştırma tarzı olarak sunulur -ve de siyasi ve ekonomik alanlarda üst-sınıf ve kontrol vasıtası arasındaki bağlantıların doğasında belli başlı çeşitliliklerin geçmişte ve şimdide var olduğu gerçeğini sağlamanın bir aracı olarak sunulur. Bu, artık dürüst bir şekilde Marksist yazarlar tarafından bile kabul edilmektedir. Bu bakımdan Miliband şöyle yazmaktadır:

"Gelişmiş kapitalizm, Almanya'da Nazi yönetimi ve Britanya'da Stanley Baldwin için, Birleşik Devletler'de Franklin Roosevelt ve 1930'larda Japonya'yı çepçevre kuşatan belirli bir otoriteryanizm damgası için bir bağlam sağladı. Tecrübelerin tekrar tekrar göstermiş olduğu gibi kapitalizm, kendisini, vahşice otoriteryan olanlar da dahil olmak üzere farklı birçok politik rejim türüne uygun hale getirebilir, ya da -ta-

bir çok fazla ispat olunmuş farzedilmeden- bu tür rejimler üretebilir.[33]

Bununla birlikte, bütünü itibariyle bakacak olursak, Marksist yazarlar bu farkları benimsemiş oldukları teorik çerçeve usülleri içinde başarılı bir şekilde analiz edememişlerdir: Bundan dolayı, Miliband'ın ifade tarzındaki kullanım gibi kapitalizm, birbirinden farklı 'politik rejimlere' kendisini uydurabilir.

'Kapitalizm,' bu alıntıda ima edildiği gibi monolitik (tekçi) bir düzen türü değildir ve hiçbir zaman da olmamıştır; hatta salt ekonomi terimleriyle tanımlanacak olursa kapitalist toplumların kendi 'içyapısı'nda büyük ve devamlı farklar olmuştur (bu konu aşağıda tartışılacak). Ve bu toplumların politik sistemleri, modern zamanlarda neo-kapitalizmin gelişiminden önce bile bu farkları koşullandırmada temel bir rol oynamışlardır. Daha önce geliştirmiş olduğum iktidar sahipliği tipolojisi mantıksal olarak herhangi bir elit grubuna uygulanabilir: Ancak bu tipolojinin politik alan için özel referansa sahip olduğu kabul edilirse Miliband'ın yukarıda andığı iki örnek Almanya ve Japonya faşizmi 'otokratik' tipe çok yaklaşıyor. Bununla beraber, bu iki toplumda karşılaştırılabilir 'otokratik' hükümetlerin ortaya çıkışı, eski Marksist yorumlarda kullanıldığı gibi kapitalist gelişmenin 'en yüksek noktası'nı ya da doğal nihai sonucunu oluşturması olarak açıklanabileceğinden daha fazlası şeklinde, deyim yerindeyse, bu hükümetler kapitalizme ilave edilen birkaç örnekte bir şekilde meydana gelen basit uzantılar şeklinde ele alınırsa, anlaşılamaz.

Bugünkü neo-kapitalist toplumlar açısından, politik elitlerin büyük kısmı için 'oligarşik' ve 'hegemonik' kategoriler arasında ikincisi yönüne doğru kesin bir hareket eğilimiyle beraber bölündüğü genelleştirmesine cüret edilebilir. Birleşik Devletler, 'demokratik' kutba belki en çok yaklaşan toplumdur ve eğer çoğulcu politika teorisyenlerinin bazıları tarafından çizilen resim, o toplumdaki elit kesime yeni-üye akışı ve elit parçalanması dere-

cesini kesinlikle abartsa da, yine de, çağdaş Birleşik Devletler'de kontrol vasitasını bir 'liderlik grupları' sistemi vasitasına yakınlaştırmış olarak görmek akla uygundur. Diğer neo-kapitalist toplumların çoğunda, açıklamış olduğum şekliyle 'hâkim' ya da 'hükümet eden sınıf' kavramlarının devam eden varlığından bahsetmek hâlâ anlamlıdır. Bu terminoloji, ayrıca önemli değildir, burada önemli olan, sonraki bölümlerde sınıf yapısının başka seviyelerdeki çeşitlenmeleriyle ilişkili olarak incelenmesi gereken kapitalist toplumlar içerisinde kontrol vasitasındaki çeşitlenmelerdir.

Kapitalist toplumlarda devam eden mülkiyet sahipliğinin konsantrasyonunu kanıtlayan delile rağmen ve hayat-şanslarının nesilden nesile yeniden üretiminde bunun önemini gösteren mebzul miktardaki taze araştırmaya rağmen, birçok yazar bundan böyle ayrıştırılabilir bir 'üst-sınıf'ın var olmadığını belirtmiştir. Bunun bir sebebi, çağdaş toplumda üst-sınıf ile tarihte daha önceki dönemlerde var olmuş statü grupları (özellikle feodal aristokrasi) arasında kesin bir karşılaştırma -Marksizmde de, feodalizmin ve kapitalizmin sınıf toplumları olduklarına dair ısrarından dolayı gerçekten çok güçlü olan- eğilimine kadar geriye götürülebilir. Toplumun geri kalanından farklılaşmalarını önemle belirtmek için çoğu zaman kasten düşünerek, ikincisini öne sürmeye yönelen güçlü nedenler vardır. Politik ve ekonomik üstünlüğün bazı aristokrasi ilkeleriyle ya da 'doğal hak' ile meşrulaştırıldığı bir toplum biçiminde kendi sosyal görünürlüğüne çoğaltarak iktidara dair taleplerinin tanınmasını sağlama almak, hâkim grubun çıkarları içindedir. Kapitalist toplumlarda üst-sınıfta olan durum ise çok farklıdır. Veblen'in meşhur 'aşikâr tüketim' tarifi, sahte-aristokrasinin verimsiz kendini teşhiri, genel-geçer olmaktan çok bir istisnadır; önceki sosyal düzen tiplerine zıt olarak modern toplumlarda 'sınıf ahlâkı' operasyonunu reddetme ve dolayısıyla da ayrı ve tecrit edilebilir bir sınıf olarak kendi ayrıcalıklarını reddetme noktasında üst-sınıf üyeleri üzerinde güç-

l  bir baskı vardır. Bununla beraber, kapitalist toplumda üst-sınıfın ‘görünmezliği’, önceki zamanlarda aristokrasinin ‘görünürlüğü’n n bir ölçüde anlaşılabilmesi gibi, bilinçli bir ustalık ürünü olarak anlaşılamaz. Daha çok, üst-sınıfın politik ve ekonomik ‘fırsat eşitliği’ ideallerinin hâkim olduğu bir toplum biçiminde elit konumlarına geçişte koruduğu tekel seviyesi her ne ise onun doğal ifadesidir.

10. ORTA SINIFIN BÜYÜMESİ

Marks'ın Ricardo'yu "bir yanda işçi diğer yanda kapitalist ve toprak sahibi arasında duran ve sürekli bir şekilde artan orta-sınıf çokluğunu" önemsememiş olmakla eleştirdiği *Capital*'in 'dördüncü cildi' olan *Theories of Surplus Value*'da kısa ama ünlü bir pasaj vardır. Marks'ın beyan ettiği bu orta-sınıflar, ağırlıklı olarak "çalışan yığınlar üzerine yaslanan esaslı bir yükür ve üst-sınıftaki on binin sosyal güvenliğini ve gücünü artırır." [1] Bu ifade, daha anlaşılır olması için yapılan bazı yeni girişimlere rağmen hâlâ bir muamma durumundadır, [2] çünkü Marks'ın genelde sınıf, özelde de 'orta-sınıf' üzerine teorik düşüncesinin asıl anlamıyla uyumlu değildir. Bu ifadenin, disipline etmeye çalıştığı teorik formülasyonların bağlarından içgörülerini sayesinde kurtulan Marks'ın fevkalâde olarak önceden bilmesine yorulması gerekir. Bu ifadenin modern sosyal gerçekliğin temel bir boyutunu tanımlıyor olması sorgulanabilir değildir; ve aynı şey, "kapitalist gelişme istidâtının, Marks'ın normal olarak 'küçük burjuvazi' diye betimlediği oluşumun sınıf yapısı içinde oransal olarak azalmakta olduğu" şeklindeki daha karakteristik Marksçı kavrayış için de doğrudur. Gelgelelim, bundan böyle bu gruplanmaya mülksüz el-emekçisi olmayan işçilere ya da 'beyaz-yakalı' işçilere işaret kaydı olmaksızın 'orta-sınıf' terimini kullanarak 'eski orta-sınıf' diyeceğiz.

Eski orta-sınıfın çöküşü, her ne kadar ondokuzuncu yüzyıldan beri kapitalist toplumlarda kesin ve tanımlanabilir bir olgu olsa da, Marks'ın belki ama sonraki Marksistlerin kesinlikle beklediği çok radikal bir yol takip etmemiştir. Bugün bile eski orta-sınıfların nispi hacmi bakımından çağdaş toplumlar arasında

önemli farklar bulunmasının ötesinde, bu sınıfın azalması, hızlı bir şekilde sifıra yaklaşmaktan çok, yavaşça aşağıya inen bir eğri biçimini almıştır. Beyaz-yaka sektörünün tomurcuklanmasıyla ortodoks Marksist teorinin ilk kez önüne konan problemlerle yüzleşmeye sistematik olarak teşebbüs etmek için kendilerini Marksist ilan eden Bernstêin ve Lederer, yeni orta-sınıfın büyümesine koşut olarak eski orta-sınıfın varlığını inatla devam ettirmesi karşısında tam bir kafa karışıklığı yaşadılar. Ancak, bununla birlikte önemli eski orta sınıf, belli ülkelerde varlığını koruyabilir; ve elbette hiç kuşkusuz, bu yüzyılın başından beri bu çok kuvvetli sonuç olgusu, beyaz-yaka sektörünün iri yapılı nispi genişlemesidir.[3]

Eski orta-sınıfın çöküşü üzerine varılan genel fikir birliğine rağmen, farklı ülkeler arasındaki istatistikî karşılaştırmaların yapılması son derece zordur. Modern ekonomistler, büyük ölçüde, çok küçük girişimlerle ilgili olmamışlardır ve ilgili istatistiksel malzemeler son derece karman çorman ve eksiktir. Yine de bu şemalar, çok büyük ayrıklıklarla da olsa, kapitalist toplumların çoğuna uygulanabilecek genel bir şablon sunarlar: Küçük işletmelerin (bu kategori içine küçük çiftlikler, imalâtçı ve perakendeci girişimler de dahildir) ondokuzuncu yüzyılın son onyıllarından 1930'ların başlarına kadar sürekli göreceli olarak azalmaları şablonuna göre bu düşüş devam etmektedir, ama gözle görülmür bir şekilde yavaşlamış bir hıza sahiptir. Mamafih, daha büyük işletmelerle karşılaştırıldığında küçük işletmeler tipik olarak daha yüksek bir oranda kapanmayla karşı karşıya kalmaktadırlar.[4]

Bundan başka, beyaz-yaka emeğinin kapsamlı büyümesi konusunda farklı toplumlar arasında karşılaştırmalar yapmada problemler vardır, ama genel gidişatlar bunların mevcut amaçlar bakımından göz ardı edilebileceği kadar dikkat çekicidir. Beyaz-yaka sektörünün nispi ilerlemesi, yakın zamanda ilk 'orta-sınıf toplumu' olarak selamlanmış olan Birleşik Devletler'de daha da

ileriye götürülmüştür.[5] Bu ilerleme, beyaz-yakalı işçilerin el-emekçilerine göre sayıca fazla gelmeleri anlamında böyle olsun ya da olmasın, meslekî kategoriler arasında ilgili ayrımları yapmakta kullanılan ölçütlere bağlıdır. Nitekim, yeni bir tahmin (1969), toplam iş gücünün % 48'ini oluşturduğunu hesapladığından bu sektörü eşit bir konuma yerleştirir; ama eğer sadece erkek iş gücü düşünülürse el işçileri, % 41'e karşı % 51 gibi bir oranla el-emekçisi olmayan işçilerden sayıca fazla gelmektedir. Muhakkak ki, bir bütün olarak iş gücü içinde beyaz-yakalı işçilerin oranı bakımından başka birkaç kapitalist ülke, Birleşik Devletler ile karşılaştırılabilir hâle gelmişlerdir. 1959 yılı itibarıyla İngiltere'ye ait şemalar, el-emekçisi olmayan işçilerin toplam iş gücü içindeki oranını % 29 olarak göstermektedir. Bu oran, 1951'den sonra % 1, 1921'den sonra ise % 7 oranında bir artışa işaret etmektedir. Japonya'da beyaz-yakalı işçiler 1963'te tarımdışı iş gücünün % 27'si olarak hesap edilmişti; bu da 1944'ten 1963'e kadar olan dönem içinde % 24,5 oranında bir ilerleme demektir.[6] Genel olarak, Birleşik Devletler ile Britanya ve Japonya gibi ülkeler arasındaki farkların, bu ülkelerin düşük seviyedeki teknik gelişmelerinden kaynaklanan basit bir 'geç kalma' sorunu olduğu kabul edilmiştir. Bu yüzden de yukarıdaki örnekte olduğu gibi Birleşik Devletler'in diğer ülkelere 'kendi geleceklerinin imajını' göstermekte olduğu düşünülmüştür. Hâlbuki, bunun bir yanılgı ya da en azından aşırı basitleştirilmiş bir sonuç olabileceğine dair bazı belirtiler vardır. Zira son onyılda Birleşik Devletler'de beyaz-yaka sektörünün nispi büyümesi meydana geldikten sonra bunun istikrarlı bir seviyede kaldığı gözlenmektedir; buna benzer bir olgunun başka toplumlarda da, ama bu toplumları Birleşik Devletler'e karşılaştırıldığında karakterize eden el-emekçisi olmayan işçilerin gözle görünür daha düşük oranlarında meydana geldiği görülmektedir. Betimleyici bir örnek de yukarıda anılan Britanya'dır; oranın son oniki yılda açıkça değişmiş olduğu Fransa da bu bakımdan başka bir örneği teş-

kil eder.[7]

Fakat, 'beyaz-yaka işi'ni farklılaşmamış bir kategori olarak ele almak kendi içinde elbette yanıltıcıdır ve kapitalist toplum-
larda beyaz-yaka sektörünün kapsamlı büyümesi, çeşitli mesleki
alt-kategorilerde farklı büyüme oranlarını gizler. Beyaz-yaka sek-
törünün göreceli olarak erken büyümesinin, esasen büro işi ve
satışla alâkalı mesleklerin büyümesiyle bağlantısı olmasına rağ-
men, neo-kapitalizmde sayım istatistikçileri tarafından genellikle
'profesyonel' ve 'teknik' iş olarak gruplanan meslekler, en yüksek
son gelişim türlerini gösterirler. Ama yine de bunlar, hiçbir yerde
bir bütün olarak beyaz-yakalı işçilerin küçük bir azınlığından
daha fazlasını ihtiva etmezler.

1.Orta-Sınıf Yapılaşmasının Şartları

Kapitalist toplumlarda el becerileri ve salt emek gücüyle mu-
kayese edildiğinde eğitimsel ve teknik ehliyetlerle tevdi olunan
pazar kapasiteleri arasındaki farklılaşma, her yerde sadece gelir
açısından değil, aynı zamanda başka ekonomik ödül usulleri açı-
sından da çok yalınkat bir sapma biçimi almıştır. Sadece gelir ba-
kımından, bir bütün olarak beyaz-yaka emeğinin genel kategori-
si içinde bazı önemli içsel değişimler olmuş olsa da el-emekçisi
olmayanlar karşısında olanların ortalama gelirleri arasındaki di-
feransiyelde genel bir istikrar da olmuştur -yani, eğer yüzyılın
başındaki gerçek gelir dağılımı bugünküyle karşılaştırılırsa. Çün-
kü aralık zaman dilimlerinde önemli dalgalanmalar olmuştur.
Nitekim, hem Britanya'da hem de Birleşik Devletler'de el-emek-
çisi olmayanlar ile olanlar arasındaki diferansiyel, Birinci Dünya
Savaşı sırasında ve İkinci Dünya Savaşı'nda azalmıştı, ve o za-
mandan günümüze gelene kadar kendisini yeniden kabul ettirdi.

Şimdi dökümü güzelce yapılmış olan önceden meydana gel-
miş önemli değişimler, birinci olarak beyaz-yaka sektöründeki
büro işçilerinin gelirinde nispi bir azalmayı, ikinci olarak da el-
emekçisi olanlar ile olmayanlar arasındaki hudutlarda bir derece

'örtüşmenin' ortaya çıkmasını kapsar.[8] Hâlbuki brüt istatistikler içerisinde bu değişimlerden sınıf üzerine olan teknik literatürün çoğunda müthiş bir mitoloji inşa edilmiştir. El-emeğine dayanmayan iş ile karşılaştırıldığında el-emeğine tahakkuk eden ekonomik kazançlardaki açık eksilme, eğer meselenin gerçeklerine daha yakından bakılırsa çok farklı görünür. Bir kere, iş güvenliği bakımından beyaz-yakalı işçinin geleneksel üstünlüğü hiç bir surette kaybolmuş değildir: Genel terimler içinde el-emekçisi olmayanlar, belirli el-emekçileri kategorilerinin ileriki bölümlerde tartışacağım bazı sebeplerden dolayı gelecekte daha hoşnut edici sözleşme şartlarına ulaşacaklarını varsaymak için bazı nedenler olsa bile, büyük bir güvenlik düzeneğinden yararlanmaya devam ederler. İkinci olarak, tipik genel kariyer kazanımları tarzları, iki kategori için de çok farklıdır. Bu, potansiyel olarak beyaz-yakalı işçilere açık olan, ama burada sözü edilen el-emekçilerine büyük ölçüde sunulmayan terfi fırsatları aralığına dair sık sık anılan gerçek değildir. Bu terfi fırsatlarını bir kenara bıraksak bile el-emekçileri, niteliksel olarak, 'azalan bir kazanımlar eğrisi'ni tecrübe ederler. Hâlbuki, el-emekçisi olmayanlar yıllık ikramiyeleri garanti altında olarak böyle bir eğriye muhatap değillerdir. Nitekim, Fogarty, Britanya'da vasıfsız el-emekçilerinin ortalama 30 yaşlarında en üst gelire ulaştıklarını, ama emeklilik döneminde gelirlerinde % 15-20 oranında bir gerileme olduğunu, buna karşılık vasıflı işçilerin en üst gelire 40 yaşlarında ulaştıklarını ve sonra gelirlerinde % 10-15 dolayında bir gerileme olduğunu gösterir.[9] Buna ek olarak, el-emekçilerinin haftalık çalışma süresi, el-emekçisi olmayanlara göre daha uzundur: 1966'da Britanya'da el-emekçileri ortalama 44 saat çalışırken, beyaz-yakalı işçiler, 38 saat çalışıyordu.[10] Üçüncü olarak, el-emeğine dayanmayan mesleklerde bulunanların gözle görülür daha geniş bir payı, emekli aylığı ve hastalık-ödemesi planları gibi çeşitli türdeki sosyal kazanımlardan yararlanmaktadır: Çoğu ülkede bu işçiler bu tip projelere katılımın bir sonucu olarak ay-

rica gereğinden fazla vergi muafiyeti kazanırlar.[11]

Her ne kadar farklı toplumlar arasında, özellikle Japonya örneğini düşünürsek, bu olgularda çeşitlilikler olsa da, bunlar genel resmi değiştirmez. Eğer biz el-emekçisi olanlar ile olmayanların eline geçen ekonomik kazançların toplamını düşünecek olursak, iki gruplanmanın herhangi bir şekilde baştan başa 'birleşmesi'nin meydana geliyor olduğu fikri, su götürmez bir şekilde reddedilebilir. Bu örtüşme, bir yanda vasıflı el-emekçi mesleklerinin kısımları diğer yanda büro işleri ve satış meslekleriyle sınırlanır. Bununla birlikte, bu ikinci tür mesleklerin en önemli niteliği, her yerde giderek artan bir oranda kadınlar tarafından tekelleşmeye maruz kalmasıdır. Bu veri, işçi sınıfı ile orta-sınıf arasındaki sınırın doğasını anlama bakımından büyük öneme sahiptir. Nitekim, bu bağlamda tipik bir görüntü arzeden Britanya'da beyaz-yaka mesleklerinde kadınların oranı, 1911'den 1961'e kadar % 30'dan % 45'e yükseldi; ancak bu oran daha çok büro işleri ve satış sektöründe kümelenmiştir. Lockwood, bu sektörleri belki artık modası geçti ama, 'beyaz-blüz' meslekleri olarak isimlendirir. Aslında, son zamanlarda 'gelecekte büro işlerinde geriye kalmış güçlkle ilerleyen birkaç erkek işçinin 'junyor' (alt mevkide) olacağı ve bir kariyer derecesi olarak rutin erkek büro işçisinin yok olacağı iddia edilmiştir.[12]

Pazar kapasitelerindeki bu farkları sınıf yapılaşmasına bağlayan faktörleri araştırma noktasında, metodolojik açmazları ne olursa olsun orta ve işçi sınıfını farklılaştıran sınıf ilişkilerinin ara yapılaşması hususunda bazı çok kesin çıkarımlara ulaşmamıza izin veren bir dizi detaylı uluslararası sosyal hareketlilik çalışmalarına sahip olmakla şanslıyız. Ondokuzuncu yüzyılın sonundan itibaren kapitalist toplumlar tipik olarak el-emekçi/ beyaz-yaka ekseninde önemli bir miktarda yukarıya doğru nesiller arası hareketlilik olmuştur; fakat bu durum öncelikle beyaz-yaka sektörünün nispi genişlemesi bakımından açıklanmaktadır. Bu tez orijinal olarak Lipset ve Bendix tarafından destek görmüştür. Ne

var ki, el işinden beyaz-yaka işine doğru nesiller arası hareketlilik oranlarının ileri toplumalarda temelde benzer olmaya meyletmeleri, eğer bütünüyle yanlış değilse açık bir şekilde aşırı basite indirgenmiştir. Nitekim, S. M. Miller'in gösterdiği gibi, ülkeler arasında sosyalist toplumlar hariçte tutulsa bile hareketlilik şanslarının modelleşmesi bakımından önemli farklar vardır. Bazı toplumlar el-emeği / beyaz-yaka ekseninde nesiller arası yukarı ve aşağı hareketlilik açısından düşük oranlara sahip iken, bazı ülkelerde aşağı ve yukarı hareketlilikte dikkat çekici ölçüde yüksek oranlar görülmekte; daha başka ülkelerde ise bu oranların farklı kombinezonları tezahür etmektedir. Sosyal hareketlilik araştırmalarının önemli bulgularından biri, el-emeği / beyaz yaka bölünmesinde yukarı ya da aşağı doğru olsun, nesil içi veya nesiller arası olsun gerçekten tüm hareketliliklerin 'kısa-dönemli' olmasıdır: Yani, tüm hareketlilikler pazar kapasitesinde kazanılan farkları en aza indirici bir doğrultuda meydana gelmektedirler.[13] Bunun için, Parkin'in işaret ettiği gibi iki sınıf gruplanması arasında bir tür 'tampon bölge' operasyonunun varlığından bahsedilebilir: Çoğu hareketlilik, bu ikisini ayıran hareketlilik farklılaşmalarının yıkılması eğiliminin hızını kesme yönünde işleyen bu bölgenin içinde veya bu bölgenin üzerinden yapılır. Zaman-sıralı grup çalışmalarını içeren sosyal hareketlilik araştırmaları, el-emeğine dayalı olan ile olmayan iş arasındaki hareketlilik oranlarında Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana geçen süre içinde çok fazla değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır. Hepsini beraber düşünürsek, bu çalışmaların bulguları, çok kesin bir şekilde kapitalist toplumalarda el-emeği ile beyaz-yaka işleri arasında oluşan ara yapılaşmasının önemini göstermektedir. Fakat bu, çeşitli iç yapılaşma temellerinden sadece analitik olarak ayrışabilir. Bu temeller, aslında, hareketlilik şanslarındaki gözlemlenen çeşitliliklerin kökenlerini açıklamaya yardım eder. Bunlar arasında öncelikli olanı, üretimsel işletmenin karakteristiği olan iş bölümü ve bununla bağlantılı olan parateknik ilişkilerdir; ve bu, açık

bir şekilde, ama yine analitik olarak ayrıştırılması zorunlu olan, o işletmenin bütününe kapsayan otorite ilişkileri sistemine bağlanır.

Şu kesinlikle açıktır ki, modern büyük-ölçekli fabrikanın ilk köklerinden hayata geçirilmesinden bu yana, beyaz- yaka ve mavi-yaka işlerin kendi aralarında içkin olarak bulunan bir uçurum meydana gelmiştir. Bu uçurum, bu terimlerin salt kendileriyle anlamlı olacağı gibi, iş bölümünde aldıkları görevler bakımından da 'el-emeği olan' ve 'el-emeği olmayan' terminolojisiyle anlamlı olabilir. Lockwood'un vurguladığı gibi, nispeten zayıf pazar kapasitesiyle birlikte büro ya da masabaşı işçisi, tipik olarak, atelye katındaki işçilerden ziyade, daha çok yüksek seviyedeki yönetici işçilerle müşterek emek şartlarını paylaşmıştır. Masabaşı işçileri, 'büro'da çalışırlar. Büro, normal olarak, mekan bakımından atelye katından yukarıda bulunur. Öyle ki, büro çalışanları, fiziksel olarak, sıradan işçilere 'yukarıdan bakarlar.' El-emeğine dayalı işlerin doğası, sık sık ellerin ve elbiselerin kirlenebileceği şartlar içinde enerji isteyen ve yıpratıcı çalışmayı gerekli kılarken; masabaşı işçisi, normal şartlarda, nispeten temiz bir çevrede çalışmaktadır. Yaptıkları iş de, sembolik malzemelerin basit manipülasyonudur. Yüksek mevkîdeki yöneticilerden ayrı olarak masabaşı işçileri bile, az ya da çok el-emekçileriyle doğrudan temasta bulunmazlar. Çünkü ustabaşı, normal olarak, ofis ile atelye katı arasındaki iletişimin temel kanalıdır. Lockwood'un kelimeleriyle: "Ofis çalışanları ile yönetimin çalışma işbirliğinin aksine, ofis çalışanın el-emekçisinden sosyal olarak izolasyonu söz konusudur. Bu iki işçi grubunun ayrışmasının tamamlanması, belki de, endüstriyel örgütlenmenin en göze çarpan özelliğidir".[14] Elbette, bunun derecesi, hem işletmenin büyüklüğü hem de özellikle ilgili endüstri sektörü bakımından çok çeşitlidir; ama genel ilke budur; ve bu ilke, Japon endüstrisi örneğine bile uygulanabilir. Japonya'da başka bazı bağlamlarda işletmenin örgütlenmesi, Batı toplumlarında tipik olan örgütlenmeden çok farklıdır.

Ama yine de Batı toplumlarına paralel olarak Japonya'da da işletmede el-emekçilerinin beyaz-yakalı çalışanlardan ayrışması, tarihsel olarak, *shokuin* ve *koin* arasındaki statü ayrımcılığı tarafından takviye edilmiştir.

Bununla birlikte, yaptığı analizde Lockwood, modern fabrika örgütlenmesindeki parateknik ilişkilerin bu boyutlarını, işletmenin otorite ilişkileri ile kaynaştırır. Ne var ki, bu etkenler, kapitalist toplumlardaki ve hatta genelde ileri toplumlardaki üretim örgütlenmesinin karakteristik biçimiyle çok yakından ilişkilendirilebilse bile, onlar arasında genel bir farklılık olduğunu gözardı etmemek gerekir. Zira, bir derece aşırı basitleştirme pahasına denebilir ki, bir parateknik ilişkiler sisteminin önemli oranda dönüşümü, muhakkak, daha önce mevcut olan üretim tekniklerinin değiştirilmesini zorunlu kılar. Ama buna rağmen, otorite sistemindeki değişim, teknikte herhangi bir dönüşümü kaçınılmaz olarak icap ettirmez -bu gerçek, gerek kapitalist gerekse sosyalist toplumlarda 'endüstriyel demokrasi'nin kesin olasılıklarını ölçmede çok önemlidir. İşletmenin otorite yapısı, ne modern endüstriyel üretimdeki parateknik ilişkilerin ayrılmaz bir parçası ne de -Dahrendorf'un bakış açısıyla- kendi kendini kuran *sui generis* bir 'sınıf sistemi' olarak görülmelidir. İşletmenin otorite yapısı, sadece, sınıf ilişkileri yapılaşmasını teşvik eden bir etkidir. Bu bakış açısından hareketle biz, Lockwood'un otorite betimlemesini, beyaz ve mavi-yaka işleri arasındaki genel sınıf farklılaşmasına katkı yapan önemli bir unsur olarak kabul edebiliriz. Tüm kapitalist toplumlarda endüstriyel işletmenin otorite yapısı, temel olarak, yönetim içinde hiyerarşiktir. Ama el-emekçileri, doğrudan doğruya emirlerin nesnesi olan bir grup olarak yönetim ile karşı karşıya gelir, üstelik kendileri bu emir-komuta hiyerarşisinin bir parçası olmadan! Lockwood'un göstermiş olduğu gibi, masabaşı çalışanları bile bu tür bir hiyerarşinin katılımcılarından, ve buna paralel olarak, işçiler tarafından 'yönetime ait' olarak görülürler ve tam da bundan dolayı onlar da kendilerini bu

şekilde algılarlar. Croner'in terimleriyle, masabaşı işçileri otorite delegasyonuna katılır, hâlbuki en üst düzeyde pazar kapasitelerine sahip olan mavi-yakalı işçiler ve vasıflı el-emekçileri bile bu delegasyonda yer almazlar.[15]

Son zamanlarda benim sınıf yapılaşması olarak tanımladığım kavram üzerinde çok fazla tartışma olmuştur ve bu tartışmalar, sınıf yapılaşmasının bir anlamda ne derece 'öicelikle' işletme içinde kurulan ilişkilerden etkilendiği veya alternatif olarak, bunun bizzat üretim örgütlenmesinin dışındaki etkenlerden ne derece şartlanmaya maruz kaldığı noktasında idi. Ne var ki, bu tartışmada yer alan protagonistler (karşı polemikçiler) bile kabul etmek zorundadır ki, burada bir şekilde ya da başka bir şekilde basit bir determinizm sorunu yoktur, ve benim buradaki hedefim bakımından, içeriyle ilgili ve dışarıdan etkisi olabilecek faktörler arasında karşılıklı olarak muhakkak bazı bağlantılar olduğunu vurgulamak yeterlidir. Elbette, bu faktörler, detaylı bir tartışmada daha net olarak kolaylıkla ifade edilebilir. Beyaz ve mavi-yakalı işçiler arasında genel bir farklılaşmayı kışkırtan bu faktörlerden en önemlisi, komşu 'kümelenme' ve statü grup oluşumunun belirli tipleri ile biçimlenen dağıtıcı gruplaşmalardır. Bu komşu kümelenme eğilimi, kuşkusuz, hem kent alanlarındaki büyüklük ve yoğunluk farklılıkları bakımından hem de kapitalist toplumların genel sosyal ve politik yapılarındaki farklılıklar bakımından önemli ölçüde çeşitlilik arz eder. Nitekim, Birleşik Devletler'de olduğu gibi büyük bir alt sınıfın mevcudiyeti, her ne kadar hiçbir surette etkili bir şekilde bütün bütün önünü alamasa da, 'orta-sınıf komşulukları' ile 'işçi sınıfı komşulukları' arasında olabilecek çok net bir karşıtlığı kısmen önler. Dahası, sınıfa dayalı komşuluk ayırımına karşı, ulusal ve yerel gövdelerin komşuluk planlaması çerçevesinde 'ev sahibi olmada serbest piyasa'ya müdahale suretiyle karşı konulabilir. Bu baptan olarak komşuluk ayırımına yönelik bu eğilimin kuvveti, özellikle 'kuruluşu eskiye uzanan' Britanya gibi kapitalist ülkelerde inkâr edilemez; ve be-

yaz-yakalı işçilere özgü olan daha geniş iş güvenliğinin genel olarak ev kredileri ve ipoteklerini elde etmeyi kapsamı gerçeği de bunu destekler.[16]

Net bir şekilde, komşuluğa dayalı sınıf ayrımı asla tamamlanmış değildir ve büyük sınıf kategorileri içerisindeki komşuluklar arasında farklar vardır: Meselâ, ev yerleşimi alanı türleri arasında kesin bir statü ayrımcılığının açık kabulünün var olduğu kaba ve saygılı işçi sınıfı komşulukları diye adlandırılan olgunun (en azından saygılı tarafında) varlığında sunulduğu gibi. Fakat bu, en güçlü olan beyaz ve mavi-yaka bölünmesi üzerinde yoğunlaşan hâkim sınıf çizgisini silmekten ziyade, karıştırır. Komşuluk farklılaşması, hiç kuşkusuz, genel önemi daha önce zikredilmiş olan sınıf ilişkilerinin 'görünürlüğü' üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. İnsanlara şehir komşuluğunun 'fenomenal haritalarını' çizmelerine yönelik olarak sorulan sorulara verilen cevaplar, insanların bu konuda çok az bilgi sahibi olduklarını gösteren büyük boş sayfalardan oluşmaktadır. Dolu olan kısımlarından ise, sınıf terimlerinde açık bir şekilde normal bir çarpıklığın olduğu anlaşılmaktadır.

Komşuluk örgütlenmelerindeki farklar, bizzat ekonomik alanı kuşatan farklardan ayrı olarak, doğrudan doğruya sınıf ilişkilerinin sömürücü çağrışımları ile bağlantılandırılır -özellikle de bu farkların eğitim şanslarını etkilediği oranda durum böyledir. Ayrıcalıklardan mahrumiyet 'kısır döngüsü'nün kurulması sayesinde bu süreci yöneten mekanizmalar, bu bağlamda, daha iyi anlaşılmaktadır. İşçi sınıfı aileleri, ortalama büyüklükte orta-sınıf ailelerinden daha geniştir, ve bu ailelerde doğrudan ebeveyn teması miktarı daha düşüktür -bu olgu, konuşma becerisini etkilediği oranda, çocukların entelektüel kabiliyetlerinde kalıcı etkilere sebep olabilmektedir. Dahası, işçi sınıfı arasında ebeveynin eğitim tutumları, çoklukla, olumsuz yönde olmaktadır. Okullar noktasında ise, imkânları kısıtlı olan bu alanlardaki yetersiz araç-gereçler ve yetersiz fırsatlar, kötü donanımlı öğretim elemanları

ve disiplin problemleri, entelektüel gelişimin önünde engel kabul edilen eğitim çevresi ile irtibatlandırılır.

Avrupa ülkelerinde yakın zamanlarda yapılan meşhur çok sayıdaki çalışma, orta-sınıfın tipik bilişsel bakış açısında sınıf bilincinden çok, sınıf farkındalığının hâkim olduğunu kanıtlamıştır.[17] Willener'in adlandırdığı gibi, beyaz-yakalı işçinin 'toplum imajı', hiyerarşik bir meslekî seviye algısına dayanmaktadır. Bu meslekî seviyeler, gelir ve statüdeki farklar ile birbirinden ayrılır -bu, el-emekçisi olmayan işçinin yerleştirildiği hiyerarşik otorite sisteminden çıkarılan bariz bir genelleştirmedir. Aşağı ve ya yukarı yönde dalgalanmalara rağmen bu hiyerarşinin, tek tek bireylerin gösterdiği performans ile belirlendiği algısı hâkimdir. Bu 'bireycilik' ile uyumlu olan şey, 'ertelenmiş haz'zı, tahmini gelecek kazanımları sağlama almak amacıyla zorunlu bir yatırım olarak kabul etmeye genel istekliliktir. Böyle bir 'toplum imajı', subjektif sınıf teşhisi olasılığını illaki dışarıda bırakmaz, ama terimi daha önce tanımlamış olduğum şekilde belirli bir seviyeye ulaşan 'sınıf bilinci'nin oluşumunu kesinlikle önler. Çatışma ve mücadele, bu tahayyülde rol oynar. Ama bu rol, öncelikle, bireyin yeteneklerine ve isteklerine uyan bir sosyal konumu güvence altına alma gayreti açısından anlaşılmalıdır, yoksa bir tür sınıf kutuplaşması açısından değil.

Bu tip sınıf farkındalığı ile yukarıda işaret edilen ara orta-sınıf yapılaşmasının kaynakları arasında var olduğu farzedilebilecek bağlantıların görülmesi çok kolaydır. Ama, iki bağlamda, hemencecik Avrupa tecrübesinden genelleştirme yapmak da aynı oranda kolaydır: (1) sanki farklı Avrupa ülkelerinde orta-sınıf blokmuş gibi yine özü itibariyle beyaz-yakalı işçilerin sınıf farkındalığının soyut veya 'ideal-tipik' sunumunu ele almada; ve (2) bu modellerin daha az net olduğu Avrupa dışındaki toplumlara yeterince yakından bakmadaki başarısızlıkta. Birinci bağlam, bazı gözlemcilerin beyaz-yaka sektörünün düşük düzeylerinde meydana geldiğine inandıkları ve bir anlamda masabaşı işçilerini

'proleterleştirme'yi kapsayan son değişim noktalarını değerlendirme bakımından önemlidir. Sahiplik ve kontrol ayrışması üzerine yapılan tartışmalarda olduğu gibi, açık bir tehlike vardır: Günümüze kadar gelen gerçek, ideal-tipik geçmiş kavrayışı ne ise onunla karşıtlaşacak, ve dolayısıyla fiilen meydana gelmiş olandan çok daha gözle görülür olan dönüşümler açık hale gelecektir. Basit bir şekilde Avrupa örneklerini alma darfikirliliği, Batıdaki beyaz-yakalı işçi 'bireyciliği'nin dışarıdan bakışta yüksek dozda bir 'kolektivizm' ile ıslah edildiği Japonya durumu düşünülerek kanıtlanır. Büyük bir işletmedeki Japon *sararyman*, her ne kadar normal şartlarda ciddi bir şekilde başarılı olmak zorunda olduğu bir sınava geçerek şirkete girmeyi başarmak zorunda ise de, grup bağlılığının bireysel başarıdan daha önemli olduğunu vurgulayan bir 'toplum imajı'nı kabul etme eğilimindedir.[18]

2. Orta-Sınıf İçinde Farklılaşmanın Kaynakları

Bir bütün olarak orta-sınıf içinde biz, iki büyük farklılaşma kaynağını ayırabiliriz: köklerini pazar kapasitesindeki farklardan alan kaynak ve iş bölümündeki çeşitlenmelerden alan kaynak. Pazar kapasitesindeki en önemli farklılık tipi, hiç kuşkusuz, pazarlanabilir teknik bilgi, yani tanımlanmış ve ihtisas haline getirilmiş sembolik yetenekler sunma kapasitesi ile genel sembolik yeterlik sunma arasında olanıdır. İhtisas haline getirilmiş sembolik yeteneklerin pazarlanabilirliği, normal olarak, meslekî girişin sistematik olarak kontrollü 'kapalılığı' yoluyla koruma altına veya sağlama alınmıştır. Bu, profesyonel mesleklerin karakteristik özelliğidir. Profesyonel mesleklerin gelişmesi, özellikle neo-kapitalist toplumda belirginleşmiştir. Meselâ, Birleşik Devletler'de erkek iş gücünde profesyonel işçilerin oranı, 1950 ile 1970 arasında üçe katlanmıştır ve buna benzer bir seyir, diğer toplumlarda da gözlemlenebilir; ama bu toplumlardaki iş gücünde profesyonellerin toplam oranı, Birleşik Devletler'deki orana (% 15 civarında) yaklaşmaz. Uzmanlıklar, gerçi net bir şekilde, söz gelimi

pazar kapasitelerinin dağılımı üzerinde kontrol empoze etmeye girişen ticarî sendikalar gibi diğer meslekî birlikler ile ortak belirli unsurları paylaşıp da, başka açılardan bunlardan çok farklıdır. Profesyonel birlikler, sadece bir meslekî kontrol aracı olarak işlev görmezler, ama aynı zamanda genel 'idare standartları'nı terbiye eden etik öncelikleri kurmaya da gayret ederler.[19]

Her ne kadar, uzmanlıkların varlığı ile kendisini belli eden kesinlikle tartışmalı sosyolojik analiz problemleri varsa da, profesyonelleşme, sınıf teorisine önemli zorluklar sunmaz. Mammafi, aynı şey, orta-sınıf içinde diğer farklılaşma kaynakları için söylenemez. Bunlar, birçok yazarın orta-sınıf gibi böyle çok kapsamlı bir terimin kullanılabilirliğinden bütün bütün şüphe edilmesine neden olmuştur. Bu profesyonelleşme terimi, organizasyonlardaki beyaz-yakalı işçilere -ki, bu işçiler belirli bir 'büro'nun ve dolayısıyla da bürokratik bir otorite hiyerarşisinin parçasıdır- ilişkin olarak tam bir kullanımlılığa sahip gibi görünmektedir. Bununla birlikte, görevleri öncelikli olarak 'el-emeği' olmayan, ama aynı zamanda açıkça tanımlanabilir böyle bir hiyerarşinin içinde de yer almayan, üstelik uzmanlıklarla da bağlantılı olabilen bu işçiler, beyaz-yaka sektörüne ait değil midir? C. Wright Mills'in açıkladığı gibi: "Eski tıp ve adli meslekler, artık uzmanlık dünyasında en üstte değildir; bütün uzmanlık alanlarında en üsttekiler, yeni yeteneklere sahip kadınlar ve erkeklerdir. Düzinelerce sosyal mühendislik ve mekanik teknisyenlik türleri, sayısız *Girl Fridays*, laboratuvar asistanları, kadrolu ve kadrosuz hemşireler, teknik ressamalar, istatistikçiler, sosyal işçiler var. Bazen bir bütün olarak yeni toplum ile uyum halinde gözüküp satış yerinde, bonmarşelerdeki devamlı bayan tezgahhtarlar, gezici erkek sigorta elemanları, başka bir memlekette ikâmet eden satış elemanları -belirli bir uzaklıktan başkalarının satışına yardım eden reklamcılar var".[20] Böylesi insanı hayrette bırakan meslek çeşitleri, eğer birbirleriyle ortak birşeyler paylaşıyorlarsa, beyaz-yakalı büro işçisini kendi haline mi bırakacağız?

Renner'in kavramını kendi amaçları doğrultusunda uyarlayan Dahrendorf, bunlar arasındaki ortak unsurun, beyaz-yakalı işçilerin "kural koyanlar ile yönetilenler arasında köprü vazifesi gören bir hizmet sınıfı" teşkil ettiği gerçeğinde bulunabileceğini öne sürmüştür[21]. Fakat bu, inanması çok zor bir iddiadır. Bunun resmetmeye çalıştığı şey, Dahrendorf'un daha genel bir tavır olarak, sınıf teorisini iki-taraflı otorite şemasına bağlama ve böylelikle o genel kavrayış içinde içkin olan çatlakları paylaşma tavrı içinde, orta-sınıf kavrayışına bir yer bulma girişimidir. Ne var ki, daha özelde bu tavır, Mills tarafından sözü edilen meslek çeşitliliğinde yer alanlar tarafından sunulan 'hizmetler'in heterojenliği problemi ile yeterince başa çıkamaz: Bir teknik ressamın bir sosyal işçi ile paylaştıklarının, her ikisinin de "kural koyanlar ile yönetilenler arasında bir köprü vazifesi görmelerinden" ibaret olduğunu öğrenmek aydınlatıcı da değildir üstelik.

Bu son bağlantıda 'hizmet-sınıfı' kavrayışındaki temel eksiklik, bu kavrayışın sınıf ve iş bölümleri arasında yeterli bir ayırım yapmadığıdır veya başka bir şekilde ifade edersek, bu kavrayış, iş bölümünün iki yönünü birbirinden ayırmaz -bu yönler, bir yanda pazar kapasitesinde ve diğer yanda parateknik ilişkilerdeki çeşitlilikler bağlamında mesleklerdeki farklılaşmadır. Bunlardan ikincisi, vurgulamış olduğum gibi, pazar kapasitesi temelinde sınıf yapılaşmasının büyük bir unsur olarak görülmelidir: Eğer bu, sınıf ilişkilerinin homojenizasyonunun bir kaynağı olabilirse, aynı zamanda benzer pazar kapasitelerinin icap ettiği yerlerde dahi sınıf yapılaşmasında bir farklılaşma kaynağı da olabilir. Aynı şey, Dahrendorf'un bizzat sınıf yapısının esas eksenini yapmaya çalıştığı otorite sistemleri için de geçerlidir. Nitekim, bir teknik ressam ve bir sosyal işçi, pazarda satılması halinde yeteneklerinin onlara kazandırabileceği ekonomik kazanımlarına göre geniş anlamda, benzer pazar kapasitelerine sahip olabilirler; ama bu ikisinin, daha önce terimi kullandığım anlamda, iş bölümündeki konumları çok farklı olabilir. Ve her ikisi de, çok açık bir şekilde

otorite hiyerarşisinde belirli bir 'mekî'ye ait olmama anlamında büyük organizasyondaki büro işçisinden farklı olabilir.

3. Beyaz-Yaka Sendikalaşması

Eğer beyaz-yaka sektörünün görece genişlemesi, Marksist teoriye esaslı bir engel olmuşsa bu, büyük ölçüde, el-emekçisi olmayan işçilerin 'hatalı sınıf bilinçlenmesi' gerçeğinden dolayı olmuştur. Bu yargı, en azından birbirinden ayrı iki olguya işaret edebilir: beyaz-yakalı işçiler arasında 'sınıf farkındalığı'nın genel üstünlüğü; ve beyaz-yakalı işçilerin meslekî sendikalara üye olmaduk el-emekçilerine nazaran bariz isteksizlikleri (üstelik, birlikler kursalar bile mavi-yaka işçileriyle yakın ilişkiye girmekten aşırı derecede sakınmaları).

Beyaz-yaka sendikacılığı oranları, tıpkı beyaz-yaka sendikalarının el-emekçilerinin sendikalarından ayrışma oranı gibi, milletler arasında gerçekten gözle görülür bir şekilde çok farklılaşır. Herhangi bir ülkede beyaz-yakalı işçilerin sendikalaşma seviyesinin mavi-yaka işçilerine göre daha düşük olduğu hemen hemen evrensel geçerliliği olan bir durum gibi gözükmektedir. Bununla birlikte Japonya, buna olası bir istisna olarak görülebilecek tek toplumdur. Bu tek hesaba göre, Japonya'da 1963'te sendika üyesi olan 9,3 milyon işçinin en azından % 35'i beyaz-yaka mesleklerinde bulunuyordu -bu oran, bir bütün olarak iş gücü içinde beyaz-yaka sektörünün resmettiğinden daha yüksek bir orandır. Japonya, ayrıca, Batılı ülkelerden başka açılardan da farklılık arz eder. Genelde Batılı ülkeler arasında beyaz-yaka sendikalarının, öncülüğü, sendikalaşma seviyeleri bakımından el-emekçisi sendikalarından alması mevcut durumu yansıtmaktadır. Mavi-yaka emeğinin İsveç gibi hayli örgütlendiği ülkeler, nispeten yüksek oranda beyaz-yaka sendikalaşmasına sahne olmakta; Britanya gibi başka toplumlar ise, hem beyaz hem de mavi-yaka sendikalaşmasında düşük bir oran sergilemektedirler. Belki önemli ölçüde 'karma' sendika üyelerinin bulunduğu, yani aynı sendikalara ait

el-emekçisi olan ve olmayan işçilerin üye olduğu yerlerde bile, mavi-yaka sektöründen olan üyelerin daha aktif ve belirleyici bir rol oynamaları söz konusudur. Buna karşılık, Japon işçi hareketlerinde sendika üyeliğinin, savaştan sonra beyaz-yaka sektörünün en hızlı yayıldığı ekonomik sektörlerde en güçlü destek bulmuş olmasına karşın, daha durağan bir rol oynayan beyaz-yaka unsurlarıyla birlikte bu roller tersine dönmüştür. Batı toplumlarına zıt bir şekilde, 'karma' sendikalar, Japonya'da kural olmanın çok, bir istisnadır. Bu, kuşkusuz, sendikaların, gerek beyaz-yaka gerekse mavi-yaka işçilerin bilinçlerinde en meşhur olduğu şekilde meslek olmaktan ziyade bir işletme olduğu gerçeğiyle yakından bağlantılı olan bir şeydir.[22] Kitlesel bir olgu olarak Japonya'da beyaz-yaka sendikalaşması, öncelikle, 'işletme-ölçekli' sendikalarda yoğunlaşan üyelikle birlikte savaş sonraki zaman dilimine tekabül eder. Her ne kadar toplam sendika üyeliğinin yaklaşık % 20'si yalnızca beyaz-yaka sendikalarında olsa da, bunların büyük kısmı, sadece el-emekçisi olmayan işçilerin istihdam edildiği sektörlerdedir. Kurum sendikaları içinde sendika liderlerinin yarısı, beyaz-yaka gruplanmalarından çıkmaktadır ve beyaz-yakalı işçilerin kendi birliklerini kurmak amacıyla bu sendikaları bırakmış olduklarına dair çok az sayıda örnek olmuştur.[23] Japonya'da çağdaş sendika organizasyonlarında gerilimler olmasına ve el-emekçisi olan ve olmayan hizipler arasında bölünmelerden dolayı bu gerilimler önemli ölçüde yayılmasına rağmen; büyük bir ayrımcı beyaz-yaka sendika hareketinin gelişmesine dönük bir eğilim belirtisi yoktur.

Fransa, erkek hareketi içinde el-emekçisi olan ve olmayan işçilerin yakın (kendi içinde) bir entegrasyonu diye tanımlanabilecek bir tarihi olan birkaç Batılı ülkeden bir tanesidir. Bu, Crozier'in işaret etmiş olduğu gibi, belki de, normalde el-emekçisi olmayan işçiler için kullanılan Fransızca terim *employes*'in bir işletme içindeki tüm işçilere karşılık olarak kullanılabilmesi noktasında anlamlıdır. Fransızca'da *Angestellte*'ye veya 'beyaz-yakalı

işçisi'ne (ya da daha az kullanılan 'siyah-cekeli işçi') karşılık gelecek genel bir terim yoktur. Eski satışlar ve büro işçilerinin sendikaları, yani ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında kurulmuş olan *the Chambre syndicale federale des employes*, yönelim olarak radikaldi ve *the Chambre*, "oda" 1895'te merkezî sendika örgütünün kurulmasında rol almıştı. [24] Bunu izleyen dönemlerde beyaz-yaka sendikaları, 1919 ve 1936 genel grevleri gibi birkaç açık endüstriyel çatışma zamanlarında taraf olmuşlardır. [25] Savaştan bu yana el-emekçisi sendikaları gibi beyaz-yaka sendikaları da, son ikisi en önemlileri olarak Komünist, Sosyalist ve Hristiyanlar ile yakın ilişki kurmalarına göre ideolojik cepheler boyunca bölünmüştür. Bununla birlikte, kapitalist toplumların çoğunda, beyaz ve mavi-yaka sendikaları arasında, kağıt üzerinde aynı federasyona bağlı olsalar bile, çok belirgin bir ayrılık ve hatta düşmanlık vardır. Britanya, buna bir örnek teşkil eder. Britanya'da beyaz-yaka sendikaları genelde kendilerine model olarak el-emekçisi sendikalarını almışlardır ve *National Association of Local Government Officers* (Yerel Hükümet Memurları Ulusal Birliği) (1964'e kadar) hariç, genel olarak TUC ile yakın ilişki kurmuşlardır. Fakat onların büyük çoğunluğu, ayrıca kendi bağımsız kimliklerini korumuşlar ve kendi spesifik çıkarlarını koruma ödevlerinin bilincini saklı tutmuşlardır.

Neden sendika üyeliği açısından sendikalaşma oranları, genel olarak el-emekçileriyle karşılaştırıldığında beyaz-yakalı işçiler arasında daha düşüktür? Nispeten ayrıcalıklı olan pazar kapasiteleri biçimlerinden zevk alan beyaz-yakalı işçilerin gruplanmaları hususunda, bu soruya bir cevap bulmada ayrıca bir zorluk gözükmemektedir. Çünkü, bunların ekonomik çıkarları, işletme hiyerarşisi içindeki yerleri ve sınıf farkındalıklarının tümü, onları sendikalaşma veya kolektif eylem ile ilgilenmekten uzaklaştırma yönünde hareket etmektedir. Bununla birlikte, profesyonel birliklere zıt olarak güçlü bir şekilde gelişmiş ve oldukça militan olan sendikalar, nispeten seyrek olsalar da, ayrıcalıklı pazar

kapasitesine sahip olanlar (meselâ, uçak pilotları) arasında bütünüyle bilinmez değildir. Pazar kapasitelerinin el-emekçilerinin mesleklerine en yakın olduğu (büro-işçilerinin en öğretici örnek olarak düşünülebileceği) mesleklerde sendikalaşma seviyesini etkileyen faktörlerin bir analizi, bu diğer örnekler üzerine de ışık tutmalıdır.

Son yıllarda doğru temeller üzerine kurulmuş bir dizi değişim, yüksek mevkîlerdeki işçi sınıfı ile karşılaştırıldığında büro kesiminin ekonomik konumunu etkilemiştir. Bu değişimlerin en önemlileri: gelirden nispi bir düşüş ve büro-işçilerinin el-emegine dayalı işlerdeki daha zengin gruplanmalara karşı ekonomik avantajları ve ödevlerin doğasının ve dolayısıyla da daha önce iş bölümünde büro işinin niteliği olan parateknik ilişkilerin bir dönüşümü. Şu açıktır ki, çeşitli uzun-dönem etkenleri, büro-işçileri ile işçi-sınıfının daha 'zengin' kesimleri arasındaki ekonomik farklılaşmaları zayıflatmıştır. Evrensel yakın okur-yazarlık oranına ulaşma, genel sembolik yeterliğin pazar kapasitesini azaltmıştır; bizzat beyaz-yaka sektörünün genişlemesi de el-emegine dayalı olmayan rutin mesleklere geçiş ile ilgili olan 'kıtlık etkeni'ni azaltmıştır. Ama yine de, bu, sadece büro-çalışanlarının ekonomik şartlarının mavi-yakalı işçilere kıyasla kötüleştiğini görmüş oldukları gelir bakımından değildir: Birçok ülkede, geçmişte el-emegine dayalı olan ve olmayan işi ayırma eğilimi göstermiş olan ekonomik farklılaşmanın diğer biçimleri, bir ölçüde, azalmak zorundadır. 'Büro' düzenlemesinin uygunluğu, masabaşı çalışanının daha önce 'kalem hareket ettirme'ye dayalı görevleri yerine getiren mekanik araçların gelmesiyle tartışılır olmuştur. Daha önceki sınıf ilişkileri üzerine bu olguların her birinin etkisi, sadece istatistiksel anlamları bakımından değil, büro işinin 'dışleştirilmesi' etkisinden dolayı da sık sık abartılmıştır. Ancak, bu değişimlerin gerçekliğini veyahut yükselen sendikacılık oranıyla bağlantısını yok saymak mümkün değildir ve bu değişimler genelde beyaz-yaka işin sendikalaştırılmasını yönlendiren bazı

şartların net bir teşhisini sağlar. Bu şartlar, sınıf yapılaşmasının değişken etkenleri bakımından ele alınabilir.

İlk planda, üstün pazar kapasitesinin teşvik olanağı ile ilişkilediği sendikalaşmaya meylin çok az ya da hiç olmamasının, idarî hiyerarşi şansını artırdığı ve dahası, bu hiyerarşinin, bilişsel olarak ve kıymetini takdir eder bir şekilde 'bireycilik' üzerine vurgu yapan bir sınıf farkındalığı biçimiyle, desteklendiği açıktır. Kariyer-hareketliliği şansları, hiç şüphesiz, burada özel bir öneme sahiptir. Tarihsel olarak, masabaşı işçisini, el-emekçisinden ayıran niteliklerden bir tanesi, birincisinin kağıt üzerinde ve bir dereceye kadar da fiilen ikincisine açık olmayan teşvik olanaklarından yararlanması gerçeği olmuştur. Büro-işçilerinin konumlarının bir kariyer 'engeli'ne konu olmasından dolayı bu tür kariyer-hareketliliği fırsatları, sadece uzmanlık düzeyindeki akademik donanımlara açık olduğu oranda sendikalaşmaya ve kolektif eyleme dönük güçlü bir saik olabilmektedir. Kariyer 'engelleri'nin varlığı (deyim yerindeyse, balkanlaştırma -birbirine düşman olacak şekilde ufalayarak bölme), kuşkusuz, üstün pazar kapasitesine sahip olanlar arasında sendikalaşmayı etkileyen önemli bir faktördür. Yüksek bir sendikalaşma oranının yaygın olduğu okul-öğretmenliği gibi meslekler, her ne kadar gelir seviyesi ve ekonomik avantajları epey dışı dokunur olsa da, karakteristik olarak bir kez meslekî konum elde edildikten sonra ileri kariyer-hareketlilik şansları sınırlıdır. Nitekim, söz gelimi Britanya'da okul-öğretmenleri, nispeten erken bir yaşta tavan seviyedeki gelire ulaşmaktadır, ama özel okul müdürlüğü için teşvik olanakları, istatistiksel olarak ifade edilirse, gerçekten çok ince bir bardır. [26]

Kapitalist toplumların tümünde karakteristik parateknik ilişkiler biçimindeki çeşitlenmelerden açık bir şekilde etkilenen beyaz-yaka işinin sendikalaşma oranlarında farklı endüstriler arasında büyük bir kıyaslanamazlık vardır. Beyaz-yakalı işçiler, el-emekçilerine göre daha az bir oranda geniş homojen üretim ku-

ruluşlarında birirmektedirler -bu, aynı zamanda, kesinlikle yüksek bir sendikalaşma düzeyini teşvik etme eğilimi olan bir etkenlerdir. Ama yine de, idarî-merkezileşme, özellikle de gelişmiş bir işçi şartlarının teknik rasyonalizasyonu ile bağlantılı olduğunda, beyaz-yaka sendikalaşmasını teşvik etmeye eğilimlidir: Dolayısıyla, devlet hizmeti, normal olarak, düşük derecelerdeki sendika üyeliğinde yüksek bir oran tutturmaktadır. Örneğin, Fransa'da özel sektördeki % 15 gibi bir ortalamaya karşı devlet memurlarının % 40'ı, sendika üyesidir; Japonya'da bu oran, % 90'dır. Belirli büro görevlerinin mekanikleşmesi, büyük ölçüde, düşük seviyelerdeki beyaz-yaka işin 'proleterleştirilmesi' süreci ve sendika üyeliğinin artmasının altında yatan temel faktör olarak yorumlanmıştır. Fakat, aslında, beyaz-yaka sendikalaşmasındaki çeşitliliğe yönelik olarak yapılan karşılaştırmalı çalışmalar, idarenin merkezileşmesi ve rasyonelleşmesinin yüksek oranda bir sendikalaşmayı teşvik etmede daha önemli olduğunu göstermiştir.[27] Beyaz-yakalı işçilerin merkezileşmesinin nispeten düşük seviyede olmasının nedenleri, net bir şekilde, el-emekçisi olanların ve olmayanların sendikaları arasındaki ilişkileri etkileyen etkenlerden bütün bütün uzak değildir. Japonya örneğinden ayrı olarak, daha önce bahsedildiği gibi, mavi-yaka sendikalarının doğrudan temasının çoklukla beyaz-yaka sendikalaşmasına başlatıcı bir etki sağlamış olduğu çok genel olarak doğru gözükmektedir: Nitekim, devlet hizmeti haricinde sendika üyeliği, güçlü bir şekilde sendikalaşmış el-emekçileriyle yakın temasta bulundukları madencilik, mühendislik ve taşımacılık gibi endüstrilerdeki büro işçileri arasında daha yüksek olma eğilimi göstermektedir.

4. Proleter Mi, Yoksa Değil Mi? 'Yeni İşçi Sınıfı' Teorisi

Şimdiye kadar belirtmiş olduğum üzere, bir sınıftan bir 'aktör' olarak, özellikle de Lukács ve Touraine gibi bazı yazarların anladığı şekilde bahsetmek, yanıltıcı veya en azından yanıltıcıdır. Bir sınıf, bir 'grup' bile değildir; tanımlamış olduğum gibi bu

kavram, müştereken paylaşılan pazar kapasiteleri seviyeleri üzerinde temellenen bir yapılaşma biçimleri kümesine işaret eder. Bu, çağdaş kapitalist toplumlardaki orta-sınıf konumuna ayrı bir kuvvet atfeder. Çünkü, orta-sınıf bireyleri, normal olarak, berrak bir sınıf kimliği anlayışına sahip değildir, hatta sendikalaştıklarında bile, niteliksel olarak herhangi bir çatışma biçimi kendilerini kaptırmazlar.

Bu yüzyılın başından beri, beyaz-yaka sektöründeki nispi artış oranı ilk kez kendini belli ettikten sonra, -elbette özellikle Marksist yazarlar tarafından- şu düşünce geliştirilmiştir: Bu 'yeni orta-sınıf' ikiye ayrılacaktır: Çünkü bu sınıf, konumu, üyelerinin bakış açısı ve tutumlarının mülkiyet ilişkileri bakımından yorumlanamamasından dolayı, kesinlikle gerçek bir sınıf değildir. Bu yüzden de, tartışma şu şekilde derinleşir: Küçük bir azınlık hâkim-sınıf içine girecek belki, ama mülksüzlük durumlarında bir değişiklik olmadığı müddetçe beyaz-yakalı işçilerin çoğunluğu 'proleterleşmiş' olacaktır. Yaklaşık 70 yıl sonra bugün, gerçekler, bu tür umutları yalanlamaya devam etmektedir. Çağdaş toplumlarda, sıkıcı bir terim olan 'proleterleşme' ile ifade edilen bu nosyonun modern varyantlarını desteklemek için yaygın olarak işaret edilen birbirine bağlı iki süreç grubu vardır. Bu süreçlerden biri, beyaz-yaka sendikalarında savaş-sonrası görülen büyümedir; diğeri ise, mekanikleşme etkisidir. Şimdiye kadar teşhisi- ni yaptığım gibi, bunların her ikisi, sınıf yapısının belirli seviyelerinde meydana gelen önemli değişimleri ifade eder. Fakat bu değişimler, orta-sınıf ve işçi-sınıfının tam olarak nüfuz etmesine dönük herhangi büyük bir süreci kapsamaz. Beyaz-yaka sendikaları hususundaki bu delil, çoğu örnekteki durumda 'sendikalaşma'da bir artış değil, sadece el-emekçisi olmayan sektörün genişlemesiyle belirli bir düzeni koruyan[28] bir artış olarak sendikalaşma sürecinin, bir bütün olarak iş hareketi için kendisinin içinde ve dışında ayrı sonuçlar taşımadığına işaret etmektedir. Başka bir deyişle, bu büyüme, mevcut şablon -ki, belirli bir toplumda

ne ise- ile uzlaşmaya eğilim gösterir. El-emekçisi olan ve olmayan sendikalar arasında belirgin farklar ve çatışmalar olduğunda bunlar, süregiderler ve hatta önemle belirtilebilirler; yüksek derecede ortak bir nüfuzun olduğu yerlerde beyaz-yaka sendikacılığındaki yükselme, böylesi bir ortamı önemli ölçüde değiştirmez.

Mekanikleşmenin etkisini ölçmek belki daha zordur. Her ne kadar son yıllar, büro işlerinde yeni kompüter teknikleri biçimlerinin kullanılmasına tanık olsa da; mekanikleşmenin tarihi, kesinlikle çok daha önceye giden bir olgudur. Beyaz-yaka iş şartlarına dair birçok tartışma bu ayrımı önemsemese de, 'mekanikleşme'yi, fabrikada olduğu gibi büro içindeki 'otomatikleşme'den farklılaştırmaya büyük ihtiyaç vardır -ama yine de, sadece iş gücünün küçük bir kesimini ilgilendiren otomatikleşme türü teknoloji yapan her iki durum da, (Marks ve daha sonra Marcuse da dahil olmak üzere) bazılarının onun için istedikleri çerçevede bir öneme sahiptir. Marksist yazarların çok yaygın olarak yaptığı gibi, başlangıcı ondokuzuncu yüzyılın son iki on yılına kadar geriye götürülebilecek olan büro-çalışmasının mekanikleştirilmesinden kaynaklanan etkinin, ofis ve atelye katı arasındaki farkları giderek yok etme yönünde iş gördüğünü varsaymak yanıltıcıdır. Fabrika işiyle ilgili olan mekanikleşme, yapılan işin toplamda ifade ettiği niteliği belirler; işçinin rolünü de çoklukla 'makine-beyinlilik' ile sınırlar. Ama bu sınırlayış, genel olarak, büro içindeki daktiloların, hesaplama makinelerinin, yazı makinelerinin vb. masabaşı çalışanını dönüştürmekten çok, ona yardım ettiği türde bir mekanikleşmede olan durum değildir. Gelir seviyesi ve kariyer-fırsatları açısından sistematik olarak ayrımcılığa maruz kalmış iş gücü içinde bir kategori oluşturan kadınlar, (daktilocu, stenograf gibi) bütünüyle rutinleştirilmiş olan meslekleri büyük ölçüde tekelleri altına almışlardır. Diğer masabaşı-işçileri için yeni bir araştırmacı tarafından ortaya konmuş olan yargı, uygun bir şekilde bu konumu özetler: "Bu makinelerin gerçekten yerini aldığı şey, istatistikî ve rutin aritmetik hesaplamaları kontrol etme-

de zahmetli el-emeği gerektiren çalışmalar olmuştur... bu tür bir iş anlayışı, masabaşı-işçisinin, işini ister el-emeğiyle isterse mekanik araçlarla yapsın, arzu edilir bir vasfı olarak devam etmiştir.”[29]

Beyaz-yaka mesleklerinde bilgisayarın kullanılmaya başlanmasıyla masabaşı-işlerinin otomatikleşmesine doğru giden yeni bir gidişat, masabaşı-işlerinin toplamda yeniden örgütlenmesini etkilemektedir. Bununla birlikte, bilgisayarlı metodların benimsenmesinin parateknik ilişkiler üzerinde etkilerini araştıran çalışmalar göstermiştir ki, masabaşı çalışanlarının ‘proleterleşmesi’ni teşvik etme hizmeti görmekten çok ötede bunlar, normal olarak, rutin işçi olma talebinin azalması gibi bir sonuç doğurur. Öte taraftan da, taleplerin, daha çok, yüksek eğitim görmüş ve vasıflı personel ihtiyacının artması şeklinde ortaya çıkmasına neden olur. Nitekim, ABD İş İstatistikleri Bürosu tarafından büyükölçekli bilgisayarları sistemine dahil eden yirmi ofis üzerine yapılan bir çalışma, masabaşı-işçilerinin üçte ikisinin kompüterizasyon öncesiyle aynı iş seviyesinde kaldığını, üçte birinin ise daha yüksek konumlara terfi ettiğini göstermiştir. Hâlbuki, bunların % 1’inden daha fazlası olmamak üzere daha rutin işlere gerilemişlerdir. Karşılaştırmalı tablolar, başka birçok çalışmada ortaya konmuştur. Ofis bilgisayarlarının çalıştırılmasıyla doğrudan ilgili olan -bilgisayar operatörleri, programcılar vs.- işçiler hususunda araştırma, eğitimsel vasıfların ve ilgili eğitim süresinin, önemli ölçüde, süpervizyon konumlarında olmayan işçilerden talep edilenden daha yüksek olduğunu göstermiştir.[30]

Yakın zamanlarda ifade edilmiş olduğu gibi Ortodoks-Marksist yazarlar tarafından yayılan şu yargıyı ıslıtmeye devam ediyoruz: “Maaşlı işçiler... bilimsel analizle değil de, burjuvazinin oyunu ile kendilerinin dikkatli bir şekilde proleteryanın geri kalanından ayrımlanmış olduklarını farkediyorlar. Beyaz bir gömlek giymeleri ve ay sonunda maaş almaları gerçeği, subjektif bilinçleri karmaşık olarak kalsa bile, kendilerinin işçi sınıfına objektif

üyeliklerini problematize etmeye çok zaman yeterli olmaz".[31] Böylesi naivlikleri terk etmenin tam zamanıdır; ve daha orijinal bazı Marksist yazarlar, bunları terk etmişlerdir. Bunlardan etkilenen başkaları ise geleneksel 'proleterleşme' fikrinin yerini 'yeni işçi sınıfı' ile değiştirmek için çaba sarfetmişler ve teknik olarak iş şartlarının ilk bakışta kendilerini çok kesin bir şekilde el-emekçilerinin ekseriyetinden ayırıyor görüldüğü vasıflı işçiler tarafından yönlendirilmişlerdir.

Aslında 'yeni işçi sınıfı'yla ilgili birkaç teori var. Diğerlerine, bir sonraki bölümde işaret edilecek. Bu bölümde ben, sadece, belirli el-emekçisi işçi gruplanmalarıyla birlikte 'yeni orta-sınıf' olarak adlandırılmış olan kesimlerin; Gramsci'yi izleyen Garaudy'nin neo-kapitalizmde devrimsel potansiyele sahip olarak işaret ettiği bir 'tarihsel blok'u oluşturmaya doğru hareket ettiği düşüncesine bağlanan 'yeni işçi sınıfı' kavrayışı üzerinde duracağım. 'Yeni işçi-sınıfı'nın diğer teorilerinden ayrı olarak bu teori, özellikle Fransa'da Marksist yazarlar tarafından önemli oranda sonuçlandırılmıştır, ve de bu ülkedeki Mayıs 1968 olaylarıyla birlikte önemli bir ivme yakalamıştır. Daha geleneksel-Marksist yaklaşıma zıt olarak bu teori, bir 'yanlış sınıf bilinci' olarak beyaz-yakalı işçilerin hareketlerini ve değerlerini tevil etmeye veya hut kapitalist toplumlarda el-emekçisi olmayan sektör genişlemesinin genel anlamını göz ardı etmeye teşebbüs etmez; bunun yerine, ayrı bir anlamda tanımlanmış olan 'işçi sınıfı' içindeki beyaz-yaka iş kesimlerini birleştirmek için yeni bir temel araştırır. Bu temel, neo-kapitalizme dönük bilimsel ve teknik düşüncelerin hayati öneminde bulunur: Bilimsel bilginin üretimi ve neşri, neo-kapitalist toplumda birincil 'üretim gücü' olur. Bundan dolayı, her tür mühendisler, bilim adamları, teknisyenler, sosyo-ekonomik düzen içinde esaslı bir yer işgal ederler. Ne var ki, kendilerini 'orta-sınıf'taki diğer gruplanmalarla ilişkilendirmekten çok, bu işçiler, yeni bir öncü işçi-sınıfı oluştururlar -bu, işçi sınıfı teriminin konvansiyonel anlamı içinde gelir ve ekonomik

ödülleri hususunda 'proleterleşme'lerinden dolayı değil, keskin bir biçimde, yaptıkları iş (bilgi üretimi) üzerinde otonom kontrol ihtiyaçları ile kendilerinin nesnesi durumuna düştükleri örgütün bürokratik zorunlulukları arasındaki bir 'çelişki'yi tecrübe etmelerinden kaynaklanır. Touraine'nin ifade etmiş olduğu gibi:

"Biz, burada, montaj fabrikasındaki işçi proleterleri gibi görevlerini tekrarlayıcı, monoton ve zorlayıcı şartlar altında yapmak zorunda olan beyaz-yakalı işçilerin yeni 'proleterleri'ni değil, nispeten daha yüksek dereceli kategorilerde bulunan işçileri kastediyoruz: yani, bürokratik oyunda rol almayan ama geleneksel tipteki işçilere göre onun sonuçlarına daha doğrudan maruz kalan teknik işçileri..."[32]

('Evrensel geçerli') teknik bilginin zorunlu bir şekilde özerk yaratma süreçleri, bu bilginin üretici işletmenin ekonomik hedeflerinin boyunduruğuna girmesi ile uyumsuz.[33]

Eksiklikleri ne olursa olsun, bu teori, belli ölçüde teknik olarak uzmanlaşmış mesleklerin spesifik büyümesine doğru yönelmiş olan kapitalist toplumlar içindeki beyaz-yaka sektöründe gelişen çağdaş trende uyar gibi gözükmektedir. Ama bu teori yine de birkaç noktadan itiraza açıktır. İlk başta, onun dayandığı öncüllerden birisi olan neo-kapitalizmde bilginin başat üretim kuvveti olarak teknolojinin yerine geçtiği varsayımı, oldukça su götürür -bu sorun, daha sonra detaylı olarak açıklanacak. Bu varsayım ortaya konduğu biçimiyle kabul edilebilir olsaydı bile, bu teori için yapılmış olan kapsamlı iddialardan şüphe etmek için bazı sebepler olurdu. Çünkü, bu teori, 'bilimsel ve teknik' işçilerin hayli gelişmiş teknikleri kullanan endüstrileri dahi kuşatma derecelerini büyük oranda abartma eğilimindedir.[34] Bununla birlikte daha da önemlisi, 'yeni işçi sınıfı'mn bir 'sınıf' olması anlamı, hastalıklı ve belirsizdir. Bazen bu terim, Garaudy'nin yeni 'tarihsel blok' nosyonuna benzer tarzlarda 'bilgi üre-

ticileri' ile (el-emekçisi) işçi sınıfı kitlesinin entegrasyonuna işaret etmek için; bazen, bilgi üreticilerinin, ödevlerinin otomatikleşmesinden dolayı 'usta işçiler' olmaktan çok, makine buyruklarının nesnesi bir makine 'kontrolörü' olan işçi sınıfı kesimleri ile birleşmelerini betimlemek için; bazen de sadece bizzat teknik olarak yeni vasıflı uzmanları tanımlamak için kullanılır. Ancak, bu durumların hiçbirinde söz konusu gruplanmayı bir 'sınıf' olarak adlandırmada hangi mantığın kullanıldığı açık değildir -ve sınıf teorisinde daha önceki birçok yaklaşım gibi, şimdiye kadar ayırmamış olduğum iş bölümünün iki boyutunu -bir pazar kapasitesi temeli olarak bilimsel bilgi ve bir parateknik ilişkiler sisteminde bir konum temeli olarak bilimsel bilgi- birarada tutma eğilimi göstermektedir.

Son olarak, eğer bu teori neo-kapitalist toplumda yeni bir proto-devrimci gücün yükselmesine dair bir yorum olarak geliştirilecek ise, teorinin gerçeklik ile uyumsuzluğuna işaret edilmelidir. 'Yeni işçi-sınıfı' ile uzlaşması gereken büyük işçi kitlesini öven Birleşik Devletler'de, bu teorinin kurucularının tahmin ettiği devrimci-potansiyel noktasında, herhangi bir işaret yoktur. 'Yeni işçi-sınıfı' doktrininin öncelikle Fransız yazarlar tarafından geliştirilmiş olmağı, gerçekten tesadüfi değildir: Çünkü kesin bir anlamda 'tarihsel blok'un Mayıs 1968 eylemlerinde görülmüş olduğu düşünülebilir. Fakat buna yol açan nedenler, Fransız toplum yapısının başka niteliklerine nazaran, bu teoride belirginleştirilmiş ve bir bütün olarak neo-kapitalizmde genelleştirilmiş etkenlerle daha az ilgilidir. Ki, sendika hareketleri içinde beyaz ve mavi-yakalı işçilerin uzun soluklu münasebette olduğu Fransız toplumunun söz konusu başka nitelikleri, bu ülkedeki hem işçi sınıfının oluşum derecesini hem de orta-sınıf radikalizmini açıklayabilir. Bir sonraki bölümde göstermeye çalışacağım gibi durum, gerçekten budur.

11.KAPİTALİST TOPLUMDA İŞÇİ SINIFI

Bütün kapitalist toplumların, yakın gelecekte, iş gücü içindeki el-emekçisi işçilerin oranına eşit ya da ondan daha büyük bir hacimde bir beyaz-yaka sektör büyümesi tecrübe etmek suretiyle Birleşik Devletler tarafından şimdiye kadar takip edilmiş olan yolu izleyecekleri şeklindeki geleneksel varsayımı, bazı kayıtlarla birlikte ele almak için sebep bulunduğuna daha önce işaret etmiştim. Ancak bu olabilirse de, yani diğer kapitalist toplumlar ABD'nin yolundan gidebilirse de; şimdilerde sınıflar üzerine Marksist-olmayan literatürde oldukça güçlü olan, 'orta-sınıf toplumu'nun kapitalist ülkelerde sanki başarılı bir gerçek gibi konuşulması yönündeki eğilime direnç göstermek önemlidir. Eğer biz bu cümleden, mavi-yakayla kıyaslandığında beyaz-yaka işinin istatistiksel bir üstünlüğünü anlarsak, o zaman bu, besbelli hata olur. Aslında, bütün kapitalist toplumlar, el-emeğine dayalı mesleklerde tarım-dışı iş gücünün çoğunlukta olduğu 'işçi sınıfı toplumları'dır. Ekonomide diğer sektörlerden daha çok el-emeğine dayalı iş görenlerin üretimde bulunduğunu ve bunların anahtar konumda olduğunu vurgulamak gerekir. Üstelik, sık sık sorun olarak gündeme getirilenin tam tersine, el-emeğine dayalı olarak iş görenlerin oranındaki nispi düşüşün sebebi, birçok ülkede görülen üretim sektörü hacmindeki düşüştür. Örneğin, 1881 yılında Britanya'da ekonomik olarak aktif nüfusun % 50'si üretici durumundaydı. Bu rakam, 1951 yılında % 49 olarak gerçekleşmiştir. Buradan da anlaşılacağı gibi, verilen yıllar arasında bu rakamda çok az bir dalgalanma olmuştur.[1] İstatistiksel ifadeyle, hizmet sektöründe görülen büyüme, tarım sek-

töründeki işçi oranının azalmasıyla açıklanabilir. Bununla birlikte, kapitalist toplumların en azından önemli bir kısmının, tarımsal işlerin sahip olduğu hayatî önemi büsbütün görmezlikten gelmediğini burada ifade etmeliyim. Britanya ve ABD gibi ülkelerde tarım sektörünün payının küçük olmasına rağmen, bu sektör büyük oranda makineleşmiştir. Ne var ki, aynı durum, Fransa ve İtalya için geçerli değildir. Diğer hususlarda olduğu gibi, bu, bahsedilen toplumların sosyal yapılarının başka yönleri üzerinde etkileri olduğu düşünülmeksizin bu toplumlar arasındaki farklılıkları, ekonomik gelişmenin 'geriye' gidiş belirtileri olarak tartışmaya kâfi gelmeyecektir.

1. İşçi Sınıfının Yapılaşması

Önceki bölümde işçi-sınıfının ara yapılaşmasını etkileyen faktörler üzerinde durulmuştu. Burada, el-emeğine dayalı olan ile olmayan iş arasında nesil içi ve nesiller arası hareketlilik çerçevesindeki bölünmenin, 'tampon bölge' işlemi yoluyla, neo-kapitalizmde sınıf yapılaşmasının birincil bir kaynağı olmaya devam ettiğini vurgulamak yeterli olacaktır. Ama yine de, açık bir şekilde bu, farklılaşmamış bir tarzda iş görmez; örneğin, işçi sınıfı dışında nesiller arası hareketlilik şanslarının ağırlıklı olarak vasıflı el-emeği kategorisinde yoğunlaşması, genel geçer bir durumdur. En azından Batılı toplumlarda işçi sınıfının geçmiş gelişiminde komşuluk ve bölge ayrımcılığı, sınıf yapılaşması ve sınıf bilincinin oluşumu bakımından esas öge olmuştur. Bu tür ayrımlar, çeşitli şekiller almıştır. Nitekim, tüm ileri toplumlarda, el-emeğine dayalı üretimde özellikle imalâttaki işçilerin dağılımında bölgesel değişiklikler olmuştur. Meselâ, İngiltere'de ülkenin merkezine doğru çizilen bir çizgi, işçi sınıfının Midlands ve kuzeyde yerleşik olmaları ve orta ve üst sınıfların güneyde, özellikle Londra ve güneydoğuda aşırı temsillerinin bir sonucu olarak, bir tür sınıf bölünmesine işaret eder. Bununla birlikte topluluklar arasında da tarihsel olarak önemli bölünmeler

olmuştur. Arketipik 'proleteryan işçi'nin, [2] yani güçlü bir sınıf bilincine sahip açık bir şekilde farklı bir 'işçi sınıfı kültürü' üyesinin, işçilerin izole edilmiş köy ve şehirlerde gruplar oluşturduğu kömür madenciliği gibi endüstriler ile bağlantılı olduğu doğrudur. Ayrıca, oldukça homojenleştirici 'teknik çevre'de küçük iş gruplarına sıkı bir bağlılığın görüldüğü böylesi topluluklarda el-emeğine dayalı işi niteleyecek farklı paratekniksel ilişki tipleri de önemlidir. 'Proleter işçi' topluluklarının, ne kertede, bir bütün olarak nispeten küçük oranlı tarım-dışı el-emekçilerinden daha fazlasını oluşturduğu tartışmaya açıktır. Bu topluluklar, endüstrileşme süreci nitelik olarak 'rotasız' kaldığı zamanlarda Endüstri Devrimi'ne erken giriş yapan (özellikle İngiltere gibi) toplumların muhtemelen en karakteristik özelliğidir. Ortada bilinmeyen hiçbir şey kalmamasına rağmen bu çeşit sınıf ayrımının gelişimi, Birleşik Devletler'de, özellikle doğu kıyı şeridi dışında kalan kesimlerde seyrek rastlanan bir durum olmuştur, -ve bu toplumda üst-sınıfın neden zayıfça geliştiğini açıklayan nedenler için de önemli ipuçlarıdır.

Muhtemelen yüksek seviyeli anonimlik ve mekânsal hareketlilikten dolayı geniş kent alanları oluşumunun zorunlu olarak işçi sınıfının yapılaşmasındaki netliği bulandırmaya eğilim göstereceğini varsaymak yanlış anlaşılmaktadır. Evvelâ bu tür bir görüş, 'proleteryan işçi' tipi sınıf ayrımıyla açık ya da gizli çelişkilerle ilişkili olduğu sürece proleteryan işçinin tarihi önemini abartır: Kapitalist toplumlarda olduğu gibi bir işçi sınıfının meydana gelişi, kırsal alanlardan şehre doğru direkt yapılan bir kitle göçünün önemli sonuçlarından biridir. Kent komşuluklarının yükselmesi veya bozulmasına ilişkin döngüsel hareketlerin ortaya çıkmasına neden olan 'ekolojik dalgalanmalar'ın önemine rağmen, Avrupa'daki şehirlerin birçoğunda nesillerdir 'aynı yerde yerleşik olan işçi sınıflar'ın yaşadığı alanların varlığından bahsetmek de mümkündür. Wirth tarafından

monolitik bir 'kent tarzı hayat'ın niteliği olarak teşhis edilen modeller, -her ne kadar Birleşik Devletler'de yine pek öyle olmasa da- aslında öncelikle şehirlerde yaşayan orta-sınıfa ait olan atıflardır. Bununla beraber işçi sınıfının başlangıç yapılaşımının endüstrileşme süreci içinde yol alırken meydana geldiği çevre tipleri, ortaya çıkan 'işçi sınıfı kültürleri'nin doğasını açık bir şekilde şartlandırmıştır. Söz gelimi, Duveau'nun klasikleşmiş eseri olan *La Vie ouvrière en France*'da, ondokuzuncu yüzyıl Fransasında dört tür işçi sınıfı çevresi tanımlanır: (1) İşçi sınıfı alanlarının, her ne kadar ayrı ve açıkça tanımlı olsa da, kozmopolit şehir hayatına belirli ölçüde katıldıkları Paris ve Lyon gibi büyük şehirler. 'Paris'te olduğu gibi Lyon'da da şehir tarafından meydana getirilen dayanışma hissi, dükkân ya da fabrikada meydana getirilen dayanışma hissine ağır basmaktadır'. (2) Orleans gibi endüstrinin yerleşkeye oranlı olarak dağıldığı ve üretimin farklılaştığı orta-ölçekli kent merkezi: Bu yerleşim yerindeki işçiler, sınıf kimliğinin farkında olma ihtimalinin bulunduğu, fakat sınıf bilincinin yükseltilmesinin kendiliğinden yükleyeceği sorgulama görevini yerine getirmek için gerekli durumların sağlanamadığı bir çevreye sahip olan, Lockwood'un hipotetik olarak kurduğu 'saygılı gelenekçi' tipe benzer. (3) 'Kendisine ait herhangi bir kişiliği olmaksızın kasabanın, fabrikanın önünde kendisini göstermediği', 'proleteryan işçi'nin tecrit içerisinde homojen çevresi olan Le Creusot gibi 'firma kasabası' (4) Pazar için veya mevsimlik fabrika işi için zanaate dayalı üretimle meşgul bulunan işçiyle birlikte küçük ve hâlâ ağırlıklı olarak kırsal olan topluluk -çoklukla yüksek bir seviyede sosyalist radikalizmi meydana getiren bu son durumdur.[3]

İşçi sınıfı yapılaşması üzerine ve daha özelde sınıf bilinci üzerine parateknik ilişkilerin etkilerine dair daha ayrıntılı bir tartışmaya girmeden önce, bu kavşak noktasında, Dahrendorf ve diğer sosyologlar tarafından geliştirilmiş olduğu gibi, işçi

sınıfının erken dönem oluşumu ile 'sınıf çatışmasının kurumsallaşması' kavrayışı arasındaki ilişkiyi irdelemeyi değerli buluyorum. Sınıf çatışmasının kurumsallaşması teorisi, kendi savının başlangıç noktası olarak ondokuzuncu yüzyıl emek tarihinin[4] çeşitli ve çok zaman şiddetli geçen hadiselerine bakar. Dahrendorf'un bu teoriyi savunuşu, aşağıdaki gibi bir yol izlemektedir. Marks, kendisinin de işaret ettiği gibi, Britanya'da tanık olunan türde izole hâldeki münferit ayaklanmaların ulusölçeğinde bir sınıf karşıtlaşmasına dönüşerek genelleşmiş olmasıyla aynı şekilde, kapitalizmin gelişimiyle birlikte de işçi sınıfı protestosunun kümülâtif olarak büyüyeceğini tahmin etmişti. Ne ki, meydana gelmiş olan durum, bu değildir. Sınıf çatışmasının şiddeti düşmüştür ve sınıf çatışması, araya hakemlerin resmileşmiş tarzlarda girişi ile yer değiştirmiştir. Her ne kadar grevler eskiye nazaran artış gösterse de, karşıt taraflar arasında herhangi bir şiddet olayına başvurulmadan sorunlar halledilir olmuştur. 'Çıkar çatışması', iyi bir şekilde tanımlanmış ve resmî hale getirilmiştir; ve böylelikle de denetim altında tutulmuştur. Hepsinden daha önemlisi, bu, sınıf çatışmasının 'endüstriyel çatışma' ve 'siyasî çatışma' içerisinde parçalanmasına olanak sağlamıştır. Dahrendorf'un yazdığı gibi "endüstriyel çatışma, siyasal toplumu bölen düşmanlıklardan kopartılmıştır; nispi tecrit içerisinde devam ettirilmiştir". Bu düşüncenin doğal karşılığı diyebileceğimiz bir düşünce, Lipset'in kapitalist toplumda 'demokratik sınıf mücadelesi' adındaki analizidir: Toplumu kutuplaştıran kapsamlı bir sınıf karşıtlaşması olasılığı, siyasette yer alan 'sınıf partileri'nin düzene dayalı rekabeti içerisinde zıtlaşan çıkarların resmileştirilmesi yoluyla kontrol edilir.

Dahrendorf'un tezi, politika ve endüstri arasında çok keskin bir ayrım farzettığı için, ve bu sorun üzerine serdettiği ifadelerinden bazısı, kuşkusuz, aşırı ifadeler oldukları için çok kuvvetli bir şekilde eleştirilmiştir. Bu aşırı ifadeler örnek olarak şu verilebilir: "Kapitalist-sonrası toplumda bir endüstriyel sınıf

içinde üyelik, bir kişinin ait olduğu siyasal sınıf noktasında serbestiyet getirir, çünkü paylaşımın bağımsız belirleyicileri ve mekanizmaları, endüstri birlikleri ve politik toplum içinde etkilidir".[5] Bununla birlikte ben, çağdaş kapitalist toplumlarda endüstriyel ve politik çatışmanın esaslı bir şekilde birbirinden ayrıldığına dair ifadenin altında yatan geçerliliği sorgulamak istemem. Daha çok Dahrendorf'un bu gerçekten türettiği çıkarımları irdelemek isterim. Her ne kadar Marks, kapitalist toplumun gelişen olgunlaşmasıyla birlikte açık sınıf çatışmasının kümülâtif bir gelişimini beklemede hatalı idiyse de, Dahrendorf tarafından ileri sürülen sınıf çatışmasının kurumsallaşması teorisinde bu noktada sözü edilen nedenler, gerçekleri ifade etmekten uzaktır. Dahrendorf'un görüşü, çok açık bir şekilde şuna dayanmaktadır: Ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminde ekonomik ve siyasal çatışmalar 'birbiri üzerine ilave olmuşken', 'kapitalizm-sonrası'nda bu çatışmalar ayrışmaya maruz kalmışlardır. Marksçı anlamdaki sınıf çatışması önlenmişti; veya daha doğru bir ifadeyle, onun etkileri ekonomik ve endüstriyel çatışmanın birbirinden ayrılması yoluyla körelmişti. Bu, 'kapitalizm'in aşılmasını sağlayacak önemli sosyal değişimlerden biridir. Benim burada teklif edeceğim görüş, en azından önemli bir noktada bunun tam tersi yönündedir. O da, kapitalizmin aşılmasına işaret etmekten çok uzakta olarak endüstriyel ve siyasal alanlardaki sınıf çatışmasının (tezahürlerinin) kapsadığı kurumsal ayrışmanın, kapitalist bir toplumda sınıf çatışması yapılaşımının normal tarzı olduğudur. Bendix'in önermiş olduğu gibi, ondokuzuncu yüzyıldaki işçi protestolarının siyasal yönü, herşeyden önce, kapitalist toplumun kurumsal çerçevesi içinde işçi sınıfı arasındaki işbirliği eksikliğinden kaynaklanan çatışmaları temsil eder. Bunlar, Smelser'in terimlerini kullanırsak, kökenleri özellikle kapitalist endüstrileşmenin erken aşamalarının niteliği olan (çelişme ve sınıf çatışmasının birbiri üzerine 'ilave olmasından' kaynaklanan) faktörler

tarafından açıklanabilecek 'düşmanca patlayışlar'dır. İşçi sınıfının dayanışması önemli ölçüde ilerledikten sonra endüstriyel ve siyasal çatışmanın ayrışması, ekonomi ve siyasanın esas olarak ayrışmasının üzerinde temellenmesinde olduğu gibi, kapitalist toplumun kendinde içkin niteliğinin basit bir belirtisidir. Her ne kadar işçi sınıfı yapılaşmasının belirli biçimlerinden etkilenmiş olsa da 'çatışma bilinci', kesin bir anlamda, kapitalist toplum içerisindeki işçinin bakışında içkindir; 'devrimci bilinç' ise böyle değildir.

2. Çatışma Bilincinin Kökenleri

İşçi sınıfının farklı biçimlerdeki parateknik ilişkileri ve sınıf bilinci arasındaki bağlantılar üzerine çeşitli tartışmalar, geçmişte olduğu gibi bugün de olmaya devam etmektedir. Niyetim bunlar üzerine yorum yapmak değil; ben sadece bu konunun bazı öğrencilerince de görüldüğü kadarıyla farzedildiği gibi bu ikisi arasında bütünüyle yalınkat ve değişmez bir bağlantı bulmayı bekleyemeyeceğimize ilişkin vurguyu korumak istiyorum. Herhangi bir parateknik ilişkiler grubunun sonucu, sınıf bilincini ve sınıf yapılaşımını etkileyen başka faktörler ile şartlıdır. Ama yine de, bu tabirin kapitalist toplum içinde işçi sınıfının çoğuna tatbik edildiği suretle 'parateknik ilişkiler'in çağrışımı ile, orta sınıfın esas gövdesinin çalışma durumuna bağlı olarak onun imaları arasında çok bariz bir şekilde temel bir fark vardır: Çünkü işçi sınıfının işi, orta sınıfın işinin tersine, hemen hemen bütünüyle mekanikleşmiş ve makinenin dayattığı mecburiyetlere göre düzenlenmiştir -bundan dolayıdır ki, elbette işçinin davranışları ve bilişsel tutumu üzerine teknolojinin etkisini incelemeye girişen çalışmalar artmıştır.

Aslında, bu bağlamda Marks'ın işçi sınıfı arasındaki sınıf bilincinin kaynakları hakkındaki analizi, -'devrimci' bilinçten ziyade 'çatışma'nın kaynaklarını tanımladığı analizi dışarıda tutarsak- kabul edilebilir görünmektedir. Marks'ın sınıf bilincini

yükselttiğini belirttiği parateknik ilişkilerin en az iki yönü, yirminci yüzyıl araştırmalarının farklılığında böyle bir etkiye sahip olmaya meyillidir: Şöyle ki, büyük fabrikalardaki işçilerin topluluk halini alması; ve üretimsel aktivitelerin alışılâgelmiş şekillerine işçilerin itirazı. Böyle konular üzerinde literatürü değerlendirmede zorluklar mevcuttur. Bunlar, onun teorik olarak zayıf olmasından kaynaklandığı gibi, bir de 'sınıf bilinci'ne yüklenen anlamlar arasındaki geniş uçurumdan dolayı ortaya çıkmaktadır. Netice itibariyle, 'fabrika ölçüsü' ile ilgili olarak yapılan çoğu araştırma siyasal tutum ve işletmenin büyüklüğü arasındaki ilişki üzerinde çokça durmuştur. İşletmenin büyüklüğü genelde oy verme işleminde açığa çıkar. Meselâ, Lipset Almanya ve Amerika'da yapılan ve "ne kadar çok endüstriyel fabrika yapılırsa... o kadar solcu işçi olur..." görüşünü ortaya koyan çalışmalardan alıntı yapar. Aynı şekildeki ilişki, Britanya'da da gözlenmiştir. Fakat, Fransa'da bu ilişki küçük ve orta ölçekli işletmelerin her ikisinde de tam olarak doğrulanmamıştır. Bu, tıpkı Japonya'da işletme ölçeği ile, Marksist tarzdaki 'sınıf bilinci' olarak tanımlanan bakış açısı arasında önemli bir bağlantının olmaması gibidir[6]. Son olarak, anlatılan durumların hepsi, daha sonra üzerinde durulacak olan sınıf bilinci ve yapılaşmasındaki geniş farklılıkları gözler önüne seren spesifik örneklerdir.

Özellikle savaştan sonra yapılan araştırmaların büyük bir kısmı, üretimsel teknik türlerindeki farklılıkların işçilerin tutumlarına olan etkileri üzerine hasredilmiştir. Literatürde bulunan teknikteki değişimlere ait olarak birçok sınıflandırma vardır. Amerikan işçileri üzerinde yaptığı çalışmada Blauner, dörtlü bir işçi tipolojisinin varlığından söz eder: Mekanikleşmenin düşük seviyede gerçekleştiği[7] ve vasıflı emeğin hâkim olduğu -örnek olarak yazıcılık verilebilir- 'zanaat' endüstrisi; yüksek derecede mekanikleşmeyle birlikte işçinin basit bir şekilde makineyi 'düşündüğü' 'makine-ağırlıklı'

endüstriler; çok ileri seviyede işin bölünmesi ve hayli rutinleşmiş ve belirginleşmiş ödevlerle birlikte 'otomatik bant' tekniğini kullanan endüstriler; ve iş görevinin sadece makineyi gözleme ve koruma altında tutmayı ilgilendirdiği otomatik olarak kontrollü üretimin akışını kapsayan kimyevi madde endüstrisi gibi 'kesintisiz süreç' endüstrileri.[8] Dahrendorf ve birçok bilim adamının işaret ettiği gibi Marks, kapitalist gelişme seyrinin vasıflı işçinin azalmasına doğru olduğunu varsaymada -her ne kadar yalnız ya da küçük bir üretim biriminde çalışan 'geleneksel zanaat işçisi'nin yaptığı vasıflı işin niteliği, büyük işletmelerle beraber gelen vasıflı iş türüyle birlikte değişime uğramışsa da- hatalıydı. Şüphesiz ki, vasıflı işin devamı, bir bütün olarak işçi sınıfı içinde önemli bir farklılaşma kaynağı olmuştur. Vasıflı işçinin pazar kapasitesi, tipik olarak, düşük vasıf seviyelerine sahip işçilerinkine göre daha üstündür. Bu, sendika oluşumunu epey etkileyen ve sendikalar arası çatışmayı kışkırtan ve işçi sınıfı içinde her bir gruplanmadaki farklılaşmayı destekleme eğiliminde olan bir faktördür. Sınıf yapılaşmasındaki bu farklılıklar, öte taraftan, sınıf bilincinde genel olarak gözlenen farklılıklara bağlanır; Örneğin; büyük işletmelerde bile, vasıflı işçiler normal olarak diğer işçilerden daha az çatışma bilincine sahiptir. Bu, tekniğin etkisini değerlendirmede yapılması zorunlu olan iki tür şerhi ortaya çıkarır: İlki, işçinin davranışları ve görünüşü üzerinde endüstriyel teknikten kaynaklanan farkların etkilerinin değerlendirilmesi, nispeten karmaşık olabilecektir, çünkü bunlar asla 'tek başına' ele alınamazlar; ve ikinci olarak ise, endüstriyel örgütlenmelerin çoğunluğu, kullanılan tekniğin türüne göre genel olarak sınıflandırılabilirler de, örgüt içindeki iş bölümünde bütün görevler, aynı düzeyde vasıf istemeyecektir.[9]

Bizzat Blauner gibi, teknoloji ile işçilerin tutumları arasındaki bağlantıyı sorgulayan çoğu araştırmacı, öncelikle, bu gibi sınıf bilincinden daha çok, hayli mekanikleşmiş ve rasyonelleşmiş tekniğin 'iş tatmini' üzerindeki etkileriyle

ilgilanmışlerdir.[10] Gerçekten de, araba fabrikalarında otomatik bantlarda çalışan işçilerde -bu araştırmada kullanılan en tanınmış grup- yapılan çalışmaların tümü, şu sonucu vermiştir: Belirli bir iş ritminin, işteki vazifenin aşırı tekrarlayıcı ve soyutlanmış niteliğinin bir sonucu olarak bu tip işçiler, işlerinden yüksek düzeyde bir 'yabancılaşma' yaşarlar -burada kullanılan 'yabancılaşma' sözcüğü, elbette, sadece orijinal Marksist çağrışımının yüzeysel anlamıyla bağlantılıdır. Ne var ki, çoklukla önerildiği gibi, üretimde bu tip tekniğin her tarafı kuşatması, yeteneklerin ve onun yarattığı ücret kazanımlarının standartlaştırılmasının bir sonucu olarak belirgin bir derecede sınıf bilinciyle bağlantılıdır. Fakat, bu araştırmalarda algılanan şekliyle 'yabancılaşma' ile bazı tanımlanmış biçimleriyle çatışma bilinci arasındaki uçurum, büyük bir uçurumdur; dahası, son zamanlarda yapılan birtakım yeni araştırmalar, teknik türleri ile belirtilen 'iş tatmini' arasında herhangi bir doğrudan ilişki keşfetmekte başarısız olmuşlardır.[11] Bu konuyu sorgulayan birçok araştırmada görülen -özellikle nispeten eski araştırmaların niteliği olan- sakatlıklardan birisi de, otorite ilişkilerinin etkisini yeterince belirginleştirememeye başarısızlığıdır. 'Otomatik bant' tekniği gibi metodların kullanıldığı endüstriyel kuruluşlarda işçi, kendi işinde açıkça 'makine tarafından' sıkı bir şekilde kontrol edilme görünümündedir. Bununla birlikte, herhangi bir üretici teknik tipinin işleyiş tarzı, daima, işçinin kendisi tarafından tasarlanmayan üretimi maksimum seviyeye çıkarma gibi muhayyel bir ihtiyaç dolayısıyla çeşitli türde insan yönetimini ilgilendirir. Parateknik ilişkileri, otorite sistemi niteliğinden ayırt etmenin bir yere kadar mümkün olduğu durumlarda yapılmış olan birtakım gözlemler, kısmi olarak, otorite sisteminin bağımsız önemine işaret etmiştir.

Marks'ın tahlilinde, büyük ölçekli endüstri ve mekanikleşmenin etkileri, ticaret sendikası birliklerinin büyümesini takviye etme yönünde birleşir; ve bunlar, gerçekten,

sınıf bilincinin vurgulanması ile keskinleşmesi açısından temel odağı oluşturur. Marks, işçi sınıfı arasındaki sendikalaşmanın kaynakları hakkında herhangi bir sistematik inceleme sunmadı; ama yine de kapitalist toplumda bu tür sendikalaşmanın potansiyel iki kaynağının bulunduğu tartışılabilir: (1) Sendikalar, işçi ve işveren arasındaki pazarlık prosedüründe görülen pazar gücündeki dengesizliği mümkün olduğunca dengeleme çabalarını temsil eder. (2) Sendikalar, iş bölümünde işçiye düşen görevdeki performansı ile ilişkili olarak, işletmede onun alt düzeydeki kontrol konumunu olabildiğince dengeleme girişimini temsil edebilir. İşçi ve işveren arasındaki çatışmalar birinci türdeki gerçeğe yönlendirildiği oranda, onlar kıt olan ekonomik ödülleri güvencelemek için pazar kapasitesinin değişikliği üzerine bir mücadele içine girerler. İşçi-işveren kavgası konunun ikinci türüne yönlendirilmesi ölçüsünde de, onlar işletme içinde kontrol vasıtası için mücadele yaparlar. Ben bunlardan birincisine 'ekonomizm'e dönük bir yönelim, ve ikincisine 'kontrol'e dönük bir yönelim olarak işaret edeceğim. Kontrolü ele geçirmek için yapılan mücadeleler, -çok geniş anlamda- 'siyasî'dir; çünkü bu mücadeleler, işçi sınıfı birlikleri cephesinde, zorunlu olarak, endüstrinin 'hükümeti' üzerinde bir etki ya da en radikal bağlamda bütün kontrolü ele geçirme teşebbüslerini kapsar. Eğer ticaret sendikası çatışmalarının, doğrudan, -daha spesifik bir anlamda- politik çatışmaları vücuda getirmeye eğilimli olduğuna dair Marksçı düşünce, kapitalist toplumlarda genel gerçeklik ile uyum içinde olmamış ise; biz, çoğu endüstriyel çatışmanın ekonomizme hapsedilmesine yönelik olarak umumiyetle hangi mekanizmaların harekete geçtiğini sormak zorundayız. Endüstride toplu pazarlığın resmîleşmiş tekniklerinin artması dolayısıyla, -meselâ, ekonomik ve politik alanların farklı pazarlık alanları olarak tanınması, işçi sınıfının oynadığı kabullenilmiş roller ile çatışır- biz, hâlâ, çatışmadaki bu kısmî kapalılığın' nasıl muhafaza edildiğini hangi etkenlerin

açıkladığını sormak durumundayız. Başka bir ifadeyle, kontrol alanı içindeki endüstriyel çatışmanın her önemli büyümesi, kapitalist devletin kökensel bir temeli olan ekonomik ve siyasî çatışmanın kurumsal ayrımına bir tehdit haline gelmiştir -çünkü bu sıfatla hükümetteki politik güç ve ekonomik düzen içindeki işçi sınıfının geniş 'siyasal' tâbiyeti arasındaki bağlantıları açıklama hizmeti görür.

Sendika yönetimi arasında ekonomizmden doğan mücadelelerin, ilke olarak, kontrol üzerinde bulunanların olmadığı bir yol içinde uzlaştırılabilir olduğunu vurgulamakta fayda var. Zira, zaman içinde herhangi bir noktada, ücretler ve kârlar arasında bölünecek olan gelir 'pastası' içinde sadece belirli bir miktar varsa da; geniş bir süreç içerisinde 'pasta'nın büyüklüğü artırılabilir; ve dolayısıyla ücret artışları, verimlilik sözleşmeleri, vs.nin zıttına olarak değiştirilebilir. Uzun-vadede, böyle bir süreç, sadece -kontrol üzerine yapılan çatışmalara kayma eğilimi olmaksızın- gerçek gelirlerde eğer sürekli bir artış olursa, işleyebilir. Ama bu, yirminci yüzyılda kapitalist ekonomiler tarafından başarılmış olan ne ise, tam da odur. Bu tip bir çözüm, kontrol ile ilişkili olarak açık değildir. Fakat yine de, bütün endüstriyel ortamlarda -hatta otomatik bantta bile-işçilerin, çoğunlukla gayri resmi (fiili) olarak çalışma çevreleri ve yaptıkları iş üzerinde belirli bir ölçüde kontrole sahip oldukları kabul edilmek zorundadır. Sendika eylemi, işçilerin fiili kontrolünü açıklamaya ve tanımlamaya yöneldiği oranda yönetim çıkarlarıyla uzlaşamayabilecektir; ve sendika, bu durumun realitelerini berraklaştırarak onlara uyum gösterebilir. 'Savunmacı kontrol'ün korunması için yapılan eylem, girişim içindeki mevcut otorite hiyerarşilerini değiştirme olasılığını kapsayan kontrol meselelerine yönlendirilmiş olan eylemden çok farklıdır. Nitekim, biz "endüstriyel çatışmanın kurumsallaşması, çatışmanın, saldırgan ekonomizm ve savunmacı kontrol ile sınırlanmasından ne daha az ne de fazla olan bir şeydir"[12]

diyen Mann ile hemfikir olabiliriz. Yüksek derecede bir 'saldırgan ekonomizm'in, belirgin bir seviyede çatışma bilincinin -böyle bir bilinci hem yansıtan hem de ilerleten sendika gelişimiyle birlikte- olduğu endüstri kesimlerinde, sendikalaşmayı nitelemesi umulabilirdi; ve genel bir şekilde durumun bu olduğu tespit edilebilir. Nitekim, Kerr ve Siegel'in iyi bilinen çalışması göstermiştir ki, 'proleter işçi' cemiyetleri, sürekli olarak, iş-saatı kaybı bakımından ölçüldüğünde en yüksek grev oranlarına sahiptir; fakat, grev eğilimi, ayrıca gelişmiş bir düzeyde mekanikleşmeyle birlikte büyük-ölçekli işletmeleri kapsayan endüstrilerde de çok yüksektir. Bunun tam tersi olarak, işletmede iş bölümünün giriftleştigi ve büyük bir şehir topluluğu içinde dağılmış fiziksel olarak birçok küçük firmanın olduğu yüksek ortalamada vasıf etkeninin bulunduğu endüstrilerde grev oranları düşüktür.[13]

3. Sendikalaşma ve Ekonomizm

Bu kısımda ve genel itibarıyla bu kitapta geliştirdiğim bakış açısına göre, Batı Avrupa toplumlarında görülen işçi hareketi ile Amerika'da görülenler arasında nitelik bakımından çok açık bir fark bulunmamaktadır. Amerika'daki işçi hareketinin evrimi, kapitalizmin gelişimini -toplumda en 'saf' haliyle geliştirildiği devrimci orta-sınıf bilincinin kuvvetlenmesine yol açacağı şeklinde ileri sürülen görüşü kabul eden olarak özetleyebileceğimiz, ortodoks Marksist teori için kolay kolay halledilemeyecek problemler halinde ortada durmaktadır.[14] Benim birazdan ileriye süreceğim görüş iki tane ayrıntılı genelleme içerir: (1) İçinde oldukça önemli miktarda derebeylik-sonrası unsurların bulunduğu toplumlar da sosyalizm eksenli işçi hareketinin ve 'vatandaşlık devleti'nde çalışan sınıfın aktif dayanışmasının biraz da olsa politik bir harekete endekslenmiş olması kaçınılmazdır.[15] (2) Ortaya çıkan kapitalist endüstrileşmeye karşı çıkışın kaynağı olarak derebeylik-sonrası unsurların olduğu bütün durumların her biri-

nin uygulanabileceği 'devrimci-sosyalist' eksenli olmaya eğilimli işçi hareketi. Bu öneride kullanılan 'direnme' terimi, -önemi aşağıda daha da netleştirilecek- 'sosyalist' kelimesini beraberinde getirmektedir. Yukarıda bahsedilen ilk kategoriye, Britanya gibi işçi hareketlerinin doğasında öncelikli olarak reformist olan sosyalist ideolojinin şablonlarına bağlı olan toplumlarda kapitalizmin devrim niteliğindeki tahribatının kesin olarak formüle edilmiş fikirlerin olmadığı toplumları dahil etmek istenir. İkinci kategoride ise Fransa ve İtalya gibi işçi hareketinin bu gibi fikirlerin yerine getirilmesinde güçlü bir şekilde sürdürüldüğü -pratikte Marksizm'in yol gösterici bir ideoloji olarak öne çıktığı- ülkeler yer almaktadır.

Pearlman'ın işçi hareketleri konusunda ileri sürdüğü görüş ile Marks tarafından bu fikirden 60 yıl veya daha uzun bir süre önce savunulan görüş arasında Amerika ve Avrupa arasında beyaz-yakalı işçi sendikalaşmasının niteliği arasında fark olduğu gözlenmektedir. Marks'ın sendikalaşmayı üretim araçlarının karşılıklı konumlarını elinde bulunduranların bilinçlenmesine ve dolayısıyla sınıf yapısına bağlamasına rağmen; Pearlman, Amerikan işçi hareketinin ortaya çıkışını, var olan iş gücü üzerindeki kontrollerini ortaya çıkarmaya çalışarak işçilerin pazar payını daha da geliştirmek için işçi kesiminde görülen tutumluluk teşebbüsüne göre açıklamaya çalışır -meslek sendikaları tarafından ilk olarak başlatılan bir dönem-[16] şüphesiz ki, Amerika'daki işçi hareketi sendikaların gelişimiyle ilişkili olduğu ve sosyalist siyasî gerçekler ile kooperatif deneyimlerinden bağımsız olduğu bir durum arz etmektedir. Endüstriyel çatışmanın giderek azalması, tutuculuğa kayması gerçekte olmamıştır. Zira, bu, ondokuzuncu yüzyıldan günümüze kadar gelen işçi hareketinin en önemli özelliklerinden biri olmuştur.

Amerikan işçi hareketi ile Avrupa'da görülen işçi hareketi arasındaki ayrılıkların analizi üzerinde fazlaca durmak yerine, bu bölümü aşağıda bahsedilecek olan sorunsala ayırdım: işçi sınıfı-

nın çıkarlarını temsil eden işçi örgütlenmelerinin sürekli olarak 'devrimci-sosyalist' bir tutum takınmasının kökenleri problemi. Amerika'daki işçi hareketlerinin, Avrupa toplumlarını karakterize eden sosyalist siyasî partiler ile işçilerin yakın ilişki içinde olması, bu toplumlardan farklı olduğunun bir göstergesidir. Bu ilişkiler, Britanya gibi ülkelerde fazla iken, Fransa ve İtalya gibi devrim niteliğinde olan fikirlerin derinlemesine nüfuz ettiği işçi hareketlerinin bulunduğu toplumlarda daha az sayıdadır. Bir bütün olarak Avrupa'daki örnekler ile Japon işçi hareketinin gelişimi arasında bulunan benzerlikleri karşılaştırmakta yarar vardır.

Fransız işçi hareketinin önde gelen özelliği, belki de, ekonomik ve sosyal değişimlerin -gerek toplumun kendi yapısında gerekse daha belirgin olarak sendikal örgütlenmelerde- uzun süre boyunca devrimsel ideolojinin ısrarla vurgulanmasıdır. Meselâ, yüzyılın başında ekonomik gelişme hızı yavaş seyrederken -Almanya ve İngiltere ile kıyaslanınca, daha sonraki dönemlerde refah seviyesinde görülen hızlı yükseliş onun yaygınlığını azaltmıştır ve eski anarşist etkiler ortadan kalkmışken onların yerine CGT'de etkin olan komünizm almıştır. CGT'nin 'resmî ideolojisinin' işçilerin önemli bir kısmının tavırlarından ayrı olmaması, son zamanlarda yapılan ve işçi sınıfı arasındaki devrimci bilincin süregelen varlığını kanıtlayan araştırmalar tarafından kolayca ortaya konmaktadır. Hamilton araştırması, yazarın kendi ifadeyle, "CGT üyeleri arasında önemli bir çoğunlukta adaletsizlik duygusunun ve devrimci hassasiyetin aşırı derecede taraftarı var"[17] olduğunu ortaya koyuyor. Fakat, diğer sendikalara üye olan ve bütün gücüyle komünizme karşı olan işçiler arasında bile aynı tavırları takınmış olan ve seslerini gittikçe yükselten önemli bir azınlık vardır. Dahası, Hamilton'ın çalışmasında herhangi bir sendikaya üye olmayan işçilerde devrimci bilince ait gelişmeler gözlemlemiştir. Bu durum, sendikalaşmanın hiç olmadığı işletmelerde bile böyledir. Bu bulgular, çoğu Avrupa ülkesinde ve Amerika'da işçiler üzerinde yapılan araştırmalarda ortaya

çıkanlar ile açıkça çelişmektedir. Sonuç olarak, 'takım oyunu' analojisi kullanıldığı zaman ve işçiler ile işverenlerin 'aynı tarafta' olup olmadıkları işçilere sorulduğunda İngiliz işçilerin büyük bir kısmı, çeşitli endüstriyel kuruluşlarda aynı tarafta yer aldıkları görüşünü paylaşıırken; Fransız işçilerden benzer gruplarda yer alanlara sorulduğunda kendileri ile patronlarını farklı tarafa yerleştirmişlerdir. [18]

'Komünist' menşeli sendikalaşmanın işçi tutumlarına önemli bir devrimci bilinç pompalamasının olması, kapitalizmin başarılı olacağını bekleyen veya böyle bir umudu olan toplumların doğası hakkında Fransız işçiler üzerinde yapılan araştırmaların sonucundan anlaşılmaktadır. Büyük bir çoğunluk için bunlar, devrimci sosyalizmin gerçeklerini SSCB modelinde olduğu gibi bir 'işçi devletin' kuruluşuyla -Sovyet öncesi CGT ve PCF'ye ait olan nitelikleri yansıtan- tanımlama hevesinde olanlardır. Fakat, altı çizilmesi gereken önemli gerçek, devrimci bir 'alternatif toplum' bilincinin ortaya çıkması, iş mahrumiyetinin anlaşılmasıyla yakından ilişkilidir -Fransız sendikalaşmasında ekonomizme doğru olan gidişatın, işçi hareketlerinin yüzyılın başından beri 'ılımlılaşmaya' yöneldiği diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında nispi yokluğuna dair bir açıklamanın başlangıcını kanıtlayan bir olgudur. Bu bizi bir önceki kısımda özetlenen 'iş tatmini' konusuna ve daha spesifik olarak meslekî tatmin ve sendikalaşma arasındaki bağlantıya geri götürüyor. Britanya ve Amerika'da bu olgu üzerine yapılan çalışmalar sendikaya katılımı yukarıda sözü edilen iş tatmini arasında sıkı bir ilişki olduğunu ortaya çıkardı. Aynı endüstriyel kurum içerisindeki sendikada aktif olarak rol alan işçiler ile pasif üye olan kimseler veya hiç sendikalaşmamış işçiler karşılaştırıldığında, ilk sözü edilen kesimin meslekî açıdan daha çok tatmin olduğu görülmüştür. Bu sonuçlar, açıkça Marks'ın görüşünün tam tersi olmakla birlikte, Lenin'in 'sendika bilinci' teziyle uyuşmaktadır. Ve bulgular, meslekî tatminin en üst seviyede açığa çıktığı sendikalarda aktif olan Fransa'da CGT

ile yakın ilişki içinde olan işçiler arasında gizlenmiştir. Bu işçiler, Fransa'daki reformist sendikalarda bulunanlarla kıyaslandığında, işlerin yolunda gittiği işletmelerde bile, çalıştıkları işyerini kendilerine yüksek ekonomik ödüllerle destekleme potansiyeline sahip olarak görürler.[19] Hasılıkelam, işçi sınıfı arasında devrimci bilincin ısrarı ve radikal işçi liderliği arasında devrimci karşılıklı olarak sıkı bir ilişkinin var olduğunu ileri sürebiliriz. Avrupa ülkelerinin çoğunda işçi hareketlerini nitelendiren ekonomizme karşı olan eğilim, sadece 'işçi aristokrasisi'nin burjuvazileştirme terimiyle açıklanamayacağı gibi, kişisel itibarı yükseltme güdüsü için kitlenin devrimci fikirlerin üzerine çöreklenmeyi isteyen işçi liderlerinin eğilimi de tek başına bunu açıklamaya yetmez.[20] Buradaki nokta, pazar payının iyileştirilmesi üzerine olan bir yönelim ile kontrolün yönlendirilmesi arasında henüz belli olmayan sebeplere dayanan bir ilişkinin olmasıdır. Bu bağ, ilk işçi protesto hareketlerinin belli bir siyasî içerik taşımasıyla sağlanmıştır. 'Vatandaşlık hakları'nın gelişmiş bir sistem içinde işçi sınıfının siyasî dayanışmasından dolayı kapitalist devlet, siyasal ve ekonominin kurumsal ayrımını başarıyla tamamladığı sürece, çatışmanın siyasî yönünün içi boşalmaya başlar ve aradaki bağ ortadan kalkar.

Bu süreci etkileyen nedenlerden birinin işçi hareketlerinin siyasî yöneliminin başlangıçta ne kadar önemli bir oranda devrimci nitelikte olduğu ortadadır. Fakat Fransa örneğinde kontrole dönük devrimci yönelim ile işçi liderlerinin radikalizmi arasındaki bağı kuran ve devam ettirenin ne olduğunu açıklamaya çalışmalıyız. Önceki analizde işçi sınıfının deneyimi yönünden Amerikan ve Avrupa toplumlarının çoğunda kapitalist devletin kurumsal oluşumunu tespit etmeye yardımcı olan mekanizmayı gösterdi. Ekonomizme karşı bir yönelimin ortaya çıkması, işçilerin büyük bir kısmının işlerinden duyduğu 'tatminden' kaynaklanmadığı gibi, Dubin'in iddia ettiği üzere modern sosyal durumlarda işin (potansiyel) bir icra kaynağı olarak öneminin azalması

da bunda etken değildir. Bunun asıl nedeni, işçilerin iş deneyimlerinin 'yabancılaşması' ile ekonomik ödülleri değiş tokuş etmeye hazırlanmış olmasıdır. Bu şu demek: iş deneyimi ve işe karşı olan tavırlar açısından bakıldığında -en azından çatışma bilincinin ve işteki görevlerinden 'yabancılaşmanın' yüksek düzeyde birbiriyle bir arada olduğu endüstriyel kuruluşlardaki işçilerin penceresinden bakarsak- işçi sınıfının 'entegrasyonu', orta veya üst-sınıflar tarafından kabul edilmiş inanç ve düşüncelerin normatif uyumuna dayanmaktan çok, var olan endüstriyel düzenin 'pragmatik' kabulüne dayanmaktadır.[21] Bunun önemi ortadadır. Bu, lehte 'kazanımlar' olarak tanımlanan yokluğun, devrimci bilincin olmadığı ülkelerde bunun kökünden yeniden canlanması için gerekli bir durumu sağlayacağını ima etmez -önemini vurguladığım sınıf bilincinin teorik analizi, durumun bu olmadığını gösterecek. Fakat bu, aslında geçmişte başardıkları gelir düzeyindeki artışı işçi hareketinin geriye dönük kontrol problemlerini yönlendirmeye hizmet edecek önlemleri almadan devam ettiren kapitalist toplumların kapasitesine bağlı olduğu yolundaki imayı içerir. Son on yıllık dönemde örneğin, grev oranlarıyla nitelendirilen 'entegrasyon' düzeyinin devamı. Neo-kapitalizmin ortaya çıkışının tam olarak bu yönde gelişen olayların akışını sevk edebileceği tartışmalıdır.

Bu Fransa'yı diğer Avrupa ülkelerinden ayıran farklılıkları izah eden etkenlerin tesbitini muallakta bırakmaktadır (Ne kitabın bu bölümünde ne de diğer bölümlerinde vurgu, Fransa'da veya başka bir yerde böyle bir devrimin ortaya çıkışı sorununu tartışmayacağımı vurgulamam gerekir). Bu, şüphesiz, sadece var olan düzen için bir tehdit teşkil eden güçlere bağlı değildir, aynı zamanda bu kurulu düzen içindeki grupların sıralanması ve düzeni yıkmaya yönelik herhangi somut girişimlere otoritenin tepkisine de bağlıdır. 1968 Mayısı'ndaki olaylarda Fransız komünist partisinin oynadığı rol bu noktayı açıklamaya yönelik önemli bir örnektir. Şu anki literatürde bu farklılıkların iki türlü yorumuna

rastlarız. Bunlardan biri, son 'endüstri toplumu' teorisyenleri tarafından oluşturulan 'ideolojinin sonu' görüşüyle bağlantılı ve ertelenmiş gelişim teorisi olarak adlandırılırken, diğeri, modern Marksist yazarların öne sürdüğü düzensiz gelişim teorisidir. İlk bahsedilen teori, işçi sınıfı arasında varlığını sürdüren devrimci eğilimlilerin olduğu yerde her ne sebeble olursa olsun 'tam endüstrileşme' henüz başarılammıştır -şöyle ki, Fransa ve İtalya'da tarım sektöründe çalışan hâlâ önemli bir kitle söz konusudur. Bu teoriye göre, işçi sınıfı yalnızca kapitalist-endüstriyel gelişimin ilk safhâlarında devrimci olmaya eğilimli olduğu için çağdaş toplumlarda devrimci fikirlerin süregelen varlığı geçici bir anormallikten, geçmişten gelen ve yakından temizlenecek olan bir artıktan öte bir şey olamaz. Bu görüş özellikle İtalya'ya ilişkin olarak oldukça sathi bir olasılığa sahiptir ve çok fazla aydınlatıcı değildir. Ekonomik gelişimin geleneksel göstergelerini kullanan bugünün Fransa'sının 'geriye doğru' ilerletilmesi çok zordur, bugün Fransa ve Britanya'yı birbirinden ayıran altyapı farklılıkları oldukça eskiye dayanmaktadır ve son olarak da bu teori Fransız ve İngiliz işçi sınıfları arasındaki devrimci hassasiyet derecesi ve doğasındaki farklılıkların var olmasına dair tarihsel olarak herhangi bir açıklama getirememektedir. 'Eşit olmayan gelişim' kavramı daha karmaşıktır ve Fransız toplumunun tarihinin gerçekleri ile daha çok uyusmaktadır. Bu görüşe göre, Althusser tarafından genelleştirilen ve daha soyut düzeyde olan bir toplumdaki devrimsel değişime verilen hız 'çelişkilerin bir araya gelmesi' ile husule gelmektedir. Fransa'da, kapitalist toplumun tabiatında var olan çelişkiler diğerleriyle nispeten ilkel olarak organize olmuş geniş tarım sektörüyle az çok olgunlaşmış endüstriyel sektörün eş zamanlı varoluşu gibi, belli bir noktada birleşmektedir.

Düzensiz gelişim teorisinde geçerliliğin önemli bir ögesinin var olduğuna dair bir şüphe bulunmamaktadır; bu geçerliliği elde etmek için devrimci sınıf bilincinin öncelikli unsurunun ne olduğu hakkında daha önce ele aldığım konuya dönmeliyiz. Bu

gibi sınıf çatışmasını bırakıp 'çelişki' bağlamında yer alan daha önce tanımladığım şekliyle olan sınıf çatışmasını ele almalıyız. Bu yoruma göre, devrim bilincinin icadı, küçük ölçekli kırsal iş gücünden fabrika üretimine geçiş noktasında en üst düzeye ulaşması daha da muhtemeldir: bu endüstrileşmenin ilk safhâlarında demektir. Fakat, ilkin bu daima gerçekleşmez ve ikinci olarak işçi sınıfı bilincinin devrimci söylemi çoğu durumda tedrici olarak gözden koybolur. Devrimci bilincin herhangi belirli bir teorisinin, bunu, kırsal kesimdeki işçilerin endüstriyel iş gücünün olduğu yerlere göçünün kaçınılmaz sonucu olarak ele almasının yeterli olmadığı açıktır. 'Göçmen' işçilerin devrimci bir sınıf bilinci yaratıp yaratamayacaklarını ne belirler? Burada ister istemez konuyla ilgisi olan muhtemel iki etken grubunu birbirinden ayırmalıyız: endüstriyel kuruluşa gelmeden önce işçinin yaşadığı çevrenin sahip olduğu nitelik ve taşındığı endüstriyel çevrenin doğası. Böyle tuzaklar kurulmuş olmasına rağmen, devrimci bilince, hatta çalışma bilincine bile bir eğilimin olmaması, daha da mümkündür. Weber'in ondokuzuncu yüzyıl Almanya'sındaki tarımla uğraşan işçileri konu aldığı çalışmasında gösterdiği gibi, bazı azınlıkta olmasına rağmen yurtlarını bırakıp gelmiş bazı göçmen işçiler çalıştıkları iş çevresine kolay uyum sağlamayı başarabilmişlerdir. Çünkü, onlar, işçi-işveren ilişkisinde ataerkil bir niteliğin hâkim olduğu bir kurumdan aynı tip organizasyonların egemen olduğu bir çevreye göçmüşlerdir küçük ölçekli üretim kuruluşlarında. Hâlbuki, Duveau'nun çalışmasında gösterdiği gibi, işçilerin sahip olduğu kırsal durumların yayılmış olan kinin yüksek düzeyle bağlantılı olduğu yerlerde bu durum, eğer işçi endüstriyel kurumların bulunduğu bir yere göçerse devrimci duygulara dönüşür. Aslında bu ondokuzuncu yüzyılın sonlarında Fransa'da görülen radikalizmin önemli bir kaynağı olmuştur - devrimci sosyalizme olduğu kadar beklendiği gibi anarşi-senkalkalizmine de bir bağlılık kaynağıdır. Bu durum, özellikle, mevsimlik işçiler senenin yarı döneminde köy işleriyle uğraşıp diğer

yarısında da fabrikada işçilik yapan kişilerin durumudur. Duveau, mevsimlik işçilerin durumunu şöyle değerlendirir: "İki farklı maddî çevrede işçilerin ortaya çıkış şekilleri gibi onların duyguları da iki farklı yüze sahiptir. Bazen onlar bütün sosyal hiyerarşilere büyük bir saygı içinde sofu ve çekingen davranırken, bazı zamanda onlar kendilerini radikal fikirlerin sözcülüğünü yapar ve 'kızıl' cumhuriyetin koyu bir destekçisi olduğunu iddia ederler.[22] Mevsimlik işçilerin dairesel bir temelde hissettikleri, büyük ölçekli ve mekanize olmuş fabrikalarda çalışanlarda zirveye ulaşan, bu tip çatışmalar daha da daimi göçün olması halinde radikalizmin lehinde olan 'şizofrenik' tutumun çözülmesine yol açma eğilimindedir.

Hamilton'ın araştırması çağdaş Fransa'da kırsal radikalizmin önemli bir etkisinin olduğunu gösterir ve onun ve diğer araştırmacılar tarafından ortaya konan tabloyu kabul edebiliriz. Fransız devrimci sınıf bilincinin ilk kökenlerine ait olmayıp modern zaman içindeki ısrarında esas öneminin ortaya çıkardığı olağanüstü bir durumdur. Bu durum, devrimci sosyalizmin devamını ve gelişimini açıklamak için ondokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki Fransız toplumunun genel sosyopolitik gelişimiyle ilgili olmak zorundadır. bu noktada ileri sürülecek olan tez çok fazla bilinmeyen bir şey olmamasına karşılık çok önemlidir: sosyalist fikirlerin orjinal bir şekilde ortaya çıkışı kapitalizmin kendi olgunlaşması ve gelişiminden dolayı değil, post-kapitalizm ile derebeylik arasındaki çatışmadan kaynaklanmaktadır. Bu çatışmanın taşınması kapitalist gelişmeye engel teşkil eden ekonomik engellerden dolayı ve aristokrasinin politik inadından kaynaklanan devrimci bir nitelik taşıdığının varsayıldığı yerlerde sosyalizm, devrimci olmaya dönük olacaktır. Devrimci sosyalizm (ve anarşizm) kökenlerinin bazısını kırsal radikalizmden alan Fransa gibi düzensiz gelişimin ortaya çıktığı toplumlarda kronik nitelikleri az veya çok olacaktır. Çünkü böyle bir toplum, 'ilerici' kapitalizmin kararsız yüzleştirmesinin ve ulusal yapının yekpareliği içinde 'ge-

rileyici' yarı-feodal tarımsalcılığın uzun bir mazisi vardır. daha önce vurgulandığı gibi, ondan daha da derin yarıklar açması çerçevesinde 1789 Fransız Devrimi, mahvetti: Kırsal üst-sınıfın güçlenmesine yardım ederken o geleneksel kırsal ve yerleşmiş güç merkezini terketti. Paris ve diğer şehirler arasındaki zıtlıklar arasındaki zıtlıklarla özetlenebilecek olan bir çatlak. İşçi sınıfı arasındaki devrimci hassasiyette meydana gelen diğer ülkelerdeki düşüş, endüstrideki kontrole dönük yönelimi de ilgili endişeler üzerine 'siyasî dayanışma'nın etkilerine göre yorumlanabilir. Devlet içindeki işçi sınıfının tanımı, asli muadili tarafından yapılmadığında böyle etkiler ortaya çıkmayacaktır; mukabil endüstriyel dünya içinde organize olmuş iş gücünün yasal pazarlık gücünün tanımı. Bu durum ilerici ve 'devrimci' politika ile müzminleşmiş bir 'direniş' arasındaki toplumsal uçurumun oluşturulmasına eğilimli görünüyor veya 'yarı-feodal' ataerkilliğin lehindeki sendikalaşmaya karşı koymayı amaçlayan işverenlerin bulunduğu yerlerdeki.[23] Bu bağlamda bu olguların sadece ve sadece arta kalanlar olduğunu ileri süren bakış açısına geri dönmek istemediğimi belirtmekte fayda var. Sadece yakında üstün hale gelecek olan kapitalizmin gelişiminde gerilemenin sonucu. Herhangi bir ülkede kapitalist -endüstriyalizmin ortaya çıkışı olarak adlandırdığımız genel prensibi bir kenara bırakarak derebeylik-sonrası toplumlardaki kırılmanın tarzı, içinde birtakım ekonomik değişimlerin de bulunduğu kurumsal bir karışıklık meydana getirmesini tartışacağım. O halde, bu sürekli bir sistemle önemli modifikasyonlara karşı çokça direnen bir durum olur. Başka bir deyişle, devletin siyasî partilerin ve işçi hareketinin karakteristik şekilleri kurumsal bir düzen teşkil eder. Onun temel unsurları, kapitalist toplumu geçiş süreci boyunca 'donmuş' bir hal alır.

İşçi hareketlerinin siyasî ilgileri ve kontrole dönük bir yönelimle ilgili olarak önü sürdüğüm görüşü, burada daha detaylı bir şekilde işlemek için yerimiz olmamasına rağmen Japonya'daki

sendikalaşma çalışmaları bağlamında daha da irdeleyebiliriz. Batı tipindeki sendikalar ile Japonya'da bulunanlar arasında en çok göze çarpan fark, herhangi bir sendikaya üye olan Japon işçinin endüstriyel kurum içindeki konumunu, üyesi olduğu sendikanın çok fazla dikkate almamasıdır. İşletme sendikacılığı ne Amerika'da bulunan tarım sendikalarının 'iş bilinci'nden dolayı şekillenmiştir ne de birçok Avrupalı endüstriyel kuruluşun yabancılaştırıcı sınıf bilinci niteliğinden kaynaklanmaktadır. Bunun nedeni, buraku dayanışmasının kopyalanmasıdır. Almanya'da olduğu gibi, endüstrileşme sürecinin otoriter ve baba bir devlet tarafından düzenlenmesi, tarımsal iş gücünün diğer toplumlarda meydana gelen davranış ve deneyim tarzlarındaki çatışmadan kaçınan endüstriyel iş gücüne kaymasını mümkün kıldı.[24]

Bu gibi durumlarda ekonomizmi takip eden olanak oldukça sınırlıdır ve diğer tarafta kontrol sorununa yönelim ile geniş siyasi gerçekler arasındaki doğrudan ilişkinin genellikle önüne geçilir. Ulusal düzeyde kaldığı müddetçe Japon işçi hareketinde önemli bir eğilimin olması olasılığı, bundan sonra gelecektir. Ekonomistik gerçekler etrafındaki işçi isteklerinin tespitiyle sosyal demokrasiye doğru davranmaya karar vermek mümkündür ne de kontrol mekanizmasını elde etmek için verilen mücadelelere ilişkin devrimci yönelimi tespit etmek ihtimal dahilindedir. Aslında Japonya'daki işçi hareketinin mazisinde yapılan sıradan bir bakış bile bu hareketin 'ütopyacılığa yakın realizm' de 'salıncak gibi sallanan bir sarkaç'a doğru bir kaymaya maruz kaldığını gösterir (Düzenli bir seyir takip etmeyip zıt uçlar arasında gidip geldiğini...).[25] Şüphesiz ki, bu, uzun bir dönemi kapsayan bir olgudur. modern girişim sendikalaşmasının yükselişinden önce olan ve diğer etkenlere de bağlı olarak devam etmiş, fakat savaş sonrası dönemde işçi hareketinin 'sarkaç benzeri'nin şiddetlenmesi büyük ölçüde bu terim ile anlaşılabilir.

4. 'Yeni İşçi Sınıfı'-Yeniden

'Yeni işçi sınıfı'nın (farazi) gelişimiyle ilgili fikirler gibi, Touraine ve Mallet gibi yazarların teşhislerinden ortaya çıkan tezler de birçok yönden Fransız toplumunun özelliklerini yansıtır. Aynı deyişi kullanan başka teoriler sosyal ve ekonomik yapının başka çeşitlerinin durumlarını açıklarlar. Bunlardan iki tanesi bir olum haline gelmiştir. (1) S. M. Miller ve diğer Amerikalı otoritelerin sergilediği bakış açısına göre 'yeni işçi sınıfı' üst bir sınıf olmayıp el-emeğine dayalı iş gücüne alt tabakada yer alır. Bu tezdaki 'yeni işçi sınıfı'nı benim genel olarak 'alt sınıf' diye tavsif ettiğim bu örnekle Amerikan sınıf yapısının tabanında bulunan 'etnik fakir' kesim olarak düşünülebiliriz. 'Yeni işçi sınıfı'nın bu şekilde algılanması, başlangıçta ne olarak çıkabileceğinden daha çok, diğer teorilere olan önemsiz bir terminolojik benzerliği paylaşmaktadır. Bu teori, ikinci tür bir görüşte bulunan servet ve bollukla değil de fakirlik ile bağıntılıyken, birinci teorinin ikincisiyle ortak olarak paylaştığı görüş, işçi sınıfının sınırlarında meydana gelen son değişimler, bu sınıfa üye olan kimselerin davranış ve tutumlarını bir bütün olarak etkilemede önemli bir yere sahiptir. Üstelik Birleşik Devletler'de alt sınıfa yapılan odaklanma, Amerikan işçilerinin bolluğunu diğer etkenlerle birlikte bu toplumdaki 'sınıf' teriminin kullanışlılığını kesin olarak ortadan kaldırdığını varsayan görüşe karşı bilinçli bir tepkidir.

(2) Sınıf yapısının eski şablonlarını ortadan kaldırmada 'servet' önemnin tasarımı, Amerika ve Britanya'da yapılan çalışmalarda özel bir önem taşımaktadır. Bu fikir, çeşitli dış görünüşlere bürünmüştür. Bunun en bilineni de gelir seviyesindeki artışın, özellikle de işçi sınıfının üst düzeyinde bulunanlarda görülen artış, geleneksel sınıf yapısı haline dönüşmesidir. Bu görüş, Fransız yazarların ileri sürdüğü görüşlerden farklıdır ve şimdiye kadar yapılageldiği gibi onları 'burjuvazileştirme' (Verbürgerlichung) teorileri olarak bir araya toplamak yanlış fikir vermek olacaktır. Yukarıda geçen terim, herhangi bir durumda "işçiler orta-sınıfa

daha da yakınlaşmaktadır” cümlesindeki .. için uygun değildir; ‘orta-sınıf’ Marks’ın öne sürdüğü mülkiyet sahibi burjuvaları değil, herhangi bir varlığı olmayan işçileri içerir. Britanya’da uygulandığı gibi gelirlerde görülen yükseliş ve sınıf yapısında görülen değişim ile ilgili olarak öne sürülen görüşün belirli bir siyasi içerik taşıdığı görülür. 1950’lerde İşçi Partisi’nin uğradığı seçim yenilgileri, çoğu gözlemciye, işçi sınıfının varlıklı kesimlerinin değişimden kaynaklandığını ve onu çağırttığını gösterdi. Yüksek gelir düzeyine sahip el-emekçisi işçilerin ‘Orpington adamı’ olduğunu belirten düşünce, bugün saçma gibi gelebilir. Şimdi sınıf yapısının yaşadığı erezyonun bütünüyle önemli bir göstergesi olarak daha önce gelişmediği kesindi. [26]

(3) ‘Yeni işçi sınıfı’na dair yeni bir kavram ortaya çıkmıştır. Bu görüş, diğerlerine nazaran pek farklı olmayıp bazı noktaları diğerleriyle örtüşmektedir. Biraz da bundan bahsetmek istiyorum. Buna göre, tüketici olarak işçinin bulunduğu durum ile üretici olarak işçinin sahip olduğu konum arasında ayırım olduğunu öne sürmektedir. Bu yönde bildirilen görüşler, Dubin, Schelsky ve Gorz gibi oldukça farklı görüşlere sahip bazı yazarların çalışmalarında görülebilir. Gorz’un görüşüne göre, “kapitalizm, sosyal ilişkileri, üretim ve iş ilişkilerini medenileştirmekten kaçınıp bunun yerine tüketim ve serbestiyeti medenileştirir.” [27] Bu bakış açısı, kuşkusuz, Dubin gibi işin haricinde elde edilen zevk ve cazibeyi ‘yanlış’ ve ‘dalavereci’ olarak görmeyen görüş ile taban tabana zıttır. Neo-kapitalist toplumda işçi sınıfının değişen konumunun, ‘kitle’ tüketim ürünlerinin çeşitlendirilmesini içeren dağıtım gruplanmasıyla nüfusun her bir üyesinin kullanabileceği boş zamanı değerlendirmek için sunulan fırsatların sunumu arasında önceden var olagelmış bölünmelerin bitirilmesine dayanarak anlaşılabileceğini öne süren görüşte genel düşünüş tarzı bulunmalıdır. Britanya’da ‘varlıklı işçiler’in önemi konusunda yapılan tartışmalar gibi ‘yeni işçi sınıfı’nın Amerika versiyonu üzerindeki münakaşanın varlığı önemli bir oranda siyasi karışık-

lığa bağlıdır. Alt sınıf olarak tabir ettiğimiz tabakanın geniş bir şekilde bulunmasını memurların davranış ve siyasî görüşleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olarak algılayabiliriz. Oldukça iyi bir şekilde yapılanmış bir alt sınıfın varlığını şu an Amerika'nın yaşadığı oldukça önemli bir olgu olarak ortada durduğu sonucuna karşı inat etmek zordur. Miller'in 'yeni işçi sınıfı' siyahların yanında Puert Rico ve Meksika'dan gelip düşük ücretle çalışan sendikalaşmanın olmadığı hizmet sektöründe müzminleşmiş bir işçilik hastalığına sahip olan göçmenler ve az maharetli ve tam mahir olup sendikalaşmanın daha üst düzeyde gerçekleştiği ve yüksek ücrete tâbi olan üretim ve yapı endüstrisinde çalışan beyaz 'eski işçi sınıfı'nı içine almaktadır. Sonuç itibarıyla, alt sınıf diye tabir ettiğimiz tabakayı, beyaz işçilere nazaran son zamanlarda gelip kırsal endüstriyel alanlara göç etmiş olan göçmenler oluşturmaktadır.[28]

Kitlesel bir kırsal ağırlıklı alt sınıfın ortaya çıkışı Amerikan kökenli bir olay olmasına rağmen, benzer gelişmeler daha az telaffuz edilse de, diğer gelişmiş toplumlarda da görülmektedir. Batı Hintlilerin ve Asyalıların göçü sonucunda Britanya'da Cezayirlilerin de Fransa'ya göçü sonucu bu ülkede bu grupların en azından yakın gelecekte meslekî yapının daha üst seviyelerine girişte daha da önemli adımlar atacaklarına dair elimizde ciddi bir gösterge yoktur ve olan ayrımcılığı olarak iyice tanımlanmış süreci işleterek Amerika'da davrandıkları gibi, yakın yapılaşmanın aynı türünü Fransa ve Britanya'daki zenci azınlıklarına nazaran daha uzun bir zaman dilimini kapsayan bir süreç olacağına dair elimizde oldukça az delil bulunmaktadır. Bunun sonucu olarak, Avrupa toplumlarındaki olayların birazcık paralelinde olan olasılığa dayanarak Birleşik Devletler'de 'yeni işçi sınıfı'na ait olan muhtemel rol üzerinde de iyice düşünmek gerekir.

Alt sınıfın Amerika'nın siyasî ve sosyal yapısındaki rolü üzerine bazı çevrelerde iki aykırı görüş geliştirilmiştir: beyaz işçi kesimini harekete getirecek olan sınıf bilincindeki bir dalgalanma-

nın ortaya çıkışını potansiyel bir mihrak olarak kullanan devrimci değişimin bir güç oluşturması beyaz işçiler arasında muhafazakâr bir tutumun yaygınlaştıran bir etken olması. Birinci görüş, hem teorik açıdan hem de gerçekler açısından belirli bir yorum alanına sahiptir. Kırsal iş alanlarını bırakarak belirli kurallar çerçevesinde işleyen mesleklerin olduğu endüstri alanlarına göç eden işçiler için şehrsel alt sınıfı oluşturan grubun üyeleri arasında devrimci sınıf bilicinin farklı şekiller altında ortaya çıkacağını rahatlıkla iddia edebiliriz. Üstelik bu, Le gett in Ditroit'te yaptığı göçmen zenci işçilerin yazarın 'militan sosyal ve siyasal eşitlik' ve 'militan radikalizm' diye isim taktığı davranış şekillerini oldukça üst seviyede gösterdikleri çalışmada destek önlemleri almaya benzemektedir.[29] Ne var ki, alt sınıfın devrimci olma ihtimalini oldukça sınırlı olarak gören argümanları çok kolaydır. Birleşik Amerika'daki bütün nüfusun içindeki orana dayanarak devrimci işçi hareketinin kitleselleşmesi sadece alt sınıf tarafından sürdürülemeyeceği söylenebilir ve aşağıda sözü edilecek olan ikinci görüşün bütününde herhangi bir şey varsa, alt sınıfın tutumunun beyaz işçi sınıfına karşı bir katalizör görevi görme şeklinde olacağını önceden tahmin edebilme ihtimalinin olmadığı görülür. Üstüne üstlük, eğer etnik bölünmüşlük, sınıf yapılaşmasını teşvik etme de etkili olursa onlar bu konuda üstün gelebilir. Alt sınıfta kendi içinde üç tür etnik gruplanmaya ayrılır. Son olarak zenci işçilerin sınıf bilincine devrimci ideolojinin burada kullandığım bu terimi daha önce tanımladım. Nüfuz edeceğini sürmek az bile kalmaktadır. Leggett'in 'radikal, sosyal ve siyasal eşitlikçiliği' ve 'militan radikalizm'in Birleşik Devletler'deki bütün sınıfsal kategorilerde görülen sosyal ve siyasal eşitlikçiliğin marjinal bir versiyonunu temsil etmekten öteye hiçbir şeyi temsil etmez.

Alt sınıf üyelerine beyaz işçilere tanınan ekonomik ve siyasal alandaki 'vatandaşlık hakları'nın aynısı verilmezse bunlar arasında kronik bir 'düşmanlık fevranı'nın ortaya çıkması kaçınılmaz-

dır. Güneyli tarım işçileri arasında ileriye ertelenmiş olan (kırsal ağırlıklı) alt sınıf kitlesinin aktif siyasî dayanışması, hızlı bir şekilde işlemektedir. Endüstrinin kendi içerisinde alt sınıfı beyaz işçi sınıfından ayıran pazar payındaki eşitsizliğin giderilmesine yönelik önemli engeller vardır. Böyle olmasında önemli bir etken de, bazı sendikaların hareketleri sonucu dolaylı olarak çıkan sonuç da, ortaya çıkan engellerdir ve sorulması gereken diğer bir konu da, bu tip davranışların ne kadarının beyaz işçilere atfedilen siyasî muhafazakârlığı destekleyen genel tutumun sonucunda ortaya çıktığıdır. Bu konuda yapılan çoğu çalışma, somut araştırmaların sonucu değil de, yalan yanlış ortaya atılan spekülasyonlara dayanmakta ve buna ilişkin sağlıklı değerlendirmeler son zamanlarda gösterilen çabalar sonucu ortaya çıkartılabilmektedir. Bu tip çalışmalarda ne beyaz işçi sınıfı arasında önyargılı davranışların yoğun olarak bulunduğu dair ne de bunun sağ görüşlü siyasal hareketlerin kaynağı olduğu yönünde ileri sürülen görüşleri destekleyen delillere rastlanmaktadır. 1964 yılında yapılan başkanlık seçimleri güney hariç el-emeğine dayalı işlerde çalışan beyaz işçilerin % 20'sinden daha az bir kısmının Goldwater'ı desteklediğini ortaya koydu; bu oran, bu sektörde çalışmayanların bu adaya verdiği oylara göre daha düşüktü. 1968 seçimlerinde ise, güneyli olmayan beyaz işçiler arasında Wallace'ı destekleyenlerin oranı, orta-sınıfa mensup olan işçiler arasındaki oylarından çok fazla değildi.[30]

Bu delil, beyaz işçi sınıfı arasında varlığı açıkça belli olan önyargılı tutumların orta-sınıf içinde pek fazla olmasa bile, zenci işçilerle iş için rekabet içinde bulunan veya öyle olduğuna inanan işçiler arasında bulunup bulunmadığını göstermez. Eğer durum buysa, böyle davranışların sosyal göstergeleri, bunların önerilen istatistiksel dağılımından çok daha fazla olabilir. Bu şu anlama gelmektedir: düşük ücret karşılığı çalışan işçiler, zenci işçilerin daha fazla gelir elde edebilecekleri işlere kendilerinden daha fazla girişleri veya aralarındaki ekonomik pariteyi koruma sürecin-

de beyaz işçi sınıfının çoğu ve alt sınıf kitlesi arasında aracılık yapan 'tampon bölge'nin varlığına katkıda bulunmaya inandırılmıştır.

Alt sınıf hakkında yapılan tartışmaların çoğu, alt sınıfı, işçi sınıfının çoğu 'ana akımlar'dan ayırmaya çalışan şu temel olguyu görmezlikten gelir: farklı ülkelerdeki işçi sınıfının etnik azınlıklara karşı değişik tavırlarda bulunabileceği yönündeki neo-kapitalizmin ekonomik alt yapısında bulunan olgu, bütün kapitalist toplumlarda ortak olarak bulunan niteliklere dayanmaktadır. Bu özellikler, ekonomistlerin 'ikili iş gücü pazarı' olarak adlandırdıkları olgunun ortaya çıkışı bağlamında anlaşılabilir. Bu, Japonya'da uzun süreden beri var olduğu söylenmesine rağmen, Batılı ekonomilerin hızlı bir şekilde gelişmelerinin özelliği olarak dikkat edilmesi gereken bir olaydır. Bunu, 'birincil' ve 'ikincil' pazarlar arasındaki farklılığa dayanarak anlayabiliriz.[31] Birincil pazar, edinilecek olan mesleklerin geleneksel olarak masabaşı işleriyle ilgili özellikler taşıdığı bir pazardır. Yüksek, durağan ve ilerlemeci ekonomik göstergelerin, iş garantisinin ve kariyer edinme şansının olduğu pazar. İkincil pazar ise, bu şartların oluşmadığı türde bir pazardır. Ekonomik göstergelerin düşük düzeyde gerçekleştiği, kariyer edinme şansının az olduğu bir pazar türüdür. Geçmişte bunların arasındaki farklılık, işçi sınıfı içindeki işçilerin sahip oldukları yeteneklerin ayrılması yönündeydi. ABD'de ve Avrupa toplumlarının yetenekli işçileri, birincil pazarın avantajlarından yararlanabiliyorlardı. İşçi sınıfı içinde önemli bölümlerin toplu olarak yapılan uzun vadeli anlaşmaların yapılması yönündeki eğilimlerin artmasından kaynaklandığı yerlerde, birincil ve ikincil pazar arasındaki ayrım, yetenek bölümlenmelerine üstün gelmeye başlar. Mamafih, aynı süreksizlik devam etmektedir. Başka bir deyişle, sadece ikincil pazara girişine izin verilen işçinin pazar kapasitesi, birincil pazarda bulunan bir işi edinmeye olasılık tanımayacaktır. Resmî pazar kapasiteleri birbirine eşit olsa bile, işletilme eğiliminde olan birincil mes-

lekten dışlanmasının iki tür neden+i olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birincisi, cinsiyet dolayısıyla dışlanmadır ki, kısmen sosyal önyargılardan kaynaklanmaktadır. Fakat, asıl nedeni, iş gücü kaybından dolayıdır (evlilik ve doğumun sonucu olarak) ki, bayan işçilerin durumlarını, hâlâ önemli bir derecede etkilemektedir. Diğer bir önyargı ise, etnik dışlanmadır. Bunun sebebi ise, ikincil meslek dallarında alt sınıf diye tanımladığımız tabakanın oldukça fazla temsil ediliyor oluşudur.

El-emeğine dayalı sektörde birincil mesleğin düzeyinin yükselmesinde etkili olan etkenler, fazla zorlanmadan anlaşılabilir, ve onlar neo-kapitalizmin niteliklerinden olan üretimin artırılması için yapılan planlama ile yakın bağlantı içindedir. Hem makro-ekonomik düzeyde hem de bireysel birlik düzeyinde üretim planlaması, uzun vadeli iş gücü gereksinimi hesaplarının yapılmasını bir bakıma zorunlu kılmıştır ve işletmeye bağlılığını tahhüt eden işçilere bir vurgu yapılmasına neden olur. Bu, işçi maliyetini artıracığı için, işverenlerin ikincil meslekleri ayırmak için uzun vadeli yatırımlarını iş bittikten sonra 'elden çıkarılabilirliği' olan işçileri istihdam ederek ki, bu yolla belirli miktarda işçilerin 'atılması'nın hoş görülmesini, hatta teşvik edilmesini aşmaya çalıştıkları gözlenir. Alt sınıf, bu iş için iki yönden bulunmaz bir hazinedir: 'temel sosyal haklardan mahrum olan gayri memnun muhit'in sonuçları, bu grubu diğerlerine göre daha fazla etkilediği için, onun herhangi bir kesimindeki üyeleri eğitim ve pazarlanabilir yetenekler açısından diğer kimselere nazaran daha alt seviyededir ve ikincil mesleklerin bölünmesi, şayet bu işler etnik olarak aşağılanan kimselerin hissesine düşenlerden daha geniş bir yelpazeye sahip ise, bir bütün olarak işçi sınıfınca daha kabul edilebilir olması olasıdır. Birçok çağdaş Avrupa toplumunda yerli bir etnik azınlığın olmaması, dışarıdan gelmiş olan -bütün işler bittikten sonra geçici olmas sınırını aşmasından dolayı dışlanan- 'geçici alt sınıf' oluşumuna yol açmıştır.[32]

Şayet, bu değişimler neo-kapitalist toplumlarda işçi sınıfının

büyük bir kısmını etkilerse bunlar mevcut sınıf yapısını değiştirir-
mede tüketim örneklerindeki değişimlerden ve 'varlıktan ihraç'
olarak kavramlaştıranlar kadar öneme haizdir. Goldthrope ve
Lockwood'un da üzerine basa basa belirttiği gibi, el-emeğine da-
yalı işçilerin müreffeh bir kesiminin ortaya çıkışını, tutum ve
davranışlarda önemli bir dönüşümün meydana gelmesine bağla-
yan tez pek çok açıdan sorgulanabilir. Bu görüş, ilk planda, 're-
fah'ı, 'gelir' ile izah etmektedir ki, bu, el-emekçisi işçilerin pazar
kapasitesini memur olanlardan ayırmaya çalışan ekonomik ödül-
lendirme kaynaklarından sadece biridir. Daha önceki sınıf ilişki-
lerinin ortadan kaldırılmasına dönük herhangi bir eğilim bulma-
yı umarsak, el-emekçisi işçilerin pazar kapasitesindeki değişim-
lerin bu türde olanlarına bir göz atma zorunluluğunda olduğum-
uz kesindir. Bu değişikliklerin gerçekleşmesi kadar önemli
olan bir başka husus da, onların sadece işçilerin küçük bir kesi-
mini etkiliyor oluşudur. Ve bu değişikliklerin meydana geldiği
yerlerde bunlar, işçi kesimini orta-sınıftan ayıran sınıf yapısının
diğer kurallarına dokunmayıp bu kuralları olduğu gibi bırakmış-
tır. Luton, Goldthrope ve Lockwood, 'müreffeh işçiler' üzerine
yaptıkları çalışmalarda böyle işçiler ile 'geleneksel işçiler' arasın-
da sınıf bilinci bakımından farklılıklar görülüyor olmasına rağ-
men, sendikalaşmada ve işçi partilerine verilen oylarda az da olsa
belirgin bir düşüş vardır.[33] son olarak, biz, sadece geliri dikka-
te alsak ve diğer yönleri görmezden gelsek de, gelir farklılıkların-
daki değişimler sadece sınıfların uç kesimlerinde yer alanları il-
gilendirdiğini ve bunların orta-sınıfta yer alan işçilerin yüksel-
mesinden çok, daha alttaki memurların konumundaki düşüşün
bir parçası olarak yorumlanmasının daha yerinde olacağını vur-
gulamakta fayda görüyorum.

'Yeni işçi sınıfı' teorisinin geriye kalan versiyonu, buna ben-
zer bazı nedenlerden dolayı eleştirilebilir; meselâ üretimde ku-
rulduğu gibi sınıf ilişkileri üzerindeki merkezî odaklanmayı gör-
mezden gelmesi. Bu gözlemin uygunluğu, bu çalışmadaki yazar-

lara farklı farklı uygulanabilir. Marksizm'in etkisi altında kalanlar için 'toptan tüketim' ekonomisi içinde işçi sınıfının dayanışmasının sonuçları, sınıf ilişkilerinin sonuçlarını örtmeye veya gizlemeye çalışır, fakat onları bütünüyle yok etmez. İşçi sınıfının üyeleri, kapitalist bir toplumda bölgesel gruplanmanın kendilerine faydası olduğunun farkında olmayabilir; Marcuse'un bu görüşü yorumlayışına göre, işçi sınıfı üyeleri, arık, var olan düzene devrimci bir tehdit değildir. Bunun böyle olması, elbette, üretim dünyasındaki yabancılaştırıcı konumlarının üstün gelmesi yüzünden değildir, sınıf yapısının tabiatında mevcut bulunan mahrumiyetleri gizleyen 'yanlış' tüketim ihtiyaçlarının ortaya çıkmasından dolayıdır. Bununla birlikte, bu bakış açısı, Marksist olmayan otoritelerin ortaya koyduğu davranış ve inançları etkilemede sınıf ilişkilerinin öne çıkışı, toplumun bütün üyelerine ait olan küresel tüketim örneklerinde işçi sınıfının özümsemesi ile radikal bir şekilde azalmıştır.

Bu ve bundan önceki bölümlerde belirttiğim görüşler kabul edilebilir ise, bu kavrama yapmak zorunda olduğum bazı itirazlar olacak. Bunları dikkate almasanız bile, onun ampirik temeli sorgulanabilir. Kapitalist toplumlarda gelir düzeyinde görülen genel yükselişe, onların da katkısı olduğu için işçi sınıfı üyeleri modern endüstriyel üretimin ortaya çıkardığı tüketim maddelerinin bir payının alındığı meydana gelen bir gerçektir. Fakat, dağıtım grupları arasında tesis edilen farklılıkların ortadan kalkması, refahın yükselişinden olabilmesinden ziyade, buradan direkt olarak çıkarılamaz.

12. SOSYALİZM VE SINIF YAPILAŞMASI

1. Enfrastrüktürde (Altyapı) Değişmeler ve Gelişme

Eğer 'kapitalist toplum' hakkında, ondokuzuncu yüzyılda Britanya veya yirminci yüzyılda Birleşik Devletler gibi, yalnızca tek bir ülkeyi referans göstererek genelleştirme yapmak yanıltıcı ise, -sık sık yapıldığı gibi- sadece Sovyetler Birliği ile ilişkili olarak 'sosyalizm' hakkında genelleştirme yapmak da aynı derecede aldatıcıdır. Sovyetler Birliği'nin gelişimi ile diğer sosyalist toplumların gelişimleri arasında sadece esaslı farklar yoktur. Aynı zamanda bu toplumlar, kendi aralarında da farklılaşırlar. Kapitalist ülkelerdeki durumda olduğu gibi bu farklar, 'geleneksel' ve 'modern' unsurların karışımındaki çeşitlenmeden ortaya çıkan gelişme 'yolları'nın farklılaşması bakımından anlaşılabilir. Sovyet Rusya'nın eski tarihinin büyük kısmı, kendisinin düşman bir kapitalist güçler dünyasından tecrit olunması gerçeğiyle şartlanmıştı. Stalinist 'tek ülkede sosyalizm' ideolojisinin ortaya çıkışına yol açan mücadeleler, elbette, kendilerini, endüstrileşmiş dünyada sürüklenen sosyalist bir devrimci dönüşüm sürecinin öncüsü olarak değil, büyük oranda köylü bir toplumun kural koyucuları olarak bulan başarılı devrimciler tarafından karşılaşılan problemleri ifade eder. Doğu Avrupa'nın başka ülkelerinde sosyalizmin ortaya çıkışı, Rusya'da olduğu gibi, dünya savaşının kutuplaştırıcı çerçevesinden dolayı meydana gelmiştir; ama Sovyet askeri kuvveti ve ekonomik destek arzı, bu kez tek başına, yerli Komünist partiler için başarılı bir güç gururunu mümkün kılan önemli bir etken olmuştur.

1917'de Rusya, endüstrileşme derecesi ölçütlerine ve üretim tekniği inceliğine göre çok düşük bir ekonomik gelişme seviye-

sinde iken; Çekoslovakya, sosyalizme geçmeyi tecrübe ettiği dönemde nispeten hayli endüstrileşmiş bir ülkedydi -ve bu bağlamda, bugün bile hâlâ (Demokratik Alman Cumhuriyeti ile birlikte) Doğu Avrupa toplumlarının geri kalanından çok öndedir. 1948'de kapsamlı devlet planlaması başlatıldığı sıralarda Çekoslovakya, gelişmiş Batı Avrupa ile karşılaştırılabilecek bir ekonomik konum yakalamıştı. Kapitalist ve sosyalist ülkelerdeki ekonomik gelişme ile üretim artış oranları arasında karşılaştırma yapmaya teşebbüs etmiş olan çoğu çalışma, başka açılardan da olduğu gibi, referans noktası olarak SSCB'ye bakmıştır. Ne var ki, Çekoslovakya, birçok bakımdan karşılaştırma için daha kullanışlı bir örnekti.[1]

Bunun ötesinde, 'devlet planlaması' tabirinin birtakım değişken olguyu kapsayabileceğini bilmek önemlidir. Tüm hallerde bu tabir, devlet aygıtının idarî kontrolü altında iri yapılı bir endüstri ve ticaret sosyalizasyonunu çağrıştırır. Fakat, bunun derecesi ve tabiatı değişir. Küçük-ölçekli girişimler veya özel arazi mülkiyeti sahipliğine izin verme derecesi, sosyalist toplumlar arasında farklıdır. Meselâ, Polonya'da bağımsız köylünün elindeki özel kişiliklerin sahip olduğu arazi, devlet tarafından sahip olunandan önemli ölçüde fazladır: Ekili toprakların sadece % 14'ü, ya devletin elindedir ya da kolektiflerin idaresi altındadır.[2] Hiçbir Doğu Avrupa toplumu, köylüleri kolektifleşmeye zorlamada, Stalinist dönem esnasında Sovyetler Birliği'ndeki durumda olduğu kadar merhametsiz olmamıştır. Hem Polonya hem de Yugoslavya'da, esas itibarıyla bir kitlesel kolektifleştirme süreci uygulamak için projelendirilen politikalar, köylülerden gelen direnç dolayısıyla, terkedilmiştir. Hâlbuki, Çekoslovakya ve Macaristan gibi başka toplumlarda tarımsal kolektifler oluşturma politikaları, söz konusu kutuplaşmalara rağmen ilerletilmiştir.

Birkaç Doğu Avrupa toplumunda, belirgin olarak çok güçlü bir şekilde ekonomik hayata devlet müdahalesi tarihi vardır. Meselâ, bu dediğimiz tespit, sosyoekonomik yapıda başka açılardan

büyük ölçüde farklılaşan Polonya ve Çekoslovakya için doğrudur. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Almanya gibi, gelişmiş ve kendine güvenen bir endüstriyel girişimci grubuna sahip olmayan savaş-öncesi Polonya'sı, dikkat çekici bir seviyede devletin ekonominin başlıca endüstriyel sektörlerini sahiplenmesiyle birlikte devletçiliğe dönük güçlü bir meyil göstermiştir. Çekoslovakya'da endüstride telaffuz edilen mevcut yatay ve dikey yoğunlaşma, Çek hamiliği altında ekonomiye devlet müdahalesinin pekişmesine yardım etmiştir.[3] Gelgelelim, Sovyet makro-ekonomik planlama ve endüstriyel örgütlenme metodlarının, endüstriyel üretimin devlet tarafından idare tarzlarının evrensel itilhalinde tezahür eden 'sosyalizme tek yol' doktrininin etkisi, önemli ölçüde değişkendir. Nitekim, ekonominin sosyalizasyonunun başlangıç aşamasında en fazla endüstrileşmiş iki ülkeyi karşılaştırdığımız zaman, 1949'da Çekoslovakya'da iş gücünün sadece % 3'ünden biraz fazlasının özel sektörde kalmış olmasına karşılık, Doğu Almanya'da *the sowjetische Aktiengesellschaften*, ulusal ve kooperatif girişimin iş gücünün üçte ikisini kendinde topladığını, kalan üçte birin ise hâlâ özel sektörde istihdam edildiğini görürüz. Ama yine de, genel terimler içinde, imalat endüstrisinin ve ticaretin sosyalizasyonu, Sovyetler Birliği'nin eski gelişimiyle karşılaştırılabilir olan evresine nazaran, savaştan sonra Doğu Avrupa'da çok daha hızlı bir şekilde ilerlemiştir.[4]

Sovyet tecrübesinden türetilen ekonomik idare tarzlarından zorlama etkilenmeye bütünüyle eşit oranda uymayan önceden var olan enfrastrüktürel farklar, sıkı bir şekilde koordineli merkezî planlamadan doğan genel problemlerle birlikte, sosyalist ülkelerin çoğunda 1950'lerin sonlarına doğru başlatılan ve yine biraz farklı bir biçimde 1960'larda devam ettirilen ekonomi politikasındaki dönüşümlere sebebiyet verme noktasında birleşti. Gerçi bunlar bir dereceye kadar bizzat Sovyetler Birliği'ndeki değişimlerden etkilenmişlerse de, farklı toplumlarda birbirinden farklı yollar takip etmişlerdir. Sovyetler Birliği'nin birinci gelişme

evresinde çıkan ekonomik planlama tarzları, spesifik olarak, sıradışı bir sosyal ve ekonomik bağlam içinde hızlı bir endüstrileşme sürecini teşvik etmek amacıyla dev bir kaynak mobilizasyonunu etkileme ihtiyacına ilişkindi -söz konusu bağlam, Polonya gibi savaş-sonrası Doğu Avrupa'nın 'az gelişmiş' ekonomilerine doğrudan mahsus olmadı; Çekoslovakya gibi ülkelerin ekonomilerini kendi başına ele almak gerekir.

Sosyalist toplumlarda 1950'lerin sonlarına doğru yapılan ekonomik reformlar, genelde, bazı pazar etkilerinin yeniden başlaması lehinde ekonominin merkezî idaresinin rahatlatılmasına ilişkin olarak yorumlanır. Fakat, bu rahatlatmanın kısmen birbirinden bağımsız iki boyutunu ayırmak önemlidir; çünkü bunların birleştiği tarzların, farklı ekonomilerde kontrol vasıtası açısından önemli sosyopolitik implikasyonlara sahip olduğu iddia edilebilir. Bunun bir boyutu, planlama politikalarının formülasyonunda yetkiye dayanan karar-almanın adem-i merkezileşmesidir (decentralization); ikincisi ise, fiyatların belirlenmesine ve bunun tüketici tercihleri tarafından etkilenmesine verilen izin derecesine ilişkindir. Bunlardan birincisi; en önemli olarak, planlama oluşumunun, üretici girişimlerin veya böyle girişim birliklerinin ellerinde ne kadar adem-i merkezileşeceğini ilgilendirir -bu, ekonomik birimlerin, sadece ulusal planların gerçekleştirilmesine bir araç olarak ele alındığı daha önceki duruma zıttır. Bu şekilde merkezsizleşmenin gerçekleşme oranının miktarı, Komünist Parti'nin devlet içinde, kapsamlı konumu bakımından mühim potansiyel imalara sahiptir. 'En tepedeki' merkezsizleşme, gayri safi milli hasıladan çok kârlar bakımından işletmelerin performans değerlendirmesinin tolerasyonu veya teşviki yoluyla çalışan bir 'aşağıdan yukarıya' merkezsizleşme ile tamamlanabilir de, tamamlanamayabilir de. Bunlar arasında, kuvveden fiile çıkması muhtemel önemli gerilim kaynakları vardır.

Bazı spesifik istisnalarla birlikte -ki, en göze çarpanı 1962-64 yılları arasında Çekoslovakya'daki durgunluktur- sosyalist top-

lular, her ne kadar artık eski devirleri yavaş yavaş sönmeye yüz tutmuş olsa da, yüksek oranlarda seyreden bir ekonomik kalkınmayı sürdürmeye devam etmişlerdir.[5] Endüstrileşme sürecinin beslenmesi veya yayılması bakımından bu toplumların çoğunda iş gücünün genel kompozisyonunda önemli değişimler meydana gelmiştir. Bu değişimlerden biri, elbette, ekonomik açıdan aktif olarak tarımsal mesleklerde çalışan nüfus oranında görülen istikrarlı düşüştür. Bu, kapitalist toplumlara göre hâlâ yüksek bir seyir takip eder. Örneğin, toplam iş gücünün % 57'si nispeten ilkel bir teknik seviyesinde olan tarım işinde bulunan Yugoslavya, bu çerçevede, Yunanistan'a, Batı Avrupa'nın gelişmiş toplumlarından daha çok benzer. 1961 yılı istatistiklerine göre Çekoslovakya'da bile toplam iş gücünün % 28'i tarım sektöründe çalışmaktaydı. Ne var ki, tarım-dışı iş gücünde kapitalist toplumlardakine benzer olgular meydana gelmiştir: beyaz-yaka işinin nispi genişlemesi ve özellikle 'profesyonel ve teknik' işçilerin oranında artış gibi. Meselâ, Yugoslavya'da iş gücünün yaklaşık % 6'sını, 'teknik' işçiler oluşturmuyordu. Bu oran, Britanya'da gözlemlenenden yalnızca % 2 veya 3 nispetinde aşağıdaydı.

2. Pazar Kapasitesinde Farklılaşınalar

Marks'ın kapitalizmin çözülmesini takiben inşa edilmek amacıyla projelendirilmiş düzeni vasıflandırabilecek sosyal ve ekonomik organizasyon türlerine yaptığı referanslardaki yetersizlik, Marksist-sosyalizm yorumcularının karşısına büyük bir zorluk olarak çıkmıştır. Marks'ın yazılarından açıktır ki, ortodoks Sovyet-Marksist düşüncesinde, sınıfsız toplumun tahmini 'ileri aşamaları'nı temsil eden 'komünizm'den ayrılmamış bir şekilde 'sosyalizm' olarak adlandırılmış olanı oluşturan 'geçici evre' diye bir evre vardır. Fakat, başlıca Marks'ın Alman Sosyal Demokrat partisinin *Gotha* programı üzerine ve yayımlanması niyet edilmemiş eleştirel notlarında bulunan 'geçici evre' üzerine Marks'm yorumları bile, karakteri itibarıyla, kısa ve geneldir. Sta-

lin tarafından geliştirilen 'düşman olmayan sınıflar doktrini', Marks'ın 'sosyalizm'in geçici aşaması hakkındaki açık, ama çok zayıf bir şekilde açıklanmış düşüncelerini tamamlama yönünde bir teşebbüsü temsil eder. Bu teşebbüsle Stalin, gerçi sınıfların kapitalizmin çöküşünden sonra var olmaya devam edeceğini, ama tabiatlarının bir önceki sisteme göre çok belirgin olarak farklı olacağını öne sürer.

Aslında, Sovyetler Birliği'ne orijinal olarak tatbik edilmiş olan 'düşman olmayan sınıflar' kavrayışının, Marks'ın anladığı gelecek durumuyla çokca ortak noktalara sahip olduğu bütünüyle bariz değildir. Çünkü Marks, Rusya gibi bir ülkenin dünyada devrimsel bir değişim süreci için bir uyaran işlevi görebileceğini düşünmüş olsa bile, yine de o sürecin daha olgun kapitalist toplumlar etrafında merkezileşmesini umut etmiştir: Ve bir sınıfsız düzene geçişin başlıca teorik temeli, burjuvazinin yok olmasını takiben toplumda 'tek sınıf'ın geriye kalması şeklindeki proleteryanın diyalektik *Aufhebung* nosyonuna dayanır. Ancak bu durum, açık bir şekilde, sadece kapitalist gelişimin kapı eşiğinde olan bir topluma atfedilmez; ve elbette 'düşman olmayan sınıflar', Stalin'in planlarına göre, (kolektifleştirilen) köylü ve işçi sınıfına hasredilmiştir.

Stalinist teoriye göre üretim araçlarında özel mülkiyetin yasaklanmasının sınıf çatışmasını yokedeceği düşüncesinden dolayı, devrim-sonrası sosyalist toplumda sınıflar arasında zorunlu olarak harmoni olmak zorundadır: 'İnsanın insan tarafından sömürülmesi'nin önüne geçilir; köylü ve işçi sınıfı, herkes tarafından paylaşılan çıkarların ilerletilmesi amacıyla (entelijensiya 'katmanı'yla birlikte) 'iş başında'dır. Sovyetler Birliği'nden ziyade özellikle sosyalist diğer ülkelerdeki yeni yazarlar, 'geçici evre' içinde arta kalan sınıflar arasında çıkar bölünmeleri olabileceğini kabul etmekle, daha gerçekçi bir resim çizmişlerdir. Bu gelişme evresinde, kıt kaynakların paylaşılması bakımından kısa-vadeli çıkar çatışmaları kaçınılmazdır.[6] Ne var ki, bu türden tüm gö-

rüşler, -hemen hemen kaçınılmaz olarak- üretim araçlarında özel mülkiyetin varlığından türeyen Marksçı sınıf nosyonuna bağlanır. Daha önce açıklamış olduğum bu teori, farklı bir yaklaşım önerir. Sosyalist toplumda sınıfların varlığıyla ilişkili olarak analiz edilmesi gereken birbirine bağlı iki problem grubu vardır: Sınıf yapılaşmasını teşvik eden şartlar ne oranda vardır; ve ister azaltıcı isterse artırıcı önemi olsun, mevcut bu şartlar nereye kadar topluma aittir? Bu problemler basit bir şekilde kapitalizmde özel mülkiyet rolünün, onun sosyalizmdeki yokluğuyla basit bir karşılaştırma yapılmasıyla -gerçi bu karşılaştırma iki toplum tipi arasında tefrik yapmanın tartışmasız başlıca kaynağıdır, ama- çözülemez. Dahası, 'geçici evre' retoriği, olduğu gibi kabul edilemez; çünkü şimdiye kadar ele aldığım gibi, sosyalist toplumlar, kapitalizmin aşılmasını değil, kapitalizme alternatif bir gelişme tarzını resmederler. Ayrıntılı işlemiş olduğum yaklaşıma göre; kapitalist toplumun sınıf karakteri, kökten bir anlamda, 'politik' ve 'ekonomik' alanların ayrılmasından gelen kapsamlı kurumsal güç vasıtasından doğar. Bunu, sosyalizmin niteliği olarak devlet ve ekonominin kurumsal biçimiyle zıtlılaştırmak, bir sonraki bölümde doğrudan ele alacağım genel teorik meseleleri orta yere sermektedir. Bu yüzden, şimdi, sosyalist toplumlarda sınıf yapılaşması seviyesini etkileyen faktörleri, daha derin imalarını sonraya bırakarak işleyeceğim.

Kapitalist ekonomileri kuşatan pazar şartlarında daim olan ekonomik farklılaşmalar, gerek el-emeğine dayalı olan ile olmayan iş arasındaki, gerekse endüstriyel ile tarımsal iş arasındaki bölünmeyi karakterize etmiştir. Parkin'in göstermiş olduğu gibi, sosyalist toplumların ne kerede bu modelden saptığını analiz etmede, genel olarak -Sovyetler Birliği hariç- birinci ekonomik reform dalgasından önceki evreye karşılık geldiği söylenebilecek şimdiki devrim sonrası periyod ile 'sosyalist yeniden yapılanma' döneminin özelliği olarak bazı hükümet politikalarının liberalleşeceği ya da terkedileceği bir sonraki periyod arasında ayrım

yapmak yararlıdır.[7] Fakat bunlar tartışmalı konular, ve ben eldeki gelir istatistiklerinden yola çıkarak akıl yürütmede, Parkin'in görüldüğü kadar güvenilir olabileceğimizi sanmıyorum. Hepsinden öte, kapitalist ülkeleri kapsayan karşılaştırmalı istatistik yorumları, -bu bağlamda hizmetimizdeki bilgi, gerçi sosyalist toplumlarla alâkalı bilgilerden oldukça detaylı ve kapsayıcı olsa da- birçok zorluklar ortaya çıkarır. Üstelik, eski bazı veriler, belki kendinde içkin olarak güvenilmezdir; bu, eğer biri trendleri çıkarsamaya teşebbüs ediyorsa, önemli bir sorundur. Dolayısıyla, ben ilerideki birkaç paragrafta büyük ölçüde Parkin'in analizlerini takip edecek olsam da; bu, bir bakıma, onun açık bir şekilde veriden çıkarılacak sonuçlar hakkında düşündüğünün üzerinde olan yukarıda bahsettiğim çekincelerle birlikte.

Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda ve Sovyetler Birliği'nde devrim-sonrası dönem, sadece büyük endüstriyel ve finansal kapitalistleri değil, değişken derecelerde küçük mülkiyet sahiplerinin ve köylü toprak sahiplerinin 'eski orta-sınıf'ı mı da içeren, daha önceki mevcut sınıf yapısında anahtar gruplanmaların etkin yokedilmesi noktasında az ya da çok başarılı teşebbüsler olarak tanımlanmıştı. İdeolojik nedenlerden dolayı ve ayrıca sahipsiz sınıfların düşmanca reaksiyonu karşısında endüstriyel işçi sınıfı kitlesinin ve köylülerin aktif desteğini güvence altına almak veya korumak için devrim-sonrası hükümetler, kapsamı geniş olan bir dizi eşitlikçi ölçüler ortaya koymuşlardır. Sovyetler Birliği'nde 1931'den önceki yıllarda devrimci-devlet, toplumdaki başka mülksüz gruplanmalara nazaran, endüstriyel işçi sınıfının ekonomik konumunu iyileştirmeyi amaçlayan önemli politikalar başlatmıştır. Her ne kadar kolektifleşen köylünün gelirim karşılaştırmalı araştırma açısından tahmin etmek zor ise de, halen bugünkü durumda olduğu gibi eski devrim-sonrası dönemde, işçi sınıfının eline geçen ekonomik kazanımların, göze çarpan bir şekilde, kolektif çiftlik işçilerinkinden daha yüksek olduğundan şüphe etmek için bir neden görünmemektedir. Fakat *fizicheskii*

('fiziksel' veya el-emekçisi işçiler) ile *umstvennyi* ('entelektüel' veya el-emekçisi olmayan işçiler) arasındaki gelirde ve ekonomik kazanımın başka biçimlerindeki farklılaşmalar, vasıflı ve vasıfsız işçiler arasındakilerde olduğu gibi, devrimden sonraki süreçte [8] belirgin bir şekilde azalmıştı.

1931'de Stalin, verimlilik problemlerinin ve Birinci Beş Yıllık Plan sonucunda tanık olunan ağır emek kaybının ikazı altında ekonomik eşitlikçiliğe karşı ters yönde bir politika başlattı. Bunun bir sonucu olarak, gelir farklılaşmaları Sovyetler Birliği'nde yeniden artmaya başladı -ki bu trend, kapitalist toplumların niteliğiyle büyük oranda karşılaştırılabilir bir duruma denk düşüyordu. Bununla birlikte, son yıllarda bu gidişat, cesur siyasi politikalar sonucunda yeniden tersine dönmüştür: Asgari ücretler yükseltilmiş, düşük gelir gruplarının lehinde vergi reformları yapılmış ve el-emeğine dayalı olan ve olmayan iş arasındaki kapsamlı farklılaşma aralığı yeniden daraltılmıştır. [9] 1940'da vasıflı el-emekçilerinin gelirleri, düşük seviyeli beyaz-yakalı işçilerinkinin çok az altındaydı; oysa bugün birincilerin ücretleri, çok dikkat çekici bir oranda daha yüksektir -ve iş gücünde kadınların oranının hem daha fazla hem de kapitalist topluma göre mesleki sistem içine daha dengeli dağılmış olmasından dolayı, bu, el-emeğine dayalı olmayan düşük düzeyli mesleklerdeki bayan işçilerin yoğunlaşması bakımından ciddi bir ölçüde açıklanamaz. [10] Başka sosyalist toplumlarda bu modelin oldukça benzer olduğu görülmektedir; ama yine de, farklı zaman dilimlerinde ekonomik farklılaşmaların genel dağılımındaki değişmelerin, Sovyetler Birliği'nde olan duruma nazaran daha az telaffuz edilebileceği görülmektedir. Şimdiki devrim-sonrası evreyi, ekonomik kazanımlardaki farklılaşmaların arttığı bir süreç takip etmişti; bu süreç, son zamanlarda iş pazarının biçimini yeniden yapılandırmış olan politik müdahaleyle tersine çevrilmiş gibi gözükmektedir. Çağdaş sosyalist toplumların çoğunda artık durum, salt vasıflı işçilerin değil, bir bütün olarak el-emekçilerinin, medyan

kazanımları açısından ifade edilen ekonomik ödüllерinin, masa-başı işinde çalışan ve düşük seviyeli idarî işlerde istihdam edilen işçilerinkinden daha yüksek olduğu şeklinde kendini belli etmektedir.[11]

Bu mülâhazalardan, kapitalist toplumlarda aktif halde bulunan pazar kapasitesindeki farklılaşma biçimlerinin, sosyalizmi kuşatan kurumsal güç vasıtasının bir sonucu olarak gözle görü-lür ölçüde dönüştüğü şeklinde bir çıkarım yapmak mantıklı gö-zükmemektedir. Elbette, kapitalist toplumlarda pazar kapasitesini etkileyen faktörlerin hiçbir surette hepsi birlikte kaybolmaz: El-emeği vasıflarına sahip olunması, genelde el-emeğine dayalı iş saflarında pazar kapasitesindeki farklılaşmanın başlıca kaynağı olarak arta kalır, ve uzmanlaşılın sembolik yeteneklere sahip ol-mak, el-emeği vasıflarıyla bağlantılı olanlara göre daha üstün pa-zar kapasiteleri üretir. Ama biz yine de, tarihsel olarak kapitalist toplumları bütünüyle karakterize etmiş olan pazar kapasitesin-deki ayrışmanın sosyalizmde daha az göze çarpan bir şey oldu-ğundan emin olabiliriz. Bunun iki boyutu vardır: Birincisi, el-emekçisi işçilerin salt ücretler bakımından ölçülen nispi yüksek gelirleri; ikincisi ise, düşük seviyedeki beyaz-yakalı işçilerin, ka-pitalist ülkelerde geleneksel anlamda el-emekçisi olanlar ile ol-mayanları ayırtmış olan ekonomik kazanımın -iş güvenliği, sosyal imkânlar vs. gibi- başka biçimleri açısından telaffuz edilen aynı avantajlardan yararlanmamasıdır.

3. Sınıf Yapılaşmasının Seviyeleri

Sosyalist toplumlar arasında ara yapılaşmanın seviyelerinde-ki değişmelerin kat'î bir istatistiksel karşılaştırmasının yapılması-nı mümkün kılacak nesiller-arası hareketlilik olgusu üzerine çalışılmış malzemelerde ciddi bir kıtlık söz konusudur. Bununla birlikte, kontrastlar, deneme kabilinden eldeki mevcut bilgi te-meli üzerinden çıkartılabilir, ve ayrıca bunlar, sosyalist toplum-larda hareketliliğin tipik şablonlarının ne kerede kapitalizme öz-

gü olanlardan farklılaştığına dair bazı çıkarımları formülleştirmemize yarayabilir. Hareketlilik şablonları, açık bir şekilde, Çekoslovakya gibi hayli endüstrileşmiş, çağdaş Polonya veya son savaştan önceki SSCB gibi geniş bir köylü kesimine sahip olan sosyalist toplumlar arasında fark eder. Son iki ülkede, dikkat çekici bir oranda hem el-emekçisi olan hem de olmayan işçiler, tarımsal bir geçmişten gelmektedir: Ama yine de, el-emeğine dayalı olmayan işe geçiş oranının, Sovyetler Birliği'nde Polonya'ya göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Araştırma göstermiştir ki, bizzat Polonya'da, savaş sonrası dönemde (1956-68) tarımsal geçmişe sahip olanların el-emeğine dayanmayan mesleklere doğru hareketlilik oranları, savaş öncesine göre belirgin bir şekilde daha yüksektir.[12] Fakat bu, kesin denebilecek bir şekilde, endüstrileşme seviyesindeki büyümeye ve bunun sonucunda meydana gelen meslekî yapıdaki değişimlere kadar geri götürülebilir: Yine aynı çalışma göstermiştir ki, sonraki dönemlerde, endüstride el-emeğine dayalı mesleklerden olmayanlara doğru nesiller arası hareketlilik oranları, savaş öncesindeki oranlardan çok da farklı değildir. Üstelik, el-emeğine doğru aşağı hareketlilik oranları düşüktür ki, bu, söz konusu meslek grupları arasında nispeten az bir 'karşılıklı değişim'e işaret eder. Polonya, bu bağlamda, yine de uç sayılabilir; ve kesinlikle aşağı hareketlilik oranları, Çekoslovakya'da olduğundan belirgin şekilde daha yüksek gözükmektedir.[13]

El-emeğine dayalı olan ile olmayan meslekler arasında brüt hareketlilik oranları bakımından, kapitalist ve sosyalist toplumların geneli arasında önemli birkaç fark olduğu görülebilir -gerçi böyle bir çıkarım yüzeysel kalacaktır. Doğu Avrupa toplumlarında ve Sovyetler Birliği'nde el-emeğinden başkasına doğru olan hareketlilik, 'uzun-vadeli' hareketliliğin, yani masabaşı işleri ve düşük seviyeli beyaz-yaka mesleklerine 'atlatan' hareketliliğin daha yaygın olduğu kapitalist toplumlardakinden farklıdır. Bu, açıkça, sosyalist toplumları niteleyen pazar kapasitelerinin farklı

hiza çizgilerini belirtir. Düşük seviyeli el-emeğine dayanmayan mesleklerin, kuşkusuz, kapitalist düzende yaptığı gibi ve mavi-yaka ve beyaz-yaka iş arasında bir bölünme üzerine yoğunlaşmakta olan ara sınıf yapılaşması eğiliminin kısmen önünü alma hizmeti gören bir tür 'tampon bölge' oluşturmadığına işaret eder. Fakat yine burada, devrim-sonrası evre ve bundan sonraki periyod arasındaki zıtlıkla bağlantılı önemli bir zaman faktörü var gibi görünmektedir.

Komünist Parti'nin kendinde güç toplamasının başarılması aşamasında, iki olgu grubu, 'uzun-vadeli' hareketliliği kolaylaştırmıştır. Bunlardan birincisi, bizzat devrimin bir sonucu olarak yüksek idarî konumları işgal eden büyük sayıda insan grubunun sınıfsızlaşmasıydı. Diğeri ise, eğitim kotası uygulanması yoluyla, el-emekçisi işçilerin ve köylülerin eğitimsel yeterlik şanslarının lehine olarak hesaplanan politikaların teşvikiydi. Bu politikalar, beyaz-yaka kökenli bireylerin yüksek eğitim üstünlüğünün önüne engel koymada kesin olarak başarılıydı. Ne var ki, sonraki yıllar için bu sürecin tersine döndüğüne dair net tespitler söz konusudur. Kotalar büyük ölçüde bir kenara bırakılmıştır, ve el-emekçisi ya da köylülerin eğitim şanslarının aleyhine işleyen yüksek eğitime girenlerin kökenleri bakımından artan bir dengesizlik olmuştur. Çokları tarafından, bunun, kapitalist toplumlar da gözlenenle doğrudan doğruya karşılaştırılabilir olan 'eğitimsel bir miras' sistemine yol açacağı farzedilmiştir. Ne ki, bu faraziye-nin ne kertede gerçek hale tetabuk edeceği, gözlemek bakımından hâlâ zail olmamıştır.

Nesil-içi hareketlilik şoblonları da, başlangıçta, çoğu kapitalist toplumu kapsayan hareketlilikten ayrılmaz olarak görülebilir. Atelye katından yönetsel 'kariyer hiyerarşisi'ne hareketlilik kanallarının mevcudiyeti, bariz olarak, sosyalizmde kapitalizmde olduğundan daha belirgin değildir. Ancak, basitçe düz bir karşılaştırma olarak sunulduğu takdirde, bu da yine, yanıltıcı bir çıkarım olabilir. Zira, gerek üst seviyelerdeki mavi-yaka gerekse

düşük seviyelerdeki beyaz-yaka işin 'kariyer esası', kapitalist toplumlara özgü olandan farklıdır. Sosyalist toplumların çoğunda, vasıfsız kategorisinden vasıflı kategorisine doğru gözle görülür kariyer hareketliliği şansları mevcuttur. Bu olasılıklar, Milic'e göre, en fazla vasıflı el-emekçilerinin yaklaşık % 80'inin istihdam edildikten sonra eğitim almış olduğu Yugoslavya'da gelişmiş görünmektedir.[14] Ancak sosyalizmin yaşatıldığı başka ülkelerde, el-emeğine dayalı istihdam kademeleri içinde hareketlilik şanslarının mevcudiyeti, genel olarak, Japonya istisnası hariç, yüksek işten çıkarılma oranlarının firmaların hizmet içi eğitime yatırım yapmada cesaretinin kırılmasına neden olduğu kapitalist toplumların çoğunluğunda benzer meslekî projelerde sunulandan oldukça yukarıdadır. Bu pozisyon, beyaz-yaka mesleklerinin durumu noktasında bunun tam tersi gibidir.

Sosyalist toplumlarda, yüksek yönetsel konumlara doğru nesiller-arası nispeten yüksek hareketlilik oranları, uzmanlık seviyesinde eğitimsel vasıflara sahip olmaya verilen önemle sıkı bir şekilde bağlantılıdır. Her ne kadar bunlar, bu bağlamda, reddedilemez bir şekilde başlıca öneme sahiplerse de, düşük seviyeli beyaz-yaka mesleklerine girişin yönetim hiyerarşisinin yukarı kademelerine kariyer hareketliliği için bir ümit sağladığı da hâlâ doğrudur. Eğer burada, kapitalist toplumlar ile sosyalist toplumlar arasında devam edegelen bir ara yapılaşma şablonlarının çakışması varsa, bu, belki, tersinden ziyade, birincinin ikinciye doğru hareket ediyor olmasından doğan bir çakışmadır. Çünkü vakıa şu olabilir ki, kariyer hareketliliği, terfi etmek amacıyla kariyerine, rutin masabaşı işinde başlayan işçi için gittikçe daha fazla zorlaşmanın yanı sıra, birincil ve ikincil istihdam arasındaki farklılaşmada firmalar, işletmeye sadık 'istikrarlı' bir kitle hâlindeki işçileri eğitime noktasında daha fazla yatırım yapmaya eğilim gösterecektir. Ama yine de, ne tür bir 'çakışma' olursa olsun bu, kapitalist toplumlar ile sosyalist olanlar arasında temel bir benzemezliği oluşturan ayrıklık olarak kabul edilen olguyu çok

zor yok eder -bu benzersizlik, kapitalizmde işçi sınıfı ve orta-sınıf arasında genelleşmiş bir bölünmeyi teşvik eden iç yapılaşmanın bazı yönlerinin ikincisindeki nispi yokluğuyla daha da derinleşir. İşletme içinde el-emekçileriyle diğer işçileri birbirinden ayırma eğilimi gösteren parateknik ilişkilerdeki değişmelerin esas nitelikleri, modern endüstrinin teknik örgütlenmesiyle sıkı bir şekilde ilişkilidir, ve ileri toplumların tümünde mevcuttur.

'Büro' işi, 'atelye katı'ndaki iş şartlarından fiziksel olarak ayrıdır; sembollerin manipülasyonuna ilişkin ödevlerin doğası, büro ödevlerinin mekanikleşmesiyle yapılmış olabilecek saldırılar ne olursa olsun, beyaz-yakalı işçinin iş tecrübesini, kahir ekseriyeti oluşturan el-emekçilerinkinden zorunlu bir şekilde ayırma eğilimindedir. Ayrı işe almalar, ayrı kantinler vs.nin kullanılması gibi kapitalist toplumda sıklıkla rastlanan beyaz ve mavi-yakalı işçilerin fiziksel ayrımlanmalarındaki başka unsurlar, sosyalist fabrika örgütlenmesinde normal olarak yoktur. Fakat bunlara ek olarak iki etki, kapitalist toplumlara özgü türde parateknik ilişkilerdeki farklılıkların 'kümülatif etki'sini çözmede önemlidir, ya da potansiyel anlamda önemlidir. Bunlardan birincisi, Doğu Avrupa toplumları ve Sovyetler Birliği'nde bir genellik arz eden ve ekonomik kazanımlarda yerleşik değişim şablonunu takip etmeye eğilim gösteren statü ayrımlarının varlığıdır. Vasıflı el-emekçisi işçiler, tipik olarak, genellikle kapitalist ülkelerde bulunan yönetici ve profesyonel işçilerle aynı tür statü münasebetini paylaşmayan düşük seviyeli beyaz-yakalı işçilerle karşılaştırıldığında, yüksek bir statüye denk düşmektedir. Bununla birlikte detaylı bir şekilde tartışılması özellikle anlamlı ve değerli olan, endüstride otorite ilişkileri biçimlerinin etkisidir.

4. İşletmede Yönetim ve Otorite

Önceki bölümlerde şuna işaret etmiştim: Birçok yazarın eğilim göstermiş olduğu gibi, endüstride parateknik ilişkiler ile otorite tarzlarını bağdaştırmak yanlıştır. Ne var ki, eğer bunlar

sıklıkla işletme yapısının tek bir boyutu olarak resmedilirse bu yanlış, şaşırtıcı değildir; çünkü bu, onların kapitalist toplumlar-da endüstriyel yaşamın içinde nasıl temayüz etme eğiliminde oldukları yansıtır. Bunun, ekonominin 'politikasılaştırıldığı' bu toplumlarda kurumsal güç vasıtasının olmazsa olmaz bir niteliği olduğunu söylemiştim. Sosyalizmde bu şartlar hüküm sürmez, ve bundan da anlaşılacağı gibi, endüstriyel-otoritenin doğası ve dinamikleri, kapitalizmden farklıdır. Ben durumun tamamen bu olduğunu ve iki toplum tipindeki yönetim sistemleri karakterinde görülen bariz benzerliklerin, önemli farkları gerçekten gözlerden sakladığını tartışmak istiyorum. Bu farkların, önereceğim şekilde, sosyalist toplumlarda gerilimin başlıca kaynaklarını teşhis etmede temel bir önemi vardır. Gerçi bu konunun tartışılmasının bir sonraki bölüme tehir zorunluluğu varsa da, bu noktada problemin ortaya çıktığı zamana dek meydana gelen gelişmeleri se-
rimlemek yararlı olacaktır.

Doğu Avrupa toplumlarının birkaçında yeni düzene geçişle birlikte, endüstride idari kontrol iddiasında bulunmuş 'iş konseyleri' ortaya çıkmıştı. Fakat bunlar geçiciydi, ve bu yüzden yerini sonra ortodoks-Stalinist istikâmet olarak genel endüstriyel örgütlenme modeline bıraktı. Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, özellikle Polonya gibi hükümet hedefinin hızlı bir endüstriyel gelişmeyi teşvik etmek olduğu ülkelerde 'iş disiplini'nden emin olma ihtiyacı, devrimci periyodun 'sosyal deneyimi' üzerinde fa-
ik olmuştur. El-emekçisi işçilerin kapitalist toplumlardaki tay-
daşları gibi etkili bir şekilde 'yukarıdan' gelen otoriter buyrukların nesnesi oldukları endüstriyel otorite sistemi, 'tek-insan yönetimi' ilkesiyle birlikte, yeniden başlamıştır. 1948'den önce ve hâ-
len mevcut oldukça geniş bir özel sektöre sahip olan Polonya, Macaristan ve Bulgaristan'da, sendikalar, gerek ekonomi sosyali-
zasyonunu tamamlama çabasında, gerekse yönetsel karar al-
mayı kontrol etmede öncü bir rol oynamıştır. Oysaki, bu tarihten sonra, Sovyet tipi politikaların genişliğiyle birlikte sendikalar, gide-

rek, iş gücünün hâkim yönetim otoritesine boyun eğmesini ke-sinleştirmeye yardım eden temsilcilere göre daha da küçülmüşlerdir. Yugoslavya, ashnda, 'tek-insan yönetimi' ilkesini 1946 gibi erken bir tarihte benimsemiştir. Ancak Sovyetler Birliği'yle ilgisi-ni kestikten ve 1954'ten itibaren bir ekonomik merkezsizleşme sistemine geçtikten sonra, işçi konseyleri fabrika yönetiminde artan bir ivmeyle gerçek etki kazanmaya başladı. İşçi konseyleri-nin Komünist Parti üyeleri tarafından etkin bir şekilde kontrol edildiği ifadeleri ne kertede tutarlı olursa olsun; sonuç, hiç kuş-kusuz, el-emeğine dayalı işin kapitalizmde iç yapılaşmada başlıca etkenlerden biri olmuş olan işletme içinde el-emeğine dayalı işin birleşmesi ve 'otoriteden dışlanma'nın engellenmesi olmuştur. İş-çi konseyleri, tüm düzeylerde yönetime personel alımında so-rumluluk üstlenmişler ve ayrıca üretim normlarının ve ücret oranlarının formülasyonu da ilgilenmişlerdir.[15]

Yugoslav konsey sistemi her ne kadar merkezi hükümet tara-fından beslenmiş olsa da, karşılaştırma amacıyla kullanmak iste-diğim, Polonya ve sonraki bir tarihte Çekoslovakya'daki sistem, başlangıçta, sadece işletme seviyesindeki spontane hareketler te-melinde oluşmuş ve Komünist Parti tarafından takip eden dö-nem içinde onay verilmişti.[16] Nitekim, 1956'da, Polonya'nın Zeran şehrindeki araba fabrikası gibi dağınık bir takım endüstri-yel fabrikalarda, el-emekçileri ile diğer işçiler arasındaki toplan-tılar, fabrika yönetiminde 'işçi otonomisi'nin başlamasını öngö-ren sözleşmelerin imzalanmasıyla noktalandı.[17] İki türlü so-nuç ortaya çıktı. 'Tecrübi işletmeler' diye adlandırılanlarda, işçi-lerin katılımı, hedef planlarının oluşturulması ve gerçekleşen kâ-rın paylaşılması yoluyla teşvik edilmekteydi. Ama daha genel olan gidişat, Zeran fabrikasında olduğu gibi, savaştan hemen sonraki yeniden yapılanma döneminde kısa bir zaman görünmüş olan işçi konseylerinin yeniden canlandırılmasına yönelik ola-nıydı. İşçi konseylerinin yeniden canlandırılmasının arkasındaki saik, 'ikinci hükümet' şeklindeki sendikaların rolüne karşı çık-

maktı. Bu saik, Parti ve devlet örgütü reformunun politik hedeflerini dağıtmakla da bağlantılıydı. 1956'nın sonlarına doğru Gomulka iktidara geldiği zaman, resmî olarak işçi konseylerinin varlığını tanıyan kararnameler, tek tek işletmelerin özerkliğini genişletme yoluyla ekonomik merkezsizleşmeyi teşvik etmek için düzenlenmiş kararnamelerle aşağı yukarı aynı zamanda meclisten geçmişti. Ne işçi kontrollerinin artırılması ne de işletme seviyesinde merkezsizleşme, Yugoslavya'da olduğu kadar hızlı olmuştu, ve konseylerin yönetim kararları üzerinde çok etkin güçleri olduğu dönem, çok kısa bir zaman aralığına tekabül etmişti. Çekoslovakya'da 1949'da işçi konseylerinin zorla dağıtılmasından önce etkili bir tarihe sahip olan işçilerin kendilerini yönetme modellerinin oluşturulması noktasındaki teşebbüsler, 1966-7 yıllarında zaman zaman meydana gelmişti. 1968'de böylesi modellerin hızlı bir şekilde yayılması, kamunun gözü önünde işçilerin kontrolü probleminin çözümünü zorlaştırdı. Komünist Parti Nisan 'Eylem Programı' çok açık bir şekilde gösterdi ki, "işletmelerde yönetime ilişkin olarak iyi tanımlanmış güçlerle birlikte demokratik bir yapılanmaya ihtiyaç vardı. İdareciler ve üst yöneticiler, genel performans açısından bu yapıdan sorumlu olmalıydılar ve onlar tarafından atanmalıydılar." [18] 1969'un başlarında yapılmış bir tahmine göre, bir milyon işçiden daha fazlasını temsil eden işçi konseyleri kurulmuştur. Polonya'daki işçi konseyleri, literatürde Yugoslavya tecrübesine veyahut Çekoslovakya'daki kısa bir sürece göre daha az dikkat çekmiştir. Buna rağmen, ben bir sonraki bölümde, sosyalist toplumlarda işçilerin konumundan kaynaklanan boyutları aydınlatmada eşit derecede öğretici olduğunu düşündüğüm Polonya örneğini tartışacağım.

5. Entelijensiyanın Büyümesi

Çekoslovakya ve belli ölçülerde Demokratik Alman Cumhuriyeti ve Sovyet-Rusya istisna olarak düşünülürse; sosyalist top-

lumlar, kapitalist toplumlara göre -hatta buna Japonya gibi nispeten sonra gelenler de dahil olmak üzere- tarihte çok daha geç bir zamanda ivme kazanmış bir endüstriyel gelişme sürecinden geçmişlerdir. Dolayısıyla, daha önceden 'az gelişmiş' toplumlara ileri endüstriyel tekniklerin girişinde denetmenlik yapabilecek 'teknik kadro'ların hızlı bir şekilde yaratılması, sosyalist toplumların başlıca hedefi olmuştur; 'teknik donanımlı popüler elit'in oluşumu, Doğu Avrupa ülkeleri için gerçekten daha zorlayıcı bir şekilde gerekiyordu. Çünkü, bu ülkelerden bazılarında savaşın sonuçlarından biri olarak söz konusu kategorilerdeki personelin kökü önemli ölçüde kurumuştur. Teknik donanımlı popüler elit, vasıflı işçilerin hizmet-içi eğitimi için taslakların oluşturulduğu bu ihtiyaca, kısmen bir cevap niteliği taşıyordu. Öte yandan, bunlara -teknik eğitimlerini tamamlamaları amacıyla öğrencilerin Sovyetler Birliği'ne gönderilmesi şeklindeki uygulamayla desteklenen- teknik ve üniversite eğitiminin hızlı bir şekilde yayılması eşlik ediyordu.

'Entelijensiya' terimi, değişik şekillerde kullanılmıştır. Bununla birlikte, sosyalist toplumlar bağlamında bu terimin pratiğinde en kullanışlı tarz, çok geniş olarak, kendilerinin profesyonel veya yönetsel mesleklere geçişlerini güvence altına almalarına izin verecek tarzda belirli bir uzmanlık derecesinde yüksek ve teknik eğitim almış bireylerin tümüne işaret etmektedir. Ortodoks Sovyet-Marksizm'e göre, sosyalist toplumlarda entelijensiyanın konumunun, kapitalist düzen içinde karşılaştırılabilir olan işçilerin konumuna nazaran çok belirgin bir şekilde fark ettiği kabul edilir. Kapitalist toplumların sınıf yapısında entelijensiyanın yeri, birbirinden ayrık ve karışık tesirlerden etkilenir: Mülksüz işçiler gibi, düşük seviyeli beyaz-yakalı işçiler ve el-emekçileriyle birlikte entelijensiya, mülkiyet sahibi kural koyucu sınıftan ayrılır. Ama, öbür taraftan, bu grubun üyeleri kural koyuculuğun koordinasyonu ve idaresinde önemli bir rol oynadıkları ve kendilerini proleteriyadan çok hâkim sınıfa yakınlaştırdıkları

oranda, o sınıfın bir uzantısı olarak görülebilirler. ‘Yeni entelijensiya’ gözle görülür şekilde farklıdır. Zira, hem daha önceki rolü olan burjuvazi evlâtlığı, özel mülkiyetin kaldırılmasıyla birlikte zorunlu olarak çözülmüş; hem de el-emeğine dayalı işten bu gruba hatırı sayılır oranda insan girmiştir. Sosyalist toplumlarda önemli bir oranda entelijensiyanın ‘proleteryan’ kökenli insanlardan oluştuğu gerçeğinde, pek tartışmalı bir taraf yoktur.

Sosyalist ve kapitalist toplumlar arasında yüksek eğitimdeki öğrencilerin sosyal kökenlerinin karşılaştırılması, özellikle birincisindeki durum, Batı Avrupa toplumlarını kuşatan durumla karşılaştırıldığında çarpıcı bazı tezatlar serer ortaya. Meselâ, Zagorski’nin Polonya çalışmasında (1969-70) ortaya konduğu gibi, yüksek eğitim alanlarının yarısından fazlası el-emekçisi veya köylü geçmişe sahip olanlardı; bu daha önce yapılmış Macaristan çalışmasında belirtilenden daha yüksek bir orandır. Ve Sovyetler Birliği’ndeki araştırma ise, yüksek eğitimdeki öğrencilerin yaklaşık % 50’sinin el-emekçisi veya köylü kökenli olduklarını göstermiştir.[19] Eğer entelijensiya üyelerinin sınıf geçmişleri doğrudan doğruya incelenirse benzer sonuçlar ortaya çıkacaktır. Milic’in Yugoslavya’daki (1960) taraması da göstermiştir ki, yönetsel konumda bulunanların % 60’ından fazlası el-emekçisi veya köylü kökenlilerdendi; profesyonel mesleklerde benzer geçmişlerden gelenlerin oranı her ne kadar bundan düşük ise de, yine de % 50’lik bir dilime tekabül ediyordu.[20] Bu türden bulgular, elbette, kapitalist toplumlardaki karşılaştırılabilir hareketlilik çalışmalarına göre -aşağıya doğru sosyal hareketlilik hakkında bizim çok az bilğimiz olmasından dolayı kesin ölçümler yapılmazsa da- çok keskin tezatlar olarak durmaktadır. Mamafih, bu tezatın anlamını yorumlamada bazı sakıncalar koymak gerekir. İlk önce, entelijensiyanın ‘proleterleşme’ seviyesi, ayrımlar genel ‘yüksek eğitim’ çatısı altında yapıldığı takdirde, daha az ortaya konur. Bu söylediğim şey, örneğin yukarıda anılan Sovyetler Birliği araştırmasında çok açık bir şekilde gözükmektedir. Yüksek

eğitimde bulunanların yaklaşık yarısının 'proleteryan' kökenden geldiğini gösteren tablo, böyle bir geçmişten gelen öğrencilerin üniversite seviyesinde bulunanlardan ziyade teknik ve meslekî kurumlarda oransız bir şekilde kümelenmiş oldukları gösterildiği zaman, nispeten daha az tesirli olur. İkinci olarak, entelijensiyanın el-emekçisi veya köylü geçmişten gelen nispeten yüksek orandaki üyelerine rağmen, yine de, beyaz-yaka geçmişe sahip bir insanın, fukara bir geçmişi olana göre, entelijensiya saflarına öncelikli giriş şansının daim olması hâli, normal olarak, devam eder.[21] Son olarak, ve en azından potansiyel açıdan en önemlisi, 'proleterleşme' oranının giderek düştüğü çok genel anlamda doğru gözükmektedir. Böyle bir gidişatın oluşmasının niçin umulabileceğinin açık nedenleri vardır. Esas olarak düşük düzeyli sınıf yapısından gelen çok sayıda bireyin yukarıya doğru hareketliliğini beslemiş olan bu tür ortamlar, bir noktada tarihsel olarak spesifikti. Ki, bu ortamlar, önceki memurların bir nedenden veya başka bir nedenden dolayı sahneden çekilmiş olduğu birçok memuriyetin varlığını besleme ve 'yeni entelijensiya'nın taze ideolojik enerji destekli 'bir adam kazanma' eğilimini ihtiva etmekteydi.

13. SOSYALİST TOPLUMDA SINIF VE PARTİ

1. Yeni Sınıfın Kavramlaştırılması

Üretim araçlarının sosyalleşmesi üzerine kurulu tipte bir toplum gelişiminin yeni bir egemen sınıf, belki de tarihte ortaya çıkmış olanlardan konumu itibariyle daha yerleşik bir egemen sınıf doğuracağı, yeni bir varsayı değildir. Böyle bir görüş, yüzyılın başında daha bu tür bir toplum fiilen ortaya çıkmadan, yıllar önce Machajski ve başkaları tarafından ortaya atılmıştı. Ne var ki, daha yakın zamanlarda 'yeni sınıf' teorisi, özellikle Milovan Djilas tarafından ortaya konan çağdaş-sosyalist toplum analiziyle bağlantılı olagelmıştır. Onun tabiriyle, "Komünist devletler, son tahlilde, yeni bir sahiplik ya da yeni bir egemen ve sömürücü sınıf biçiminin kökenini tecrübeyle öğrenmişlerdir... Sınıfların yok edilmesi adına tertiplenen Komünist devrim, tek bir sınıfın en uç noktada otoritesiyle sonuçlanmıştır."

Bu görüş, kısmen, Dahrendorf'un mülkiyetin 'dar' ve 'geniş' anlamları üzerine yaptığı türde ayrıma dayalı bir duruş noktasından çıkarsanabilir. Sosyalizme geçişle birlikte üretim araçlarında özel mülkiyete ait yasal ünvanlar yasaklandı, ama yine de mülkiyet kontrolü belirli bir azınlık grubun elinde kaldı. Bu yeni sınıf, "sahip olduğu yönetsel tekelden dolayı özel ayrıcalıklara ve ekonomik tercihe sahip olanlar"dan oluşmaktaydı ve konumu, Komünist Parti'nin siyasî ve ekonomik hayatta oynadığı hâkim rolden türemekteydi. Bu, Parti tarafından tecrübe edilen iktidar tekelinden yaratılan 'bürokratik sınıf'tı, ama bizzat Parti'nin rolünü gün geçtikçe zayıflatmaktaydı: "Eskinin canlı, faâl, bütün önceliğin kendisinde toplandığı Parti'si, yeni sınıfa katılmayı arzu edenleri karşı konulamaz şekilde saflarına çeken ve herhangi bir

ideali olanlarıysa baskı altında tutan geleneksel yeni sınıf oligarşisine dönüşmek üzere yok oluyor.”[1] ‘Yeni sınıf’, önemli bir anlamda, bir ‘siyasî sınıf’tır, çünkü onun sahiplik öncelikleri, doğrudan doğruya -kapitalist olanların zıttına- sosyalist toplumların niteliği olan ekonomik ve siyasî alanların bir potada erimesinden kaynaklanmaktadır. Kapitalizmde, Djilas’ın işaret ettiği gibi, politikacılar kendi şahsî malî kazançlarını güvence altına almak için devlet memuriyetlerini kullanabilirler; hâlbuki sosyalist devletlerde siyasî mevkilere erişme, bir bütün olarak ekonomik avantajların dağıtım araçlarının kontrolünü doğurur. Hem yeni sınıf tarafından kullanılan devasa güç hem de bu sınıf üyelerinin kendilerine tahsis ettiği ekonomik kazançlar, bu gerçeğe bağlanmıştır.

Birkaç yeni yazarın vurgulamış olduğu gibi,[2] Djilas’ın görüşü için gerçeğe dayanan bazı deliller vardır. Sosyalist toplumların devrim-öncesi dönemlerinde çoğu Komünist Parti liderinin profesyoneller ve entelektüeller arasından çıkmış olmasına rağmen; Parti üyelerinin büyük bir çoğunluğu, temelde, el-emekçisi işçilerden ve bağımsız olmayan köylülerden oluşmaktaydı. Oysa, son yıllarda Parti’deki bu tip işçilerin oranı, her yerde düşüş göstermiştir. Ve bu düşüş, genelde beyaz-yakalı sektörün nispi hacminde görülen ciddi büyümenin bir sonucuymuş gibi salt istatistikî bir temel üzerine dayandırılabilir bir büyümenin çok ötesine geçer. Keza, entelijensiya üyeleri Parti liderliğinin üst kademelerinde giderek daha fazla hâkimiyet kurma eğilimindedir ve Parti icraatçıları arasında düzensiz bir şekilde temsil edilirler. Genel Parti üyeliğindeki değişimin niteliği, sosyalist toplumların birkaçında uygulanan yeni denebilecek çalışmalar sayesinde ispat edilebilir. Nitekim, Sovyetler Birliği’nde 1959 yılında endüstriyel el-emekçisi işçiler, Komünist Parti (CPSU) üyeliğinin % 48’ini oluşturmaktaydı, kolektif tarım köylülerinin oranı % 31 iken, el-emeğine dayanmayan mesleklerdeki işçilerin oranı bütün içinde sadece % 20 civarındaydı. 1960 yılına gelindiğinde el-

emekçisi işçilerin oranı % 39'a, tarımda bulunanların oranı %, 16'ya düşerken; beyaz-yakalı işçilerin oranı, ikiye katlanarak toplam üyeliğin % 45'inin üstüne çıkmıştır. Entelijensiya, özellikle son kategori içinde göze çarpıyordu; meslekî kategoriler bakımından incelenen istatistikî veriler, bize Parti üyeliği ve meslekî düzey arasında doğrudan bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır -üst mevkîlerde yer alan insanların çoğu Parti üyesidir fakat üyelik oranları alt seviyelere gelindiğinde keskin bir düşüş göstermektedir. Benzer gidişatlar Polonya, Çekoslovakya ve Yugoslavya'da yapılan tarama çalışmalarında da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Polonya'da 1961 yılında yapılan bir tarama çalışması sonucunda, yüksek eğitim deneyimine sahip olanlarını, PUWP üyelerinin aşağı yukarı üç katı ve Parti icraatçıları arasında şöhretli olanların ise on katı kadar olduğu ortaya çıkmıştır. Sosyalist ülkelerdeki Komünist Parti üyelerinin sosyal geçmişleri üzerine yapılan son çalışmalarda da 'kamu görevlileri ve entelijensiya' olarak işaret edilen kesimlerin Parti içindeki oranı % 23 ile en düşük Romanya'da görülürken, bu oranın Yugoslavya'da % 70'e yaklaştığı gözlemlenmiştir. [3]

Bütün bunlara rağmen Djilas'ın düşüncelerine birkaç noktadan itiraz edilebilir. İlk olarak, eğer sosyalist toplumlarda egemen sınıf olmuş bir 'yeni sınıf' varsa, bu sınıfın bileşimi Djilas'ın işaret ettiğinden farklı görünür. Onun yorumuna göre, 'Yeni sınıf'ın çekirdeğini Parti bünyesinde siyasal-bürokratik konumları işgal eden kişiler -yani, tam-zamanlı Parti memurları- oluşturmaktadır. Hâlbuki sosyalizmde yeni başlayan bir sınıf yapılaşmasının herhangi önemli bir alanı varsa, bu alan, nüfus içinde entelijensiya ve başka gruplar arasındaki bölünmeyi kapsar. Bu anlamda, 'yeni sınıf' 'bürokratik sınıf'a dönüştükçe bizatihi Parti'nin öneminde azalma görüleceğini söylemek, Djilas'ın belirttiği gibi, uygun olmayacaktır. Aslında durum, bunun tam tersidir 'Yeni sınıf'ın oluşumunun temeli, yaşlı 'Parti'adamları'nı giderek dışlayan yüksek tahsilli kimselerin Parti'yi kuşatması ve Parti'ye

hâkim olmaları olarak belirecektir. Üstelik, birçok eleştirmenin gözlemlemiş olduğu gibi, sosyalist devletlerde söz gelişi Parti memurlarının ellerinde tuttukları kolektif mülkiyet üzerindeki kontrol ile kapitalist toplumlarda özel mülkiyet sahibinin kullanma yetkisine sahip olduğu iktidar hakkı arasında temel farklar bulunmaktadır. Kolektif mülkiyet, ekonomik avantajların bir nesilden diğerine doğrudan doğruya aktarılmasına izin vermezken; özel mülkiyetin geçerli olduğu kapitalist toplumlarda durum tam tersinedir. Eğer 'yeni sınıf'ın ara yapılaşmasında yüksek derecede kapalılık olursa; kolektif mülkiyet, eğitimsel avantajların 'mirası' yoluyla işletilmek zorundadır.

Djilas'ın kendisi, 'Yeni sınıf'a katılım modelinin kapitalist toplumlarda üst-sınıfa katılımdan çok daha farklı olduğunu düşünür: "Yeni sınıfın sosyal kökeni, proleterya içindedir; tıpkı aristokrasinin tarım toplumundan ve burjuvazinin zanaatkarların bulunduğu ticarî toplumdaki çıkmış olması gibi... Yeni sınıf, proleterya ile bağını hiçbir zaman koparamaz." [4] Daha önce de belirtmiş olduğum gibi, yüksek mevkiye sahip beyaz-yakalı işçilerin 'proleterleşme' seviyesinin azalmakta olduğu gibi bir durum gözükse de, bu tablo, yine de kapitalist toplumlardaki durumla en önemli tezatlardan birini oluşturur. Bu düşüşün muhtemelen çoğu kapitalist toplumdaki üst-sınıfın niteliği olanla kıyaslanabilir düzeyde bir ara yapılaşma yaratabilecek oranlara varamayacağını öngörmek için bazı deliller vardır. Kapitalist toplumlarda nispeten yüksek düzeyde bir yapılaşma, önemli ölçüde, özel servet sahipliği sayesinde sağlanan avantajlarla yürütülür -bu, bir yandan üst-sınıfa mensup babaların oğullarının yüksek düzeydeki mesleklere 'doğrudan girişini' kolaylaştırır (bunun en açık örneği, bir oğulun, babasının işinde yönetici olmasıdır) ya da öte yandan benzer nihai sonuçlara götürebilecek eğitimsel avantajlara erişimi elde etmeye yardım eder (buna en açık örnek ise, gelişkin bir özel okullar ve üniversiteler sisteminin olmasıdır). Sosyalist toplumlarda böylesi olgular çoklukla yoktur. Giderek

önemli olabilecek şey, kapitalist toplumlarda aşağı düzeylerdeki sınıf yapısını etkileyen ekonomik ve eğitimsel mahrumiyetin 'kı-sır döngü' biçimindeki operasyonudur. Ancak el-emeğine dayalı olan ve olmayan iş arasındaki bir bölünme temeli üzerinde belirli nispî sınıf yapılaşması yokluğuyla birlikte bu, belki de sosyalizmde farklı bir biçim alacaktır.

Vasıflı el-emeği geçmişi olan bireyler, entelijensiyaya nesiller-arası hareketlilik çerçevesinde geçebileceklerdir belki, ama köylü veya yarı-vasıflı ve vasıfsız el-emekçisi kökene sahip olanlar, bu çerçevede en sorunlu olanlardır. Dolayısıyla, buradan da anlaşılacağı gibi, biz uzun-vade bazında sosyalist toplumda yüksek oranlarda 'uzun-menzilli' hareketlilik bekleyebiliriz. Bu, Djilas'ın inanıyor görüldüğü gibi, toplumun üst kademelerinde yüksek düzey sınıf yapılaşmasıyla gerçekten uyuşmamaktadır. Onun görüşlerinin sorgulanabileceği başka bağlamlarla birlikte 'yeni sınıf' tezinin fazla şişirildiği sonucuna varmak akla uygun görünmektedir. Sosyalist toplumların üst düzeylerinde yeni başlayan sınıf yapılaşmasını teşvik eden inkâr edilemez şartlar var ise de, bunlar sosyalist toplumları kapitalist düzenden ayıran etkenlerle etkisiz hale gelmektedir.

2. Elit Oluşumları ve Kontrol Vasıtası •

Genelde entelijensiya konumlarını kendi eli altında bulunduranlar, özelde elit konumlarına da sahiptirler. Yani, sosyalist toplumların, bir bütün olarak kapitalist toplumları karakterize edenden çok daha 'açık' bir elit hareketliliği sistemi ortaya koydukları çok barizdir. Nitekim, 1957'de Sovyet Presidyumu'nun (hükümet yönetim kurulu) aynı zamanda Merkezî Komite Sekretaryası'nda görev alan on üyesinin tümü de, köylü ya da emekçi geçmişlerden gelmişti. 1961 yılında seçilen Merkezî Komite üyelerinden yaklaşık % 85'i bu tip bir geçmişe sahipti. Sovyetler Birliği'nde başka alanlarda elit konumlarında olanların kökenleri hakkında bilgi edinmek oldukça zordur: mamafih durum, her ne

kadar bu konumlara erişmenin tipik olarak çoğu kapitalist toplumda olduğundan çok daha 'açık' gözüktüğü şeklinde olsa da, bu konumlar, siyasî elit içindeki memurlara göre köylü veya mavi-yakalı geçmişe sahip olanlar tarafından daha az işgal edilir. Bu, özellikle ekonomi eliti için doğru görünmektedir: Sovyet askeri liderleri arasında 'proleteryan' geçmişten gelenlerin oranı, siyasî liderliği bu mânâda karakterize eden orandan çok az düşüktür.[5] Sosyalist toplumda elit gruplanmalarının geçmişlerine dair az sayıdaki kapsayıcı çalışmalardan biri, Yugoslav toplumunda 'fikir-yapıcıları' olarak adlandırılanlar üzerine yapılan yeni bir araştırmada bulunabilir. Bu araştırma, Yugoslav toplumundaki çeşitli alanlardaki 'fikir-yapıcıları'nı içermektedir: bilim, sanat ve yazın dünyasında meşhur olanlarla birlikte siyasî ve ekonomik liderler. Sonuçlar, Sovyetler Birliği'nin niteliği olana genel olarak benzer bir şema ortaya çıkardı. Yalnız, kaydetmek gerekir ki, siyasî elite nazaran ekonomik elit üyeleri, nispeten daha yüksek oranda köylü ya da emekçi geçmişlerden geliyordu (% 68'e karşılık % 71). Buna zıt olarak, başka gruplanmalarda bireyler çoğunluk bakımından emekçi olmayan geçmişlerden gelmekteydi.[6]

Sosyalist toplumların başka boyutlarında olduğu gibi, Komünist Parti'nin kendi-üstüne aldığı gücü kullanarak elit personeli- ni sürekli yenilemesi neticesinde ortaya çıkan temelde kısa-vade- li değişimlerden türeyen bu niteliklerin, nispeten geçici olması mümkündür. Parti'nin el-emeğine dayanmayan mesleklerde bulunanlar tarafından bariz giderek artan 'ele geçirilişi', tahmin edileceği gibi, ilk kuşağın beyaz-yaka geçmişten gelen yeni bir kuşak tarafından yerinden edilmesiyle sonuçlanacaktır. Fakat, her ne kadar elit hareketliliğinin nispeten açık niteliğinin gelecekte belli ölçüde azalacağı olası görünse de, siyasî elit konumlarına erişimin kapitalist toplumlarda tipik olan durumdan niteliği açısından daha az sınırlı kalacağına inanmak için neden mevcuttur. El-emeğine dayanmayan mesleklerden gelenler veya spesifik ola-

rak entelijensiya, Komünist Parti üyeliğini bir bütün olarak hâkimiyetleri altına alabilirlerse de, bizzat Parti içindeki yüksek idarî memuriyetlerdeki durum bundan farklıdır. Brezinski ve Huntington'un Sovyetler Birliği bağlamında belirttiği gibi, muhtemelen, *apparatchik* (idarî) bir kariyerin ikmâlinde (yeni-üye akışı) beyaz-yaka entelijensiyanın oğullarının gözle görülür miktarda kendi kendilerini 'tasfiyesi' söz konusudur. Yüksek bir siyasî konuma ulaşmak için gerekli olan kariyer süreci, yüksek düzeyli bir geçmişe sahip olanlar arasında muhtemelen daha az gelişme imkânı bulacak türde kişisel ve ideolojik adanmışlık talep eder; mevcut Parti liderliğinin ideolojik yönelimi, tam-zamanlı bir Parti kariyerini, emekçi ve köylü geçmişe sahip hırslı kimseler için çekici ve gerçekçi bir teklif yapmaya devam edebiliyordu.[7]

Daha önce geliştirmiş olduğum elit oluşumlarının sınıflandırması bakımından sosyalist toplumlardaki elit gruplanmaları, benim 'dayanışmacı elit' olarak nitelemiş olduğum tipe yakındır. Gelecekte her ne değişiklik olursa olsun, sosyalizmde elitler, şimdiye kadar büyük çoğunluğuyla, geniş bir sosyal geçmiş yelpazesinden gelen kişiler arasından ikmâl edilmişlerdir; ama aynı zamanda Sovyet-Marksist ideolojinin genel etkisiyle sıkıca kaynaşmışlardır. Elit yapılanımının bu boyutlarının her biri, büyük ölçüde, sosyalist toplumların tümünde elit hiyerarşisinde hâkim olan Komünist Parti'nin rolüne kadar geriye götürülebilir. Parti elitinin kullandığı etkin gücün kapitalist toplumların herhangi birinde siyasî liderliğin elindeki güçten üstün geleceği üzerinde çok az tartışma olabilir -bu, o gücün hem 'çıkış-kuvvetine' hem de 'ittifak' derecesine ait olan bir önermedir. 7. Bölüm'de ana hatlarını belirttiğim şemaya bağlı olarak sosyalist toplumların niteliği olan hâkimiyet sisteminin 'iktidar eliti' tipine doğru yöneldiğini söyleyebiliriz. Sık sık vurgulandığı üzere, sosyalist toplumlarda Komünist Parti'nin gücü, fikirlerin üretim ve yayılma araçlarını elinde tutmasına dayanır. Yeterince doğrudur bu. Ancak kontrol vasıtasında Parti rolünün, sıkı sıkıya örülü elit en-

tegrasyonu sistemindeki merkezi yerine bağımlı olduğu da vurgulanmak zorundadır: Açıkçası bu rol, idari aygıtın çeşitli kollarındaki memuriyetlerin ve çeşitli kurumsal alanlarda kilit konumların tutulması yoluyla Parti tekeline bağımlıdır.

Kısmen sosyalist toplumların çoğunda son zamanlarda başlatılan ekonomik reformlar ışığında, bazı yazarlar tarafından, bu tek el konumunun giderek baskıyla karşılaşacağı düşünülmüştür. Bu görüşe göre, entelijensiya -ya da, daha doğrusu bilim ve teknik entelijensiyası- Parti aygıtıyla kutuplaşmanın öncü kaynağını oluşturmaya başlayacak ve şimdiye kadar yaptıkları gibi en nihayetinde *apparatchiki*'yi (idareciler) de yerinden edeceklerdir.[8] Uzmanlık eğitimi almış olanlar, Parti bürokratlarının sahip olduğu ideolojik bakış açısını paylaşmayacaklar; ve onların gücünü zayıflatacaklardır. Zira, endüstrileşme seviyesi yüksek herhangi bir toplumda teknik uzmanlığa sahip olanlar çok daha fazla güç kazanırlar. Bu teori, açık bir şekilde aşağıda daha kapsamlı eleştirisi yapılan genel 'teknokrasi' teorileriyle yakın bağlantılara sahiptir. Daha sonra işaret edeceğim gibi, bu sıfatla çok geniş bir zeminde eleştirilebilir. Sosyalist ülkeler hususunda bu görüş, normal olarak başlıca Sovyetler Birliği'ne referansla geliştirilmiştir ve o toplumda bu görüşü destekleyen bazı veriler bulunabilir. Nitekim, son zamanlarda Sovyet hükümet memurlarının teknik donanımına sahip personel arasından seçilmesi noktasında gözle görülür bir eğilim başlamıştır. Khrushchev'i takip etmiş Sovyet liderlerinin -Brezhnev, Podgorny ve Kosygin- hepsi, teknik enstitülerden mezun olmuşlardır.[9] Lâkin, bunun hükümet aygıtı içinde yeni bir teknokrat elitin yükselişine kanıt teşkil edeceğinden şüphe edilebilir. Parry'nin ifade ettiği şekliyle 'bölünen yeni sınıf' teorisi, teknokratların elit içinde eski-stil Parti memurlarından farklı olarak değişik bir gruplanma olduğunu varsayar. Bununla beraber vaziyet, gerçekten, 'teknokratlar'ın eğitim ya da vizyon bakımından böyle bir grup oluşturduğu şeklinde gözükmemektedir. Tam tersine, teknik eğitim almış kimselerin en

azından siyasal düzlemde yüksek mevkilere girişi, büyük ölçüde, bizzat Parti tarafından kontrol edilmiştir. Parti okullarının öncü konumların gerektirdiği donanımlar için bir süzgeç göreviyle kullanımı, siyasî ve daha önce anılan başka elitlerin ikmâli arasındaki uçurumun derinleşmesi yönünde iş görür. Parti memuriyetleri arasında önemli bir yere gelmiş olanlar, uzmanlaşacak kadar bir teknik eğitim almış olsalar bile, başarılı bir bürokratik kariyer yapma süreci içinde olaylara bakış tarzlarında ve tavırlarında bir değişim yaşama eğilimindedirler. Dolayısıyla, sosyalist toplumlarda elitler arasında yeni yeni ortaya çıkan önemli bir hizip kaynağının var olduğu öne sürülebilirse de; bu, basit bir şekilde, Parti memurları ile 'teknokratların' kutuplaşmasıyla ilgili olarak veya eski-stil apparatchik'in yıkılmasını illâki önceden imayla -bir bakıma, 'ideolojinin sonu' tezinin minyatürü- anlaşılmamalıdır. Eğer elitler arasında kendilerine özgü bir hizipleşme veya çatışma kaynağı varsa, bu kaynak belli ölçüde bu sıfatla teknik eğitimin sonuçlarını siler atar ve yüksek siyasî idare arasındaki bölünme üzerine merkezileşir. Ki, bu siyasî idare, ekonomik hayat üzerinde güçlü bir şekilde merkezileşmiş kontrolü ve ekonomik alanda karar-almanın adem-i merkezileşmesine karşı ortaya konmuş baskıyı muhafaza etmeye çabalar.[10]

3. Sosyalist Toplumda Gerilim Kaynakları

Sosyalizm, ekonomik faaliyete siyasî emirler verme ve bunu dayatma girişimi üzerine kuruludur -bütün Doğu Avrupa toplumlarında siyasî direktifler, kökeni itibariyle, çok doğrudan bir tarzda Sovyetler Birliği'ni kuşatan mevcut ekonomik örgütlenme tarzına uygun olarak biçimlendirilmiştir. Bu, geçmişte sosyalist toplumları kendi aralarında kapitalist toplumlara göre, en azından belirli bir anlamda daha homojen hale getirmiştir. Şöyle ki, Komünist Parti'nin yapısındaki, devlet ve ekonomi hâkimiyeti tarzındaki kapsamlı benzerlik ve Savaş-sonrası dönemde izlenen ekonomi politikaları, çeşitli toplumlar arasındaki sosyo-ekono-

mik yapıda besbelli bir homojenliğin ortaya çıkmasına hizmet etti. Seton-Watson 1955 yılında şöyle yazmıştır: “Bütün demir perde ülkelerindeki yönetim tarzının aynı olduğuna dair bende kesin bir kanaat uyandı ve bunların arasında az da olsa var olan ince ayrımların hızla ortadan kalktığını gördüm. Vurgulanması gereken husus, rejimler arasındaki benzerliktir ve bunların Sovyetler Birliği’nin tüm geçmiş tarihini tıpatıp taklit çabalarıdır.”[11] Kendi içlerindeki gerilimin en önemli kaynaklarından birini ortaya çıkaran faktör, farklı toplumlar üzerine ‘tekçi’ politik-ekonomik sistem tipinin dayatılmasıdır. Seton-Watson’m ifadesi, bugün için aynı geçerliliğe sahip olmayabilir ama, kısmi Yugoslavya istisnasıyla birlikte sosyalist toplumlar, ‘üst-yapı’da hâlâ güçlü bir şekilde genel bir benzerlik / aynılık sergilemeye devam etmektedirler.

Bu benzerlik / aynılık, özellikle daha fazla endüstrileşmiş Doğu Avrupa ülkelerinde gerilimin öncelikli kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat biz, daha önceki bölümde bahsi geçen ‘adem-i merkezîyet’in iki yönüyle doğrudan ilişkili olarak sosyalist toplumların dahili sosyal yapısını etkileyen iki değişken faktörü de (veya faktör grubunu) ayırt edebiliriz. Bu değişkenlerden ilki, ekonomik hayatın yönlendirilmesinde devletin sahip olduğu kontrolün doğası; diğeri de ekonomik girişimin alt seviyelerindeki kontrol vasıtasıdır. Bütün sosyalist toplumları etkileyebilecek bu değişkenlerin her ikisini de ilgilendiren unsurlar var ise de; bunların işlemesi, büyük ölçüde, *ilk devrim sonrası süreçten sonra dayatılan üst-yapı ve mevcut enfastrüktür arasında oluşacak ‘uyum’daki değişmelerden etkilenir*. Sosyalizmde muhtemelen meydana gelmekte olan değişimleri irdelemiş tartışmaların çoğu, veri kaynağı olarak Sovyetler Birliği’ne bakmışlardır. Oysa, Sovyetler Birliği sosyalist toplumun erken gelişimi için (bilinçli olarak izlenen) bir ‘örnek model’ teşkil etmişse de, mevcut durumun artık bundan çok farklı olduğu rahatlıkla öne sürülebilir. Doğu Avrupa toplumlarının Sovyetler Birliği’nden farklılaştığı

kadar, kendi içlerinde de farklılaştığını gösteren birtakım açık deliller vardır. Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti, içsel bir devrimsel değişim süreci sonucunda iktidara geldi; -erken dönemde 'dayatılan model'den önemli ölçüde sapma gösteren- Yugoslavya hariç, diğer ülkelerde meydana gelen 'sosyalist devrimler', ya Sovyet ordu gücünün kullanımıyla kolaylaştırılmış ya da doğrudan bu gücün kullanımıyla meydana gelmiştir. Nitekim, Doğu Avrupa ülkelerinde 'tek sosyalizm'i gayretlendiren her girişimi tehdit eden başlangıç hâlinde bir milliyetçilik yoktur sadece; hükümet aygıtının meşruiyetinin Sovyetler Birliği'ndekinden daha zayıf temellendiği de, çok genel olarak doğrudur. Dahası, en azından bazı Doğu Avrupa toplumlarında (bilhassa göze çarpan Çekoslovakya'da) 1917'den önce Rusya'da mevcut olandan daha fazla gelişmiş ve daha sabit bir beyaz-yakalı orta-sınıf vardı. Böyle bir gruplanma, bir karşı-devrim için potansiyel kaynak arzeder ve sosyalist toplumun olgunlaşması sonucu olarak görülebilecek bir gelişmeye, bir yanda 'düşük düzeyli beyaz-yakalı personel' öte yanda 'entelijensiya' içinde parçalanmaya karşı koyabilir. Son olarak, 'üretim araçlarının sosyalleşmesi' süreci, özellikle tarımda, Doğu Avrupa ülkelerinde Sovyetler Birliği'nden daha az gelişme göstermiştir ve bu, çıkarların gözetilmesi bakımından, merkezi hükümetin çıkarlarından sapma meydana getirebilir.

Sovyetler Birliği'nin ve Doğu Avrupa toplumlarının sosyal örgütlerinde çok geniş yelpazeli değişimler üretmekte olan ve üretecek olan büyük bir dönüşüm sürecinden geçtiği bugün için oldukça geleneksel bir değerlendirme olmuştur.[12] En yaygın görüş, Komünist Parti'nin 'tekçi' egemenliğini kapsayan sosyalizmin niteliği olan siyasî güç sisteminin, daha 'çoğulcu' bir düzene yer açmak zorunda olduğunu savunan görüştür. Bu, çoklukla olduğu üzere, muhakkak, endüstri toplumlarının 'birbirine yaklaşma' kavrayışı üzerine temellenmez. Bu tür bir görüşün altında yatan tema, şu şekilde kolaylıkla ifade edilebilir: Komünist Parti tarafından oynanan otokratik rol önemli ve hatta şart olabilse de;

bu hedef, işleyen karmaşık modern bir ekonomi başarılır başarılmaz, kontrol merkezlerinin dağıtılmasını talep eder. Bu tip bir temel duruş, çoklukla, Parti memurlarına kılavuzluk eden ideolojik mülâhazalardan ziyade, pragmatik sosyal ve ekonomik mühendislik çerçevesinde tanzim edilmiş 'teknokratlar'ın yeni elit olarak ortaya çıkmakta olduğu düşüncesine yakından bağlıdır.[13]

Bu yeni elit oluşumunun başarılmış olduğuna dair yaygın bir kabul olmasına rağmen, bu tez pek inandırıcı değildir. Dayandığı öncüllerin her ikisi de su götürür: Komünist Parti'nin siyasî ve ekonomik hayatta devam edegelen egemenliği, ileri toplum veya ekonomi örgütlenmesiyle 'fonksiyonel açıdan birbirine zıttır'; böylesi bir 'zıtlık/uyuşmazlık' nedeniyle sosyalizm, ister istemez çoğulculuğa doğru bir yönelim gösterecektir (veya toplumu 'tabandan' zorla dönüştürecek devrimsel patlamaları tecrübe edecektir). İlk öncüle -aynı oranda mümkün gözükken- tersinin ispatıyla karşı çıkılabilir: İleri bir toplumun karmaşık niteliği, modern sosyal ve ekonomik düzenin karmaşık işlerinin bütünlük içinde ve düzenli olarak yapılması için farklı yönetsel temsiliyetlerin merkezileştirilmesini gerektirir. Aslında, görüşlerin bu şekilde zıtlaşması sözü edilen sorunu aşırı basitleştirir, ve aşağıda öne süreceğim gibi, her biri bariz olarak karşıt noktaları temsil eden ifadelere denk düşen bu görüşlerin bir tutarlılık unsuruna sahip olduğu bazı açılar vardır. Fakat ilk öncül, sabit olmayan bir zeminde söylendiği için kabul edilebilir olsa bile; ikincisi, normalde savunulduğu kaba tarzı takip etmeyecektir. Bu çözümlemelerin çoğunda 'fonksiyonel uyuşmazlık' fikri, irdelenerek ele alınmamıştır. Bu kavram, bu ayrı bağlamda tatbik edildiği gibi daha yakından incelendiği zaman, aşağıdaki önermelerden biri ya da daha fazlasını kapsar duruma gelir: Mevcut aygıtın modern bir ekonomiyi yönetmek için gerekli uzmanlık bilgisine sahip kişilerden mahrum olması (örneğin, yine 'teknokrasi' tezi); ekonomik hayatın temelde politik örgütlenme tarafından (etkin bir şe-

kilde) kontrol edilememesi, dolayısıyla teknik olarak yeterli olsalar bile politikacılar yerine yöneticiler tarafından kontrol edilmek zorunda olması; fiilen ya da sözde sosyalist hükümetlerle irtibatlandırılan genel ideolojik kavrayışlar olarak Marksizm ve sınıfsız bir düzen takdiminin modern bir endüstri ekonomisinde hiçbir yerinin olmaması; egemen Komünist Parti konumunun, Parti ilk kez iktidarı ele aldığı anda hâkim olan kalımsız, nispeten kaygan sosyal şartlardan türemesi, ve bu yüzden de etkisinin, devrim-sonrası toplumu oluşturan ‘rutinleşme’yle birlikte azalmak durumunda olması; ve son olarak da altı çizilen genel bir varsayım olarak, yukarıda anlatılan durumların birinin veya birkaçının varlığının, zorunlu olarak önceki mevcut sistemde görülen değişikliklerin ortaya çıkmasına yol açması.

Son önerme, hiçbir durumun sıklıkla ima edildiği gibi ‘fonksiyonel uyumsuzluk’a otomatik bir cevap olmadığı ilavesiyle kabul edilebilir. Belirli gerilimleri besleyen bir ekonomik ve sosyal örgütlenme tarzı, bu hesabın zorunlu olarak değişime maruz kalacağını ispat etmez, kaldı ki böyle bir değişim olsa bile takip edeceği yönün, basit anlamda, kaçınılmaz olarak ‘uyum’a doğru olacağı söylenemez: Eğer yukarıda bildirilen önermelerden bazıları doğruysa, Parti örgütlerinin ya da daha genelde sosyalist hükümetlerin buna tepkisi, Parti konumunu, bulunduğu mevkiden daha güçlü bir yere çekmek olabilecektir; ve böyle bir eylem yolunun kendini tam bir başarısızlığa önceden mahkum etmek olacağı hiç de besbelli değildir.[14] Örneğin, hayli merkezî bir ekonominin bazı büyük ekonomik faaliyet alanlarında üretimsel ‘randımansızlık’ yaratacağı doğruysa, bunun ekonomik hayatın bazı temel nitelikli dönüşümleri için doğrudan baskıya yol açacağını kabul etmek safçadır. Böylesi bir baskı, farklı gruplanmaların güncel devlet meselelerine aktif ve etkili kutuplaşmasını kapsamak zorundadır ve öte yandan bu, söz konusu olguların ‘görünürlük’üne bağlıdır; denilebilir ki, sosyalist toplumların gelişmesindeki çağdaş gidişatları münazara eden çoğu literatürde

bulunan kusurlardan biri, sadece tartışılabilir bir 'sosyal fonksiyonalizm' içermeyip, aynı zamanda tamamen gayrimeşru bir 'ekonomik fonksiyonalizm'i ilgilendirmesidir.

Yukarıda sıralanan önermelerden ikincisi ve dördüncüsü, en makul olanlarıdır. Bunlardan birincisi olan teknokratik tezin yenilenmiş versiyonu, sıkı incelemeye, bu tip bakış açısının diğer yönlerinden hiç de daha uygun değildir. Siyasî ve ekonomik hayatı etkileyen en genel kararları almaktan sorumlu olanların ne kertede uzman teknik yeterliliğe sahip olmaya ihtiyaç duydukları, bu yeterliliğe sahip olmayan ama öğüt isteyebilecek ve bu öğütleri değerlendirebilecek uzmanlara kıyasla, tartışılır. Gerçekten, böyle bir ortam pratik olarak sakınılabılır değildir, çünkü alınması zorunlu olan kararlar aralığı (ranjı) çok geniştir, ve tek başına ya da küçük bir grup olarak hiç kimse, potansiyel olarak birbiriyle ilişkili dev gövdeli uzmanlık bilgisinin ustası olamaz - ister büyük-ölçekli modern bir işletme isterse bir bütün olarak ekonomi veya devlet alınsın, bu böyledir. Gerçi, teknik açıdan 'bilgili' insanların Parti içinde yükselmesine doğru bir gidişat olabilecektir -Sovyetler Birliği'nde şimdiye kadar olduğu gibiam bu, birçok yorumcu tarafından kehanette bulunulan 'uzmanlar yönetimi'nden bütünüyle farklıdır ve daha önce anılan nedenlerden ötürü, Parti'nin egemen konumundaki refakatçilerde herhangi bir değişikliğe gitmeye ihtiyaç duymaz.[15] Marksçı sınıfsızlık teorisinin ileri bir endüstriyel düzen ile 'fonksiyonel uyumsuzluğu'nı ifade eden üçüncü önerme, eşit oranda şüphelidir. Sosyalist toplumlarda Marksizm, artık bundan böyle basit bir entelektüel toplum teorisi değil, Komünist Parti'nin öncü rolünü meşrulaştıran ideolojik bir kubbedir/şemsiyedir; bir ideoloji olarak Marksizm'in inandırıcılık derecesi, doğrudan doğruya, Batılı gözlemcinin onun için öne sürebileceği 'bilimsel' tutarlılık seviyesine indirgenemez. Marks tarafından tahmin edildiği şekliyle sosyalist ülkelerde bir sınıfsız düzenin günyüzü görüp görmeyeceği, destekleyici bir politik ideoloji olarak ortodoks Sovyet-

Marksizm'in geleceği için kesin sonuçlar taşımaz; bununla beraber Hristiyanlık, çok belirgin servet eşitsizliklerine sahip olan toplumlarda onun hırslı ve kibirli olma aleyhine güçlü vurgusuna bakılmadan yüzyıllarca yaşamıştır (bu örneğe belki gereğinden fazla mânâ verilmemeli!).

Devlet ve ekonomi arasındaki genel ilişkiyi ve Komünist Parti egemenliğinin 'zaman-bağımlı' karakterini ilgilendiren geriye kalan iki önerme, daha önemlidir ve bunlar, yararlı bir şekilde, devlet ve ekonomide 'merkezileşme'-'devretme' problemiyle irtibatlandırılabilir. Ben daha önce birkaç noktada sosyalist toplumların 'rutinleşmesi' ile ilgili etmenlere işaret etmiştim ve hiç kuşkusuz, gücü ele geçirmeye çabalayan küçük bir örgütlenmeye yönelen çok farklı taleplerle kıyaslandığında iktidar elitinin dayattığı sorunlarla başa çıkmaya çabalamaları veçhile, burada farklı toplumlarda Parti yapılarının niteliğini önemli oranda dönüştüren işbaşında olan süreçler vardır. Fakat husule gelmekte olan değişim süreçleri, Komünist Parti'nin siyasî ve ekonomik hayatın bütünü üzerine tekeli azaltılabilecektir; bir başka ifadeyle, siyasî ve ekonomik yaşam içerisinde yeni bir hizip kaynağı olmayabilecektir. Bu, en tipik olarak, 'bürokratlar' ve 'teknokratlar' arasında değil, ama iki tip 'Parti adamı' arasında bir hizipleşmedir -tanık olduğumuz artan oranda entelijensiyadan çekilen eylemci Parti üyeleri ile tam-zamanlı memuriyetlerde bulunan Parti eliti arasında. Bunun ('ardıllık problemi' vs.den doğan elit içerisindeki bölüntüler arasındaki mücadelelerin varlığını elbette hariçlemeyen) imaları, ekonomik hayatı devlet yönetimine boyun eğdirme teşebbüslerinden kaynaklanan gerilimlerle bağlantılı olarak daha da geliştirilebilir: Ve bunları çözümlemeye biz, kapitalist ülkeler tartışmasında irdelemeye gayret etmiş olduğum bazı fikirlere geri dönebiliriz.

Daha önce belirtmiştim: Sosyalist ülkelerin çoğunda 1950'lerin sonlarından başlayarak benimsenen yeni ekonomi politikalarından kaynaklanan ekonomik kontrolün 'adem-i merkezileşme-

si'nin iki boyutu vardır (belki de bu reformların potansiyel sonucu demek daha doğru; çünkü çoğu ekonomi politikası fiilen uygulanmaktan çok, etraflıca tartışılmıştır). Her iki yönün kapitalist toplumlarda çok doğrudan benzerleri vardır, ama başka açılardan sözkonusu unsurların doğası, iki ileri toplum biçiminde çok farklıdır. Bunlardan biri, üst düzey ekonomi örgütlenmesindeki kontrol vasıtasını; öteki ise düşük düzeydeki kontrol vasıtasını kapsar. Sosyalist toplumlarda, kapitalist toplumlarda hemen hemen bulunmayan bu iki seviye arasında bağlantılar vardır. Kapitalist ülkelerde, 'sahiplik ve kontrol' problemi tartışması, büyük kısmı itibarıyla, çağdaş işçi sınıfı hareketinin niteliğini ve geleceğini, sanki bunlar farklı iki problem alanıymış gibi, hesaba katmadan çalışılmıştır. Bu, aslında, ciddi ölçüde gerçeği aksettirir. Ekonomizmi kolaylaştıran mekanizmalar, işçi sınıfı hareketinin, kontrol istikametinde 'önünü açma' işlevi görür. Bununla birlikte, sosyalist toplumlarda durum farklıdır. İşletmenin her iki düzeyinde kontrol vasıtasını etkileyen konular, yakından bağlantılı olma eğilimindedir; öyle ki, her iki düzeyde ekonomik örgütlenme değişikliğinin sonuçları diğeri üzerinde derhal görülür. Üstelik, kapitalist toplumun niteliği olan ekonomi ve devletin ayrışması, ekonomik yapıda her gerilim ya da değişimin siyasi sistemde yaratacağı -veyahut bunun tersi yönde- geri tepmeleri sınırlar; her ne kadar böylesi akisler aşağı yukarı her zaman kendilerini hissettirirlerse de, çoklukla dolaylı ve geniştir. Kapitalizmde özel mülkiyetin varlığı, işletmenin bağımsız iş görmesini meşrulaştırır.[16] Bu ilke, anonim şirketteki hisse sahipliğinin bölük pörçük olmasından veya yönetimselcilikle (menajeryalizm) bağlantılı herhangi başka olgulardan etkilenmez. Hâlbuki, sosyalist toplumlarda ekonomik çatışma, muhakkak, doğrudan siyasi imalara sahiptir.

1950'lerin sonlarında ekonomik adem-i merkezîyete yönelik genel hareketin bir parçası olarak girişim seviyesinde kontrol bağımsızlığına daha uygun olana doğru baskının, Sovyetler Birli-

ğinin erken gelişiminden miras alınan sıkıca yapılaşmış kumanda ekonomisinin çeşitli türde ekonomik kayıplara ve verimsizliğe yol açtığı, ekonomistlerin ve diğer entelektüellerin algısında artık kök salmıştı. Bu suretle de, ekseriyetle 'Libermanizm'i teşvik etmiş ve onun yayılan etkisini beslemiş 'teknik' mülâhazalardı. Böylesi reformların başlatıldığı toplumlarda reformlar, çok kere, içkin ideolojik anlama çok az ya da hiç sahip olmayan ekonomik teknikler gibi 'teknokratik' terimle söylersek, Parti lideri tarafından tasdik edilmekteydi. Bu, besbelli ki, birçok gözlemciyi Komünist Parti'nin hâkimiyetine meydan okuyan yeni bir teknokrat grubun yükselişinden bahsetmeye yönlendirmiş olan etkenlerden biridir. Ancak, bu şekilde ekonomik hayatın yönetsel kontrol bağımsızlığının yayılması meşruiyetini beslemek, fiilen, *Parti aygıtının çıkarınadır*. Zira, Parti'ye karşı hâlihazır 'sorumluluk' düzeyi ile gerçekten uyuşur olan sadece bu meşruiyettir. Bununla beraber, benim burada öne sürmek istediğim temel nokta, *daha önce ayırtmış olduğum adem-i merkezîyetin iki boyutu (ekonomik kontrolün yöneticilerin ellerine terki ve fiyat mekanizmasının yerleşmesine giderek artan heveslilik) arasında iflah olmaz bir antinomi (zıtlık) olduğu ve bunun, işletmenin üst ve alt seviyelerindeki kontrol vasıtasında 'engellerin kaldırılamaması' bakımından açıklanabileceğidir*.

Teknokratik terimlerde mazur gösterilen ve kâr istikametini icap ettiren daha sürekli yönetsel bağımsızlığın takdimi, her işletmede işçinin ana bölümünün ortaya koyduğu güçlü bir dirençle karşılaşabilecektir. Hatta; buna kesin gözüyle bakılabilir, çünkü sosyalist toplumlarda el-emekçisi olan ya da olmayan işçiler cephesinde ekonomizme doğru bir yönelim olasılığı yoktur. Örgütlenme içindeki işçiler için kabul edilebilir olan yönetsel kontrolün bağımsızlığını belki sadece tek bir mazur gösterme biçimi vardır: *o da bu biçimin bir bakıma işçilerin kendi kendilerini yönetmeleriyle (self-management) bağlantılı olması*. Bu eğilime delil sunması ve Yugoslavya tecrübesiyle karşılaştırma yapmak için

bir temel oluşturması veçhile Polonyalı iřçi konseylerinin geçici ortaya çıkışının özellikle ilgi çekici olmasının nedeni budur. (Çok yakın Polonya tarihi, burada yeni malzeme kaynakları sunar: Nitekim, söz gelimi, Aralık 1970'te hükümete sunulan Szczećin tersane işçilerinin talepleri, mevcut ticaret sendikası liderinin azledilmesini ve özerk iřçi konseylerinin oluşturulmasını istiyordu). Zira, sosyalist toplumların çoğunluğunda, işçilerin kendilerini yönetmesinin etkin bir şekilde başlatılması lehine yapılan baskılar, merkezî Parti bürokrasisinin kuvvetli direnciyle karşılaşabilecekler; çünkü bu, hâlihazır sistem için 'teknokratik' unsurların dayatmalarından çok daha büyük bir tehdit anlamına gelir. Yugoslavya'da iřçi konseylerinin oluşması, başlatılan yeni ekonomik ve siyasî politikaların arkasına kitlesel desteği alabilmenin bir aracı olarak, Sovyetler Birlięi'nden ayrıldıktan sonra merkezî hükümet tarafından doğrudan teşvik edildi. Bunun sonucu, yaşayabilecek bir 'pazar sosyalizmi' biçiminin yaratılması olmuştur. Yugoslavya tecrübesi, 'ikili terk'in -iřçi konseyleriyle birlikte açık derecede bir yönetsel bağımsızlık (hatta, bu gerçek, ifade edilen ideallerden bir bakıma sapsa bile)- genel Komünist Parti egemenliğinin muhafazasıyla uzlaşmasının imkânsız olmadığını kanıtlamıştır. Fakat řu yeterince açıktır ki; böyle bir sistem, başka sosyalist ülkelerde mevcut Parti yapılarının hakikî yeniden örgütlenmesi -Yugoslavya'da daha eski ve akıcı gelişme aşamasında meydana gelen bir yeniden örgütlenme- yapılmaksızın artık başlatılamaz. Dolayısıyla, sosyalist toplumların çoğunluğunu kuşatan paradoksal bir durumun olduğu öne sürülebilir. Parti'nin siyasî ve ekonomik hayatta mevcut hâkimiyetinin devamı açısından muhtemelen en yumuşak başlı olan işletme yönetimi düzeyinde 'teknokratik' bir adem-i merkezîyetin meşruiyeti, iřçi yönetiminin yayılması taleplerinin yeniden canlanmasını teşvik etme -ve bunun için de, yerel kooperatifler ve endüstride otorite tecrübesinde hakikî iřçi katılımı fikirleri üzerinde temellenen bir 'karşı-komünizm' üretme eğiliminde olacaktır. Devlete

ait mevcut iktidar yapısının güçlü bir muhalefet kaynağı olabilecek kimselerin 'teknokratlar' değil, eylemci Parti üyeleri olmasının sebebi de budur: Bu grup, komünizme intisap etmiş olsa da, ortodoks Marksizm'in sabitelerini sorgulayabilecek bir liderlik kaynağı sunar. Bu tip muhalif gruplar ile Parti örgütünün yüksek mevkîli memurları arasında ciddi yüzleşmelerin meydana gelmesi, belki de en az ihtimâlle bizzat Sovyetler Birliği'nde olmaya caktır. Bu, tabii, aynı cinse ait mizaçların birbirlerini hissetmelerinden değil, ama evvelce zikredilmiş olan etkenlerden dolayıdır: Doğu Avrupa toplumlarının çoğunda Parti aygıtının egemenliği, Sovyetler Birliği'nden daha zayıf tesis edilmiştir. Sosyalizmde, geçiş öncesinde endüstrileşme düzeyi, bu geçişi etkileyen tek öge değilse de, asıl ögedir.[17]

4. Endüstriyalizm ve Sosyal Değişim : Bir Özet

Daha önce vurgulamış olduğum gibi sosyalizm, kapitalizmin aşılmasını simgelemez. Sosyalizm, alternatif bir endüstrileşmeyi teşvik etme ve yüksek oranlı bir ekonomik büyümeyi başarma yolunu resmeder. Ne var ki, tam da bu sıfatla, kapitalist toplumun niteliği olandan çok farklı bir kurumsal güç vasıtası üzerinde temellenir. Kapitalizmde, ekonomik hayatın asıl sektörlerinin pazar mekanizmalarının hareketlerine terk edilmesi suretiyle ekonomi ve hükümetin ayrışması, sınıfların varoluş şartıdır. Öte taraftan, sosyalist toplumda ekonomi, özel mülkiyetin kaldırılması yoluyla siyasi idarenin kontrolüne tâbi kılınmıştır, ve bu, hiç kuşkusuz, kapitalizmle karşılaştırıldığında çok temel farklara neden olmuştur.

Sosyalist toplum, kapitalist düzeni niteleyen bir üst-sınıf gibi farklı bir üst-sınıf biçiminden mahrumdur. Bu çerçevede, Djilas'ın 'yeni sınıf' teriminin bu toplum tipinde Parti'nin yerini ya da onun etrafında geliştirilmiş olan ayrıcalık sisteminin yerini resmetme bakımından münasip bir tarz olmadığı sonucu çıkarılabilir. Yüksek mevkîdeki Parti memurları tarafından tecrübe

edilen iktidar, kapitalist toplumlarda siyasî elitler tarafından kulanılana oldukça üstün gelir; ve Parti konumları, Djilas'ın altını çizdiği gibi, ayırt edilir şekilde yüksek seviyede ekonomik kazanç ulaşmanın araçları yerine geçebilir. Fakat bu ifadelerin gerçeğe ilişkin tutarlılığını kabul etmek, kapitalist toplumda tipik olanla kıyaslanabilir bir sınıf oluşumunun zuhurunu kanıtlamak anlamına gelmez. Öte yandan, böyle bir durumdan entelijensiya için de akla uygun bir mânâ çıkarılamaz. Özel mülkiyetin yasaklanması, sosyalist toplumun 'tepesinde' sınıf yapılaşmasının ortaya çıkışını sınırlamaz; çünkü bu yasağın öncelikle sınırladığı, avantajların taşınmasının nesiller arasındaki tekelleşme derecesidir. Benzer şekilde, el-emeğine dayalı olan ve olmayan iş arasındaki bölünme, ekonomik kazanımların büsbütün farklılaşması veya sınıf yapılaşması bakımından, kapitalizmde olduğu gibi sosyalist toplumda aynı sınıf önemine sahip değildir.

Fakat bu, katiyen, devletin 'zeval bulması'yla veyahut şimdiki konumun komünist toplumun yüksek evrelerinde 'insanın insan tarafından sömürülmesi'nin ilânihaye yok edilmesine giden hareket içerisinde sadece geçici bir aşama olduğu şeklindeki ortodoks sosyalist-hükümet görüşüyle uzlaşır değildir. Tam aksine, sosyalist toplumlarda nispeten düşük seviyedeki sınıf yapılaşması, büyük bir insan özgürlüğü pahasına sağlanılmıştır, ve ekonomik hayat üzerinde yüksek derecede bir merkezî siyasî kontrole bağımlıdır. Burada, 'sınıfsızlık' ve devletin iptal edilmesi arasında bir çeşit kaçınılmaz bağlantıyla ilişkili olarak Marks varsayımlarında örtük kalan esaslı bir ikilem vardır. Çünkü 'sınıf kökeni'nin yok edilmesi, pazar kuvvetlerinin siyasî emre itaat etmesine bağlıdır; ne ki bu, devlet iktidarını azaltacağına bilâkis pekiştirir. İşletme düzeyinde bağımsız olarak oluşturulan ekonomi politikaları için daha büyük bir faaliyet alanına izin veren iktidarın merkezileşmesinin olası sonuçlarından bazı deliller, Yugoslavya'nın 'pazar sosyalizmi'nden ortaya konabilir. Yugoslavya ki, yeni ekonomik sisteme giriş, 1950'lerden bu tarafa pazar kapasite-

tesindeki farklılaşmada büyümeye neden olmuş gözükmektedir ve bu da sınıf yapılaşmasının pekişmesini besleyebilecektir.[18]

Her durumda, başka bir Doğu Avrupa ülkesinin 'pazar sosyalizmi' yönüne Yugoslavya kadar meyledeceği pek olası değildir. En azından yakın gelecekte sosyalist toplumların en muhtemel gelişme istikâmeti, sıkı bir siyasî kumanda hiyerarşisinin yeniden dayatılmasına arka çıkacak şekilde ekonomik düzen üzerindeki siyasî kontrollerin gevşetilmesinden dönüş olacaktır. Eğer doğruysa bu çıkarım, ileri toplumlardaki durumun birkaç yıl öncesine kadar kabul gören 'yaklaşma' düşüncesinin versiyonlarının önerdiğinden aslında farklı olduğu anlamına gelir. Bunun Sovyet-Marksist görüşü, elbette, sosyalizmin kapitalizmin 'geleceğini' simgelediği; açıkçası, bizzat kapitalist toplumların er ya da geç tecrübe etmek zorunda oldukları bir devrim ya da evrim süreciyle kapitalist sistemin aşılmasını tasvir ettiği şeklindeki durumu muhafaza eder. Sorokin, Rostow ve Kerr gibi yazarların belirttiği bunun Batılı versiyonu ise, öncelikle, 'endüstri toplumu' teorisinin güncelleştirilmiş bir yorumuna bakar.[19] Bu yazarların ortaya koyduğu suretle bu düşünce, çeşitli biçimlerde sunulmuştur. Muhtemelen en yaygın şekilde belirtilen görüş, açık seçik ya da kapalı olarak, sosyalist toplumların genel sosyal ve ekonomik örgütlenmelerini gitgide daha fazla kapitalist ülkele-rinkine benzetme yönünde hareket edeceklerini farzedenidir (kapitalist ülkeler içinde kastedilen genelde Birleşik Devletler'dir). Bundan daha incelikli versiyon ise, iki ileri toplum tipinin ayrılmaz birlikteliğini/yanyanalığını kabul eder; öyle ki, biri belirli derecede yeniden bir pazar özerkliği başlatırken, öteki merkezî planlamayı benimsemeye zorlanır. Ama bu yorumların her ikisi de, esasen, benzeşme müptelası tüm toplumlar arasında homojenliği teşvik eden sentezleştirici bir kuvvet olarak saf bir endüstriyalizm izahı üzerine temellenir. Bu bağlamda garip bir şekilde bu yazarlar, Marks'ı taklit ederler ve ekonomik örgütlenmenin doğasına basit bir ilave ve bu ilaveyle belirlenen ondoku-

zuncu yüzyıl devlet görüşünü devam ettirirler. Sosyalist toplumların gelişmesinin hakikî tarzı, böyle bir bakış açısının yetersizliğini kanıtlar. Nitekim -farklı bir dizi şartlar altındaki Almanya ve Japonya'daki gibi- Sovyetler Birliği'nde siyasî iktidar, endüstrileşme sürecine yol açmak ve bu süreci idare etmek için kullanıldı; ve bir endüstri toplumu gelişiminin zorunlu olarak bu ilişkinin tersine dönmesine neden olacağı (Saint-Simon'dan ödünç alınan) ifadesini doğrulayan zemin çok küçüktür. Çekoslovakya örneği, özellikle bu noktanın aksine bir fotoğraftır. Zira bu örnekte, -gerçi bu ülkenin savaş sonrası tarımı, aynı zamanda sosyal ve ekonomik hayatın siyasî idaresinde bazı sınırlara işaret eder ama- evvelce hayli endüstrileşmiş bir toplum, aslında, yeni bir siyasî iktidar sisteminin dayatılmasıyla dönüşmüştür.

14. ÇAĞDAŞ TOPLUMDA SINIFLAR

1. Teknokratik Teorilerin Eleştirisi

'Mülkiyetin demode olduğu' düşüncesi, ondokuzuncu yüzyıl sosyal teorilerini kuşatmış bir düşüncedir. Nitekim, bunu Saint-Simon'un çalışmalarında ve ayrıca Marks'ın kapitalizmin evrensel dönüşümüyle ilgili görüşünde öncü bir tema olarak bulabiliriz. Saint-Simon öğretisinin boyutları, sonraları Durkheim'ın eserlerinde de göze çarpar: Durkheim'e göre, mülkiyetin etkisi mirasın kaldırılmasıyla yok edilir -tıpkı aristokrat kan-hakkıyla sağlanan avantaj aktarımının yasaklanmış olması gibi, mülkiyet sahipliğiyle sağlanan avantajların da sonraki nesle taşınması yasaklanacaktır. Buna paralel olarak, çağdaş yorumların çoğunda mülkün demode olması kavramı, bütün bir teknokrat toplum teorileri kümesinde ifade edilir.

Çağdaş teknokratik teorileri ifade etmek için birçok terim kullanılmıştır: 'Teknotronik toplum' (Brzezinski), 'post-modern toplum' (Etzioni), 'post-kültürel toplum' (Steiner) ve hatta 'medeniyet-sonrası toplum' (Boulding) bunlardan bazılarıdır. Ama yine de, biz bu kavramı anlatmak için genellikle 'endüstri-sonrası toplum' ifadesini (Bell ve Touraine'in de kullandığı bir terim) kullanacağız. Bu teoriler birçok yönden birbirlerinden farklı olsalar da, bazı temel nitelikleri paylaşırlar. Biz, Bell ve Touraine'nin düşüncelerini, bu gibi yazarların ne demek istediklerinin yetkin bir temsilcisi olarak ele alabiliriz.

'Endüstri-sonrası toplum' kavrayışının diğer savunucuları gibi Daniel Bell de, kavramın çoğu boyutlarının ondokuzuncu yüzyılın ilk yıllarına kadar geriye götürülebileceğinin kesinlikle bilincindedir.[1] Bu durum, teorinin şöhretli bir geçmişe sahip

olduğu şeklinde izah edilebilir; ama aynı zamanda bu, endüstri-sonrası toplum açısından ileri toplumların bazı 'modern' özelliklerini yakalama girişiminde bulunma fikri noktasında bir tür mahcubiyet olarak da görülebilir. Bell'e göre -'endüstri-sonrası toplum' tabirinin de hatıra getirdiği gibi- çağdaş dünya, 'endüstriyalizm'i tarihin geçmişine itelemekte olan temelli bir sosyal ve ekonomik yeniden örgütlenmenin hudutlarında durmaktadır. ABD'nin teknik açıdan en gelişmiş ülke olmasından da anlaşılacağı gibi; bu yeniden örgütlenme, en ileri seviyesine orada ulaşmıştır. Endüstri-sonrası toplumun birinci özelliği şudur: İmalât veya mamullerin üretimi, bundan böyle emek-gücünün bunalıtıcı uğraşı değildir; imalât, gitgide artan bir oranda hizmete dayalı mesleklerle yer değiştirmektedir. Bununla birlikte, Bell, burada ikinci terimi geleneksel anlamından çok daha geniş bir anlamda kullanmaktadır; çünkü o, bu terim içine tüm biçimleriyle beyaz-yaka uğraşlarını dahil eder: "‘hizmet sektörü’, ticaret, finans, sigorta ve gayri menkul; personel, profesyonel, iş ve onarım hizmetleri; ve genel hükümeti kapsamaktadır".[2] Bu tip mesleklerin ayırt edici yönü, fizikselden ziyade sembolik kapasite tecrübesi; el-emeği gücünden ziyade bilgi donanımı gerektirmesidir. Bell, bunun bir cihette doğru olabileceğini iddia etmektedir; şöyle ki, endüstri-sonrası toplumlarda bilgi donanımı, ondokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyıl endüstri toplumlarında mülkiyet sahipliğinin kazandırdığı şekilde güç kazandırır. Ama endüstri-sonrası toplumda yeni bir bilgi biçiminin aşırı derecede önem kazandığını söylemek yerinde olur. Bu yeni bilgi biçimi, 'kuramsal bilgi'dir; yani soyut ve şifreli karakterde olan bir bilgi. Bu bilgi, geniş bir aralığa sahip muhtelif koşullarda tatbik edilebilir.

Kuramsal bilginin, endüstri-sonrası topluma has önemi, sürekli yeniliğe ve kendisini yeniden üretebilmesine imkân veren bir büyümeye olanak sağlaması gerçeğinde gizlidir. Kompüterleşmiş bilgi-işlem ve sosyal planlama sistemlerinin gelişimi, eskiyle karşılaştırılmaz teknik ilerlemenin kontrolünü ve idaresini

mümkün kıldığı kadar, bu noktada bir kaçınılmazlığı da ifade eder. Bu, Tourain'in de özel önem atfettiği bir olgudur. 'Endüstri-sonrası toplum', ona göre, 'programlanmış toplum' olarak da tarif edilebilir. Çünkü onun belki en esaslı niteliği, gelişim sürecinin, teknik bilginin önceden belirlenmiş sosyal ve ekonomik hedeflere sistemli uygulayımıyla idare ediliyor oluşudur.[3] Bu sebepten dolayıdır ki, hem Bell hem de Touraine'e göre, kuramsal bilginin formüle edildiği ve değerlendirildiği temel yer olan üniversite, yeni yeni oluşan toplumda anahtar kurum olur. Eğer fabrika, mal üretiminin ana kaynağı olarak endüstri toplumunun özü idiyse; kuramsal bilgi kaynağı olarak (Max Weber'in düşündüğü gibi büro değil) üniversite de, endüstri-sonrası düzenin merkezî odağıdır. Bu, Bell'in söylediği şekilde, endüstri-sonrası toplumda nüfus kitlesinin 'teknokratlar' olacağı anlamına gelmez. Buradaki nokta; teknokratların, toplumun tümünü etkileyen temel kararlardan sorumlu gruplanmalar olarak sanayicilerin ya da iş liderlerinin gün geçtikçe yerini alacağıdır. Yani, ekonomiyi ve endüstriyi ilgilendiren politikaların şekillenmesi, siyasî otorite tarafından görevlendirilmiş teknik uzmanların ellerine bırakılır. Modern ekonomik ve sosyal örgütün gitgide artan karmaşıklığından dolayı tüm karar-alma biçimleri teknik bir nitelik almaktadır.

Touraine'nin yaklaşımına göre, 'teknokratlar', oluşan endüstri-sonrası toplumda yeni başat sınıf olur. Sınıf çatışması, endüstri toplumunun ortadan kalkmasıyla sona ermez (Bell'inkinden bariz olarak farklı bir yaklaşım), ancak çatışmanın kaynağı ve doğası, önemli ölçüde değişmiş durumdadır. Endüstri toplumunda sınıf mücadeleleri, ekonomik kazanımların tahsisatı üzerine odaklanmışken; endüstri-sonrası toplumlarda bu çatışmalar, itaatin teknokratik kararlara yabancılaştırıcı etkilerini kapsar. İşçi hareketleriyle ilişkili daha geleneksel sınıf çatışması biçimleri sürerken ve bunlarla alâkalı ideolojiler yeni düşmanlıkları bir dereceye kadar telkin etmeyi sürdürebilirken; bundan böyle işçi sınıfı, modern dünyada, Touraine'nin ifadesiyle, bir 'imtiyazlı aktör'

değildir. Ekonomizm, endüstri-sonrası dünyada çatışmanın temel kaynağı olan teknokratik kontrole karşı çok kapsamlı bir yabancılaşma nedeniyle iyiden iyiye gündemden düşecektir. “Bu mücadelede bundan böyle kâr-maksimizasyonu için sadece risk almak yetmez. Artık karar-alma gücünü elde bulundurmak, onu etkilemek ve manipüle etmek de gerekmektedir”.[4] Bu tip çatışma, apaçık olduğu gibi, sadece kapitalist toplumla sınırlandırılmaz; çünkü teknokratik buyurucular, teknik açıdan yeterince ilerlemiş olan her toplumda kendilerini hissettirirler. Yine Bell’den farklı olarak Touraine, eski hâkim sınıf ile teknokratlar arasındaki çatışmanın önemine dikkat çeker. Bu eski hâkim sınıfa zıt olarak teknokratik gruplaşma, iktidarı eline almış olan bir sınıfa münasip bir surette politik görüşlerinde çoklukla liberal (veya hatta sosyalist?) dirler.

Hem Bell hem Touraine, bir teknokratın sadece bir teknisyen olmadığı konusunda hemfikirdirler ve bu yüzden de yaklaşımlarını Veblen’inkinden ayırırlar. Veblen, genelde toplumun çıkarlarına ters olsa bile kendi özel çıkarları peşinde koşan sanayici ve finansörlerin yerini, mühendislerin alacağını düşünmüştür. Zira, mühendisler, kendilerini rasyonel olarak herkesin yararlanabileceği teknik hedeflere adanmışlardır. Teknokrasi, sadece teknik metodların tanımlanmış problemlerin çözülmesi yolunda hayata geçirilen bir uygulama değildir, bundan başka estetik, din ve geleneksel düşünceyi rasyonel bir tarz içinde algılayan bir dünya görüşü, kuşatıcı bir etostur. Bell’in ifadesiyle söylersek:

“Hedeflerine mantıklı, pratik, problem-çözümlü, enstrümental (araçsal), düzenli ve disiplinli yaklaşım üzerine vurgusunda; hesaba, kesinlik ve ölçüme ve sistem kavramına bağlı olmasıyla teknokrasi, öyle bir dünya görüşüdür ki... Newton, ve onun düşüncelerini miras alan onsekizinci yüzyıl yazarlarının dünya görüşlerinden yeşermiştir. Hume, ‘Doğal Dine İlişkin Diyaloğlar’ isimli eserinde Cleanthes’e şunu söyler: Doğanın yazarı, mühendis gibi bir şey olmalı; zira

Doğa bir makinedir. Ve onlar üstelik şuna da inanmışlardır: Kısa bir zaman içinde rasyonel metod, bütün düşünceleri kendi kurallarına uyduracaktır".[5]

Ancak, bu etos sadece endüstri-sonrası toplumda herşeyi kuşatmıştır. Bu noktada belirgin yankılar olmuş; ve bu yankılar, sadece Weber'in modern dünyada rasyonelleşme ve bürokrasinin yayılmasına dair yorumlarında değil, daha yenilerde Frankfurt sosyal felsefesinde de görülmüştür. Marcuse'un 'tek-boyutlu toplum'u, çoğunluğun durumu ve idaresinin kontrolü dahilinde eski sınıf çatışmaları eğer ortadan kaldırılamazsa, modern tekniklerle geliştirilmiş refah ile en azından belli bir düzene kavuşturulabilir. Habermas'ın ayrıntıları ile belgelemeye çalıştığı gibi; teknokratik tarz, politika üretimini teknik meşruiyet üzerine kuran bir tarzdır ve aslında 'ideolojiktir'. Bu yazarlar, sınıf çatışmalarının doğasının ondokuzuncu yüzyıldan ve yirminci yüzyılın başından beri öz bakımından değiştiği konusunda ve işçi sınıfının artık toplumun gelecekteki dönüşümünün umut taşıyıcısı olarak görülmediği hususunda aynı fikri paylaşılmaktadır.[6] Onları teknolojik toplumun yorumlayıcıları olarak tanımlamamız her ne kadar doğru olmasa da; onlar, teknokratik tarzın hem kapitalist hem de sosyalist toplumda hâkim veya hâkim olmaya yakın olduğu görüşünü savunma eğilimindedirler.[7] Bu yazarlara göre, yine de, Marks'ın da desteklediği karakterlere sahip yeni bir sosyal düzen tipinin oluşma olasılığını sağlayan modern teknokrat evren, geleceğin sosyalist düzenini imtiyazlı kılacaktır.

Touraine'nin durumu, Amerikan yazarlar tarafından ortaya konulan görüşe daha yakın olmasına rağmen, ne o ne de Bell böyle bir tavır takınmış değildir. Ne var ki, düşüncelerinden anlaşılan şu ki, teknokratik kurala karşı çıkmanın temel şekli, karar-almaya 'katılım'ı vurgulayacak ve sık sık *kültürel*, veya Roszak ve diğerlerinin ileri sürdüğü gibi, 'anti-kültürel' bir biçimin varlığını varsayacaktır. Teknokratik teorilerin tam konumu veril-

diğinde, bu, açıkça asayişsizliğe ve Yeni Sol politika öğrencisinin hazırcevap izahına yol açar -ve esas itibarıyla 'irrasyonel' olarak bunların mahkumiyetine kolaylıkla neden olabilir; çünkü onlar aklın kendisine karşı, ya da daha çok, aklın teknokratik etos (ahlâk) içindeki sistematik uygulayımına karşı bir protestoyu temsil eder görünürler.[8] Bu, Touraine'nin yaklaşımı değildir. Ona göre, üniversite, endüstri-sonrası toplumdaki teknik düşünce sistemlerinin oluşturulup yaygınlaştırılması için ana üretim merkezi olduğundan, toplumun yeni yapısının doğurduğu zıtlıklar, en sağlam ifadelerini burada bulma yönelimi göstermektedir. Bu, sadece modern varoluşun gerekli koşullarına karşı gösterilmiş sebeatsız bir tepki değildir, aynı zamanda bireyleri teknik zorunlulukları yerine getirmek için kullanılan birer araç olarak gören endüstri-sonrası toplum eğilimine karşı verilmiş dâhiyane bir mücadeledir.

Hiçkimse öğrencilerin şimdi hâkim bir sınıf olduğunu ya da onların tek başına zulûme karşı savaşılan öncüler olduğunu söyleme hayaline kapılamaz. Bununla birlikte, öğrenciler bilinçsiz grupların sözcülerinden daha çoktur. Onlar, ekonomik istismar ve maddî sefaletten dert yananlardan daha ziyade, ekonomik yapı tarafından yönlendirilen kültürel manipülasyonlar ve sosyal bütünleşmeden muztarip insanların temsilcileridirler.[9]

Teknokratik teoriler caziptir, çünkü çağdaş dünyanın en dikkate değer ve özel niteliklerinden bir kısmını belli bir biçime sokma görünümündedirler. Bir yanda teknik yeniliklerin filizlenmesi, çağdaş ve sosyal ekonomik planlamanın ağırlığı, yüksek öğrenimin yaygınlaştırılması; ve diğer yanda öğrenci eylemlerinin artması ve anti-kültür yapılanması girişimi... bütün bunlar, bu tür teorilerin başlangıç noktasını oluşturan ve ileri toplumlardaki etkileri araştırılıp izah edilmeye çalışılan olaylardır. Ve

bununla beraber teknokratik teorilerin yeni olmaması ve ortaya çıkışlarının ta ondokuzuncu yüzyıl endüstrileşmesinin ilk dönemlerine dayanıyor oluşu gerçeği, bizi, bu teorilerin, yeni yeni ortaya çıkan 'endüstri-sonrası evren'in yakın geçmiş tarihin salt 'endüstrileşmiş' periyoduna göre ne tür farklı bir yeniliğe sahip olduğunu ortaya koymak üzere, ileri sürdükleri argümanlara şüpheci bir anlayışla yaklaşmamız hususunda uyarmalıdır.[10]

İlk bakışta, herhangi bir 'endüstri-sonrası' toplum fikri, endüstri toplumu fikriyle aynı eksiklikleri paylaşır. Endüstri-sonrası toplum teorileri tarafından çizilen tablo şöyledir: Sosyal düzenin yeni biçimi, endüstri toplumunu geçmişte bırakacaktır. Bu, endüstri toplumunun derebeyliği mağlup ettiği tarzda olacaktır. Mamafih, endüstri toplumu kavramı, önceden de belirttiğim gibi, ancak sadece sınırlı bir anlamda kullanılırsa toplumlara geçerli bir şekilde tatbik edilebilir. Saint-Simon'dan bu yana normal olarak güçlü imalar taşıyan bir tarzda kullanılmıştır. Şöyle ki, bir toplumda tarımdan ziyade endüstrinin hâkim olması, o toplumun benzerlerinden kolayca ayrılabilmesi anlamına gelirdi. Bu, beraberinde iki ileri ayrıntıyı getirmektedir. Bunların ilki şudur: Bir toplumun gelişimi, bir anlamda, genel ekonomik örgütlenmesi ile veya kaba bir tabirle, onun teknolojik gelişim seviyesi ile belirlenir. Diğer ayrıntı, sonuç bakımından, endüstri açısından gelişmiş bir toplumun, diğer toplumlara kendi geleceklerinin resmini sunmasıdır. Bu varsayımlardan birincisi, ondokuzuncu yüzyıl sosyal düşüncesi üzerinde etkili olmuştur. Modern dünyayı etkileyen dönüşümler, ikili kutuplaşma şeklinde anlaşılabilir ('mekanik' dayanışma / 'organik' dayanışma, 'geleneksel' toplum / 'seküler' toplum vs.). İkinci varsayım, -bu da seçkin fakat bir o kadar yanıltıcı- genel bir perspektifi ifade eder. Bu perspektife göre, devlet, toplumun tek 'görünüşü'dür.[11] İki varsayım da, endüstri-sonrası toplum kavramında sürdürülmüştür. Son verilen örnekteki (Engels'in ifadesini ödünç alırsak) endüstriyel ve teknolojik gelişme seviyesi, politik ve sosyal örgütlenme-

nin diğer yönlerini belirler.[12]

Zira, bu varsayımların endüstri-sonrası toplum kavramı üzerine geliştirilmiş olmasından dolayı, birçok yazarın yeni bir toplum düzenine olan eğilimin ABD'de daha fazla olduğunu ileri sürmesi muhtemeldir. Bu yaklaşım, güçlü bir şekilde Bell tarafından ortaya konuldu. Ayrıca Brzezinski de bunu hiç çekinmeden ifade etmiştir. Ona göre, "çağdaş Amerika, dünyanın sosyal laboratuvarıdır... Bu çağın en önemli ikilemleri, kendilerini en parlak bir şekilde ABD'de göstermektedir." [13] Teknik alanda ABD'nin ileri toplumların en gelişmiş olduğu konusunda hiç kimsenin şüphesi yoktur. Yine hiç kimse, şu an Amerika'da yaygın bir biçimde kullanılan bazı teknik imkânların, sanayi kalkınmasını sağlamış diğer birçok ülkeye sonradan ulaşacağını da inkâr etmeye kalkamaz. Ne var ki, bütün bunlar politik ve sosyal yapısının yaygınlığı anlamında Amerika'nın modern dünyada oluşmaya başlamış yeni bir sosyal düzenin 'prototipi' olduğu sonucunu doğurmaz. SSCB'nin diğer sosyalist devletler arasındaki konumu gibi Amerika'nın da diğer kapitalist devletlerden oldukça farklı sosyopolitik örgütlenmesinin varolduğu veya aynı olsaydı bile bunun sonradan değişeceği gibi bir iyimser düşünceye sahip olunabilir. Ülke coğrafyasının sarp bir yapıda olması; çok yakın bir geçmişe kadar göçmen bir toplum konumunda olması; ülke nüfusunun zengin kaynakların bulunduğu batıya doğru kaymasından kaynaklanan dikey değişim olanakları; ülkenin feodal bir geçmişinin olmaması; çok geniş bir alt sınıfın olması gibi birtakım faktörler, ABD gelişimini, kapitalist Batı Avrupa ülkeleri ve Japonya'dakinden farklı kılmaktadır. Öte taraftan, gerçi bugüne kadar ABD'nin diğer gelişmiş ülkelere bir model olduğu doğrudur; ama bu, onun politik ve ekonomik gücünün diğer ülkelere nüfuz etmesinden, teknolojik gelişmesinin kendi içsel mantığından kaynaklanmaktadır.

Bu gözlemler genelleştirilebilir. Dikkatimizi teknik gelişmeye yoğunlaştırsak bile şu sonuca varabiliriz: Teknolojik ilerlemenin

(veya gerilemenin), teknokratik teorilerin kendi unsurları tarafından tarif veya tavsiye edilen bir yol ile yeterince anlaşılabilirliğini varsayan her perspektifte bir eksiklik vardır. Önermek istediğim doğru yaklaşım, teknolojik ilerlemede “birdirbir oyunu” yaklaşım kavramının ne ile adlandırılacağıdır. Teknolojik yönden gelişmiş toplumların az gelişmiş olanlara gösterdiği gelecek görünümlü, genelde, *kaçınılmaz bir gelecektir*. Bu idarî yapı ya da diğer kısımlar hakkında alınan kararlardan kaynaklanıyor olabilir. Bu kararlar, söz konusu teknik yapıların gözlenebilen etkilerine bir cevap oluşturmaktadır. Bununla birlikte, *mutlak mânâda teknokratik zorunluluklar içerisinde bile* “birdirbir oyunu” etkisi sıkça görülme yönelimlidir. Olacak olan şudur: Mevcut bir teknolojik tarzın benimsenmesi, var olan bir ‘sosyoteknik’ sistemin belli bir toplum veya toplum tipine yerleştirilmesi ve sabitletmesine hizmet eder; bundan öte gelişmeler ise geri kalmış ama bundan dolayı daha radikal teknolojik yenilikleri kolayca kabul edebileceğinden diğerlerinin önüne geçebilecek bir toplumda daha fazla meydana gelmektedir. Teknolojiler, bir dönem ‘ileri’ addedilirken; daha sonraki başka bir dönemde ilerlemeyi sekteye uğratabacak bir etken olabiliyorlar. Bu değişim, kısa vadede olduğu kadar, uzun vade de gerçekleşebilir. Geçmişteki teknokratik teorilerin büyük bir kısmı şu düşünce üzerine bina edilmiştir: Ortada üretime yönelik bilimsel ilerlemedeki mevcut tekniklerden kesin bir ayrılma var: Bilim veya teknik bilgi genellikle kendisi öncül bir üretim gücü oluşturabilmek için, içinde bulunduğu geri plandan üretim sürecine geçer. Endüstrileşme, ‘mal’ üretimine yönelik bir sistemdir. Endüstrileşme-sonrası ise nitelik olarak farklıdır, çünkü ‘bilgi’ üretiminin üstün olduğu kanaati hâkimdir. Elbette, bu yeni bir şey değildir, gerçeğin kendisinin ne kadar yeni olduğu sorgulanabilir. Modern teknik, ölçüsünde, karmaşıklığında, kendisinin mümkün kıldığı zaman ve mekânı fethetmekteki ‘başarısı’nda sendelemektedir. Ama yine de, teorik bilginin kullanılmasında yeni olan bir şey yoktur. Aslında, Weber’in de vurgu-

ladığı gibi, 'teknik rasyonalite' en başından beri endüstrileşmeyi (Marksçı anlamda kapitalizm değil), ondan önceki bütün sosyal düzenlerden ayıran öncül bir etkidir. Eğer biri Marks'ın kapitalizmin evrimine yönelik yaklaşımını benimserse, endüstrileşmenin mal üretimi seviyesinde nitelenebileceği özelliği üzerinde aşırı derecede durma ihtiyacı duyacaktır. (Önceden belirtildiği gibi, bu, kısmen üretime dönük olmayan beyin gücünü de içeren bazı zorlukların bir sonucudur; Marks şu gerçeği göremeyecek kadar duyarsız değildir: Kapitalist teknolojiye bilimin kendisi, üretken bir güçtür. Genel anlamda Marks, muhtemelen alet kullanımını ve üretimini, insanı hayvandan ayıran temel bir nitelik olarak görmesiyle yanılğıya düşmüştür. İnsan kültürünü farklı niteleyen etken, Mumford'un da belirttiği gibi, "insanın düşünen, kendini idare eden ve düzene karşı koyabilen bir hayvan olmasıdır..."[14]). 'Endüstriyel insan'ın makine tarafından meydana getirildiği bir masaldır; başlangıcından beri endüstrileşme, 'sayısal rasyonalite'nin üretimsel düzeneğe uygulanmasıydı. Bu anlamda modern teknoloji, hiçbir zaman sadece endüstri-sonrası olmamıştır; daha çok, kendini, endüstrileşme üzerine kurulu teknik gelişmeye ivme kazandıracak ilkelerin meyve vermesi şeklinde göstermiştir.

Bununla beraber, daha özel bir anlamda endüstri-sonrası toplum teorisi, gelişmiş toplumlardaki el-emeğine dayalı insan gücü oranındaki genel düşüş ile bir uyarı almıştır -bilhassa masabaşı çalışanlarının çoğalmasıyla, teknik ve profesyonel mesleklerin artma hızında özellikle bir yükseliş oldu. Bu, bizi, doğrudan doğruya mülkiyetin modern sosyal düzendeki rolü konusuna götürür. 'Bilgi, bir güç unsurudur' düşüncesi hem eskidir hem de belli problemlerle karşı karşıyadır. Bunlardan en çok dikkat çeken i şudur: Eşitlik, herhangi bir durumda gücü kimin elinde tuttuğu konusunda bize pek bir fikir vermez; her zaman değil ama genellikle belli bir alanda uzmanlaşıp kapsamlı bilgi edinenler güce sahip olurlar. Uzman, Weber'in de işaret ettiği gibi, modern ça-

ğın mahsulüdür. Mamafih, ilkel çağlardan beri hükümdarlar ve krallar, konumlarını muhafaza edebilmek için böyle uzman insanlara mecbur olmuşlardır. Çağdaş ileri toplumlardaki politik ve ekonomik yönetimlerde uzmanların fonksiyonel vazgeçilmezliği, ona, endüstri-öncesi dünyasına göre pek de daha fazla bir güç kazandırmamıştır. Bu açıdan, Wiles'in, Bell'in tezi hakkındaki "yeni teknikler, sadece, yönetimlere yeni seçenekler sunarlar" şeklindeki kısa ve öz değerlendirmesi, çok yerinde bir görüştür; bu, Sartori'nin gözlemlerinde ifadesini şöyle bulmaktadır: "Güçlü olan, bilgilidir" kanaati ile teknokratik teorilerin çoğunda tahmin edilebilen şartlar -ki bunlara göre 'bilgili olan güç sahibidir'- arasında temel bir farklılık vardır.[15]

Bizim, ileri toplumlarda gücün uzmanlaşmış teknik elemanlara doğru kayıyor olması konusunda da, teknokratların yeni bir başat grup oluşturdukları konusu kadar kuşkucu olmamız gerektiğinin nedeni budur. Galbraith'ın tekno-yapısı önceki görüşü savunmaktadır. Geleneksel organizasyon sosyolojisinin önerdiği gibi, büyük-ölçekli çağdaş işletmelerdeki teknik uzmanların, kendilerini, dikey otorite hattının dışında tutmak için bazı rekabet alanlarında belli bir ölçüde serbesti kazanma eğiliminde oldukları kabul edilebilir. Ancak bu, etkin gücün önemli bir bölümünün kendi alanlarında kullanılmasını engelleyecektir; çünkü kendi nüfuzlarındaki kısma ait kararların genelleştirilmesine ket vuracaktır. Etkin güç, her türlü örgütte politika tespitinden ve bu politikanın gerçekleştirilmesinden ibarettir ve daima örgütün başındaki 'uzman olmayan' insanların ellerindedir. Tekno-yapı tarafından alınan kararlar, üst düzey bölümlerin uygulamak istediği politikalarla aralarında bir tür rekabeti artırabilir de, azaltabilir de. Fakat, normal şartlarda, bu politikaların yürürlüğe konması için üst düzeyde bulunan 'uzman olmayan'lar üzerinde ciddi bir kısıtlamaya sebep olmazlar.

Teknokratların ileri toplumlarda 'hükmetme' gücüne sahip yeni bir sınıf oluşturduklarını söylemek daha sağlıklı bir yakla-

şım olabilir. Bu görüş, teknokratları, teknik uzman veya benzeri, yani hususî bilgi anlamında teknik uzmanlığa sahip olanlar gibi değil, siyasi ve ekonomik politikaların genel unsurlarının takip edilmesinde teknokratik dünya görüşünü esas alan genel bir teknik eğitim geçmişine sahip olanlar şeklinde görür. Bu perspektife göre, teknik eğitim, giderek artan bir şekilde, güçlü bir duruma gelebilmek için bir 'yeterlilik sağlama' eğilimine girmektedir. Ancak, ileri toplumlardaki üst-sınıf ve elit oluşumlarının durumu bunu pek desteklememektedir. Bu görüşün akla en yakın şekli, sosyalist devlet için düşünülebilir, ama daha önce de izah ettiğim gibi orada bile uygulanamaz bir konumdur. Kapitalist toplumlarda elit gruplaşmaların ikmâlinde yeni-üyenin sahip olması gereken eğitimsel yeterlilikler, hâlâ, maddî ayrıcalıklı bir geçmişe sahip olanlarda daha çok gözükmemektedir. Elit tabakaya girmeyi etkileyen faktör, arzulu üyenin fizik veya mühendislik alanında iyi bir derece sahibi olması değil, Oxford ya da Harvard'dan bir derece elde edebilmesidir. Farklı toplumlar arasında elit tabakaya girişin olanaksızlığına yönelik meydana gelmesi mümkün olan farklılıklar ne olursa olsun, her zaman doğru olan bir şey var: 'Mülkiyet' ve 'servet' sahibi olmak, elit konuma girişi etkileyen bir eğitim sürecine katılımı kolaylaştırmada önemli bir rol oynamaya hâlâ devam etmektedir. Servet sahibi bir üst-sınıfın varlığı -ki yönetimde söz sahibi olmasa da- kapitalist devletleri sosyalist devletlerden ayıran temel bir olgudur ve ister endüstriyel topluma ister endüstri-sonrası topluma ait olsun, (ileri toplumların iki modeli arasındaki kurumsal güç düşüncesinin altında yatan önemli bir tezatı yansıtan) bu farkı ortadan kaldırmaya yönelik hiçbir düşünce kabul edilebilir değildir.

'Endüstri-sonrası toplum' düşüncesinin yararlılığını kabul etmemek, çağdaş dünyada ileri toplumların niteliklerini etkileyen ciddi değişiklerin olmadığını ileri sürmek anlamına gelmez. Anlatılmak istenen, bu değişimlerin, tam olarak endüstrileşmenin yerini endüstrileşme-sonrasına terk ediyor olduğu anlamında yo-

rumlanamayacağıdır. Basit teknokratik teorilerin retoriği, aslında, spesifik ve ciddi bir analize ihtiyaç duyan problemlerle mücadele konusunda genel bir başarısızlığa düşmüşlerdir. Sosyal düzeni bütünüyle özümseyen bir model, yani, 'endüstriyel toplum', yerini, sistemin tamamında toplumların kaynaştığı alt gruplar -ve sınıflar- arasındaki çatışma sebeplerini ve bağlantılarını inceleme gereksinimini gözardı eden bir diğer modele bırakıyor.

2. Teknik ve Modern Toplum Düzeni

'Modern insanın küresel birliği' probleminden daha fazla hiçbir sorun, genel basit analizlerde çok rahatlıkla ele alınan bir konu olamaz. İletişim modellerinin ve bilgi nüfuzunun dramatik yayılımı, dünyanın ayrı noktalarındaki iki yeri bir anda birleştirebilmiş; hava ulaşımının süratliliği, zaman ve mekânın daha önceki sosyal anlamlarını ortadan kaldırabilmiştir. Ama yine de, "bu olgular tek bir dünya meydana getirdi" kanaatine katılmak bir hayalperestlik durumudur; ve sürekli olarak birleşmelerin ve ayrışmaların yaşandığı diyalektik bir dünyanın oluşum sürecini görememek, bir anlamda, zihin iflası demektir. Ulus-devletin çağdışı olduğu varsayımı, en az mülkiyetin çağdışı oluşu kadar eskidir (Marks'ın eserlerinde olduğu gibi, iki düşünce arasında bir köprü kurulmuştur). 'Enternasyonalleşme', elbette, yirminci yüzyılda yeni bir anlam kazandı. Sadece ulaşım ve iletişimdeki ilerlemeler değil, aynı zamanda uluslar-üstü ekonomik ve politik ağların kurulması ve megaşirketlerin git gide belirli bir niteliğe sahip olması da spesifik açıdan 'modern' birer olaydır. Fakat, bütün bunlar, ulus-devletin işlevselliğini etkiliyor olsalar da, hiçbiri onun sonu ile ilgili bir ipucu veremiyor. Bilakis, bazı vesilerle etkisinin daha da artmasına neden oluyorlar. Sosyolojik analizin temel birimi olan 'sosyoloğun toplumu', -en azından endüstrileşmiş dünya ile bağlantılı olarak- daima yönetsel açıdan ulus-devlete bağımlı olmuştur ve olmaya da devam etmek zorundadır.

Ne var ki, bu anlama gelebilecek bir 'toplum', sosyal teori içerisinde normalde ima edilmiş olan soyutlanmış 'içsel olarak gelişen' bir sistem asla olmamıştır.

Sosyolojik 'gelişim' yaklaşımındaki en büyük zayıflık, Marks'tan bu yana gelişmeyi, sürekli belli bir toplumdaki içten içe olgunlaşan etkilerin ortaya çıkarılması olarak görme eğilimi olmuştur. Harici etkenler, toplumun adapte olmak zorunda kaldığı bir çevre olarak tanımlanmıştır. Bu görüş, kısmen 'organik' analogilerin kullanılmasından kaynaklanmaktadır -örneğin, organizmanın önceden kestirilebilir bir olgunlaşma süreci içinde bütün kabiliyetlerini açığa çıkarması gibi, sosyal gelişmenin genç bir organizmanın gelişim süreciyle paralellik gösterdiği düşünülmüştür. Öte yandan, böyle bir yaklaşım, "bir toplumun etkilenmediği değişim süreçlerini belirleyen, o toplumun teknolojik veya ekonomik gelişmişlik düzeyidir" düşüncesi ile de bağdaşır. Ne var ki, aslında, ileri toplumların gelişimini iyi kavrayan her anlayış, "içten içe bir evrime olanak sağlayan faktörler, daima, bir toplumun maruz kaldığı dönüşümlerin tespit edilmesinde dıştan gelen etkilerle iç içedir" varsayımını kabul etmek durumundadır. Burada, bilimsel olarak, iki türlü etkiden söz edebiliriz: Birincisi, bir toplumdaki diğerine malzeme ve ideolojik kültür aktarımı; ikincisi, bir toplumun bir diğeri veya diğerleri tarafından politik baskıya maruz kalması ya da onlar üzerinde baskı kurması. Bunlardan ikincisi, genellikle daha önemlidir; çünkü birincinin vücuda gelmesine sebep olan bir kanal işlevi görür. Fakat, buna rağmen, birincisi daha fazla rağbet görmüştür. Zira, bu birinci etki, "teknik veya ekonomik örgütlenme, kaba bir tabirle, sosyal gelişmenin lokomotifidir" düşüncesi ile önemli derecede birbirine yakın etkenler olarak görülmüştür.

Sonraki düşüncenin sosyolojideki yaygın etkisi, kapitalist toplumun kendine has bazı önemli niteliklerinin yansıması olarak değerlendirilebilir -bilhassa, politik ve ekonomik niteliklerin ayrışması ve önceki düşünceye göre ayarlanan yüksek düzeyde

serbestiyet. Marks bile -kapitalizmin radikal eleştiricisi- kendini bu bakış açısından kurtaramamıştır. Bu gerçek, hâlâ, ne Marks'ı takip edenlerin çoğunluğu tarafından ne de onların rakipleri tarafından farkedilebilmiştir -birçok teknokrat kuramcı da buna dahildir. Mamafih, bu modern dünyanın mutlaka öğrenmesi gereken bir derstir. Endüstri toplumu, derebeylikteki gibi militarist bir toplum olmayabilir; Saint-Simon bu noktada haklı olabilirken, “endüstrileşmenin vuku bulması, askeri güç destekli baskıcı politik iktidarın yok oluşunun habercisidir” düşüncesine inanması ile de yanılmıştır. Bu, sosyolojide kabul gören ‘oluşumun gelişimi’ modelinin üstünlüğü için geçerli değildir. Çünkü bu düşünce, ileri toplum karakterinin şekillenmesinde politik-askeri gücün ne kadar etkili olduğu üzerinde pek durmaz. Unutmamalı ki, Dünya Savaşları, bütün gelişmiş toplumlardaki teknolojik ilerlemeye ivme kazandırdı ve Birleşik Devletleri, dünyanın önde gelen endüstriyel gücü haline getiren çağdaş seçkin araçları temin etti. Savaşlar ayrıca endüstrileşmenin Almanya ve Japonya’da yerleşmesine manî olan sebepleri aşma yönünde iş gördü -geleneksel toprak sahibi elit hegemonyasının çözülmesi, önce Sovyetler Birliği’nde, sonra sırasıyla Doğu Avrupa’nın diğer toplumlarında sosyalist toplum devletini vücuda getiren devrimsel değişim süreçlerine ortam hazırladılar.

Çağdaş dünyanın ileri toplumlarında teknik ve teknolojik gelişmenin çözümlenmesinde, bunun bir sonucu olarak belli toplumların veya toplum tiplerinin içe dönük endüstriyel gelişmelerinin niteliği ile bağlantılı ilişkiler ve çatışmaları mercek altına yatırmamız gerekir. Bu yaklaşımlar, kapitalist ve sosyalist toplumlardaki ilerlemenin karşılaştırılmasında oldukça önemlidir. Marks, elbette, kapitalizmin devrimsel dönüşümünü, dallanıp budaklanarak uluslar-üstü ortak toplumsal zenginliği meyve veren bir süreç olarak değerlendirdi. ‘Ulus-sosyalizmi’nin endüstrileşmiş toplumlarda kapitalizmin yerini almak değil, bilâkis kapitalist düzene alternatif ekonomik ve sosyal örgütlenme mo-

deli olacak şekilde gelişmesi gerçeği, tamamen farklı şartların doğmasına neden olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin ilk kuruluş yıllarında diğer ülkeler tarafından politik soyutlanması, -endüstrileşmeye verilen primle birlikte- ekonomik aktivitenin tamamen merkezî devlet yönetimine terk edilmesi üzerine bina edilen bir toplumun oluşumuna hız kazandırmıştır. Kapitalist toplumların yükselen refah seviyesiyle birlikte düşünüldüğünde bu, -Doğu Avrupa sosyalist devletlerinin ortaya çıkışıyla daha da pekişmiştir. Bu süreç içerisinde, ekonomik yükseliş ve özellikle de endüstriyel gelişim düzeni birincil öneme kavuşmuş ve rekabet eden sosyal düzen tiplerinin görece üstünlüğünün belirtileri olarak algılanacak bir durum ortaya çıkmıştır.

Endüstri toplumu (ve endüstri-sonrası toplum) teorilerinin, sürekli aldatıcı bir çekiciliğe sahip olmasının temelinde bu yatmaktadır. Yüksek ekonomik gelişim seviyelerine göre düşünülme-ye başlanan 'üstünlük', ilk planda, ekonomik verimliliği de getirir ve bu münasebetle, paralel endüstriyel gelişim çeşitlerini canlandırır. Bunlar önceden var olan hem kapitalist hem de sosyalist devletleri etkisine alan endüstrileşmenin içsel mantığından neşet eder görünümündedirler. Endüstri toplumunun uygulamaya konulmuş kavramları, tartışmasız şunu gösteriyor: Teknik biçimlerin oluşumunun çoğunun ya da bütününün ileri toplumlar tarafından paylaşılmış olması, 'fiilen,' bu toplumların benzer yapısal ve dinamik özelliklere sahip olması anlamına gelir. Bu aşamada üzerinde durulması gereken iki önemli nokta vardır: Birincisi farklı toplum ya da toplum tipleri arasında görülen teknolojik benzerlikler, parateknik ilişki sistemlerindeki benzerlikleri netice verirken; bu benzerliklerin önemi, içine sığıştırıldıkları kapsamlı sosyopolitik içeriğe göre değişebilmektedir. İkincisi, toplumlar arası sosyal yapılarda büyük paralellikler olduğunda bile "bunların vücuda getirilmesi teknikteki gözleme dayalı paralel gelişmelerle olmuştur" gibi bir yaklaşım sonucunda "bunlar ge-

reklidir” denilemez. Bu yorumların her ikisi de, sosyalist toplumla karşılaştırıldığında kapitalist toplumdaki endüstriyel teknik üzerine geliştirilen genel bir yaklaşımla alâkalıdır. Bu nedendir ki, sosyalist devletler, iş gücünde aynı tür artış transferleriyle karşılaşılıyorlar. Bu transferler, aynen endüstride teknolojik ilerleme sonrası kapitalist toplumlarda olduğu gibi, el-emeğine dayalı mesleklerin genişlemesini içermektedir. Ayrıca, el-emeğine dayalı olmayan sektördeki genişleme, en hızlı olanıdır. Bu her iki toplum tipi arasında geçerli olduğu gibi, yüksek öğrenim kalitesini içeren profesyonel ve teknik meslekler arasında da geçerlidir. Bu değişimlerin etkisi, bazı açılardan her toplum biçiminde oldukça farklıdır. Kapitalist toplumlarda bu tür değişimler, sınıf yapılaşması tarihi açısından çok derin köklere sahip bir ayrışmanın öncesine gidilerek yorumlanmak zorundadır. Sosyalist devletler arasında ise, iktidarın kurumsallaşması ile tesis edilen ekonomik örgütün politik kontrol kapasitesi, farklı bir duruma sebep olmuştur. El-emeğiyle çalışmayan insanlar, orta-sınıftan üst sınıfa doğru yükselmeye başlamışlardır. Bu toplumlarda yüksek öğrenim görenlerin sayısının artması, tamamen farklı bir gruplaşmayı, ‘entelijensiya’yı doğurdu. Öyle ki, hiçbirinin çağdaş kapitalist toplumda doğrudan yeri yoktur. Bu, kısmidir; çünkü el-emekçileri ile diğerleri arasındaki bölünüm, farklı toplumların sınıf yapılaşmasında aynı öneme sahip değildir. Bu, meselâ, sosyalist devletlerde. özel mülkiyet yokluğunun (veya nispi yoğunluğunun) da bir sonucudur. Kapitalist toplumlarda küçük azınlıkların elinde mülkiyetin sürekli yoğunlaşması, - onlar üzerinde hiçbir şekilde tesiri olmamasına rağmen- kariyer sürecini ve elite katılımı ciddi bir şekilde etkiler.

Tekniğin problematik rolü, hiçbir yerde kapitalist ve sosyalist toplumlardaki endüstriyel otorite karakterlerinden daha iyi tasvir edilmemiştir. Önceden de vurguladığım gibi, bu noktada iki tip arasında açık paralellikler vardır.[16] Sosyalist ülkelerin çoğu, Marks’ın burjuva-politik düzeninin aşılmasında izini takip

ettiği şartların oluşturulmasından çok uzak görünüyor: Devletteki politik paylaşım ikiliği yok edilememiş ve ekonomik faaliyetler, kapitalist-yönetmel üstünlüğün etkilerine maruz bırakılmıştır. Sovyetler Birliği'nde Lenin döneminde bile, ama özellikle Stalin döneminde, süratli endüstriyellemenin sağlanması için gerekli bir unsurmuş gibi, üretkenliği artırmaya bağlı olarak 'endüstri disiplini' esas olarak alındı. Sonuç, endüstride 'otorite ilişkilerinde sistemi' oldu. Bu sistem, oldukça kasıtlı bir şekilde Batıda şekillenen yönetmel yapılardan ödünç alınmıştı ve işçilerin karşı karşıya bırakıldığı taleplerin niteliği açısından, Batı'dakinden çok az farklılık gösterdi. Doğu Avrupa'da benzer bir endüstriyel otorite sistemi tesis edildiğinden, kapitalist endüstri düzeninin otoriter ilişkiler niteliği, modern endüstrinin sanki gözde unsuruymuş gibi göründü; içeriği bir yana, bununla sosyalist toplumlardaki işçiler, grev hakkıyla beraber gelen 'kolektif gücü' yitirdiler. Ne ki, böyle bir görüş aldatıcı olabilir. Eğer önceki bölümlerde ortaya koyduğum analizler kabul görürse, iki toplum biçimi arasında endüstriyel otoriter ilişkilerde görülen benzerlikler, aslında yapısal ve dinamik önemli bazı farklılıkları gizlemektedir. Grev hakkı ve eğilimi, sosyalist düşünürler tarafından öyle algılanıyor olsa da, kapitalist düzenin bütünlüğünü tehdit eden bir mekânizma değildir. Tam aksine, ekonomik eksenini muhafaza etmeye hizmet eden merkezî bir unsurdur. Öyle ki, mevcut endüstriyel otorite sisteminin devamlılığına, ve Marks'ın kapitalist toplumun ayırt edici bir özelliği olarak işaret ettiği ekonomik ve idari ayrımın sürekliliğine olanak sağlar. Bu tür endüstri düzenini niteleyen çatışmaların, açık tezahürlere rağmen, sosyalist toplumlardakinden daha az sorun çıkarıcı olduğu söylenebilir. Zira, sosyalist toplumlardaki çatışmalar, tek tük olsalar da daha köklü ve kontrollü işçi hareketlerinin patlak vermesine müsait bir yapıya sahiptir.

3. Sınıf Analizinin Uygunluğu

Sınıf analizinin çağdaş kapitalist toplumlara uymadığı şeklindeki bir düşünce, modern sosyolojide birbirinden oldukça farklı iki düşünce okulu tarafından ileri sürüldü. İkisi de, sınıf ilişkilerinin ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin temeli olduğu, fakat bugün geçerliliğini yitirmiş olduğunda hemfikirdirler. Bu düşüncelerden birincisi, önemli bazı teknokratik teorisyenler arasında görülmektedir -Marcuse, Habermas gibi. Marcuse'a göre, ondokuzuncu yüzyıl kapitalizminin 'tek boyutlu' ya da 'totaliter' bir topluma dönüşmesi, sınıfları ortadan kaldırmamıştır -Marks'ın tanımladığı sınıf bazında görülen sömürü de kaybolmamıştır-; fakat ondokuzuncu yüzyılda var olduğu şekliyle sınıf çatışması biçimini etkili bir şekilde zayıflatmıştır. Ki, bu sınıf çatışması biçimi, Marks'm kapitalizmin devrimsel bir yolla aşılacağı tahmini üzerine temelleniyordu. Hâlbuki tek boyutlu toplumda meslek sendikaları ve partiler, mevcut sisteme entegre olur ve ona hiçbir alternatif sunamazlar.

İkinci düşünce okulu -kısmen Amerikan sosyologlarının eserleri ile de desteklenmiştir- farklı bir politik anlayışa ve oldukça değişik argümanlara sahip olma eğilimindedir. Bazı açılardan Dahrendorf'un ileri sürdüğü kapitalist-sonrası düşünceyi de yansıtan bu görüşe göre, sınıf analizi, artık modern toplum düzenini açıklayabilir değildir. Bunun sebebi, modern toplumun gittikçe 'tek boyutlu' olması değil, aksine daha 'çoğulcu' ve 'eşitlikçi' olmasıdır. Böyle bir çeşitlenmeye sebebiyet veren birçok faktör, buna örnek olarak gösterilebilir. Mülkiyetin demode olduğu düşüncesi, burada da ehemmiyet arz etmektedir. Bu yazarlar, yöneticiliğin artışı, mülkiyetin büyük şirketlerde artık gücünü kaybettiğine kanıt olarak göstermişlerdir. Seçme hakkının yaygınlaşması ve modern siyasi partilerin büyümesi, siyasi iktidarın mülkiyet sahipliğinden soyutlanmış olduğunun, ama hepsinden öte, mülkiyetin bir gelir kaynağı olarak önemini yitirdiğinin ve mesleki konumla yer değiştirdiğinin delilidir. Son

nokta, genellikle, “meslekî konumun aktarımı, mülkiyetinki ile aynı şekilde meydana gelmez” görüşü ile ve dolayısıyla “aile, ekonomik avantajların nesilden nesile aktarılması noktasında giderek çok ama çok daha az öneme sahip olmaktadır” görüşü ile ilişkilendirilir. Aile, vurgulandığı gibi, iş dünyasından ve iş dünyasında bulunan insanların hayat şanslarından soyutlanmıştır.[17] Bunun sonucu olarak, bu tez şunu ortaya koyuyor: Çağdaş kapitalist toplumlar, temel iki anlamda farklılaşır: ekonomik ve siyasî gücün kaynakları bakımından, ve daha özelde, meslekî yapı içinde inşa edilen derecelendirilmiş sosyoekonomik farklılıklar hiyerarşisi çerçevesinde. Parson, ikincisini şöyle ifade ediyor: “Elbette meslekî sistem içinde hiyerarşik bir boyut vardır... fakat özellikle üst mevkîlerde bu, birçok farklılaşma boyutundan sadece biridir. Önemli olan nokta, üst ve alt ‘sınıf’ arasında yalınkat bir sınırın olmayışdır. El-emeğiyle çalışanlar ile çalışmayanlar arasındaki ünlü sınır bile birincil önemde olma noktasında sona ermiştir.[18]

Marcuse’un yazıları, ‘klasik’ Marksizm’den kaynaklanan bir hayal kırıklığı olarak ifade edilebilecek bir kökene, bir başlatıcı etkene sahipti. Frankfurt’lu diğer sosyal felsefecilerle birlikte Marcuse, ortodoks Marksistlerin burjuvazi ve proleteryanın çatışmasına ve devrimin her yerde varolabileceğine ilişkin olan geleneksel görüşleri elde tutma girişimlerine karşı gösterdiği şiddetli inatçılığı terketmiştir. Bu noktada, Frankfurt düşünürleri kesinlikle haklı çıkmışlardır. Ortodoks Marksist sınıf teorisini takviye etmek için kullanılan temel desteğin güçsüzlüğü -ki bu, işçi sınıfının devrimsel potansiyelinin bastırılmış olduğuna, ve emiserasyonun, üçüncü dünyanın kapitalist toplumların emperyalist ilgileri neticesinde (geçici olarak) aşıldığına ilişkin düşüncedir-, uzun zamandan beri kendini açıkça belli etmektedir. Geçen yüzyıldan bu tarafa sömürücü emperyalizmde herhangi bir gerileme filan yoktur -sadece bir aldatıcı görünüşten diğerine geçilmesi söz konusudur. Fakat, bu tür sömürünün net-

icelerinin veya "sınıf mücadelesinin zengin ve fakir milletler arasında meydana gelen çatışmaya çevrilmesi"nin kapitalist toplumların gelişim aşamalarının niçin Marks'ın beklentisine uygunluk arz etmemiş olduğunu açıklayabileceğini varsaymak, herkes tarafından anlaşılabilir şekilde aldatıcıdır. İşçilerin geçen yüzyıldan bu yana gerçek gelirlerindeki yükselişi ortaya koyan en önemli faktör, öncelikle teknolojik değişim sayesinde sağlanmış olan yükselen verimliliklerdir; ve biz, her durumda çağdaş kapitalizmin sınıf yapısının neden Marksçı görüş içerisinde resmedilenden ayrıldığının izahını yapabilmek için diğer faktörlere de bakmak zorundayız. Diğer yönlerden geçerlilikleri ne olursa olsun emperyalist teoriler, ondokuzuncu yüzyıldan bu yana kapitalist toplumlarda yaşanan içsel değişim süreçlerince ortaya serilen problemlerle her türlü olası yüzleşmeden kaçmak için başvurulan temel bir mantık (rationale) olarak kullanıldı.

Böylesi bir kaçış yolundan memnun olmayış ve ondokuzuncu yüzyıldan beri kapitalist toplumların içine girdiği değişimlerin anlaşılması ihtiyacının farkedilişi ile birlikte Marcuse'un analizi, daha ortodoks Marksizm biçimlerinden değerli sayılabilecek bir kırılma yaşamıştır. Ne var ki, bu kırılmanın ne radikal olmadığının ne de çok radikal olduğunun söylenebilmesi söz konusudur. Bu kırılma, Marcuse'un, Marks'ın kendi zamanına ilişkin teşhislerinde temelde haklı olduğunu ama kendisinden sonra meydana gelmiş olan olaylarla yanlışlanmış olduğunu kabul eden türde bir görüşü onaylamaya eğilim göstermesi sonucu olarak yeterince radikal değildir. Marcuse, kabul etmeye zorlanmış bir Marksist olarak, işçi sınıfının ondokuzuncu yüzyılda söz vermiş bulunduğu kapitalist dönüşüm içerisinde devrimsel rolünü tamamlayamamış olduğunu ve bundan sonra tamamlamasının da zor göründüğünü yazar. Bununla birlikte Marcuse, bu durumun, her şeyden önce Marks'ın analizinin ta başlangıçtan beri mevcut olan

hatalı ya da yanlış yönlerinden dolayı olduğunu kabul etmez. Alman yazarların, başka anlamlarının yanı sıra kapitalizmin 'yüksek nokta'sının artık geçilmiş olduğu anlamına gelen 'Spatkapitalismus' diye tanımladıkları kavram, 'kapitalist düzenin olgunlaşması' şeklinde düşünülürse aktüel olarak daha iyi anlaşılır; onların tanımladığı şekliyle 'yüksek kapitalizm', kapitalist toplumun kalite işareti olan ekonomi ve siyasa ayrışmasının tam kurumsallaşması içinde bir evredir. Bunu başka şekilde koyarsak, Marks'tan teslim alınan temel yanlış, 'burjuvazi toplumu' ve kapitalizmi teşhis etmek ve tanımlamaktır. Öbür taraftan da, Marcuse'un görüşleri çok radikaldir. Zira, işçi sınıfı ile kapitalist toplumda hüküm sürenden tamamen farklı bir düzen yaratmaya ilişkin devrimci potansiyel arasında çok kuvvetli bir bağ olduğunu varsayar. Böyle bir devrimci potansiyelin yokluğu, sınıf ilişkilerinin bugün için anlamını yitirmiş olduğunu -veya daha net bir ifadeyle, birleştirilmiş 'tek boyutlu' bir totallik içerisinde kaybolmuş olduğunu- gösterir mahiyettedir.

Böyle bir sonuç, "modern toplumlar içerisindeki çeşitlenme derecesi, 'sınıflar'ın varlığının kabul edilmesini imkânsız hale getirir" şeklindeki en az zıttı kadar kabul edilebilir değildir.[19] Büyük-ölçekli şirketlerdeki yönetsel kontrolün genişlemesi, hiç kuşkusuz, modern kapitalizmde meydana gelmiş önemli bir gelişmeyi temsil eder -gerçi bu Marks'ın da bir asır önce dikkat çektiği bir noktadır. Şimdiye kadar belirtilmiş nedenlerden dolayı modern kapitalist ekonomilerde bulunan büyük firmalardaki etkin yönetsel kontrol düzeyinin, normalde ifade edildiği kadar mükemmel olup olmadığından şüphe edilebilir. Gelgelelim, bu olgunun gayet geniş bir skala üzerinde var olduğu tartışılmaz. Böylesi şartlar altında tanım gereği, mülkiyet sahibi, doğrudan doğruya ekonomik gücü elinde tutamaz, ve bu bakımdan, güç kaynaklarında bir çeşitlenme söz konusu olur. Ama yine de, daha önce de ifade ettiğim gibi, bu,

kapitalist toplumda bir 'üst-sınıf'ın varlığından bahsetmenin artık anlamsız ve faydasız olacağını ileri sürmekten çok uzaktır; ve bu sorun, her halükârda, böyle bir sınıfın üstünlük vasıtaları ile olan ilişkisinden kısmen farklı algılanarak, yani üst-sınıfın 'hâkim sınıf' olup olmadığı göz ardı edilerek ele alınmalıdır. Bununla birlikte, gücün dağılışı noktasında mülkiyet sahipliği, ekonomik düzen içerisinde iki açıdan öncelikli önemini korumaya devam eder. Bunlardan ilki: Şirketlerdeki yönetsel kontrol derecesi ve hisse sahipliği dağılımı ne olursa olsun, mülkiyete sahip olmanın çok sıklıkla ekonomik güce doğrudan erişim imkânı verdiği gerçeği doğru olarak kalır. İkincisi ve en önemlisi, neo-kapitalist toplumlardaki kamu sektörünün dev yayılışına rağmen, bir türünden diğerine 'yatırım'dan gelen kazanımların takibinin, bir bütün olarak ekonomik sistemin temel dinamiği olduğu kanaati hâlâ doğrudur. Politik düzen içerisinde mülkiyetin, ondokuzuncu yüzyılın aksine olarak çok nadiren gücü 'satın aldığı' yeterince açıktır. Ama, mülkiyet sahipliği ile politik güç arasındaki bağlantıların, modern oy hakkı ve parti sisteminin gelişmesiyle birlikte tamamen kopmuş olduğunu varsaymak, basitçe, kapitalist ülkelerin tümünde ticaret ile muhafazakâr veya liberal partiler arasında mevcut olan güçlü bağları önemsizleştirir. Bu yollar içerisinde mülkiyet, kapitalist toplumun iktidar sisteminde temel bir öge olarak geriye kalır; hatta Birleşik Devletler'de olduğu gibi, elitlerin bir 'hâkim sınıf' içerisinde açıkça bütünleşmediği zamanlarda bile.

Meslekî yapının derecelere ayrılarak tedricen değişmiş niteliğine işaret eden bu sav, güç dağılımıyla ilişkili olan öncüllerden nispeten farklı olanlar üzerine kuruludur. Burasıyla ilişkili olarak, fiilen iki önerme vardır: ilki, ekonomik düzenin açık seçik 'kırılmalar' göstermeyen kademeli bir hiyerarşi tesis ettiği; ve ikincisi ise bu hiyerarşi içerisinde belirli bir konumu elde eden bir bireyin şanslarının, bundan böyle öncelikli olarak aslen geldiği ailenin konumu ile belirlenmediği. İkinci nokta,

birincisiyle birlikte ele alınabilir. Buradaki tez, Durkheim'ın 'içsel ve dışsal eşitsizlikler' hakkında yaptığı değerlendirmenin bir anımsatılışıdır: Dışsal eşitsizlik, modern toplum tipinin evrimi içerisindeki geçiş aşamasının karakteristigidir ve servet ve mülkiyetin miras olarak aktarılması yasaklanınca ortadan kaybolur; bundan sonra aile yoluyla aktarılan üstünlükler, meslekî düzendeki başarının belirleyici oluşu düzeneginden tamamen koparılır.[20] Fakat bu, aslında gerçekleştirilememiş olan Saint-Simon'cu bir ideali ifade eder; ve sosyal hareketlilik ve eğitimsel fırsatlar üzerine yapılan yeni araştırmalar ışığında bunun neden böyle olduğunu izah etmemiz pek zor değildir. Asıl sebep, toplumdaki kabiliyet ve kapasite dağılımının kendisi (yani, içsel eşitsizliğin dağılımı) büyük oranda aile kurumu tarafından şartlandırılır; ama buna ek olarak sosyal hareketlilik çalışmaları, su götürmez bir şekilde göstermiştir ki, ailenin kökeni, görünür kabiliyetin değişmez kaldığı yerlerde bile, meslekî hareketlilik şanslarını etkilemektedir.[21] Çağdaş toplumlarda akrabalık bağlarının derecesi çerçevesinde aile 'anlaşmaları'nın, ekonomik ilişkilerin oluşumuna bir temel sağladığı elbette doğrudur. Ne ki, bu, herşeyden öte, kapitalist toplum gelişiminin ta başlangıç aşamaları için sözü edilebilecek olan başat öğelerden biriydi, ve derebeyliğin aşılmasının bir şartı idi. Kapitalist ekonomideki iktisadî fırsatların biçimsel olarak 'açık' niteliği, bu açıklığın aktüel olarak yarattığı farklılaşan hayat şanslarından hep sapmıştır ve sapmaya da devam etmektedir -bu, çok özet olarak sınıfların varoluşunun temelidir.

Sınıf 'sınırları' sorunu, sınıf teorisinin meşruiyetine sürekli engel teşkil etmiştir. Buradaki problemler, önceden de belirttiğim gibi, bu konuda literatürü oldukça etkilemiş yanlış iki varsayımdan kaynaklanmaktadır. Bu varsayımlardan ilki, kapitalizm ile derebeyliğin ekonomik ve sosyal yapıları arasında yakın ilişkiler kurmak için yapılan derin veya yüzeysel girişimlere dayanmaktadır. Sanki, sınıflar arası bölünmeler derebey

malikanelerindeki kadar açık ve belirgin olması gerekirmiş gibi, bir umut yeşertilmiştir. Eğer doğru bir analiz yapılacaksa, sınıfların oluşumu incelemesinde, malikanelere zıt olarak feodal düzende başvurulmuş kriterlerin çözülmesi gerekir. Marksçı teori, aslında, böylesine yanlış bir görüşün teşvik edilmesinde büyük bir rol oynamıştır. Çünkü, o, kapitalizm ve derebeyliğin, üretim araçlarının azınlık tarafından sahiplenilmesi prensibi üzerine kurulu olduklarını savunmuş ve bunun neticesi olarak “kapitalizmdeki hâkim grubun en az derebey aristokrasisi kadar farklı bir gruplaşma olduğunu” ileri sürmüştür. Fakat, işin aslına bakılırsa böyle değildir. Bu, ikinci sorunun habercisidir: Benim tanımlamış olduğum ‘sınıf yapılaşması’ nı, ekonomi ve toplum arasındaki karşılıklı bağlantılarla ilişkili olan ‘değişken’ bir olgu olarak analiz etmede gösterilen başarısızlık. Sınıf bölünmeleri, haritadaki doğrular gibi çizilemez ve sınıf yapılaşmasının gerçekleştirdiği ortam, çok farklı bir dizi faktörün karşılıklı etkileşimine bağlıdır. Şunun altının çizilmesi gerekir: Bu, ‘sınıf’ ve ‘tabakalaşma’yı tanımlayan Weber’i (yanlış) yorumlayan bazıları tarafından ortaya atıldığı gibi, sınıfın birkaç hiyerarşik ‘boyut’un bir toplamı olarak analiz edilebilecek ‘çokboyutlu’ bir olgu olduğunu söylemekle aynı şey değildir. Kapitalist toplumların tarihinde sınıf yapılaşması üç düzeyde gerçekleşmiştir: ‘üst’, ‘orta’ ve ‘işçi’ sınıfı. Bunun böyle olmaya ne kadar daha devam edeceği konusu son bölümde ele alınacak. Bu noktada ben, kapitalizmin bir sınıf toplumu olduğu düşüncesi ile ‘pluralizm’ görüşü arasında hiçbir ayrılığın olmadığını vurgulamak istiyorum -en azından ikinci mesele, Kerr gibi bazı yazarlar tarafından idrak edilmiştir; ki onlara göre pluralizm, “piyasaya ve planlara güvene ve grup pazarlığına doğru; sadece bir güç merkezinden ziyade, birkaç veya hatta birçok güç merkezinin varlığına doğru; rasyonalite ile irrasyonalityenin, ahlakilik ile ahlakdışılığın, ilke ile pragmatizmin sonsuz karmaşık karışımlarına doğru; birçok yöneticiye ve hatta yönetilenlerden daha fazla yöneticiye doğru;

kurallar ve ödüller üzerinde sayıca çok çatışmaya doğru” bir y nlenişi ima eder.[22] Buradaki yanlış, bu olgular karmaşıklığını çok kaba bir şekilde ‘endüstriyalizm’e bağlamaktır.

•

15. SINIF TOPLUMUNUN GELECEĞİ

1. Rasyonelleşme, Sınıflar ve Bürokrasi

Yeni teknokratik teoriler, bilerek ya da bilmeyerek, Max Weber'den çok şey ödünç almışlardır. Bazı açılardan, Weber'i teknokratik bakış açısının savunucusu olarak algılamak açık bir yanlış olur. Çünkü, Weber'e göre, modern kültürün karakteristik figürü olan kişi, teknik uzman ya da mühendis değil, bir 'idari uzman'dır: Dahası Weber, bürokratin, idarî ya da teknik yeteneklere sahip olmanın ifade ettiği vizyondan daha geniş bir vizyona sahip olan 'uzman olmayan'ların hükmüne normalde boyun eğdiğini gösterme noktasında çok dikkatli idi. Fakat, Weber'in kullandığı anlamda rasyonelleşme kavramı,[1] tekniğin modern sosyal yaşamdaki temel öneminin yorumu üzerine kuruludur. Weber'in düşüncelerinde teknik -araçsal rasyonalitenin maddî dünyaya uygulayımı- ile bürokratik örgütlenme -teknik muhakemenin sosyal eyleme uygulayımı- arasında çok kuvvetli bir bağ vardır. Bu nedenle, Weber sık sık bürokrasiyi düzenli çalışan bir 'makine' ile mukayese eder. Öyle ki, bürokratik memuriyetin emir-komuta zincirine dayalı tertibi, makine çarklarının işlevini temsil eder. Bununla birlikte rasyonelleşme, basit bir şekilde teknik aklın yayılmasından daha fazlasını; yani, en 'etkin' araçların tanımlı 'hedefler'le korelasyonuna ilişkin araçsallığı icap ettirir. Teknik rasyonalitenin yayılım süreci diğer iki olgu ile beraberce devam eder: Dünyanın 'büyüsünün çözülmesi', ve buna eşlik eden, dini ve mistik normların soyut 'rasyonel-meşru' zorunluluklarla yer değiştirmesi. Bu ikiz değişim serisi, tuhaf bir şekilde birbirine zıt ürünler verir. Bir taraftan din, sihir, mistisizm kaçınılmaz bir şekilde toplumun başlıca kurumsal alanları

içerisindeki insan tertibine dayalı örgütlenmenin dışına itilmiş; diğer taraftan, başat olan sosyal protesto biçimleri, rasyonelleşmenin dayatıcı zorlamalarına karşı ütöpik, gelişigüzel patlayışlar haline gelmiş, ve kendilerine de 'mistik' bir nitelik atfeder duruma düşmüşlerdir.

Weber'in eserlerinde yer alan 'rasyonalleşme' ve 'karizma' arasındaki kutupluluk, bu bakış açısının bir teyidini sağlar. Tarih boyunca görülen bütün protesto hareketlerinde bulunan esas unsur olarak karizma, Weber'in kelimeleriyle söylersek, 'spesifik olarak irrasyonel' bir niteliğe sahiptir. Bu ifade, Weber'in yazılarında yeterince açık bir şekilde ayrımlanmamış olan iki anlama gelmektedir. Başka bir deyişle karizma, iki anlamda mantıktan uzaktır: Birincisi karizma, rutinleşmiş veya teknik olarak uygulanan akıldan bir kopuş/ayrılıştır (bu tip durumda rasyonelleşme, teknikte içkindir veya daha spesifik olarak bürokratik süreç içerisinde içkindir); ve ikinci olarak da, rasyonelleşmeden davranışın rasyonel-meşru geçerliliği anlamında bir kopuş/ayrılıştır (yani, davranışın kapsamlı bir meşruiyet temeli olarak dinî veya mistik değere ait emirlerin yerine kendi emirlerini koyar). Bunların Weber'e en ayırık hareket ve inanç biçimlerini sadece tek bir 'karizmatik' kategorisine yerleştirmede olanak sağlayacak şekilde, ve şimdiki bağlam içerisinde daha önemli olarak, (Marksizm'in normatif bileşenlerini de içeren) modern politik ideoloji biçimlerini, 'irrasyonel' olan din ve mistisizm ile sınıflandırmasına imkân verecek şekilde bir ayrıma tabi tutulmadıkları bir gerçektir. Nitekim, Marcuse'un bazı zorlamalarla işaret etmiş olduğu gibi, bürokratik eylemin sistematikleştirilmesiyle ilişkili olan 'insanın insana üstünlüğü', 'rasyonel' - yani, dinî ve mistik olmayan- değerlerden ayrımlanamaz olarak gözükmektedir. Marcuse'un buna verdiği kendi cevabı, rasyonelleşmenin iki tipinin ikinci yönünü ön plana çıkarmak ve bunu, yeni bir rasyonalite üzerine temellenen yeni bir sosyal düzen vizyonu ile denkleştirmek olmuştur.

Buna rağmen, Marcuse'un araştırması, kabaca, pek ikna edici değildir. Zira, rasyonelleşme ile ilgili konuları ilk planda ele almamakta ve 'tek boyutlu toplum' düşüncesinde, temel olarak Weber'in bürokrasi fikrinden miras kalan modern dünyanın rasyonalizasyonu görüşünü kabul etmektedir.[2] Buradaki fark, Weber'in çağdaş insanın değiştirilemez alinyası olarak gördüğü şey hakkında, Marcuse'un onun değişme imkânının varlığından söz etmesidir. Ne var ki, Marcuse toplumun planlı evrimsel örgütlenmesinin nasıl mümkün olacağı ve nasıl meydana getirileceği konusunda kaydadeğer pek bir açıklama yapmamaktadır. Bunun bir neticesi olarak, düşünceleri biraz ütöpik görünümündedir -Weber'in kendisinin eğer yapsaydı dinî bakış açılarıyla bağlantılandıracağı gibi, var olan sosyal gerçekliğe hiç temas etmeyen yeni bir dünya vizyonu. Rasyonelleşmenin modern kültürdeki etkisini anlayabilmek için biz, yukarıda belirtilen yönlerin her birini dikkate almalıyız -ve ayrıca her birinin üretme eğiliminde olduğu bütün karşı-tepki türlerini de.

Dürüst bir şekilde kabul edilebilir ki, onsekizinci yüzyıl Avrupasında kapitalist-endüstriyalizmin henüz başlangıç aşamasında ortaya çıkışı, dinsel dünya görüşlerinin -yerlerinin sosyal evrenin rasyonelleşmiş temsiliyetleri ve meşruiyetleri ile değiştirilmesi suretiyle- dönüşümünü hem öngörmüş hem de buna büyük oranda ivme kazandırmıştır. Marks da bu olguyu geleneksel azarlayıcı üslubu ile "Burjuvazi dinî çabanın, şövalyelik gayretinin, aşırı duygusallığın uhrevî zevklerini, kendi bencilik hesaplarının buzlu sularına batırmıştır... tek kelime ile: sömürü adına. Bunu, politik ve dinî illüzyonlarla üzeri örtölmüş olan sömürünün yerine çıplak, utanmasız, doğrudan ve vahşi olan sömürüyü ikâme ederek yaptı" diye yazarak ifade etmiştir.[3] Diğer ondokuzuncu yüzyıl rasyonalistleri gibi Marks da, geçmiş dönemden kalan ve zaman zaman ortaya çıkan bir sarhoşluk olarak veya kapitalist düzenin kendisinde içkin olan yabancılaşıma karşı irrasyonel biçimde ifade edilen protestolar

- olarak yeniden yaratılış ve mistisizm biçimlerini reddetmiştir.[4]
- Fakat, Weber bu noktada kesinlikle haklıydı: Sosyal ve doğal gerçekliğin rasyonelleştirilmiş bir temsiliyetinin gelişmesi, elbette herhangi bir türde örgütlü dinin tam-ölçekli yeniden canlanışının süregelen olasılığıyla değil, farklı tiplerdeki dinî dirilişçilik, mistisizm ve irrasyonelizmin süregelen olasılığıyla diyalektik olarak bağlantılıdır. Böylesi bağlamlar içerisinde gelişmiş olan inançlar üzerinde temellenen sosyal direniş biçimleri, kendilerine zorunlu olarak bir 'total' nitelik atfetme eğilimindedir; yani bu direniş biçimleri kendi bütünlükleri içinde hâkim etosu sorgularlar. Weber, birçok teknokratik teorisyenlerin eserlerinde de görüldüğü gibi, bu türdeki sosyal direniş hareketlerinin, rasyonelleşmeye (nihaî olarak anlamsız) tepkiler şeklinde politik-çıkışlı hareketlerle birlikte aynı kategoride sınıflandırılabileceği görüşüne yakın olmuştur. Bununla birlikte bu iki tarz arasında bazı münasebetler olarak bağ bulunduğu ve birinin diğerinden beslenebildiği doğru olsa bile, biz, kapsamlı bir kültürel etos olarak rasyonalitenin itibarını düşürmeye teşebbüs etmeyen ve gerçekten çok genel olarak bu etosun kabulü üzerine temellenmiş olan rasyonelleşmeye karşı bir politik tepki biçiminin var olduğunu kabul etmek zorundayız; bu politik tepki, Marksçı yanları olduğu kadar diğer biçimlerdeki sosyalizm ve anarşizm tarafları da bulunan bir tepkidir. Bu tepki, yukarıda belirtilen birinci anlamıyla rasyonelleşmenin bir reddi üzerine kuruludur: veya, daha doğru bir ifadeyle bu politik tepki, modern kültürel etosun rasyonel değiştirilmesi anlamına kullanılan 'rasyonelleşme'nin, insanlara, teknik rasyonalitenin sosyal hayat içerisindeki üstünlüğü anlamına gelen 'rasyonelleşme'yi kontrol edebilmeleri için gerekli olan bir anlayış kazandırdığı şeklindeki bir öncüle bağımlıdır.

Weber'in, bürokratikleşmenin yayılım sonucu olarak modern insanı -kurtulma umudu olmaksızın- mahkûm ettiği 'sert çelik kafes' şeklindeki benzetmesi, anlamlılığını, rasyonelleşmenin iki

yönünü özümsemesi sonucu kazanmıştır. Zira kültürün rasyonelleşmesinin, (her ne kadar her zaman direnişi ve 'karşı-kültürler'in girişilmiş inşasını kışkırtmaya hazır olsa da) sakınılamaz olan kümülâtif bir süreç olduğu düşüncesine karşı durmak çok güçtür; ve nitekim sanki Weber'in bürokrasi ile özetlenen 'insan yaşamının parsellenmesi' olarak tanımladığı şey, eşit oranda kaçınılmaz görünmektedir. Bu bakış içerisinde sosyalizm, faydasızlığa mahkûm olmuş gibidir. Bir yanda sosyalist teori, ekonomik hayatın merkezî kontrol altında idaresini yerleştirmek suretiyle sosyal ilişkilerin artan örgütlenişini savunur; diğer yanda, sosyalist teorinin öncelikle altını çizen tema, insanların, modern iş bölümüyle ilişkili olan sosyal hayatın sistematik örgütlenişinin sonuçlarından kaçabilecek yeteneğe kavuşmaları düşüncesidir.[5] Nitekim sosyalist politikaların yürürlüğe konmasının sonucu, özellikle bireyin sosyal kısıtlamalardan hür ve özerk olmasıyla ilgili özellikle sosyalist düşünürlerin ilham kaynağı olan bazı idealleri baltalayacaktır. Bu, devrimci sosyalizmin, esas olarak 'ütopik' olduğu ve dolayısıyla insanoğlunu tarih boyunca içinde yaşadığı dünyayı sorgulamaya teşvik etmiş olan dinî ideallerin seküler bir versiyonu olduğuna dair Weber'in vardığı sonucu destekler görünmektedir. Ama yine de biz, sosyalist teoride öngörülen hedeflerin modern sosyal hayatın gerekli olan rasyonelleşmesi açısından gerçekleştirilemez olduğunu kabul etmeden de, kendi içinde çelişkili bir unsura sahip olduğu düşüncesine katılabiliriz. Modern dünyada amansız bir biçimde değiştirilemez olan şey, kültürün rasyonelleşmesindeki gelişmedir; ve bu tür rasyonelleşmeyi bozmaya kalkan veya bu yönde araştırma içinde olan direnişler, çağdaş uygarlığı bütün bütün tahrir eden bazı afetsel türdeki hadiseler dışında gerçekte başarısızlığa mahkûmdur. Bununla birlikte aynı şey, Weber'in bürokratik örgütlenmede prototip olarak bulduğu rasyonelleşmenin diğer boyutuna yönelmiş olan hareketler için doğru değildir. Sorun şudur:

Weber'in genelde bürokrasiyi ve özelde modern rasyonel devleti ele alışı, tatmin edicilikten uzak ise, o halde, (Marksçı teori de dahil olmak üzere) sosyalist teorinin belli başlı dallarında yer alan bu olguların yorumları da yetersizdir. Modern devletin incelenmesi, bu noktada, belki de en önemli meseledir. Ne ki, mevcut sorular, toplumun diğer büyük kurumlarına taşmaktadır.

Bu aşamada şunu önermek istiyorum: Rasyonelleşmenin yukarıda belirtilen iki yönü, Marks sosyalizminde bulunan birbirine mezc olmuş iki tez görünümündedir. Biri, rasyonel kavrayış ve sosyal hayatın kontrolünün -ki Marks'a göre kapitalizmin bir eksiğidir- yaygınlaşmasına bir çağrıdır. Kapitalizmin üretim modeli, insan bilincinin yabancılaşmış ve dinî inanç sistemleri ile simgelenen bütün biçimlerini ortadan kaldırmış ve bunların yerine piyasanın 'gizli tanrısını' koymuştur. Marks'm, kapitalist ekonominin işlevindeki 'irrasyonelite' dediği şey budur. Sosyalizm, ekonomik hayatın rasyonel kontrolü üzerine kurulmuştur. İnsanın sosyalist aktivite içerikli bütün örgütlenmeleri bazındaki rasyonelleşme sürecini tamamlayacak bir model kurar. Daha önce de, sosyalizmin esaslarının, sadece bizzat kapitalizmin doğuşuyla değil, aynı zamanda ve özellikle kapitalizm ve derebeylik arasındaki uyumsuzlukla da sınırlanmış olduğunu savunmuştum. Sosyalist düşüncenin doğasında yer alan ikinci tema, rasyonelleşmenin diğer yönlerine dayanmaktadır; ve insanların, başkalarının zora dayalı taleplerinin baskısından kurtulmasıyla ilgilidir. En karakteristik ifadesini, Marks tarafından geliştirilmiş olan Saint-Simon'un tasarımı yapılmış olan sosyalist toplumda devletin politik gücünün aşılması düşüncesinde bulmaktadır.

Sosyalist ideolojideki çelişki, Marks'ın kapitalist devlet teorisinin can damarında yatmaktadır. Marks, anarşist felsefenin bazı kaba yorumlarında rastlanan tarza yakın bir 'devletin yokoluşu' fikrini ileri sürmüştür. Devletin yok edilmesi taraftarı değildir, fakat 'Aufhebung' isimli kitabında devletin toplumla bir-

likte var olması ve toplumun emri altına girmesini savunmuştur. Bunun nasıl başarılacağını, Paris Komün'ünün hedeflenen yapısıyla ilgili tartışmalarında izah etmiştir. Bu komün, azledilebilir memurları bünyesinde barındırıyordu, kısa dönemlerde faaliyet gösteriyordu ve buradaki memurlar halk tabakasından seçiliyordu.[6] Bu açıdan komün düşüncesi, endüstriyel demokrasi olgusuna bir adım olmuştur. Belli paralellikler gösteriyorlardı.[7] Fakat, bu talimatlar, Marks'ın eserlerinde yeterince duyarlı bir biçimde işlenmemiştir. Şöyle bir çıkarımda bulunmak oldukça yerinde olur: Bu talimatlar, çok ayrıntılı düşüncelere sağlam ve mücadeleci bir zemin oluşturmak için verilen bir çabayı simgelemektedir. Marks da, bunu, kariyerinin ilk dönemlerinde, kendinden önceki sosyalist düşünürlerden, insanın insana olan üstünlüğünü kökünden söküp atacak düşüncelerden almıştır. Bu düşünceler, Saint-Simon ve çağdaşı olan birçok sosyalist yazar tarafından ortaya konmuştur. Böyle bir inanç, Marks'ın ilk eserlerinde sıkça dile getirilmiştir. Örneğin, *The Communist Manifesto*'da şöyle demektedir: “Bireyin hür gelişimi, toplumun hür gelişiminin bir gereğidir.”[8]

Bu tür düşünceler ile “kapitalist ekonominin irrasyonelileri, bilinçli bir tarzda yönlendirilmiş üretim örgütlenmesi ile aşılma zorundadır” önerisinden çıkan sonuçları birbiriyle bağdaştırmaktaki zorluk, bu hamurun çok su götüreceğinin bir göstergesidir. Ama benzer bir sorun, devletin egemenliği olasılığının çok karmaşık yorumlarında da mevcuttur. Çünkü, toplumda üretim ve bölüşüm üzerindeki dolaysız bir kontrolden -arz ve talep arasındaki denge korunarak- söz etmek için, devlet, toplumdan ayrı ve üst bir konumda bulunmalıdır. Bu böyle olmalıdır, çünkü devlet (veya diğer idarî vasıtalar) toplumu bütünüyle etkileyen kararların koordinasyonu ve uygulanmasından sorumlu tutulmak zorundadır. Devletin, toplumdan zorunlu olarak kısmî ayrışması ve topluma olan

üstünlüğü, hem yönetimde özel alanlara yönelik uzmanlaşmaya olan ihtiyaca hem de karar-almada yönetsel yoğunlaşmanın gerekliliğine bağlıdır. Bu cihazlar, Marks'ın kapitalist gelişme hakkındaki eserlerinde, farklı konular gibi ele alınmıştır. Kapitalist ekonomi teorilerinin bir kısmı, kapitalist piyasanın kendi doğasının irrasyonelitesini keşfettiği mekanizmaların teşhisi ile ilgilidir. Fakat, bu, yalnızca bir sistem olarak üzerine kurulu olduğu ilkelerin nasıl yıprandığı üzerinedir. Diğer bir deyişle, Marks, sermayenin birikimi ve merkezileşmesi süreci içinde, sosyalist dönüşüme götürecek dengelenmiş bir sisteme çok zor yer açan ilk dönem kapitalizminin rekabete dayalı karmaşık yapısındaki değişimleri büyük bir dikkatle takip etmiştir.

Sınıflar ve işçi sınıfının, kapitalist toplumun evrimi ile devrimsel potansiyelinin gelişimi teorileri, insanın, sınıf toplumunun kısıtlamalarından kurtulmasını öngörür. Marks'ın eserlerinde bu iki gelişimin ileride bir noktada birleşeceği düşünülür, çünkü kapitalist gelişimin bunları bir bütün haline getireceği varsayılır: Kapitalist ekonominin değişken karakteri, üretimin merkezî koordinasyonunun yüksek olasılığına zemin hazırladı -bu da, aslında, işçi sınıfının devrimsel mücadelesi ile gerçekleştirilmiştir.

Kapitalist toplumların asıl evrimleşme karakteri, kesinlikle bundan farklıdır. Kapitalizmin olgunluğu, Marks'ın ilk kısım süreçlere dönük beklentileriyle genellikle uygunluk gösteren bir takım sonuçlar içerirken, sonraki süreçler için böyle bir şey söz konusu değildir. İşçi sınıfının devrimsel potansiyeli, kapitalist üretim metoduyla değil, kapitalizmle olan ilk karşılaşma ile alâkalıdır. Bir açıdan, bu, yine de, Marks'ın düşüncelerinin diğer sosyalist teorilerle paylaştığı paradoksal unsuru kamufl etmiştir. Çünkü, kapitalizmin devrimsel dönüşümüne doğru bir gidişat olmamıştır. Problemin özünü, sadece sosyalist toplumlardaki bütünsel görünüm oluşturmaktadır.

Marks'ın devlet teorisindeki ikilemi ve bürokratik otoritenin esasları hakkındaki yorumlarının tutarsızlığı, Marksçı düşüncedeki iki farklı zeminin entelektüel sonuçlarının bir yansımasıdır. Önceden de belirttiğim gibi, Marks'ın devlet düşüncesinin iki unsuru şudur: İlk olarak, devletin varlığı, sınıf üstünlüğüne dayanmaktadır. Bu üstünlük de, "devletin kaldırılması, herşeyden önce sınıfların kaldırılması yoluyla meydana gelecektir", olgusunu beraberinde getirir. İkincisi; devlet, karmaşık toplum ve ekonomilerin yönetsel gereksinimlerinin vasıtasıdır. Bürokrasinin Marksçı yorumu oldukça yetersizdir, çünkü bürokratik üstünlüğün varlığını, bu önerilerden sadece birincisine atfetmektedir. Diğer yandan Weber'in bürokrasi düşüncesinde de bazı çatlaklar oluşmuştur, çünkü o rasyonalitenin iki yönünü de özümседikten sonra kendini tamamen ikinciye odaklamıştır.

"Kapitalizmin ortadan kaldırılışıyla birlikte devlet, toplum tarafından yeniden yutulacak" kanaati, sadece "devlet, sınıf çıkarlarının asimetrisinin ifade edilişidir" önerisi yönünden savunulabilir. Ayrıca, devletin sınıf eğilimli olması sorununun, devlet kurumlarının bürokratik rasyonelleşme düzeyini belirleyen faktörler sorunundan ayrı tutulabileceğinin farkında olmalıyız. Marks ve Weber'in de vurguladığı gibi, kapitalizmde devlet, özellikle sınıf çıkarlarının dağılımını iki açıdan yansıtır. Politik dünyayı ekonomik dünyadan iyice ayırmak ve sadece ilkinde tam ve eşit katılım imkânlarını tanımak; ve özel sermayenin varlığını, iktisadî işletmelerin yasal bir ilkesi gibi tasvip edip korumak. Marksçı yaklaşımda bariz olan bir geçerlilik vardır: Bu açların her ikisi de, devleti toplumdan ayırmaya ve devletin özerk bir güç olarak ortaya çıkışına zemin hazırlamaya çalışırlar. Ama bunlar, devlet ve toplumun bürokratik ayrıştırılmasından kısmen farklıdır. Marks'ın 'devlete hâkim olma' teorisi şunun üzerine kuruludur: Ekonomi dünyasındaki özel sermayenin ortadan kalkışı sürecinde, politik ve ekonomik

gücün birleşiminin mümkün kılınmasıyla, özellikle politik güç etkisini önemli ölçüde yitirecektir. Politik gücün yitirilişi iki açıdan değerlendirilebilir. Diyalektik anlamda, siyaset dünyası, ekonomi dünyasından ayırt edilemez hale geldiğinde, artık onun yok olduğunu söylemek mümkündür. Bu açıdan devlet, kapitalist düzeni karakterize eden politik demokrasi koşullarının, üretim araçlarının toplumsallaştırılması yoluyla aşıldığında ortadan kalkacaktır. Tarihteki sosyalist toplum örneklerinin ışığı altında, bunun nereye varacağı oldukça berraktır: Weber'in de tahmin ettiği gibi, devletin toplumdan bürokratik ayrışmasına. Politik sınıfsızlık ve üstünlük aslında birbiriyle girifttir ve bu safсата değildir. Çünkü, hükümet ve ekonominin ürettiği gücün kurumsal odaklanması, daha önce de geniş izahlarda bulunduğum gibi, sınıf toplumundan çıkışa bir olanak sağlar. Böyle durumlarda neyin olacağı açıktır. Politik sınıfsızlık, devletin ortadan kalkması ile değil, devlet kurumlarının ekonomik hayattaki hâkimiyeti ve dolayısıyla bürokratik gücün iyice güçlenmesiyle meydana gelir.

2. Sınıflar ve Sınıf Çatışması

Onsekizinci yüzyılın sonlarında modern çağı karakterize eden iki devrim biçiminde en basit ifadesini bulan büyük sosyal dönüşümler, yani politik ve endüstriyel devrimler başlangıcından bu yana insanoğlu, toplumdaki önemli çatışma ve ayrılıkların sona ereceği yeni bir çağa kavuşmanın hayalini kurmuştur. Böyle bir beklentiye Saint-Simon ve Comte'un çalışmalarında da rastlanmaktadır: En etkili bir biçimde Marks'ta, ve ondokuzuncu yüzyıl düşüncesinin pek fazla ün yapmamış bir yığın düşünürün eserlerinde de bunlara rastlanır. İki dünya savaşının sebep olduğu felâketler, yirminci yüzyıl düşünürlerini gelecek hakkında geçmiş dönemlerdekilerden daha az ümitli olmaya sevk etmiştir. İleri toplumlardaki gelişme eğilimleri üzerine yapılan yorumlar, bu tür olasılıkları artırmaya devam ediyor. Hem daha basit bir

kurgu içinde hem de lsevi bir devrimden ziyade, sosyolojik bir analiz görünümünde gerçekleşiyor bu. 'İdeolojinin sonu' kavramları ve teknokratik teorilerin çoğu versiyonları, şu görüşü ileri sürmektedir: Çağdaş toplumlarda geçmişin kökleşmiş sosyal çatışmaları tarafların genel bir uzlaşısı lehinde geride kalmıştır. Daha açık bir ifadeyle, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa tarihini şekillendiren ve Marks'ın kapitalizmin devrimci yeniden örgütlenişini içeren pratik projesinin ve teorik planının can damarını oluşturan toplumsal kavgalar, bugün sona ermiş durumdadır. Bu açıdan, çağdaş toplumun eleştirel teorisini geliştirmeye çalışan ve endüstriyel insanın radikal yeni nitelikli vizyonunu muhafaza etme yolunu arayanlar, 'ideolojinin sonu' önerisini ileri süren düşünürlerle aynı noktada buluştular. Geçmişte insanları birbirine düşüren fundamental çatışmaların yavaş yavaş azalışı veya ortadan kalkışını hedefleyen sosyal düşüncedeki bu tür bir süregelen eğilim karşısında, biz, sosyal hayattaki çatışmaların yaygınlığı konusu üzerinde ısrarla durmak zorundayız. Zira, 'Çatışma', insanlığın tedavisi mümkün olmayan bir hastalığı ve üretkenliğin olduğu kadar yıkıcılığın da kaçınılmaz bir kaynağıdır. Bu, günümüz toplumlarındaki mevcut çatışmaların geçmiştekilerden farklı olduğu anlamına gelmez.

"Ondokuzuncu ve yirminci yüzyılın ilk dönemlerindeki kapitalist toplumları şekillendirmiş olan sınıf çatışması, bundan böyle, kapitalist toplumların kayda değer bir özelliği değildir" görüşü, genel olarak kabul edilmiş bir dizi deneysel gözlemlere ve kapitalizmin son yüz elli yıl içindeki evrimiyle ilgili yorumsal bir yaklaşıma dayalıdır. Empirik gözlemler içinde bunların dört tanesi, birbiriyle bağlantılıdır: (1) İşçi ve işveren arasındaki şiddetli restleşmeler. Ondokuzuncu yüzyılda nispeten yaygındı; bunlar, rutin grev faaliyetleri ve toplu pazarlıklarla giderek azaldı. (2) Birçok Avrupa ülkesinde ortaya ilk çıktığı dönemde işçi hareketlerinin aldığı devrimci duruş, reformist sosyal demokrasiye dönüştü. (3) İşçi sınıfı, orta-sınıfa bağlı olarak, küçüldü ve

küçölmeye de devam ediyor. (4) Son 20-30 yıl içinde sendika üyeliğinde bir artış olmadı. Bu dört durumdan yalnızca sonuncusu gerçekçi bir zeminde sorgulanabilir, üçüncü durum için belli ayrıcalıklar yapılabilir olmasına rağmen, sendika üyeliğindeki durgunluk,[9] sadece ABD'ye has bir durumdur. Çünkü, Batı ölkeleri ve Japonya'da sendika üyeliğı giderek yükselen bir trend göstermektedir.

Ne ki, bunlar doğru da olabilir; benim gerçekten sonuç almak istediğim şey, böyle gözlemlerin teorik yorumlarıdır. Burası, benim kitapta ilerletmiş olduğum öncelikli münakaşalardan birinin özet bir izahını sunmak için elverişli bir yer. Daha önce işaret etmiş olduğum gibi, sanki Marksist kapitalizm yorumu ondokuzuncu yüzyılı açıklamada yeterince tutarlıymış gibi görüş bildiren yazarların fikirlerindeki söz konusu tutarsızlık, sonraki sosyal değişim süreçlerince de teyit edilmiştir. Bu tutarsızlığın ötesinde, yeterince yaygın bir şekilde olduğu gibi, geçen yüzyıldan beri veya hemen hemen evrensel olarak paylaşılan kapitalist toplumun gelişimine ait bir görüş bulunabilir. Bu, esasen, klasik politik ekonomide orijinal olarak idman yapılmış olan veya gözökmeyen bir taslaktır ve Marks tarafından vuzuha kavuşturulmuştur. İlgili teoremler şu şekilde kolaylıkla ifade edilebilir: (1) 'kapitalizm'in özsel unsuru, sayısız üretici arasında hiçbir şekilde sınırlandırılmayan rekabettir; (2) rekabetçi üretici sayısında, sermaye bağlamında, azalmaya doğru veya işçilerin, emek bağlamında, kolektif örgütlenmesine doğru herhangi bir hareket, kapitalist sistem hegemonyasına gözdağı verme gibi bir işlev görür; ve sonuç olarak, (3) bu iki dizi sürecin gözlemlendiğı ölçüde kapitalizmin çöküşünün planı çıkartılabilir. Biz bunlara, kapitalizmin ekonomik ve sosyal bir düzen olarak iş görmesinin devletin ekonomik hayata müdahalesiyle imkânsız hale getirildiğı ifadesini ekleyebiliriz.

Eğer bu teoremler kabul edilirse, o halde, buradan ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının, bu zamana kadar kapitaliz-

min çöküş içinde bulunduğunu göstermiş olduğu anlaşılır. O halde, işe alınanlar ve iş verenler arasında şiddetli kutuplaşmalar, 'saf' biçimi içinde kapitalizmin sonucu olarak gözükür, ve sınıf çatışmasının kurumsallaşması denen şey, kapitalizmin üzerine temellendiği orijinal öncüllerden saparak, birçok yazarın (bir bakıma Marks'ın aksine olarak) varsaydığı gibi, sınırsız kapitalizmde içkin olan sınıf çatışmasının etkilerini kapsayıcı bir mekânizmayı temsil eder görünür. Böyle bir yorum, emek örgütlenmelerinin, ve kolektif pazarlık ve tamamen serbest bırakılmış demokratik siyaset içinde hazmedilmiş emek partilerinin meşruiyetinin tanınmasını başarmak için katlanmak zorunda oldukları planlı mücadeleler gerçeğiyle desteklenir gözükmektedir. Öbür taraftan bu, geç ondokuzuncu yüzyılın, genelde, sınıf mücadelelerinin çok yoğun olarak yaşandığı bir zaman dilimi olduğu düşüncesine yol açar; ve son yetmiş yıl göz önüne alındığında, kapitalist ülkelerin çoğunluğundaki gelişme süreci, sınıf çatışmasının yoğunluğunda ve sosyal öneminde giderek derinleşen bir çöküşe işaret etmiştir.

Benim baştan beri ortaya koymaya çalıştığım bakış açısı, bundan ciddi bir biçimde çok farklıdır, ve bir bakıma hemen hemen bütünüyle de buna zıttır. Kapitalist gelişmenin, tipik olarak, zirvesi şeklinde düşünülen şey, daha faydalı bir şekilde, *kapitalist toplumun* ortaya çıkışının erken devirleri olarak görülebilir. Bu noktada bu terimi vurgulamak, önceki bölümlerde 'kapitalizm' ve 'kapitalist toplum'u büyük ölçüde birbirinin yerine kullanmış olsam da, önemlidir. Çünkü, kapitalist toplumun ortaya çıkışı, sadece endüstriyel ve finansal sermayenin oluşumunu ve bir pazar için üretim yapmayı kapsayan bir dizi ekonomik dönüşüm önkabulüne yaslanmaz; buna ek olarak, spesifik bir kurumsal güç vasıtası biçimi yaratan genel sosyal ve siyasal değişimleri de bir önkabul mesabesindedir. Burada iki ana unsur vardır: Birisi, hükümet şeklini ilgilendirir. Politik ekonomide ve sıklıkla vurgulamış olduğum gibi Marksçı teoride mod-

ern devletin doğası, -kapitalist gelişmeyi etkilemede ekonomik örgütlenmenin önceliği genel tavrının tali bir unsuruymuş gibi-hayli yetersiz bir tarzda ele alınır. 'Soyut kapitalist toplum modeli' '-en saf' biçimiyle kapitalist toplum, devlet aygıtının işlevini, sözleşmeye dayalı işlerin nihaî garantörlüğü fonksiyonuyla sınırlar. Böyle bir model, kapitalist toplumların olaylara dayanan (factual) gelişmesine ilişkin olarak yanlış anlaşılır. Çünkü, bu model, Britanya en önde gelmek üzere, sadece birkaç ülke örneğinde gerçekliğe yaklaşır; ve daha genel bir teorik düzlemde doğru olarak tespit edilmesi mümkün değildir.

Eğer benim 12. bölümde açıklamaya çalıştığım tez doğru ise, genellikle farzedilenin çok ötesine giden kapitalizm ve liberal demokrasi arasında içten içe bir bağlantı vardır. Marks'ın düşüncesinde, derebeylik sonrası toplumdan çıkışla birlikte, ekonomik alanı kuşatmaya başlayan 'fırsat özgürlüğü' etiği, doğrudan politik demokrasi ideolojilerinin ortaya çıkışına bağlanır. Fakat, Marks'ın önceden Hegel eleştirisinde açıklattığı gibi, burjuva politik demokrasisi bir yalandır. Çünkü, (diğer sebepler bir yana) gerçekte nüfusun sadece küçük bir azınlığı, seçim sistemine dahil olabilmektedir. İşçi sınıfı örgütlerinin seçme ve seçilme hakkının nüfusun daha geniş bölümüne yayılması için baskı yapabilmesi gerçeği, kapitalist toplumun genel yapısında bir zayıflık oluşturur; zira, en azından belirli ülkelerde, kapitalist düzeni, mevcut siyasî çerçeve içinde hareket ederek, devrimsel bir yolla yıkmayı gerçekten başarabilen emekçi kitle partilerinin yükselmesini mümkün kılar. Önceki bölümlerde geliştirmiş olduğum bu görüş, bu tip bir yorumun kısmen yanıltıcı olabileceğini ortaya koyar; çünkü, böyle bir yorum, ayrı bir tarzda, ondokuzuncu yüzyıl emek hareketinin esaslı bir yönü olan 'siyasî' boyutunu gözardı eder. İşçi sınıfı, ya da onu temsil eden siyasî örgütlenmeler, modern ulus-devlet düzeninde tam birleşmeyi güvence altına almak için mücadele etmek zorundaydılar. Mamafih, bu birleşmenin sonucu, kapitalist düzenin kurumsal

güç vasıtasının etkisini azaltmak değil, bilâkis onu istikrara kavuşturmak veya tamamlamak olmuştur. Başka bir deyişle, *sosyal demokrasi*, işçi sınıfının *kapitalist toplum içine sistematik ve siyasî olarak dahil edilmeleri neticesinde oluşturulan normal bir biçimdi*. Bir kez liberal demokratik düzen içinde kabul edildikten sonra -yani, 'siyasî' ve 'ekonomik' ayrışması, sadece biçimsel bir ilke olarak değil, kurumsallaşmış bir gerçeklik olarak tanınmış olduktan sonra, burada spesifik olarak hesap edilmesi gereken, siyasî emek hareketi ordusunun 'reformist' eğilimi değil, emek hareketinin (Birleşik Devletler gibi) herhangi bir sosyalizm türüyle güçlü bir şekilde bağlantılı olmadığı ve devrimsel bir yönelimin (Fransa gibi) aslında güçlü bir şekilde belirgin olduğu örneklerdir.

Mütemadiyen vurgulamış olduğum gibi, kapitalist toplumun temel yapısal tutumu, 'siyasî' ve 'ekonomik' arasında bir ayrışmayı kapsayan kurumsal güç vasıtalılığı tutumudur - öyle ki, bir alandaki karakteristik katılım tarzları, diğerindeki tarzlarla belirlenmez. Bunu, Macpherson gibi şunu söyleyerek de ifade edebiliriz: Kapitalizm, "üretmenin iş veya ödüllerin otoriter bir bölüşümle değil, (her biri, -salt kendi emek gücü de olabilir- birtakım kaynaklara sahip olan) kendileri için en kârlı eylem rotasını hesap eden ve kendi kaynaklarını bu hesabın dikte ettiği şekilde istihdam eden özgür bireyler arasında sözleşmeye dayalı ilişkilerle yapıldığı bir sistemdir".[10] Böyle bir sistemde devlet ve ekonomi arasında her zaman belirli bir gerilim olacaktır; ekonomik ve siyasal alanın 'ayrışması' aynı zamanda karşılıklı bağımlılık anlamına da gelir, ve bir alandaki değişiklikler, diğerinde tepkisel bir karşılık bulur ve karşıt-gelişmelere neden olur. Bundan dolayıdır ki, 'siyasal' ve 'ekonomik' olanın ayrıklığının muhafaza edilmesinin, onlar arasındaki kesin karşılıklı bağlantıların mevcudiyetine bağımlı olduğunu söylemek bir çelişki değildir. Ekonomik yaşamda devlet 'müdahalesi' -bu terim kendi içinde yanıltıcıdır elbette, ama artık klişeleşmiştir-

bu anlamda, sadece kapitalizmle karşılaştırılabilir değil, aynı zamanda onun tarafından içerilmiş bir olgudur. *Laissez-faire*'in (hükümetin sanayi ve ticaret işlerine müdahale etmemesi prensibi) çöküşü ve modern refah devletinin yükselişi, bu şekilde devlet ve ekonominin müştereken aynı hizaya gelme mekânizmaları bakımından anlaşılacak zorundadır. Vergileme planını teşvik etmede, tekeli sınırlandırmada, emek kullanımını ve emek hareketliliğini ve hatta neo-kapitalizmde uzun dönemli planlamayı yönlendirmede devletin rolü, sözleşmeye dayalı ilişkilerin üzerine kurulduğu ve sürdürüldüğü şartları önemli ölçüde değiştirebilir; ama bu müdahale türlerinin hiçbirisi, ekonomik aktivite örgütlenmesinin öz karakterini çığnemez. [11] Meselâ, 'olgunluk' gibi bir terimin kullanımının kendine göre dezavantajları vardır, çünkü kapitalist toplumun 'olgunluğu'ndan bahsederken, olgunluğun, bizim tahmin etme pozisyonunda olduğumuz doğal bir büyüme, olgunlaşma ve çürüme döngüsü olduğunu hatırlatır. Böyle bir görüş, sosyalist devrimde olduğu kadar sosyalist düşüncenin diğer okullarında da doruğa ulaşan 'klasik' kapitalizmin giderek ilerleyen içten içe bir dönüşümü resmetmesiyle birlikte kesinlikle Marksçı duruş noktasını icap ettirir. Fakat kapitalizm, çabuk iyileşir bir ekonomik bünyeye sahip olduğunu, Marks'm tahmin ettiği bir tür devrimsel afeti kışkırtmadan temel iç yapı değişikliklerini yapabileceğini kanıtlamıştır. Gerçi, kapitalist gelişmenin 'tepe noktası'nda olmanın, 'kapitalizm' ve 'kapitalist toplum' kavramının nasıl tanımlandığına bağımlı olduğu bariz bir şekilde doğrudur; önermiş olduğum terimler içinde, bunun, neo-kapitalizm olarak adlandırdığım en son genel tipte uyduğuna düşünmek her açıdan uygundur.

'Sınıf çatışmasının kurumsallaşması' olgusu hususunda benim oturtmaya çalıştığım görüş, yine, Marks'ı yalanlamak için kabul edilen hâkim ortodoksluktan farklı, ve bir bakıma onun karşısındadır. Mevcut düşünce basittir ve şu şekilde ifade edilebilir: Sol 'dengelemediği' takdirde, şiddetli bir sınıflar

savaşında kendisini toplumun geri kalanıyla kapıştıran devrimci işçi sınıfını üreten kapitalist toplumda, sınıf çatışmasına doğru giden içsel bir eğilim vardır. Kolektif pazarlıkta bariz olarak gözüken farklı sınıf çıkarlarının tanınması, böylesi bir çatışmanın kendine menfez açma işleyişini kontrol etme ve sağlama hizmeti görür ve böylelikle işçi sınıfının devrimsel potansiyelini zayıflatır. Ne var ki, benim de desteklediğim görüşe göre, devrimci bilinç, herşeyden önce, post-feodalizm ile kapitalist-endüstriyalizmin vuruşma noktasını karakterize etme eğilimindedir ve bizzat kapitalist topluma mahsus değildir. 'Sınıf çatışmasının kurumsallaşması', sınıf çatışmasının oluşumunu ya da etkisini en aza indiren, onun potansiyel devrimci önemini iptal eden bir süreç değildir; bunun yerine, bizzat sınıf çatışmasının gelişmiş kapitalist toplumda ifade ettiği karakteristik biçimdir. Tekrar edersek, 'sınıf çatışmasının kurumsallaşması', devrimci sınıf bilincinin yok değil, var olmasıdır; ve bu özel bir açıklama talep eder.

3. Eski Sınıflar ve Yeni Çatışmalar:

Neo-Kapitalizm Problemi

Sınıf teorisinin birçok alanında olduğu gibi, (en azından) nispeten iki farklı görüş, beyaz-yaka sektörünün nispî genişlemesinin sonuçlarını ve düşük seviyedeki el-emeğine dayalı olmayan meslekleri etkileyen birbiriyle çok bağlantılı teknolojik değişimleri ele almıştır. Birçok yazar, basitçe, son on yıllarda meydana gelen beyaz-yaka sektöründeki büyümenin, orta-sınıfın süreklilik arz eden genişlemesinin giderek azaldığı bir 'orta-sınıf toplumu'nun gelişini haber verdiğini ve en nihayetinde de daha önceden var olan sınıf yapılaşması biçimlerini yok ettiğini kabul etmiştir. Bu, Saint-Simon'un 'tek-sınıflı' toplum düşüncesine ak-raba olan sınıfsızlık teorisinin modern çağa uygun olarak tekrar dillendirilmesi anlamına gelir: Toplum, tek tek insanların orta-sınıf olduğu ölçüde sınıfsız olur. Önemli ölçüde Marksist yazar-

lar tarafından geliştirilen ikinci bir duruş noktası, işçi sınıfına sokulan rutinleşmiş işlerde çalışanları, kendilerini üst-sınıfla özdeşleştirmeye meyleden yüksek seviyeli mesleklerde olanlardan ayıran beyaz-yakalı işçilerin dizilişinde bir yarılmanın oluşumuna bakar.

Önceki bakış açısı karşısında yapılabilecek itirazlar, büyük ölçüde, esasla ilişkilidir; bu yüzden, detayları tartışmak pek de gerekli değildir. İlk önce, söz konusu bakış açısı, izini, mevcut gerçeklikten çok, geleceğe düşürür. İkinci olarak; bu bakış açısı, geneli itibarıyla, bir kez daha, Birleşik Devletler'in diğer kapitalist toplumların muhtemel gelişmesinin numunesi olarak ele alınabileceği şeklindeki açık ya da zımni bir öncül üzerinde temellenir. Fakat, sık sık vurgulamış olduğum gibi, Birleşik Devletler'deki sınıf yapılaşmasının seviyesi ve karakterinin, niçin kapitalist toplumlar çoğunluğundan daima farklılaşmış olduğunun kesin gerekçeleri vardır. Üçüncü olarak; başka yerlerde olduğu gibi Birleşik Devletler'de, özellikle mekânikleşmenin başlamasıyla dönüşmüş olanlar da dahil olmak üzere, yüksek orandaki düşük-seviyeli beyaz-yaka meslekleri, birçok yeni yaratılan hizmet işi biçimleriyle birlikte, kadınlar tarafından icra edilmektedir. Yine de kadınların aileden özgürlüklerini kazanmayı beklemek zorunda olmalarından, bayan işçilerin büyük oranda sınıf sisteminin periferisinde olduğu kapitalist toplumlardaki durum, devam eder; veyahut, farklı biçimde ifade edersek, kadınlar bir anlamda beyaz-yaka sektörünün 'alt-sınıfı'dır. Kadınlar, sadece düşük kazanıma sahip olan değil, ama yan ekonomik faydaları bulunmayan, işte kalma garantisi sınırlı olan ve çok az terfi şansı sunan meslekleri de tekelleştirme eğilimindedirler.

Son olarak, ve teorik terimler bakımından hepsinden en önemlisi olan orta-sınıf içinde sınıf yapılaşmasının tipik tarzları ve sınıf farkındahğının kapsayıcılığı, kaçınılmaz bir şekilde, orta-sınıfın spesifik sosyal (veya kültürel) etkisini, bir yanda işçi sınıfının diğer yanda üst-sınıfın merkezkaç çekişiyle bağlantılı

olarak, azaltma eğilimi gösterir. Bu, *orta-sınıfın, sınıf mücadelesini izhar etmede, nadiren doğrudan bir rol oynama eğiliminde olduğu* anlamına gelir. Fakat, bunu, bizzat sınıf yapılaşmasıyla ilişkili olarak, rutinleşmiş beyaz-yaka işin iri yapılı sınıfsızlaşması yoluyla işçi sınıfını etkin bir şekilde şişirmekte olan yeni bir 'kutuplaşma' sürecinin tezahür ettiği ifadesiyle karıştırmamak önemlidir. Söz konusu mesleklerin çoğunun kadın işçilerce kontrol ediliyor olması gerçeği, belki de, işçi sınıfı ve orta-sınıf arasındaki 'tampon bölge'yi yok etmek kadar kuvvetlendirme yönünde de hareket eder, ve bizi, illâki, düşük-seviyelerdeki beyaz-yaka sektörünün 'proleterleştirilmesi' hakkında söylenen birtakım kaygan ifadeleri reddetmeye götürmek zorundadır. Bir rutinleşme sürecinden belki daha az önemlisi, el-emeğine dayalı olmayan mesleklerin belirli aralığında erkekler için kariyer hareketliliği olanaklarının kısmen kapanmış olmasıdır. Önceki bölümlerde önermiş olduğum gibi, bu, beyaz-yakanın sendikalaşmasında ve militanlaşmasında gözüken yükselmelerin başlıca kaynağıdır. Ama yine de, beyaz-yaka sendikalarının emek hareketine ne kertede eklemleneceği ve militanlıklarının da bir tür devrimci bilinçle ne derece ilgili olduğu, bir toplumda bir bütün olarak emek hareketinin karakterini belirleyen aynı faktörlere bağlıdır.

Neo-kapitalist toplumda, birçok yazar tarafından işaret edilen türde, el-emeğine dayalı olan ve olmayan iş arasında yerleşik geleneksel bölünmeyi etkileyen değişimler,[12] sınıf çatışmasının doğasını gitgide daha fazla etkileyebilecek başka iki olgu grubundan nispeten daha küçük mikyasta bir öneme sahiptir: Bunlar, el-emeğine dayalı bir alt-sınıfın yükselmesi ve uzun-vadeli devlet planlamasıdır. Birleşik Devletler'de alt-sınıf, evvelâ üç etnik gruplanmadan oluşur. Bunların en büyüğü, hiçbir anlamda ülkeye yeni gelen değil iken, diğerleri, nispeten yeni gelenlerdir (Meksikalılar ve Porto Rikolular). Birleşik Devletler'de alt-sınıfın oransal büyüklüğü, ve kültürel olarak asimile ol-

mamışlarsa da, çoğunluklu unsurunun çok uzun bir dönem boyunca toplumun bir parçası olmuş olması gerçeği, bu ülkeyi, olgunlaşmamış aına tespit edilebilir bir alt-sınıfa işaret edilmesi mümkün olan diğer kapitalist toplumlardan ayırır. Bununla birlikte, Birleşik Devletler'de dahi, zenci işçi kitlesinin en nihayet endüstriyel iş gücüne dahil edilmeleri, ülkenin kuzeyindeki şehirlere kitlesel göçlerin bir sonucu olarak, nispeten son zamanlara rastlar.

Bir toplumda bir alt-sınıfın ortaya çıkışının, hem radikal hem de gerici bir potansiyele sahip olduğu öne sürülebilir. Zira, bu alt-sınıfın üyeleri, büyük bir ihtimâlle, kırsal bölgeden gelerek endüstriyel kent çevresine hareket edeceğinden, devrimci bilincin kabarmasının olası bir kaynağını oluşturur. Ne var ki, bunun bir bütün olarak işçi sınıfını kuşatması, (hele ki Birleşik Devletler'de) son derece ihtimâl haricindedir, ve hemen hemen kesin bir şekilde, ilgili çıkarların çarpışmasından ötürü, karşıt bir tepkinin yükselmesine hizmet edecektir. Biz, kültürel 'otoriter-yanizm'in bir sonucu olarak işçi sınıfının, etnik azınlıkların aleyhindeki irrasyonel önyargı duygularının başlıca ambarı olduğu önermesini sorgulayabiliriz. Fakat, tüm olasılık içinde, düşük oranda ekonomik kazanım üreten güvenliksiz mesleklerde, kapitalizmin yeni 'yedek ordusu'nda olanlar ile istikrarlı, yüksek kazanım sağlayan el-emeğine dayalı mesleklerde bulunanlar arasında gelecekte gitgide daha fazla telaffuz edilecek temel bir çıkar bölünmesinin var olduğu barizdir.

Ayrı bir alt-sınıfın gelişmediği toplumlarda bile, etnik farklılaşmanın neden olacağından daha az şiddette sonuçlar üretebilecek olsa da, tedbir almayı icap ettiren benzer olayların olabileceğini varsaymak için yeterli gerekçe vardır. Bu olgular, doğrudan, neo-kapitalizmin karakteristiği olan ekonomik planlama tiplerine bağlantılandırılır, ve yetenek seviyeleri arasındaki eski bölünme biçimlerini kısmi olarak kesip atan işçi sınıfı içinde bir hizip üretme yönünde hareket edebilir. Vasıflı işçilerde, diğer iş-

çilere göre gözle görülür bir şekilde daha yüksek dereceli bir iş güvenliğinden hoşlanmaya her zaman güçlü bir eğilim olmuştur. Firmalar, normal olarak, vasıflı emeği, önemli bir sermaye yatırımı biçimi olarak görmüş, ve böylesi işçilere üstün çalışma şartları sunmak için ona göre hazırlanmışlardır. Bu, değişmez bir şekilde, meslek sendikalarının niteliğini etkileyen ve bir 'emek aristokrasisi' yaratan başlıca faktör olmuştur. Ne var ki, ekonomide megaşirketlerin artan hâkimiyeti ve devlet planlamasının doğuşunun bir sonucu olarak, daha üst seviyede bir iş güvenliği, işletme içinde bazı vasıfsız işçi tiplerini de kapsayarak yaygınlaşabilecektir. Neo-kapitalizmde devlet planlaması, sosyalist toplumların niteliği olan yönlendirici ekonomik aktivite kontrolünden çok temel bir anlamda farklılaşır. Neo-kapitalist toplumda, indikatif planlama ve fiyat ve gelir politikaları, muhakkak, ekonomik liderliği ve örgütlü emeğin desteğini güvenceleme üzerine temellenmek zorundadır; politik elitlerce son iki gruplanma üzerinde sağlanılabilecek doğrudan kontrol derecesi, normal olarak, çok kısıtlıdır. Kapitalist planlamanın gelişmesine lokomotif olmuş etkilerin çoğu, devlet ve megaşirketlerin istikrarlı ve ilerleyen bir ekonomik gelişmeyi teşvik etmede ve enflasyonu düzenlemede, belirli açılardan, paralel çıkarlara sahip olmaları gerçeğinden gelir. Fakat bu gerçekler, ancak işçi sendikalarının bağlılığıyla başarılı bir şekilde ilerletilebilir. Sendika desteğinin 'satın alma fiyatı', temelde kesinlikle -en azından başlangıç itibarıyla- ekonomistik olabilecektir; yani böylesi destek, ancak ve ancak işçi sınıfının, tedrici ekonomik büyümeyle yaratılan faydadan kendi hissesine düşeni alabileceğine dair garantiler verilirse, teklif edilebilir. Bunu başarmaya çalışmanın en emin yolunun, işçilerin düzenli bir temel (uzun-vadeli sözleşmelerle anlaşmak suretiyle) üzerinde işletmeye katılımını mümkün kılmak olduğu süratle açık olmak zorundadır. Ama yine de, böyle bir gelişme, kendisini ekonomik olarak organizasyona adanmış olan -dolayısıyla da, birincil ve ikincil istihdam ayrımını

netleştiren- merkezî iş gücüne yatırım yapmak isteyecek büyük firma içinde yönetimin ihtiyaçlarıyla uyumlu olabilecektir.

Böyle bir sürecin, sonuçları itibariyle, bir bütün olarak işçi sınıfından ayrılan bir alt sınıfın yapılaşmasını beslemesi değil, neo-kapitalist toplumda mevcut sınıf çerçevesi içinde yeni gerilim veya çatışkı kaynakları sağlayacağı da umulabilir. Önceki bölümlerde, kapitalist toplumun tipik özelliği olan kurumsal güç vasıtasının, geçmişten günümüze kadar, sendika faaliyetini, ('savunmacı kontrol' ile birlikte) salt bir ekonomizm yönlendirmesiyle sınırlama yönünde hareket eden faktörlerin işlemesiyle istikrara kavuşturulmuş olduğunu ileri sürmüştüm. Elbette, bu, endüstriyel kontrolün yeniden örgütlenmesine yönelmiş hareketlerin hortlamasıyla korkutulmaya potansiyel olarak maruz kalan -bir toplumun başka niteliklerine de bağımlı- kırılgan bir istikrar olmuştur. Kapitalist gelişmenin erken devirlerini nitelemiş olan ekonomizm ve çatışma bilinci dengesi, neo-kapitalizmde ima edilen ekonomik değişimlerden baskı görmek durumundadır. Zira, makroekonomik planlamaya gark olan devlet ve ekonomi arasındaki bağlantı türlerinin, emek hareketini tekrar kontrol istikametine doğru çevirmeyi teşvik etmeksizin biçimlenebileceğini kabul etmek zordur. Bunun birkaç nedeni var. Birincisi; sendika lideri, neo-kapitalizmde murad edilen ekonomik ve siyasî elitlerle çeşitli irtibatlara girmeye gönülsüz olabilir veya doğrudan direnç gösterebilir. Bu, özellikle, devlet tarafında, para dolaşımını düzenlemeye ve enflasyonu kontrol etmeye yönelik politikaları hayata geçirme girişimleri bağlamında doğru olacaktır. Eğer megaşirketlerin ve modern kapitalist devletin çıkarları genellikle çakışmakta ise, buradan da anlaşılacağı gibi, ılımlı bir enflasyon tavrı, -ekonomi ve siyasî elitler arasında fiyat kontrolleri üzerine meydana gelen çatışmalar fiyatları sıçratsa da- büyük ölçüde, fiyatlardan ziyade gelirlerin düzenlenmesine yönelik olacaktır. Sendika lideri, gelirlerin düzenlenmesine dönük herhangi bir girişimi hoşnutsuzca karşılayabilir,

ama gelirlerdeki yükselmeyi, fiyatların yükselmesinde karşıt sınırlamaları uygulamaksızın, sınırlamaya çalışan politikaların hayata geçirilmesine, kesinlikle direnç gösterecektir.

Dolayısıyla, biz, işçi sendikaları ile devlet arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak, resmî grev eylemi sayısında bir artışa tanık olmayı beklememiz gerekir. Fakat bu, normal olarak mevcut yapının sınırları içerisinde meydana gelebilir; potansiyel olarak daha önemli olan ise, özellikle neo-kapitalist planlamadan etkilenen ekonomik sektörlerde ve endüstrilerde sendikalar ile işçi kitlesi arasındaki ilişki noktasında uç verebilecek olası sonuçlardır. Çünkü, önemli bir anlamda, neo-kapitalizmde kullanılmaya başlanan ekonomik pazarlık biçimlerinin, ekonomizm istikametiyle çarpışması muhtemeldir. Önceki analizlerde açıklığa kavuşturmayı denemiş olduğum gibi, sınıf çatışmasının ekonomizme gerilemesi, kapitalizmin nakit-ücretlerde düzenli bir artış ortaya koyma kapasitesine bağlı olduğu gibi, ve gerçek-ücretlerde genel bir kapsamlı artırma (daha az görünür olduğundan nakit-ücretten mevcut sistemi tehlikeye atmadan belki daha kesin ve kuvvetli olabilir) endüstriyel kontrolün karakterini yeniden örgütlenme olasılığı veya ihtiyacı algısını kesintiye uğratma işlevi gören işe ve daha geniş bir topluma yönelik bir tavırlar kümesiyle paralel olarak bağlıdır. Ücretlerin dıştan düzenlenmesi için yapılacak herhangi bir baskı, resmî sendika tarafından desteklenmiş olsa da, kendi içinde ve kendisi için, dirençle karşılaşacaktır. Sendikalar tarafından uzun-vadeli toplu sözleşme görüşmeleri, böylesi dirence göğüs germenin bir tarzını sunar: Ama bunun sonucu, tam anlamıyla, sendikanın yönetilen üyeleri arasında yenilenmiş bir kontrol problemleri bilincini kışkırtmak olabilecektir. Zira, işçi sözleşmelerini sağlamlaştırma girişimi, hem işçinin işletmeye verdiği uzun-vadeli taahhüdü itiraf etmesi kadar aynı zamanda işletmenin işçiye taahhüdünü kabul etmesi, hem de toplu pazarlığın parasal ilişkiden ziyade sözleşmeye dayalı ilişkinin çok daha geniş bir yönünü kapsayan bir alana

genişlemesini teyit etmeye başladığını ima eder. Sendika liderinin bir ekonomizm ve 'savunmacı kontrol' çerçevesi içinde iş görmeye devam etmek istemesi ölçüsünde, üyeler arasında kendine karşı gitgide artan bir soğukluk olabilecek veya kontrol yönlenimi lehine, ekonomizmi belli ölçülerde terkeden bir duruş benimsemek zorunda kalacaktır.

Böylesi bir durumda, biz, işçilerin kendi yönetim planlarında yeniden bir çıkar canlanması olacağını tahmin edebiliriz. Nitekim, burada, neo-kapitalizm ile sosyalist toplumlar arasında paralel bir unsur olabilir -ama her iki örnekli ilişkili olan sosyal süreçler, çoğu bakımdan net olarak birbirinden çok farklıdır. Neo-kapitalist toplumlarda ekonomik planlamayı hayata geçirme girişimleriyle bağlantılı olarak gözüken birtakım temel gerilimler olabilecektir; ki bunların hiçbirisi sosyalizmde aynı biçimde yeniden üretilemezler. Bu gerilimlerden birincisi, ayrı bir alt-sınıfın olduğu yerlerde özellikle anlamlı olabilecek birincil ve ikincil istihdam arasındaki farklılaşmayı merkeze alır. Söylemiş olduğum gibi, bu, anlaşılır bir şekilde, geleneksel olarak yerleşik sınıf çatışması hatlarını kısmen değiştiren sınıf yapısının alt sıralarında önemli bir hizip kaynağı yerine geçebilir. Bu seviyede büyük gerilimler olmadığı zaman çatışma, işçi sınıfında vasıflı ile vasıfsız işçi arasında daha tanıdık bir bölünmeye ihraç edilebilir: Meslek sendikaları, ekonomik avantajlardaki eski farklılaşmaları bir dereceye kadar kesip atan sözleşmeye dayalı anlaşmaları, tereddütsüz bir şekilde, hoşnutlukla karşılayacaklardır. Çıkar çatışmalarının sınıf yapısının bu seviyeleriyle ilişkili olduğu ve açık çatışmanın olduğu oranda, işçi sınıfı kitlesini kapsayan ve ekonomizm yönlenimini parçalayan sınıf çatışmasının dallanmasına yönelik bir eğilim zayıflayacaktır. Ama yine de, doğrudan endüstriyel kontrolün doğasını ilgilendiren ve dolayısıyla da siyasî alana taşan sınıf çatışmalarının yenilenme olasılığı, güçlü bir olasılıktır. Fakat, böylesi çatışmaların ne kadar zaman sonra kapitalist devletin mevcut yapısı içinde işçi sınıfının büyük dev-

rimci kutuplaşması biçimini alacağı, çatışmalara ait karakterden çıkarım yapılabilecek bir konu değildir. Bu anlamda, kapitalist toplumun tam-ölçekli devrimsel dönüşümünün en nihayetinde olacağına dair yeni Marksist önsözler, geçmiş kuşaklarca yapılmış olanlardan daha gerçekçi değildir. Böyle bir oluşumu, aklın kavrayabileceği örnekler vardır: Ama bunların (Fransa, İtalya), gelişmesi, spesifik nedenlerden dolayı, kapitalist ülkelerin çoğunluğunda olanı temsil etmeyen bir sınıf sistemi yaratmış olanlardır.

4. Sömürü ve Sınıfsızlık

Ben, sosyalist teoride, ona paradoksal bir boyut katan iki yön olduğunu söylemiştim. Bunlar, doğruca, orijinal olarak, ahenkli bir düşünce gövdesi olarak sosyalizmi (ve sosyolojiyi) üreten şartlarla ilişkilendirilebilir -ki, en önemlisi de, post-feodalizm ile olgunlaşmaya başlayan endüstriyel kapitalizm arasında başgösteren şiddetli rekabettir. İnsanın insan tarafından sömürülmesinden bir kaçış imgesi, insan özgürlüğünde ümit edilen yeni bir devreye giriş, geleneksel düzenin sınırlayıcı sosyal, ekonomik ve ahlâkî bağlarını bertaraf etmekle tahrik edilmiştir. Bu anlamda, anarşizm ve sosyalizm, benzer kaynaklardan beslenirler.[13] Anarşizm, paradoksundan kurtarılmış sosyalizmdir; ama anarşizmi, son zamanlarda 1968 Mayıs'ın parlak bir şekilde heyecan verici sloganlarıyla -*Sous pave, la plage!*- büyüleyerek meydana koyan mütereddit bir *promesse de bonheur* (mutluluk vaadi)'dan başka bir şey yapmayan tamamen budur. Sosyalist düşüncenin devrimci okullarında, önceki yüzyıllarda bu muhayyileyi uyardırmış ve öteki dünyaya ait evrensel insan özgürlüğü imajlarını yaratmış olan dinî bir ruhun yansımasından daha fazlası vardır. Oysa ki, sosyalist teori, eski zamanların dinî dünya görüşünün dünyevileşmiş versiyonundan da ötededir. Ama yine de, sosyalist teoriye, ideolojik esin kaynağı olarak en çok dinî dünya görüşü katkıda bulunmuştur. 'Basit pazar toplumu'nun gelişimi ve onun

kapitalizm tarafından ergeç aşılması, önceki düzenin perspektifinden bakıldığında, hem insan toplumunun potansiyel kolay uyma kabiliyeti olduğu algısını hem de gelecek dönüşümlerinin yeni sosyal biçimlerin ortaya çıkışıyla açıkça başlayan esaretten kurtuluşu tamamlayabileceği fikrini kamçılayan bir dizi sahih sosyal ve ekonomik özgürlük üretmiştir. Bu bağlamda, sosyalizm, gayet yerinde olarak, burjuvazi ideolojisinin radikalleşmesi şeklinde gözlenir, ve feodal bu anlamda geçmişe tepkinin bir parçası olarak görülmelidir. ❦

Başka bir yön: Sosyalizm, teknik rasyonalitenin bizzat sosyal örgütlenmeye uygulanmasını mümkün kılarak insan toplumunun rasyonelleşmesini tamamlama araştırısını bünyesinde toplar. Bu, kısmen, sosyalist düşüncenin çoğu dalları ile doğal bilimin genel görünüşü arasında güçlü bir ilişkinin varlığını da açıklar. Hiçbir sosyalist, elbette, sadece Saint-Simon düşüncesinin -Comte tarzı felsefenin- pozitivistik özelliklerini genişletmiş ve sonuç olarak birlik olmuş bir devlet içinde düzeni ve kontrolü önemsemiş olan sosyal teori biçimini kabul etmez. Fakat, bizzat *Praxis*'i meşrulaştırıcı bir norm olarak kendi bilimsel tutarlılığını kurtaran dolayısıyla bağımsız bir moral ya da normatif tasdik lüzumu duyulmayan bilimsel rasyonalizmin sosyalizm ile aynı olduğunu ispat etme eğilimi, kaçınılmaz olarak çok güçlü olmuştur.

Bununla birlikte, sömürünün yok edilmesine dönük araştırı, sosyal ve ekonomik yaşamı bilinçli yönetmek suretiyle sosyal örgütlenmeyi rasyonelleştirme çabasına karşı kör bir zıtlasmaya girmiştir. Bu düşmanlıkta içkin bulunan ikilemler, Marksçı teoride çözümlenmiş olmadığı gibi, ondokuzuncu yüzyılın bitiminden bu yana ileri toplumların pratik gelişimiyle de vüzuha kavuşturulmuş değildir. Marks'ın kapitalizmde teşhis ettiği çelişkinin kendisi çelişiktir! Kapitalist ve sosyalist toplumların günümüzdeki kutuplaşmaları, aslında, söz konusu meselelere somut bir şekil vermiştir. Kapitalist toplumda sınıf sistemi,

sosyal yapının temel eksenini oluşturmaya devam etmektedir, ve sömürü hâkimiyeti i  şkilerinin başlıca kanalı olarak artakalmı  tır. Öbür taraftan, sosyalist toplumlar, sınıfsız bir düzene geçmeyi gerçekten başarmışlardır; ama sosyal sömürüyü kaşarı olmayan bir tarzda azaltma yerine, onun niteliğini değiştirmiş olan siyasî bir hâkimiyet sistemi yaratma pahasına! Bugün sosyalist düşünceye veya daha ziyade, sosyalist fikirlerin geleneksel hudutlarının ötesine, onları bütün bütün terketmeden ilerletmeye   ah  an politik felsefe biçimlerine meydan okumak, onun her bir boyutundaki farklı rasyonelle  meden doğan zıtlı  manın sınırlarını açıklamak ve bundan sonra da, onlar arasında yeni bir uzlaşı inşa etmeye teşebbüs etmektir.

•

REFERANSLAR VE NOTLAR

Bibliyografik detayların verilmediği yerlerde lütfen 'bibliyografya' bölümüne bakınız (s.407)

Giriş

1. Alvin Gouldner, *The Coming Crisis in Western Sociology* (London, 1971); Norman Birnbaum, 'The Crisis of Marxist Sociology', *Social Research* 2, 1968.

2. Bu düşüncenin farklı bazı bildirileri için bkz. Ralf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Stanford 1959) ve 'Out of utopia: toward the reorientation of sociological theory', *Essays in the Theory of Society* (London, 1968); John Rex, *Key Problems in Sociological Theory* (London, 1961); David Lockwood, "Some remarks on 'The Social System'", *British Journal of Sociology* 7, 1956; 'Social integration and system integration', in G. R. Zollschan and W. Hirsch, *Explorations in Social Change* (London, 1964).

3. John Horton, 'The dehumanisation of anomie and alienation', *British Journal of Sociology* 15, 1964, ve 'Order and conflicts theories of social problems as competing ideologies', *American Journal of Sociology* 71, 1965-6.

4. Robert Friedrichs, *The Sociology of Sociology* (New York 1970).

5. Özellikle bkz. Dick Atkinson, *Orthodox Consensus and Radical Alternative* (London 1971); ama 'etnometodoloji'nin şimdiki başarısı da bu çerçevede önemlidir.

6. Bkz. *Inter alia*, Erich Fromm, *Marx's Concept of Man* (New York 1963).

7. Ben, sosyal düşünce tarihi üzerine son yayımlanan bir seri içinde bunu arkaplanıyla birlikte ele almaya çalışmışım. Özellikle bkz.: *Capitalism and Modern Social Theory* (Cambridge 1971); *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber* (London 1972); *Introduction to Emile Durkheim: Selected Writings* (Cambridge 1972); 'Durkheim's political sociology', *Sociological Review* 19, 1971; 'Four myths in the history of social thought', *Economy and Society* 1, 1972.

8. 'Four myths in the history of social thought', *Economy and Society* 1, 1972.

9. Bununla birlikte, Parsons net bir şekilde bu sorunların çok iyi bilincindeydi ve Alman sosyal yapısı hakkında çeşitli tartışmalar üretmiştir.

10. Sınıf kavramının tarihsel kökenleri için bkz. Rudolf Herrnstadt, *Die Entdeckung der Klassen* (Berlin 1965).

11. Page'in *Birleşik Devletler'de* 1940'da yazdığı gibi, 'sınıf' kelimesi, stereotipik kavrayışların sembolüydü, ve 'sınıf'tan bahseden bir kimsenin Amerikan kültür sınırlarının dışına çıktığı veya 'yabancı' Marksizm doktrinine müttelik olduğu izlenimini nakletmek mümkündür; bkz. Charles H.

Page, Class and American Sociology (New York 1969); Robert Nispet, 'The decline and the fall of the concept of the social class', Pacific Sociological Review 2, 1959, sınıf kavramını, sosyal antikitenin sandık odasına gönderen görüşü için bir apologia, bir özür. 'Amerikan sosyologların analizlerinde sınıf boyutundan kaçınmaya ve sakinmeye devam ettikleri...' gerçeğini eleştiren yeni bir tartışma, Leonard Reissman ve Michael B. Halstead tarafından ortaya kondu, 'The subject is class', Sociology and Social Research 54, 1970.

1. Bölüm: Marks'ın Sınıflar Teorisi

1. Marks düşüncesinin evriminde Saint-Simon'un fikirlerinin önemine ait güçlü bir savunu için bkz. Georges Gurvitch, 'La sociologie du jeune Marx', La vocation actuelle de la sociologie (Paris 1950)

2. Saint-Simon, La physiologie sociale (Ed. Gurvitch, Paris 1965), s. 141.

3. Bu, açık bir şekilde umumî bir ifadedir: hemen akla gelen istisnai örnekler -meselâ, Maurice Halbwachs, The Psychology of Social Class (London 1958)

4. Marx and Engels, 'Manifesto of the Communist Party', Selected Works (London 1968), s. 35.

5. Capital, 3.cilt (Moskova 1959), s. 582 vd.

6. Ben 'teknoloji' kelimesi yerine 'teknik' terimini kullanmayı tercih ediyorum. Çünkü ikincisinin daha geniş bir anlamı var; ama sıfat olarak 'teknolojik' ifadesini koruyorum, çünkü 'teknik' sıfat olarak yerleşik ve farklı bir anlama sahip.

7. Bu yelpazede detaylı bir analiz için, Nicos Poulantzas, Pouvoir politique et classes sociales de l'état Capitaliste (Paris 1970).

8. Bkz. Capital, 1.cilt (Moskova 1958), s. 446; 'Manifesto of the Communist Party', Selected Works, s. 44; Capital, 3.cilt, s. 532

9. Marx and Engels, The German Ideology (London 1965), s. 61.

10. a.g.e., s. 95.

11. Marx and Engels, Werke, 3.cilt (Berlin 1962), s. 62 (The German Ideology'den).

12. a.g.e., s. 79.

13. 'Preface to the first German edition of Capital', Selected Works, s. 231.

14. German Ideology, s. 95.

15. Capital, 3.cilt, s. 429.

16. a.g.e., 1.cilt, s. 645.

17. 'Wage Labour and Capital', Selected Works, s. 84.

18. 'Modern endüstri, patriyarkal sahibin küçük işyerini, endüstriyel kapitalistin büyük fabrikasına dönüştürmüştür. Fabrikada yığılma el emekçisi kitleleri, askerler gibi örgütlenir. Bu despotizm beyanları hedefi ve amacı bakımından ne kadar açık bir şekilde kazanırsa, o kadar onemsiz, kötü ve acılaştırıcı olur.' 'Manifesto of the Communist Party', Selected Works, s. 41.

19. Capital, 1.cilt, s. 644.

20. 'Manifesto of the Communist Party', s. 56-7.

21. 'Introduction to The Civil War in France', Selected Works, s. 252.

2. Bölüm: Weberci Eleştiri

1. Theodore Geider, Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel (Cologne 1949); Karl Renner, Wandlungen der modernen Gesellschaft (Vienna 1953), Danrendorf, Class and Class Conflict in Industrial Society.

2. Bu görüşün ikna edici bir sunumu için, W. G. Runciman, 'Class, status and power', in J. A. Jackson, Social Stratification (Cambridge 1968).

3. Benim çalışmama bkz. Capitalism and Modern Social Theory, s. 185 vd ve başka yerlerde.

4. Ben, burada, Weber'in 'tarih felsefeleri' eleştirisiyle ilgili olan felsefi ve metodolojik soruları gözardı ediyorum. bkz. Max Weber, The Methodology of the Social Sciences (Glencoe 1949), s. 68 vd.

5. Economy and Society, 2.cilt (New York 1968), s. 926-40, ve 1.cilt, s. 302-7.

6. a.g.e., 2.cilt, s. 928.

7. a.g.e., s. 930.

8. a.g.e., s. 927.

9. Marks, aslında aynı noktaya temas eder (Capital, 1.cilt, s. 136-6), ve benzer borçlular ile kredi verenler arasındaki benzer mücadelelerin Orta Çağ'da meydana gelmiş olduğundan bahseder Fakat o, "bu iki süreç arasında var olan borçlu ile kredi veren arasındaki ilişkinin, sadece, daha derinlere uzanan söz konusu sınıfların varlığının genel ekonomik şartları arasındaki düşmanlığı yansıttığını" tartışır.

10. Herbert Marcuse, Otto Stammers içinde 'Industrialisation and Capitalism', Max Weber and Sociology Today (Oxford 1971) Weber'e göre, 'kapitalist muhasebe, olası en yüksek derecede, mekanikleşmeyi ima eden hesaplamaya indirgenmiş rasyonel teknolojiyi benimser' (General Economic History, s. 208).

11. Benim çalışmama bkz. Politics and Sociology in the Thought of Max Weber (London 1972) s. 34 vd.

12. Economy and Society, 1.cilt, s. 110-11.

13. a.g.e., s. 305.

14. bkz. Wolfgang J. Mommsen, Max Weber und die deutsche Politik, 1890-1920 (Tübingen 1959), s. 280-304

15. Economy and Society, 2.cilt, s. 930 vd.

3. Bölüm: Sonraki Bazı Teoriler

1. Class and Class Conflict'in Alman baskısı 1957'de basıldı. Ayrıca bkz. Dahrendorf, Marx in Perspektive: die Idee des Gerechten im Denken von Karl Marx (Hanover 1953, doktora tezi).

2. Class and Class Conflict, s. 28 vd.

3. a.g.e., s. 30-1.

4. a.g.e., s. 56.

5. bkz. Dahrendorf, Conflict after class, Noël Buxton lecture (Essex 1967).

6. Class and Class Conflict, s. 62. Bu ciltte başka yerlerde olduğu gibi burada da, Marks'ın kendi düşünceleri ve katkıları olarak aldıklarına referansla 'Marksçı' sıfatını kullanma pratiğini benimsedim. 'Marksist' veya 'Marksizm' terimlerini ise, bizzat kendileri tarafından Marks'ın takipçisi oldukları beyan edilen sonraki yazarların yazılarına işaret etmek için kullanıyorum.

7. a.g.e., s. 165.

8. Bununla birlikte, Dahrendorf, 'kapitalist ve kapitalist sonrası toplumu birbirinden ayıran değişimlerin bütünüyle sınıf çatışmaları etkilerinden kaynaklanmadığı gibi, bu değişimlerin basit bir şekilde çatışma tarzlarında görülen bir değişim olmadıklarını da' bilir. (a.g.e., s. 245-6).

9. a.g.e., s. 275.

10. Raymond Aron, Democracy and Totalitarianism (London 1968); 18 Lectures on Industrial Society (London 1968); Progress and Dissillusion (New York 1968); ve özellikle La lutte des classes (Paris 1964).

11. La lutte des classes, s. 22-3; 18 Lectures on Industrial Society, s. 73-6.

12. La lutte des classes, s. 23-4.

13. a.g.e., s. 51-2.

14. a.g.e., s. 95.

15. a.g.e., s. 78. Ayrıca bkz. Aron, 'La classe comme representation et comme volente', in Les classes sociales dans le monde d'aujourd'hui, Cahiers internationaux de sociologie 38, 1965.

16. a.g.e., s. 356.

17. Stanislaw Ossowski, Class Structure in the Social Consciousness (London 1963).

18. a.g.e., s. 27.

19. W. L. Warner ve P. S. Lunt, The Social Life of a Modern Community (New Haven 1941).

20. Ossowski, s. 70.

21. a.g.e., s. 69 vd.

22. a.g.e., s. 114.

23. a.g.e., s. 184.

4. Bölüm: Marks Eleştiricileri: Bir Eleştiri

1. T. B. Bottomore, Classes in Modern Society (London 1966), s. 21.

2. Lukács'ın erken dönem yazıları, özellikle History and Class Consciousness (London 1971), s. 1-26.

3. Class and Class Conflict, s. 129.

4. German Ideology, s. 35.

5. Dahrendorf şöyle yazar: 'Şimdiye kadar bütün toplumların tarihi, sınıf mücadeleleri tarihidir'. Bu görünüşe göre empirik cümle, gerçektir, ama yabancılaşmayı (dolayısıyla bilinen tüm tarihi), özel mülkiyeti ve sınıfları birbirine bağlayan felsefi öncülün yeni bir formülasyonudur' (Class and Class Conflict, s. 31).

6. Bizzat Dahrendorf'un kesin bir şekilde vurguladığı gibi: 'Her ne kadar (Marks'ın) sınıf teorisinin keşfe yarayan ve genel yaklaşımı, sürdürülebilirse

de ve bu yapılmak zorundaysa da, bu teoremin diğer özellikle çerçevesinde durum böyle değildir', (a.g.e., s. 126).

7. a.g.e., s. 168.

8. Lenski, ayrıca sınıfların çoğulluğunu tanıyan bir sınıf kavramı sunmuştur; ve onun fikirleri de benzer itirazlara açıktır. bkz. Gerhard E. Lenski, *Power and Privilege* (New York 1966).

9. Dahrendorf, sonradan, *Class and Class Conflict in Industrial Society*'de geliştirilen görüşlerde içkin olan bazı zorlukları kabul etmeye yaklaşmıştır. 1967'de belirttiğine göre: 'değişimin yönü problemi (ve bununla ilişkili olarak sınıf çıkarlarının esası)... benim sınıf teorisini yeniden formüle etme girişimimden uzaktır' (*Conflict after Class*, s. 27).

10. Ossowski, (age) s. 34-7.

11. Ossowski bunu kabul eder (s. 35) ama bu noktayı geliştirmez.

12. a.g.e., s. 79.

13. Burada söz konusu başlıca gruplar siyahlar, 'fakir beyazlar' ve toprak sahipleridir. Meselâ, bkz. J. A. Dollard, *Caste and Class in a Southern Town* (New Haven 1937).

14. W. L. Warner, *Social Class in America* (Chicago 1949); Ossowski (age) s. 47 vd.

15. Ossowski (age) s. 176. 'Örneğin, Sovyet ideologların düşman olmayan iki sınıf ve bir entelijensiya 'tabakası' gördüğü yerlerde, bir Amerikan sosyologu veya bir Rus göçmeni, sosyal katmanlaşma seviyesi olarak altı ya da on sınıf algılayacaktır' (s. 177).

16. *La Lutte des classes*, s. 69-70.

17. Theodore Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart 1932), s. 2 vd.

18. örneğin, Lukács's. Bkz. Georg Lukács (age).

19. Nitekim, Aron bir noktada 'üretim araçlarını kontrol eden kurgunun sınıf ilişkilerini belirlemesine...' işaret eder (*Progress and Disillusion*, s. 39).

20. a.g.e., s. 33.

21. Bununla birlikte, Dahrendorf, belirgin olarak 'sınıf' ve 'katmanlaşma'yı birbirine karıştırmaya karşı uyarıda bulunur.

22. *Economy and Society*, 2.cilt, s. 927.

23. a.g.e., s. 930. Söz konusu 'hünerli yazar' açık bir şekilde Lukács'tır.

24. a.g.e., s. 929. Elbette, bu sorunun tarihsel bir analizi, 'dünya dinleri'nin detaylı çalışmalarında mevcuttur.

25. Gerçi Weber, tam manasını belirtmeden, bunun bazı 'aşırı basitleştirmelerle' düşünüldüğünü ekler (a.g.e., s. 937).

26. Ama yine de bu, tabakaların kaybolmasıyla birlikte meşru ölçütlerin statü ayrımlarına alâkasız düştüğünü söylemek anlamına gelmez; tam aksine resmî olarak tanımlanan kanun önünde 'eşitlik', 'konvensiyonel' statü farklarının bir şartıdır (ve aynı zamanda, sonraki bölümlerde vurgulayacağım gibi, bizzat sınıf toplumu varlığının da şartıdır).

5. Bölüm: Marksçı Temel Duruşun Yeniden Değerlendirilmesi

1. bkz. Marc Bloch, *Feodal Society* (London 1961).

2. C. B. Macpherson, *The Political Theory of Possessive Individualism*

(London 1964), s. 51.

3. Walter Ullmann, *The Individual and Society in the Middle Ages* (Baltimore 1966), s. 40-1.

4. Bloch, (age) s. 148.

5. a.g.e., s. 353 vd. Bloch 'kasabaların hâkim karakterinin, özel bir insan tipi tarafından yerleşik olması şeklinde algılandığını' belirtir.

6. Georges Gurvitch, *Le concept de classes sociales de Marx a nos jours* (Paris 1954).

7. Örnek olarak bkz. Henri Pirenne, 'The stages in the social history of Capitalism', *American Historical Review* 19, 1913-14. Pirenne'ye göre: 'onüçüncü yüzyıldan önce biz serbest bir kapitalist yayılma süreci bulmaktayız' (s. 506).

8. *Capital*, 3.cilt, s. 914.

9. a.g.e., 1.cilt, s. 170.

10. Bu sorunun ünlü bildirisine göre: 'gelişmelerinin belirli bir aşamasında toplumun maddî üretimsel kuvvetleri, mevcut üretim ilişkileriyle veya -aynı şeyin başka bir şekilde meşru ifadesiyle- o zamana kadar iş başında olan mülkiyet ilişkileriyle çatışma noktasına gelmiştir. Bu ilişkiler, üretimsel kuvvetlerin gelişme biçimleri iken, kendi prangaları oluverirler. Sonra da bir sosyal devrim dönemi başlar' ('Preface to the Critique of Political Economy', *Selected Works*, p. 182).

11. H. B. Acton, *The Illusion of the Epoch* (London 1962), s. 162-4.

12. *The Poverty of Philosophy* (London) s. 92.

13. Örnek olarak bkz. The analysis in 'Wage labour and Capital', *Selected Works*.

14. *German Ideology*, s. 32.

15. Bu, Marksist ilim açısından önemli bir yorum problemleri yaratmıştır. Marks'ın erken dönem takipçilerinin çoğu, yüksek bir genelleştirme seviyesi varsayarak, bu konuda basit bir görüşü benimsemişlerdir. Daha incelikli izahlar (meselâ Lukâcs gibi) daha temkinli bir yaklaşımı benimserler.

16. Başka bir yerde buna 'teknolojik yabancılaşma' diyerek işaret etmiştim. Bu şekilde onu 'pazar yabancılaşması'ndan ayırmaktayım. Bkz. *Capitalism and Modern Social Theory*, s. 228-9.

17. *German Ideology*, s. 45.

18. *Grunrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Berlin 1963), s. 592.

19. Engels, 'On authority', *Selected Works*, 1.cilt (Moskova 1958), s. 637.

20. 'The civil war in France', *Selected Works* (1968 ed.), s. 294.

21. İlgili bazı problemlerin tartışması için, bkz. Paul Sweezy ve diğ-
leri., *The Transition from Feudalism to Capitalism* (London 1954).

22. 'Manifesto of the Communist Party', *Selected Works*, s. 36.

23. Maurice Godelier, 'Structure and Contradiction in Capital', in Ralph Miliband and John Saville, *The Socialist Register* (1967).

24. Aşağıya bkz., s. 112-13.

25. Ben, eğer (kabul etmediğim şekilde) bin yıllık inançların, sınıf devriminin fantastik sunumları olarak alınması halinde, bu ifadenin, çelişkili

olacağının farkındayım.

26. George Lichtheim, *Marxism* (London 1964), s. 172.

27. Nitekim o değer üzerine bölümü tekrar yazsaydı, ürünlerinin nispi değerinin bir yerine iki nedenle düzene sokulduğunu yazacaktı.

6. Bölüm: Sınıf Teorisini Yeniden Gözden Geçirme (I)

1. Marks'ın bu noktadaki kullanımı değişikdir: çoklukla, 'işçi sınıfı', 'kural koyucu sınıf' vs.den bahseder.

2. Bkz. David Lockwood, *The Blackcoated Worker* (London 1958) s. 202-4; Frank Parkin, *Class Inequality and Political Order* (London 1971).

3. Bkz. Robert A. Nisbet, 'The decline and fall of social class', age.

4. Benim sınıf yapılaşması olarak adlandırdığımı, Gurvitch negatif olarak 'Resistance a la penetration par la societe globale' adlandırır. Georges Gurvitch, *Le concept de classes sociales de Marx a nos jours* (Paris 1954), s. 116 vd.

5. Biz, yine de, Schumpeter ile 'fiziksel şahıs yerine, ailenin, gerçek sınıf ve sınıf teorisi birimi olması' noktasında aynı fikirde olabiliriz (Joseph Schumpeter, *Imperialism, Social Classes*, Cleveland 1961). Bu, hareketliliğin sınıf oluşumunun temeli olduğu düşüncesiyle gerçekten bütünüyle uyumludur.

6. Aşağıya bkz. S. 264-9.

7. Lockwood, *The Blackcoated Worker*, age.

8. Statü grup nosyonunu parçalarına ayırmanın kolaylıkla mümkün olacağına işaret edilebilir: Meselâ, söz konusu statü değerlendirmelerinin öncelikle grup dışındakiler tarafından yapılıp yapılmaması ve içeridekiler tarafından reddedilip edilmemesine vs. göre.

9. Bu, elbette, Lukács'ın sınıf-şartlandırmalı bilinçsizlik kavramıyla aynı şey değildir; ama ben inanıyorum ki, Lukács sınıf bilincinin niteliksel olarak farklı seviyelerini ayırmada haklıdır. Lukács, age, s. 52 vd.

10. Poulantzas, age. Bununla birlikte Crozier'in yaptığı gibi classes sans conscience'den bahsetmek yanıltıcıdır. Bkz. Michel Crozier, 'Classes sans conscience ou prefiguration de la societe sans classes', *Archives europeenes de sociologie* 1, 1960, ayrıca 'L'ambiguite de la conscience de classes', *Cahiers internationaux de sociologie* 28, 1955.

11. Veya 'aşırı-determinasyonun' olduğu başka bir terminoloji kullanmak için (Louis-Althusser. *For Marx*, London 1969, s. 89-128.

12. Bu kullanıma göre, Marks'ın Lumpen proletaryası, söz konusu bireylerin ayrı etnik geçmişlerden doğma eğiliminde olduklarında sadece bir alt sınıftır. Leggett alt sınıfa, 'marjinal işçi sınıfı' olarak işaret etmiş ve bu sınıfı, genellikle proleterleştirilmiş ve ayrı tutulmuş bir hükmedilen etnik veya ırklı gruba ait olan işçilerin alt topluluğu olarak tanımlamıştır (John C. Leggett, *Class, Race and Labor*, New York 1968, s. 14).

13. Alain Touraine, *La conscience ouvriere* (Paris 1966), s. 17: 'il existe un grand nombre de combinaisons possibles entre les trois principes dont un assemblage tres particulier constitue la conscience de classe: le principe d'identite qui est, plus encore que la definition d'un groupe d'appartenance,

la definition d'une contribution, d'une fonction sociale et donc le fondement des revendications; le principe d'opposition, c'est-a-dire la definition du groupe antagoniste et plus precisement celle des obstacles au controle des travailleurs sur leurs oeuvres; le principe de totalite qui definit le champ social dans lequel se situe la relation define par les deux principes precedents'.

14. bkz. Benim çalışmam Capitalism and Modern Social Theory, 14.bölüm.

15. Bu, belki de, Lockwood'un 'sosyal entegrasyon' ve 'sistem entegrasyonu' ayrımının farklı bir durumu olarak görülebilir.

16. Ne var ki, Engels'in gözlemine göre, 'fakirler, zengin konaklarına yakın dar sokaklarda yerleşiktiler; ama genellikle onlara mutlu sınıfların gözlerinin görmeyeceği ayrı bir bölge tahsis edilmiştir. Onlar da ellerinden geldigince mücadele edebilirler' (Friedrich Engels, The Condition of the Working Class in England in 1844, London 1968, s. 26).

17. aşağıya bkz. S. 185-6.

18. V. I. Lenin, What is to be Done? (Oxford 1963), s. 63.

7. Bölüm: Sınıf Teorisini Yeniden Gözden Geçirme (II)

1. Paulantzas, age, s. 69.

2. Takipçi Marksist yazarların çoğu, bu meseledeki birtakım genelleştirilmiş ifadelerden hoşnut olmuşlardır veya kapitalizme gerçekte 'kural koymayan' bir kural koyucu sınıfın hâkim olduğunda ısrar ederek kendi paylarına sahip olmak ve onu yemek istemişlerdir; Poulantzas, age, 361 vd.

3. aşağıya bkz. 255-9.

4. Bu bölümün bu kısmında ben kısmen 'Elites in the British class structure' makalemi kaynak olarak almıştım, Sociological Review 20, 1972.

5. aşağıya bkz. s. 241-3.

6. Talcott Parsons, 'On the concept of political power', Preceedings of the American Philosophical Society 107, 1963. Ne var ki, Parsons'un analizindeki hata, gücün 'kolektif' boyutunun toplumdaki farklı gruplanmalar açısından asimetrik olduğu gerçeğini yetersiz izah etmektir.

7. Keller'in 'stratejik elitler'inde olduğu gibi. Bkz. Suzanne Keller, Beyond the Ruling Class (New York 1963).

8. a.g.e., 51-2.

9. Bu, (her ne kadar spesifik olarak Marks aleyhine olmasa da) Durkheim tarafından yapılan eleştiri türüdür. Bkz. Professional Ethics and Civil Morals (London 1957), s. 51vd.

10. Theories of Surplus Value, 1.cilt (London 1964), s. 152.

11. a.g.e., s. 389-400.

12. Burada 'paradigma farkları'nın ilgili olduğu açıktır; ortodoks ekonomilerde verilen artı değer teorisinin eleştirisi, kendi terimleri üzerine Marksçı görüş ile karşılaşılmaktan ziyade, herşeyden evvel, yönelimdeki bir kayışla ilgilidir.

13. Son tartışmalar içerisinde en incelikli olanı için bkz. Ernest Mandel, The Formation of the Economic Thought of Karl Marx (London 1971).

14. Capital, politik ekonomi eleştirisinin 'kanun, ahlak ve politika vs.

eleştirisi'yle tamamlandığı 'bir dizi bağımsız broşür' ile sonuçlanmak üzere, genç Marks'ın tasarladığı ansiklopedik projenin sadece bir katmanını oluşturur (T. B. Bottomore, Karl Marx, Early Writings, New York 1964, s.63)

15 Gorz 'Belirli bir toplumda belirli bir gelişme seviyesinde fakırlık ifadesi, potansiyel olarak bir bireye herkese geçerli olan bir norm olarak uygun görülmesine rağmen aynı zamanda ondan saklanan (soz gelimi kültürel, sağlık ve tipla ilgili) olanakların ve zenginliğin toplamını resmeder' (Andre Gorz, Strategy for Labor, Boston 1968, s. 22).

16. a.g.e., s. 125 vd.

17 'Asya tarzı üretim', Marks tarafından bir sınıf toplumu olarak görülmez. Buna rağmen, bu sıfatla görülebileceği, hatta Marksçı öncüller içerisinde kullanılarak tartışılmıştır. Bkz. Karl A. Wittfogel, Oriental Despotism (New Haven 1957).

18. Bu gözlem, çağımızdaki birçok 'geri kalmış' toplumları kapsar. Sınıf analizini kullanılabılır sınırlarının ötesinde zorlamak suretiyle onu bozucu etki gösteren birçok teşebbüs olmuştur. Meselâ, Afrika'daki 'yeni milletler' çalışmaları gibi.

19. Macpherson, The Political Theory of Possesive Individualism, s 51-3 Ama yine de biz, Macpherson'un söylediği 'ekonomik analiz hedefleri için en esaslı özellikler, tam pazar toplumuna özgü olanlardır' (s. 51) sözünü sorgulayabiliriz

20 Marks'ın Balzac'ın romanlarından büyülenmesi, hiç kuşkusuz, yazarın Fransız burjuvazisinin töreleri üzerine gözlemlerinin akut ve keskin niteliğinden kaynaklanmıştır. Marks, 'burjuva kültürünün anatomisti' olarak bir Balzac çalışması yapmaya niyet etmişti -ne ki, bu, Marks'ın başlamayı bile başaramadığı bir proje oldu.

8. Bölüm: Kapitalist Gelişme Problemi

1 Epey dikkat çekici bir sayıda ekonomi tarihçisi, elbette, bu kavramın herhangi yararlı bir tarihsel uygulamaya müsait olmadığını savunmuşlardır. R. H. Tawney's Preface to 2nd ed of Religion and the Rise of Capitalism (London 1948), s. 7-13.

2. General Economic History (New York 1961), s. 224 vd.; ayrıca Jean Beachler, 'Essai sur les origines du systeme Capitaliste', Archives europeenes de sociologie 9, 1968

3. Örneğin, daha yeni bir yorum olarak, Oliver C. Cox The Foundations of Capitalism (London 1959), s. 407: 'Biz endüstriyel devrim şartlarının, (onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda) mevcut kapitalist toplumların toplumsal örgütlenmelerinde içkin olduğunu hipotez olarak ifade edebiliriz. Bu şartlar, kapitalizmin kaçınılmaz gelişmelerinden biri olmuştur'

4 Weber'in en açık belirttiği şeylerden bir tanesi, onun modern kapitalizmi vasıflandırmada merkezî bir rol biçtiği sermaye muhasebesi ile makine teknolojisi arasındaki bağlantıyı aydınlatmasıdır: 'kapitalistik muhasebe, rasyonel bir teknoloji varsayar; oyle ki, bu teknoloji, mekanikleşmeyi ima eden, olası en büyük ölçekte hesaplamaya indirgenmiştir' (General Economic History, s. 208).

5. Endüstriyalizmin daha geniş tartışmaları için, bkz. Bert F. Hoselitz ve

Wilbert E. Moore, *Industrialisation and Society* (The Hague 1968); William A. Faunce, *Problems of an Industrial Society* (New York 1968); Georges Friedmann, *Industrial Society* (Glencoe 1955); ve tamamen farklı bir planda, Lewis Mumford, *The Myth of the Machine* (London 1967).

6. Adorno, 'die gegenwärtige Gesellschaft durchaus Industriegesellschaft ist nach dem Stand ihrer Produktivkräfte... Demgegenüber ist die Gesellschaft Kapitalismus in ihren Produktionsverhältnissen' (Theodore W. Adorno, *Aufsätze zur Gesellschaftstheorie und Methodologie*, Frankfurt 1970, s. 157).

7. Capital, 1.cilt, s. 8.

8. Birbiriyle ilgili olan ve kısmen örtüşen iki analiz için, bkz. Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (London 1969); ve Alain Touraine, *Sociologie de l'action* (Paris 1965).

9. Bu terimi, anlamının çok kesin bir şekilde tefferruatını araştırmaya girişmeden, belirli bir toplumda hüküm süren ekonomik örgütlenmenin (teknolojik seviye, endüstriyel yapı biçimi, ve mamullerin mübadele tarzları gibi) temel şablonlarına işaret etmek için kullanıyorum. Ben şimdiye kadar, bu kavramın kullanılmasının Marksçı teoride ortaya çıkaracağı bazı zorluklardan bahsetmiştim. Burada, onu, daha önce belirtilmiş olan kayıtlamalarla kullanıyorum. Spesifik olarak bu kayıtlamalardan birisi, sınıf teorisinin, analitik olarak, sınıf yapılaşmasının kaynakları olarak ayırttığım içyapı niteliklerinden ayrı tutulma zorunluluğuna dair anlayışıdır.

10. Bu ifadeyle ortaya konan türde önemli metodolojik meseleler elbette vardır; fakat onları burada analiz edemeyiz. Yerleşik 'geleneksel' ve modern' dikotomilerinin kullanımına dair soruların bir izahı için, bkz. Reinhard Bendix, 'Tradition ve modernity reconsidered', *Embattled Reason, Essays on Social Knowledge* (New York 1970).

11. Barrington Moore, *age*, s. 453-83.

12. Bu görüşün hararetili bir savunması, Richard Bendix tarafından yapılmıştır, *Nation-Building and Citizenship* (New York 1964).

13. Bu problemlerin en incelikli yeni Marksist incelemesi, Ernest Mandel tarafından yapılanıdır, *Marksist Economic Theory* (London 1968, 2.cilt).

14. Bu görüş noktasının detayları için bkz. Joan Robinson, *An Essay on Marxian Economics* (London 1966), s. 36.

15. Zenginlik ve gelir dağılımının ölçülmesi, elbette, ihtilâflı bir meseledir ve böylesi büyük bir genelleme, bu sorunu çevreleyen çeşitli karşıt bakış açılarından açık bir şekilde mercek altına yitirilmek zorundadır. Ne var ki, Kalecki'ye göre Britanya'da milli gelirden ücretlerin paylaşımı, 1880'de % 41 idi, 1935'de ise % 42 idi. Başka bir tahmin de göstermiştir ki, 1870-1950 yılları arasında ücret paylaşımı asla % 42'nin üzerine çıkmamıştır, üstelik % 37'ye kadar da gerilediği olmuştur. M. Kalecki, 'The distribution of the national income', *Essays in the Theory of Economic Fluctuations* (London 1939); E. H. Phelps Brown and P. E. Hart, 'The share of wages in national income', *Economic Journal* 62, 1952.

16. Marks'ın ifade ettiği gibi krizler, mevcut çatışkilara anlık ve güç çerçevesinde aranan çözümlerdir. Krizler, bozulmuş dengeyi yeniden eski

haline getirmek için belirli bir zaman içinde olan şiddetli patlamalardır' (Capital, 3.cilt, s. 244).

17. Alain Touraine, *La Conscience ouvriere*, age.

18. Bendix'in göstermiş olduğu gibi, savaşın etkileri, Almanya ve Japonya gibi kapitalist ülkelerin bazılarında sosyal yapının geleneksel biçimlerini yıkmada, endüstrileşmeden daha etkili olmuştur, Bendix, *Nation-Building and Citizenship*, age, s. 212.

19. Bunu söylerken ben, kapitalist toplumların tecrübesinin, zorunlu olarak, ondokuzuncu yüzyıla veya Avrupa bağlamına has olduklarını ima etmek istemiyorum. Yine de daha az önermeyi istediğim nokta, Doğu Avrupa sosyalizminin, bugünkü 'geri kalmış' toplumlar tarafından takip edilebilecek yegane genel bir endüstriyel gelişme modeli sunduğudur.

9. Bölüm: Kurumsal Güç Vasıtası ve Kontrol Vasıtası

1. T. H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development* (New York 1964), s. 84; ayrıca bkz. 'The welfare state: a sociological interpretation', *Archives europeenes de sociologie* 2, 1961.

2. Dahrendorf: 'Gerçi Birleşik Devletler'de vatandaşlık nosyonu, Özgürlük Beyannamesi'nden bu yana pratik bir anlama sahipse de, onun gerçekleştirilmesi yine de, daha önce değilse eğer, Avrupa'da başlangıç aşamasına Fransız Devrimi'nden 120 yıl sonra gelmiştir', 'Recent changes in the class structure of the European societies', in R. Graubard, *A New Europe?* (London 1965), s. 295. Mamafih, bunun geçerliliğini kabul etmek, Lipset'in 'Amerikan politikasında sosyalizmin yokluğu, eşitlikçiliğin ve demokrasinin, işçiler politik olarak belirli bir kuvvet olmaktan evvel, zafere ulaşmış olmasından kaynaklanmaktadır' tezini benimsemeyi icap ettirmez (Seymour Martin Lipset, *The First New Nation*, London 1964, s. 341).

3. Bendix, *Nation-Building and Citizenship*, age, s. 101.

4. Parkin, *Class Inequality and Political Order*, s. 125.

5. Japonya'da savaş sonrası 'çözülme programı'nda 325 büyük firmanın, bu programa dahil olması varsayıldı; ama bunlardan sadece 11'inin çözülmesi vuku buldu. Yoğunlaşma oranları tekrar yükseliyor: 1964'te en büyük 100 firmanın toplam sermayesi, 1966'daki toplam işletme sermayesinin % 39'unu oluşturuyor. 1953'te ise bu oran % 32'ye düşüyor (M. Yoshino, *Japan's Managerial System*, Cambridge, Mass. 1968, s. 124).

6. Ernest Mandel'den alıntılı, *Marksist Economic Theory*, 2.cilt, s. 395-7.

7. Endüstriyel yoğunlaşmanın karşılaştırmalı bir izahı için bkz. Joe S. Bain, *Industrial Organisation* (New York 1968).

8. Adolph A. Berle ve Gardiner C. Means, *The Modern Corporation and Private Property* (Chicago 1932), s. 40-1.

9. Alfred S. Eichner, 'Business concentration and its significance', in Ivar Berg, *The Business of America* (New York 1968), s. 192.

10. R. Marris, *The Economic Theory of Managerial Capitalism* (London 1964), s. 266-77.

11 P Sargent Florence'in önerdiği olasılık için, bkz. *Ownership, Control and Success of Large Companies* (London 1961), s. 190.

12. Andrew Schonfield, *Modern Capitalism* (London 1969), s. 64.
13. a.g.e., s. 71-87 (Schonfield, Japonya örneğini detaylı olarak tartışmaz). Fransa'daki devletçilik geleneği, ta Saint-Simon'dan günümüze kadar ki 'teknokrasi' teorilerinin o ülkede pratize ettiği güçlü etkiyle bariz bir şekilde ilişkilidir.
14. William W. Lockwood, 'Japan's "new Capitalism"', *The State and Economic Enterprise in Japan* (Princeton 1965), s. 492-511.
15. Bununla birlikte, Speier'in 1937'de işaret etmiş olduğu gibi, mikroekonomik planlamanın Birleşik Devletler'de uzun bir tarihi vardır: Hans Speier, 'Freedom and social planning', *Social Order and the Risks of War* (Cambridge, Mass. 1969).
16. Planlama imalarının Marsist açıdan değerlendirilmesi için, bkz. Bill Warren, 'Capitalist planning and the state', *New Left Review* 72, 16; bütünüyle farklı bir görüş için bkz. Michael Kidron, *Western Capitalism Since the War* (London 1970). Warren'ın göstermiş olduğu gibi, kapitalist bir toplumda tam istihdamın korunmasının ağırlıklı olarak silahlanma üretimine bağımlı olması şeklindeki alelade Marksist görüş, ordu harcamaları seviyesinin Batı Avrupa'da gayrisaflı milli hasıla oranı olarak genelde düşük olması bu harcamanın önemli ekonomik etkiler olmaksızın azalmakta olduğu gerçeğiyle esasen uzlaştırılabılır değildir.
17. Poulantzas, age, s. 325. Poulantzas'ın ayrıca vurguladığı gibi: 'la conception marxiste rigoureuse de la classe dominante n'implique nullement la concentration empirique des diverses fonctions politiques entre les mains des membres d'une classe....' (a.g.e., s. 361).
18. John M. Maki, *Government and Politics in Japan* (London 1962), s. 15 vd. Ayrıca bkz. J. C. Abegglen and H. Mannari, 'Leaders of modern Japan: social origins and mobility', *Economic Development and Cultural Change* 9, 1960; R. P. Dore, 'Mobility, equality, and individuation in modern Japan', *Aspects of Social Change in Modern Japan* (Princeton 1967).
19. David S. Landes, 'Japan and Europe: contrasts in industrialisation', in Lockwood, age, s. 145. Landes'in belirttiğine göre, ondokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru Japon ve Alman üst sınıfları arasındaki en büyük fark şuydu: Japonya'da toprak sahipliği hiçbir zaman sosyal şöhrat ve prestijin sembolü, bir kalite işareti olmadı; bu yüzden de, yeni zenginlik için Batı'da sahip olduğu cazibeye sahip değildi. Dolayısıyla Japonya, endüstrileşme yoluna girdiği zaman sosyal kökeni ne olursa olsun başarılı işadamları, kaderlerinin önemli bir kısmını ya da tamamını koyarak ekonomik kabullerine damga vurmayı gerekli hissetmedi' (s. 170).
20. J. P. Nettl, 'Consensus or elite domination: the case of business', *Political Studies* 13, 1965.
21. *Class and Class Conflict*, s. 46. Birinci alıntılamaadaki 'kapitalistler', kendi işletmelerini kuran ve kontrol edenlerdir; 'varisleri' ise böyle bir pozisyon içine doğanlardır.
22. Yığınla ifade edilebilecek yeni literatür içinde arz edeceğim çalışmalar, tasvir edici olarak işaret edilebilir, J. C. Abegglen and H. Mannari, age; Akira Kubota, *Higher Civil Servants in Postwar Japan* (Princeton 1969); W. L. Guttsman, *The British Political Elite* (London 1963); R. K.

Kelsall, *Higher Civil Servants in Britain* (London 1955); N. Delefortrie-Soubeyroux, *Les dirigeants de l'industrie française* (Paris 1961); G. William Domhoff, *Who Rules America?* (New Jersey 1967); Reinhard Bendix, *Higher Civil Servants in American Society* (Boulder 1949).

23. Morris Janowitz, *The Professional Soldier* (New York 1960), s. 209.

24. Böylesi karşılaştırmaların tümü, elbette, şimdiki zamanda bulunana göre daha az malzeme olduğundan yüzeyle kalmıştır. Ne var ki, Britanya ve Japonya'da daha yüksek sivil hizmet alanlarına doğru sosyal hareketliliğin caddesi olarak üniversitelerin rolü arasında ilgi çekici bir tezat vardır. Britanya'da, Oxford ve Cambridge, sivil hizmette asistan sekreter veya daha yukarısının saflarına yeni gelen üyelerin % 80'ini sağlar; ama yeni-üye akışı, denk mertebelere gelenlerin yaklaşık % 80'inin Tokyo Imperial University'den geldiği Japonya'ya göre, sosyo-ekonomik geçmiş bakımından daha az net görünür. Bkz. Kubota, age, s. 71 vd. Savaş sonrası Japonya'da büyük işletmelerdeki iş liderlerinin sosyal geçmişi üzerine bkz. Yoshino, age, s. 85-117.

25. Peter B. Blau and Otis Dudley Duncan, *The American Occupational Structure* (New York 1967), s. 434.

26. Nichols, çok münasip bir şekilde işaret etmiştir: 'biz hâlâ ciddi bir şekilde yöneticinin kişisel motivasyonları ve inançları ile hisse sahiplerinin çıkarları arasındaki ilişkilere ait çalışmalara sahip değiliz... Bu türden deneysel verinin yokluğundan da anlaşılacağı gibi, sahiplik-kontrol karşıtlığında tüm katılımcılar, büyük ölçüde, endüstriyel ve sosyal yapıdan üretilen çıkarımlara güvenmeye zorlanmışlardır' (Theo Nichols, *Ownership, Control and Ideology*, London 1969, s. 62).

27. Jean Meynaud, *La technocratie* (Paris 1964), s. 169.

28. Mamafih, bunu başarmak için şart olan tipik hisse oranının tahminleri çok değişkendir. Bazı yazarlar, % 5'in üzerindeki her türlü blok hisse sahipliğini, potansiyel olarak kontrol üreten bir etken olarak görürlerken, başka bazı yazarlar (meselâ, Sargent Florence, *Ownership, Control and Success of Large Companies*, age) bu oranı % 30'a kadar yüksek tutmaktadırlar. Ne var ki şurası açıktır ki, bu tür istatistiksel ölçüler, büyük ölçüde itibari bir karaktere sahiptirler. Belirli bir hisse yüzdesinin önemi, tek tek şirketlerin çeşitli değişken niteliklerine bağlıdır.

29. John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State* (London 1967), s. 77.

30. R. H. S. Crossman, çok yakın bir zaman önce, Bogehot'un İngiliz politikasının 'etkin gizi' olarak algıladığı, parlamenter demokrasi yüzü arkasında iş gören kabine hükümetinin 'başbakanlık' hükümeti ile ayağının kaydırılmış olduğunu öne sürmüştür. Ancak bu durum İngiliz siyasetinde gerçekleştirilebilmiş olsa bile, bunun başka ülkelerin durumları açısından ne kertede genelleştirilebileceği belirsizdir. Fakat, daha genel noktalar için, bkz. Luhmann: 'Politische Planung ist darüber hinaus ein Prozess, mit dem die Grenze zwischen den beiden wichtigsten Teilsystemen des politischen Systems, Politik und Verwaltung, überschritten wird...': Niklaus Luhmann, *Politische Planung* (Opladen 1971), s. 81.

31. Britanya üzerinde dokümantasyon için bkz. Guttsman, age.

32. Parkin, age, s. 130-6.
 33. Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society* (London 1969), s. 21.

10. Bölüm: Orta Sınıfın Büyümesi

1. *Theories of Surplus Value*, 2.cilt (London 1969), s. 573.
2. Martin Nicolaus, 'Proleteriat and middle class in Marx: Hegelian choreography and the Capitalist dialectic', *Studies on the Left*, 7, 1967. Yazarın orta sınıfla ilgili Marks problemleri analizi, Marks'ın ilk yazılarındaki 'pazar' ilgisi ile sonraki çalışmalarındaki artı değer teorisi arasında şahsen yanlış bir ayrım olarak düşündüğüm bir mecraya girmektedir.
3. Lederer ve Marschak'ın 1920'lerde ve 1930'larda Almanya'da 'Der neue Mittelstand' diye adlandırdığı olguya hasredilen dikkat, bariz olarak, Sosyal Demokrasi'nin içsel problemleri ve Nazizm'in yükselişiyle ilişkilidir. Sağcı anti-semitik Deutschnationale Handlungsgehilfen-Verband'ın 'resmî' teorisinin, girişimsel otoritenin delegasyonuna beyaz-yakalı işçilerin katılımının önemini ve bu işçileri el emekçilerinden ayıracak teşvik fırsatlarının varlığını vurgulamış olduğuna işaret edilebilir. Bu zaman diliminde yapılan temel sosyolojik çalışmalar için bkz. Emil Lederer and J. Marschak, 'Der neue Mittelstand', *Grundriss der Sozialökonomik*, 9.cilt (I), 1926; ve Lederer, *Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung* (Tübingen 1912).
4. Bazı ulus aşırı karşılaştırmalar için bkz. Bert F. Hoselitz, *The Role of Small Industry in the Process of Economic Growth* (The Hague 1968).
5. Vide Joseph Bensmann and Arthur J. Vidich, *The New American Society* (Chicago 1971), Burnham'dan beri sündürülen uzun bir farazi 'devrimler' hattının en sonuncusunun izahı için: 'orta sınıf devrimi'.
6. Gavin Mackenzie tarafından Birleşik Devletler nüfus sayımı için hesaplanan tablolarda nüfusun % 4-5'i çiftlik işçileri olarak temsil edilmektedir. Başka tablolar için bkz. Guy Routh, *Occupation and Pay in Great Britain, 1906-60* (Cambridge 1965); and Solomon B. Levine, 'Unionisation of white-collar employees in Japan', in Adolf Sturmthal, *White-Collar Trade Unions* (Urbana 1966).
7. Michel Crozier, *The World of the Office Worker* (Chicago 1971), s. 11-12; ve 'White-collar unions -the case of France', in Sturmthal, age, s. 91-2.
8. Routh, age; Robert K. Burns, 'The comparative economic position of manual and white-collar employees', *The Journal of Business* 27, 1954; US Department of Labor, *Blue-Collar/White-Collar Pay Trends. Monthly Labor Review*, June 1971; ve Crozier, *The World of the Office Worker*, s. 12-15. İlerleyen gelir vergilerinin, bu gelir profillerini ne kadar etkilediğinin bir değerlendirmesi için bkz. Parkin, *Class Inequality and Political Order*, s. 119-21.
9. M. P. Fogarty, 'The white-collar pay structure in Britain', *Economic Journal* 69, 1959. Hamilton, vasıflı el emekçisi işçilerle ilgili istatistiklerin, çoklukla, ücretleri normalde vasıflı işçilere göre belirgin bir şekilde daha yüksek olan ustabaşları içerdiğine işaret eder; ustabaşlar, denetçi bir role,

dolayısıyla el emeğine dayanmayan işçiler sınıfına daha yakın görülür: Richard Hamilton, 'The income difference between skilled and white-collar workers', *British Journal of Sociology* 14, 1963. Bununla birlikte, 'azaltıcı gelir eğrisi' hususunda Mackenzie, bunun, el emekçisi işçiler kadar, büyük ihtimalle belirli bir oranda masa başı işçisini de kapsadığını belirtir: bkz. Gavin Mackenzie, 'The economic dimensions of embourgeoisement', *British Journal of Sociology* 18, 1967, s. 32; bu makale, Hamilton'un bir önceki çalışmasını eleştirel bir şekilde inceler.

10. George Sayers Bain, *The Growth of White-Collar Unionism* (Oxford 1970), s. 59.

11. Britanya'da 1961'deki bir tarama göstermiştir ki, beyaz-yakalı işçilerin % 86'sı hastalık ödemeleri planına dahil edilmişlerken, el emekçisi işçilerin yalnızca % 33'ü bu imkândan yararlanmaktaydı: HMSO, *Sick Pay Schemes* (London 1964). Ayrıca bkz. *The Industrial Society, Status and Benefits in Industry* (London 1966); bu çalışmanın boyutları, Bain'de eleştirilmiştir, age, s. 64.

12. Enid Mumford ve Olive Banks, *The Computer and the Clerk* (London 1967), s. 21.

13. S. M. Miller, 'Comparative social mobility', *Current Sociology* 1, 1960. Blau ve Duncan, en azından Amerikan sosyal yapısında birinci işin sosyal hareketliliğin gerçekleştiriminde temel bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir: kariyerlerine beyaz-yaka işlerinde başlayanlar tarafından tecrübe edilen hareketliliğin brüt miktarı, el emeğine dayalı işlerde başlayanlarla kıyaslandığında aşağı yukarı aynı olabilir; ama yine de, birincisinin, aile mesleklerinde dahi, daha yüksek oranda net sosyal hareketlilik tecrübe etme durumu söz konusudur (Peter M. Blau and O. D. Duncan, *The American Occupational Structure*, (New York 1967).

14. David Lockwood, *The Blackcoated Worker*, s. 81.

15. Fritz Croner, *Die Angestellten in der modernen Gesellschaft* (Cologne 1962), s. 34 vd.

16. Britanya'da ev sahibi olmada sınıf farklılaşmasını azaltma girişiminin ilginç bir örneği, Leo Kuper tarafından verilir, *Living in Towns* (London 1953). Japonya'da komşuluk örgütlenmelerinde sınıf ayrımının varlığını kabul etmesine karşın Dore, Tokyo'da bir muntıkayı çalıştığı araştırmasında şunu vurgular: "Batılılık' kavramının karşısında olarak 'Japonluk', insanları kendi cinslerinden ayırma açısından -ve bu yapılrken de zorunlu bir şekilde ekonomik statü çizgilerinin takip edilmediği- halen önemli bir ölçüttür" (R. P. Dore, *City Life in Japan*, London 1958; s. 12-13).

17 Bu konu ja öncü eserler şunlardır: Alfred Willener, *Images de la societe et classes sociales* (Berne 1957); Heinrich Popitz ve diğerleri, *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters* (Tübingen 1957). Ayrıca bkz. Dahrendorf, *Class and Class Conflict*, s. 280-9.; John Goldthorpe ve diğerleri, *The Affluent Worker in the Class Structure* (Cambridge 1969), s. 116-56; Hansjürgen Daheim, 'Die Vorstellungen vom Mittelstand', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 12, 1960; Siegfried Braun and Jochen Fuhrmann, *Angestelltenmentalität* (Neuwied 1970). Bu son çalışma, yine de, bazı geleneksel görüşleri sorgular.

18. Ezra F. Vogel, *Japan's New Middle Class* (Berkeley 1963), s. 142-62; ve Chie Nakane, *Japanese Society* (London 1970), s. 115 vd.
19. Terence J. Johnson, *Professions and Power* (London 1972), s.54 vd.
20. C. Wright Mills, *White Collar* (New York 1951), s. X.
21. Dahrendorf, 'Recent changes in the class structure of European societies', age, s. 248-9.
22. Taira'ya göre, Japon sendikalarının % 87'si, işletme tipindedir ve örgütlü emeğin % 80'ine yakını, onlara bağlıdır. Koji Taira, *Economic Development and The Labor Market in Japan* (New York 1970), s. 168.
23. Solomon B. Levine, 'Unionisation of white-collar employees in Japan', in Sturmtal, age, s. 238. İşletme sendikacılığının gelişimi üzerine ayrıca bkz. Levine, *Industrial Relations in Postwar Japan* (Urbana 1958).
24. Edouard Dolleans, *Histoire du mouvement ouvrier* (Paris 1953), 2.cilt, s. 13-56.
25. Crozier'e göre: "Fransız beyaz-yaka dünyasının, işçilerin hedefine derin bir şekilde müttefik olmalarını tespit edebileceğimiz bir süreçtir bu. Muhakkak ki bu birlik, son derece şüpheli kalabilir ve kendisini bunun tam zıddıyla aynileştirebilirdi. Ne var ki bu, resmî olarak bir daha asla sorun olmazdı. O zamandan beri şüpheli durumunu koruyan Katolik birlikleri, en azından kritik anlarda grevcilerin yanlarında olacaklarını göstermişlerdi. Burjuvazi saygınlığının son kalesi olan bankalardaki beyaz-yaka çalışanları bile ... takip etmişti" (*The World of the Office Worker*, s. 46).
26. Asher Tropp, *The School Teachers* (London 1957).
27. Lockwood, age, s. 89 vd.
28. Britanya ile ilgili tablolar için bkz. Bain, age, s. 38-9.
29. Jon M. Shepard, *Automation and Alienation* (Cambridge, Mass. 1971), s. 43. Ayrıca, Dorothy Wedderburn, 'Annäherung von Angestellten - und Arbeitertätigkeiten?', and subsequent contributions in Günter Freidrichs, *Computer and Angestellte*, 2.cilt (Frankfurt 1971).
30. US Department of Labor, *Adjustments to the Introduction of Office Automation*, Bulletin no. 1276 (Washington 1960). Artık çok geniş olan literatüre diğer katkılardan bazıları: Leonard Rico, *The Advance against Paperwork* (Ann Arbor 1967); H. A. Rhee, *Office Automation in Social Perspective* (Oxford 1968); Enid Mumford and Olive Banks, age, W. H. Scott, *Office Automation* (OECD 1965).
31. Maurice Bouvier-Ajam and Gilbert Mury, *Les classes sociales en France*, 1.cilt (Paris 1963), s. 63.
32. Alain Touraine, *La société post-industrielle* (Paris 1969), s. 82-3.
33. Serge Mallet, *La nouvelle classe ouvrière* (Paris 1963); Pierre Belleville, *Une nouvelle classe ouvrière* (Paris 1963). Ayrıca bkz. Mallet, 'La nouvelle classe ouvrière en France', in *Les classes sociales dans le monde d'aujourd'hui*, age.
34. Stanley Aronowitz, 'Does the United States have a new working class?', in George Fischer, *The Revival of American Socialism* (New York 1971), s. 203.

11. Bölüm: Kapitalist Toplumda İşçi Sınıfı
1. George Sayers Blain, age, s. 15 vd.
2. David Lockwood, 'Sources of variatino in working class images of society', Sociological Review 14, 1966.
3. Georges Duveau, La vie ouvriere en France sous le Second Empire (Paris 1946), s. 226,227 ve 228.
4. İngiliz tecrübesinin en meyvedar analizi için bkz. E. P. Thompson, The Making of the English Working Class (London 1963); bu çalışmanın bir eleştirisi, R. Currie ve M. Hartwell'in 'The making of the English working class?' adlı yazısında yapılmıştır, Economic History Review 18, 1965.
5. Dahrendorf, Class and Class Conflict, s. 277 ve 271.
6. Seymour Martin Lipset, Political Man (London 1969), s. 237; Eric A. Nordlinger, The Working Class Theories (London 1967), s. 205-9; Richard F. Hamilton, Affluence and the French Worker in the Fourth Republique (Princeton 1967), s. 205-28; Shin-Ichi Takezawa, 'The blue-collar worker in Japanese industry', in N. F. Dufty, The Sociology of the Blue-Collar Worker (Leiden 1969), s. 190-1; genel bir tarama için, Geoffrey K. Ingham, 'Plant size: political attitudes and behaviour', Sociological Review 17, 1969.
7. Aslında yanıltıcı bir şekilde basit bir terim olan 'mekânikleşme'nin tatmin edici bir tanımına ulaşmada bazı zorluklar var. Yeni bir tanım girişimi şöyle: 'sonuçta çıkan ürünü, işçi (veya iş/saat) başına artıran bir tür teknolojik değişim'; meselâ, bir birim ürün için gereken emeği azaltan bir değişim' (A. J. Jaffe and Joseph Froomkin, Technology and Jobs, New York 1968, s. 17).
8. Robert Blauner, Alienation and Freedom (Chicago 1964), s. 7.
9. Joan Woodward, Industrial Organisation: Theory and Practice (London 1965).
10. Bununla birlikte bkz. John H. Goldthorpe, 'Attitudes and behaviour of car assembly workers: a deviant case and a theoritical critique', British Journal of Sociology 17, 1966.
11. Meselâ, Arthur N. Turner and Paul R. Lawrence, Industrial Jobs and the Worker (Boston 1965). İş 'tatmini' ifadesinde çok bariz zorluklar vardır, çünkü 'tatmin'i veya onun zıttını oluşturan şeyler, çok açık bir şekilde, beklentilerin göreceliliğine konu olmaktan kurtulamaz.
12. Micheal Mann, Consciousness and Action Among the Western Working Class (London 1973), s. 21. Bu bölümden sonraki analiz, belirli noktalarda, önemli ölçüde bu çalışmadan ve Micheal Mann ile konuşmalarımızdan yararlanılarak yapılmıştır.
13. Clark Kerr and Abraham Siegel, 'The interindustry propensity to strike -an international comparison', in Arthur Kornhauser et al.; Industrial Conflict (New York 1954).
14. Werner Sombart, Warum gibts es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus? (Tübingen 1906), bu problemin klasik analizi için. Daha yakın zaman tarihsel analizler için, James Weinstein, The Decline of Socialism in America, 1912-25 (New York 1967); John H. M. Laslett, Labor and the Left (New York 1970).
15. 'Aktif birleşme' tabirini vurgulamak önemlidir; çünkü her ne kadar

bazı ülkelerde kitlesel oy kullanma hakkı, nispeten daha erken zamanlarda başlatılmış ise de, çocuklukla hileden öte bir şey değildi. Burada bildirilen teorem, eski sosyalist liderlere ayrı bir inandırıcılık atfeder. Kautsky'nin göstermiş olduğu gibi sosyalizm, dışarıdan, açıkçası orta-sınıf entelektüellerinden proleteryanın sınıf mücadelesine taşınan bir şeydi -bu kimseler çok zaman ilerleyen kapitalizm ile 'yarı-feodal' toprak sahibi gruplanmalar arasında çok belirgin bir şekilde suç üstü 'yakalanmışlardır'.

16. Selig Perlman, *A Theory of the Labor Movement* (New York 1928). Karşılaştırmalı analizde diğerlerinden ayırt edilebilecek daha yeni bir girişim için bkz. Everett M. Kassalow, *Trade Unions and Industrial Relations: an International Comparison* (New York 1969).

17. Hamilton, *Affluence and the French Worker in the Fourth Republic*, s. 229-30. Ayrıca bkz. Touraine, *La conscience ouvrière*, s. 150-84 ve 277-301.

18. Örneğin, Dorothy Wedderburn and Rosemary Crompton, *Workers' Attitudes and Technology* (Cambridge 1972), s. 43; and Odile Benoit, 'Statut dans l'entreprise et attitudes syndicales des ouvriers', *Sociologie du travail* 4, 1962. Ama yine de bizzat bu analojinin, çatışma ile devrimsel bilinci birbirinden ayırma noktasında yeterli bir temel sağlamadığı belirtilmelidir.

19. Hamilton, *age*, s. 220-5.

20. J. A. Banks, *Marxist Sociology in Action* (London 1970), s. 87-138; Britanya'da maden, demir ve çelik endüstrilerinde sendika liderliği üzerine.

21. Daha detaylı bir analiz için bkz. Michael Mann, 'The social cohesion of liberal democracy', *American Sociological Review* 35, 1970.

22. Duveau, *age*, s. 229. Ayrıca Hamilton, *age*, s. 258 vd.

23. Ehrmann'ın Fransa'da işçi birliklerine dair önemli bir çalışma. Yazarın işaret ettiği gibi, literatürde tonla işçi hareketi üzerine çalışma olmasına karşın, işçi birlikleriyle ilgili sadece birkaç çalışma yapılmıştır. Hâlbuki, işçi hareketinin niteliğini belirlemede işçi birliklerinin çok önemli bir rolü vardır (Henry W. Ehrmann, *Organised Business in France*, Princeton 1957).

24. Solomon B. Levine, *Industrial Relations in Postwar Japan*, s. 59 vd.; James C. Abegglen, *The Japanese Factory* (Glencoe 1958), s. 77-80. 'Hemen hemen bütünüyle yönetim kaynaklarına güvenir' diyen Abegglen'nin bir eleştirisi için bkz. Robert E. Cole, *Japanese Blue Collar* (Berkeley 1971). Bu önemli bir kitaptır, çünkü Cole, Japon endüstriyel sisteminin 'kendine haslığı'nın, basit bir şekilde sadece onun geleneksel 'kültürü'yle yorumlanamayacağını, bunun yanında onun ekonomik içyapısının karakteristik biçimini de hesaba katmak gerektiğini gösterir. Sözgelimi, nenko (senyörite ilkesi) ücret sistemini devam ettirmeye yönelik güçlü ekonomik baskılar vardır. Bununla kısmen örtüşen bir analiz için ayrıca bkz. Taira, *age*.

25. Robert A. Scalapino, 'Labour and politics in postwar Japan', in W. W. Lockwood, *age*, s. 673.

26. Bkz. Danrendorf, *Conflict after Class*, *age*.

27. Andre Gorz, 'Work and consumption', in Perry Anderson and Robin Blackburn, *Towards Socialism* (London 1965), s. 349.

28. S. M. Miller, 'The "new" working class', in Arthur B. Shostak and William Gomberg, *Blue-Collar World* (Englewood Cliffs 1965), s. 7.

29. Leggett, age, s. 80 vd.

30. Richard F. Hamilton, 'Liberal Intelligentsia and white backlash', *Dissent*, Winter, 1972, s. 228-9.

31. Peter B. Doeringer and Michael J. Piore, *Internal Labour Markets and Manpower Analysis* (Lexington 1971), s. 164-83 vd.

32. Stephen Castles and Godula Kosack, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe* (London 1973). Yazarın işaret ettiği gibi: 'Gerçekten her ilerlemiş kapitalist ülke, ırk, milliyet ya da başka özel nitelikler yoluyla ayrımlanan bir aşağı katmana sahiptir. Ki, bu katman, en kötü işleri yapar ve en son arzu edilebilecek sosyal şartlarda çalışırlar' (s. 2).

33. Goldthorpe et al., age, 3.cilt, s. 157-9.

12. Bölüm: Sosyalizm ve Sınıf Yapılaşması

1. Jan M. Michal, *Central Planning in Czechoslovakia* (Stanford 1960), s. 1.

2. Boguslaw Galeski, 'Sociological research on social changes in Poland's rural areas', in J. Szczepanski, *Empirical Sociology in Poland* (Warsaw 1966), s. 80.

3. Alfred Zauberman, *Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia, and East Germany* (London 1964), s. 1-2.

4. Nicholas Spulber, *The Economics of Communist Eastern Europe* (New York 1957), s. 86-7 vd.

5. Kısa bir değerlendirme için, Gregory Grossman, 'Economic reforms: a balance sheet', in George R. Feiwel, *New Currents in Soviet-Type Economies* (Scranton 1968).

6. Bu konunun ortodoks Marksist çerçeve içinde kalan en sofistike tartışmaları, Polonyalı sosyolog ve siyasî teorisyenler tarafından yapılmıştır. Szczepanski, age. Ekim Devrimi'nden sonra 'işçi sınıfının ve köylünün, tarihte daha önce hiç gözükmemiş tamamen yeni sınıflar oldukları dogmasını tekrar eden tipik yeni Sovyet görüşüyle bunu karşılaştırır. Halkların yeni entelijensiyası oluşmuş ve gelişmiştir. Sovyetler Birliği'nde el emeğine endekslenen işçi ve köylülerin çıkarları ile entelektüellerin çıkarları birbirine zıt değildir...' (A. N. Maslin and G. V. Osipov, 'Trends towards the combination of intellectual and manual labour', in G. V. Osipov, *Industry and Labour in the USSR*, London 1966, s. 181).

7. Parkin, *Class Inequality and Political Order*, s. 141 vd. Ve ayrıca 'Class stratification in socialist societies', *British Journal of Sociology* 20, 1969.

8. Maslin arıf Osipov, age, s. 181 vd. Ayrıca bkz. L. Kostin, *Wages in the USSR* (Moscow 1960); Mervyn Matthews, *Class and Society in Soviet Russia* (London 1972), s. 72-107.

9. Bununla ilgili analizler için bkz. Alex Inkeles, 'Social Stratification and mobility in the Soviet Union', and Robert A. Feldmesser, 'Toward the classless society?', in Reinhard Bendix and Seymour Martin Lipset, *Class, Status, and Power* (London 1967); David Lane, *The End of Inequality?*

(London 1971), s. 31-2 ve 54-79. Gelir eşitsizliği üzerine yapılan tartışmalar, sosyalist toplumlarda devam etmektedir. Nitekim, yeni bir Sovyet yazarı şunları ifade etmektedir: 'Biz, ücret farklarını, sosyal gelişme hedeflerimizle çarpışan bir şey olarak derinleştirmekten korkmamalıyız. İşçi sınıfı içinde ücret farklarının en sonunda silinmesi gerektiği doğrudur. Ama yine de, burada temelsiz bir yol tutulması gibi bir tehlike vardır' (J. Volkov, Literaturnaya Gazieta, no.19, Moscow, June 1972).

10. Lane, age, s. 73; Norton T. Dodge, *Women in the Soviet Economy* (Baltimore 1966). Sovyetler Birliği'nde iş gücüne kadınların katılım oranı, neredeyse Birleşik Devletler'in iki katıdır. 20-39 yaş arasındaki (en önemli çocuk bakma ve çocuk yetiştirme evresi) Sovyet kadınlarının (yirmi yaş civarındaki Amerikan kadınlarının % 33'üyle karşılaştırıldığında) yaklaşık % 80'i istihdam edilmektedir. Kadınlar beyaz-yaka mesleklerde yüksek bir oranda bulunuyor olsalar da, Batılı ülkelerdeki gibi rutin işlerde çok fazla kümelenmiş değillerdir: meselâ, bilim ve mühendislik gibi mesleklerde bulunanların % 53'ünü, kadınlar oluşturmaktadır.

11. P. J. D. Wiles and Stefan Markowski, 'Income distribution under communism and Capitalism', pts 1 and 2, *Soviet Studies* 22, 1970-1, ve Lidia Beskid, 'Real wages in Poland during 1956-67', *Eastern European Economics* 7, 1969. Kapitalist ve sosyalist toplumlardaki gelir dağılımında meydana gelen genel değişim taramaları için bkz. Jean Marchal and Bernard Ducross, *The Distribution of National Income* (London 1968).

12. W. Wesolowski, *Struktura i dynamika spoleczenstwa polskiego* (Warsaw 1970). Çekoslovakya üzerine bkz. Zdenek Strmiska and Blanka Varakova, 'La stratification sociale de la societe socialiste', *Revue française de sociologie* 13, 1972 (a discussion of Pavel Machonin et al., *Ceskoslovenska spolecnost-Sociologicka analyza socialni stratifikace*, Bratislava 1969).

13. Daniel Kubat, 'Social mobility in Czechoslovakia', *American Sociological Review* 28, 1963. Kubat, yine de, genel hareketliliğin düşüğünü iddia etmektedir.

14. Vojin Milic, 'General trends in social mobility in Yugoslavia', *Acta Sociologica* 9, 1965, s. 131; Sovyetler Birliği üzerine, M. Kh. Liberman and V. V. Petrov, 'An analysis of systems of vocational training in industry', in Osipov, age.

15. Yugoslavya işçi konseyleri üzerine artık geniş bir literatür var. Örnekle olarak bkz. ILO, *Workers' Management in Yugoslavia* (Geneva 1962); Adolf Sturmthal, *Workers' Concils* (Cambridge 1964); Paul Blumberg, *Industrial Democracy* (London 1968).

16. Sturmthal, *Workers' Concils*, s. 119-39; Andre Babeau, *Les conseils ouvriers en Pologne* (Paris 1960).

17. 'La courte experience des conseils ouvriers en Pologne', *La documentation française*, no. 2453, 26 August 1958.

18. Robert Vitak'dan alıntılandı, 'Workers' control: the Czechoslovakian experience', *The Socialist Register*, 1971 (London 1971), s. 254-5.

19. Rusya rakamları, Lane tarafından alıntılanan Sverdlovsk'un çalışmasından alınmıştır, Lane, *The End of Inequality*, s. 112-13.

20. Milic, age, s. 125 vd.

21. Polonya'da Wıderszpıl tarafından yapılan araştırmaya göre, el emekçisi işçi ailelerinden gelen öğrencilerin sadece % 7'si, niversite eēitimi almayı arzu etmiştir; hâlbuki, el emekçisi olmayan ailelerden gelen öğrencilerde bu oran, % 30 olarak tespit edilmiştir. Alıntı yapılan alışma: Zygmunt Bauman, 'Economic growth and social structure', in Jerzy J. Wiatr, *Studies in Polish Political System* (Warsaw 1967), s. 23.

13. Bölüm: Sosyalist Toplumlarda Sınıf ve Parti

1. Milovan Dijilas, *The New Class, an Analysis of the Communist System* (New York 1957), s. 35-6, 39 ve 40.

2. rnek olarak bkz. Parkin, *Class Inequality and Political Order*, s. 150 vd.; Lane, *The End of Inequality*, s. 116 vd.

3. Zygmunt Bauman, 'Economic growth, social structure, elite formation', *International Social Science Journal* 2, 1964. Polonya'da yakın zamanda yapılan bir çalışma göstermiştir ki, 1970'de entelijensiya tarafından temsil edilen PUWP yeliēi oranı, % 43't: Adolf Dobieszewski, *Wybrane problemy teorii i praktyki funkcjonowania partii* (Warsaw 1971), s. 289; *The Problems of Peace and Socialism*, no. 9, 1970.

4. Dijilas, age, s. 41.

5. Zbigniew Brzezinski and Samuel P. Huntington, *Political Power: USA/USSR* (New York 1964), s. 135-40.

6. *International Study of Opinion Makers*, 1969 (Yugoslavian section), quoted in Lane, age, s. 116-18.

7. Brezezinski and Huntington, age, s. 139 vd.

8. Albert Parry, *The New Class Divided* (New York 1966); ayrıca bkz. Aron, *La lutte des classes*, s. 331 vd.

9. John S. Reshetar, *The Soviet Polity* (New York 1971), s. 360-1.

10. Nitekim, biz 'sosyalist toplumlarda sosyal düzlemde meydana gelen kilit düşmanlıklar, bir yanda Parti ve bürokrasi arasında, diēer yanda Parti ile entelijensiya arasında olan dşmanlıklardır' şeklinde böyle si kıt anlayışlı beyanatlara güvenmemek durumundayız (Frank Parkin, 'System contradiction and political transformation', *Archives europeennes de sociologie* 13, 1972, s. 50).

11. Hugh Seton-Watson, *East European Revolution* (London 1955), s. xvi.

12. Daniel Bell, 'Ten Theories in search of reality', *The End of Ideology* (New York 1961); David Lane, *Politics and Society in the USSR* (London 1970), s. 175-96.

13. Sovyetler Birliēi'nde olası gelişme trendleri hakkında farklı ynlere kayan fikirlerin bir izahı için bkz. Zbigniew Brezinszki, *Dilemmas of Change in Soviet Politics* (New York 1969); daha geniş aralıklı bir tartışma için bkz. Stephen Fischer Galati, 'East Central Europe: continuity and change', *Journal of International Affairs* 20, 1966.

14. Robert Bass, *East European Communist elites: their character and history*, age., s. 114-17.

15. Jeremy Azrael, *Managerial Power and Soviet Politics* (Cambridge,

Mass. 1966). Azrael, yöneticilerin genel sistem ideolojisine itaat ettiğini ve radikal değişim için bir kuvvet oluşturmadığını öne sürer; ve George Fischer, *The Soviet System and Modern Society* (New York 1968). Fischer de, teknik yeteneklerde ve Parti çalışmalarında terbiye edilen -kendi ifadeni-dirmesiyle- 'ikili yönetim'in ortaya çıkışını betimler.

16. Bu nokta üzerine bkz. Ernst Halperin, 'Beyond Libermanism', in Brezinszki, age, s. 105-6.

17. Bauman, yakınlarda, bana inandırıcılıktan çok uzak olarak görünen bir iddia ortaya atmıştır: Sosyalist toplumlarda başlıca gerilim kaynakları, 'endüstrileşmenin başlangıç aşaması' hipotezi bakımından anlaşılabilir (Zygmunt Bauman, 'Social dissent in East European politics', *Archives européennes de sociologie* 12, 1971, s. 41). Bu meseledeki tartışmaya başka katkılar için aynı ciltteki Kolakowski'nin makalesine ve aynı derginin bir sonraki sayısında yer alan Lane ve Parkin'in makalesine bakınız. Aron da, daha sonraki ciltlerde bulunan Remarques sur un debat' yazısında bunlarla ilgili yorumlar sunmuştur.

18. Parkin, *Social Stratification and the Political Order*, s. 172-4; ayrıca, George von Wrangel, *Wird der Ostblock kapitalistisch?* (Munich 1966), s. 219-28.

19. Bkz. Pitrim A. Sorokin, *Russia and the United States* (London 1950), ve 'Mutual convergence of the United States and the USSR to the mixed sociocultural type', *International Journal of Comparative Sociology* 1, 1960; C. Kerr et al., *Industrialism and Industrial Man* (London 1960). Genel bir tartışma için bkz. Bertram D. Wolfe, 'The convergence theory in historical perspective', *An Ideology in Power* (New York 1969).

14. Bölüm: Çağdaş Toplumda Sınıflar

1. Daniel Bell, 'The measurement of knowledge and technology', in Eleanor Sheldon and Wilbert Moore, *Indicators of Social Change* (New York 1969); 'Technocracy and politics', *Survey* 16, 1971; ve 'Labour in the post-industrial society', *Dissent*, Winter, 1972.

2. Bell, 'Technocracy and politics', s. 4.

3. Alain Touraine, *La société post-industrielle*, age.

4. a.g.e., *The May Movement* (New York 1971).

5. 'Technocracy and politics', s. 10.

6. Jürgen Habermas, 'Zwischen Philosophie und Wissenschaft: Marxismus als Kritik', *Theorie und Praxis* (Neuwied 1967).

7. Clause Offe, 'Technik und Eindimensionalität: eine Version der Technokratiethese?', in Jürgen Habermas, *Antworten auf Herbert Marcuse* (Frankfurt 1968).

8. Örnek olarak, Zbigniew Brezinszki, *Between Two Ages* (New York 1970), s. 222-36. Marcuse ve Habermas için bu, elbette, 'yanlış gerekçe'dir.

9. Touraine, *The May Movement*, s. 355.

10. Tarihsel nedenlerden dolayı farklılaşmaları bir yana bırakırsak, teknokrasi üzerine yapılmış çalışmaların çoğu, ya Fransız ya da Amerika menşelidir. Çok geniş bir literatürden aşağıda anılanlar nümune olarak sunulabilir: Georges Gurvitch, *Industrialisation et technocratie* (Paris 1949); Hen-

ri Lefebvre, *Positions: contre les technocrates* (Paris 1967); Jean Meynaud, *Technocracy* (London 1968); C. Koch and D. Senghaas, *Texte zur Technokratie-Diskussion* (Frankfurt 1970); Daniel Bell, 'Toward the Year 2000. Work in Progress', *Daedalus*, 1968.

11. Gramsci: 'Sosyolojinin başarısı, ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkmış olan politik bilim ve politik sanat kavramlarının çürümesiyle ilişkilidir...' (Antonio Gramsci, 'Notes on Machiavelli's Politics', *The Modern Prince and Other Writings*, London 1957, s. 181-2). Fakat bu yargı, ayrıyeten, Gramsci'yi ve son zamanlarda ondan etkilenmiş olan kimseleri koruyan Marksizme de hasredilir.

12. Bell şunu kabul eder: 'Tıpkı endüstriyel toplumun, SSCB, Almanya ve Japonya'yı göz önüne alırsak, politik ve kültürel olarak farklı yönlerde örgütlenmiş olması gibi; endüstri-sonrası toplumun da kendine özgü farklı politik ve kültürel biçimleri vardır' ('The measurement of science and technology', age, s. 158).

13. Brezinszki, age, s. 196; Lipset: Birleşik Devletler geleceğine bir model oluşturan Avrupa sınıfsal ve siyasal ilişkilerinin yerine, Birleşik Devletler'in sosyal örgütlenmesi, Avrupa geleceğinin imajını temsil etmiştir' (Seymour Martin Lipset, 'The changing class structure and contemporary European politics', in Greubard, age, s. 338).

14. Lewis Mumford: age, s. 9.

15. Peter Wiles, 'A comment on Bell', ve Giovanni Sartori, 'Technological forecasting and politics', *Survey* 16, 1971, 41 ve 66.

16. Reinhard Bendix, *Work and Authority in Industry* (New York 1956).

17. Arthur Stinchcombe, 'Social structure and organisations', in James G. March, *Handbook of Organisations* (Chicago 1965).

18. Talcott Parsons, 'Equality and inequality in modern society, or social stratification revisited', *Sociological Inquiry* 40, 1970, s. 24.

19. Parsons, aslında sınıf kavramını kullanmaya devam eder, ama terimi, gerçekten 'statü grubu' kavramına denk olarak yeniden tanımlar (ve 'statü' terimini de 'konum' anlamına gelecek şekilde kullanır). O, sınıf statüsünü, sosyal yapı birimi için, toplumsal yapının hiyerarşik farklılaşma boyutu üzerine konum olarak tanımlamayı önerir; ve sosyal sınıfı, kendi tahminlerinde ve toplum içinde başkalarının tahminlerinde bu bağlamda hemen hemen denk statü konumlarını işgal eden bu birimlerin -bireysel ve/veya müştereken- bir toplamı olarak düşünür' (a.g.e., s. 24).

20. Emile Durkheim, *The Division of Labor in Society* (Glencoe 1964), s. 375-88.

21. Bir iş ekonomisti tarafından son zamanlarda 'aile içinde verilen kararların işi kimin arzu edeceğini, ne kadar süre için ve nerede belirleyeceğine' yönelik olarak yapılan bir gözlem. Aile üyeleri, kendileri arasında işi ve geliri, özel market paylaşımı prosedürüne küçük referansla, kişisel ölçütlerle bölüştürürler. Çocuklar kendi başlarına çalışıp çalışmayacaklarına karar veremezler. Yalnız başına ev kadını, yarın günlük iş ile tam günlük arasında tercih yapamaz. Veya işi bırakıp bırakmamaya. Gelir ve diğer mallar için aile baskıları, bu kararlarda etkili olurlar' (Stanley Leber-

gott, 'Labor force and employment trends', in Sheldon and Moore, age, s. 98).

22. Clark Kerr, Marshall, Marx and Modern Times (Cambridge 1969), s.78.

15. Bölüm: Sınıf Toplumunun Geleceği

1. Benim çalışmam, Politics and Sociology in the Thought of Max Weber, s. 45 vd.

2. Marcuse, 'Industrialisation and Capitalism in the Thought of Max Weber', in Otto Stammer, Max Weber and Sociology Today (Oxford 1971).

3. 'Manifesto of the Communist Party', Selected Works, s. 36.

4. Nitekim, Feuerbach'ın sekizinci tezi beyan eder: 'Teoriyi mistisizme götüren bütün gizler, insan pratiğinde ve bu pratiğin kavranılmasında rasyonel çözümünü bulur'.

5. Sosyalizm'de Durkheim'm analizi (New York 1962); s. 55-63 vd.

6. 'The Civil War in France', Selected Works, s. 292-4.

7. Capital'in üçüncü cildinde dağınık bir şekilde çeşitli imalar vardır.

8. 'Manifesto of the Communist Party', Selected Works s. 53.

9. Bell'in Irving Bernstein tartışması, 'Union growth and structural cycles', in Walter Galenson and Seymour Martin Lipset, Labour and Trade Unionism (New York 1960), s. 89-93.

10. C. B. Macpherson, 'Post-liberal democracy?' Canadian Journal of Economics and Political Science 30, 1964.

11. Macpherson: 'Devletlerin genellikle yaptığı üzere devlet, farklı vergiler ve devlet kredileri, rekâbet ve tekelin kontrolü, toprak ve emek kullanımının kontrolü ve bazı üretim çeşitlerine ve bazı üretici kategorilerine avantajlar ve dezavantajlar veren her türlü düzenlemeler yoluyla mekânizmadaki görevini yapar. Dolayısıyla devletin yaptığı şey, tek tek insanların kendisi için en kârlı eylem toplamını hesap ederken, eşitleme vadelerini değiştirmektir. Bunu hesaplamak için gerekli bazı istatistikler değişir, ama bu ihtiyaç, insanların net kazanım hesaplamalarına göre hareket etmelerini dikte eden sistemin ana akışını etkilemez. Fiyatlar, bu hesap edilen kararlara bir tepki olarak devam ettiği, malların üretimini sağladığı ve üretilen malların bölüşümünü belirlediği müddetçe, sistemin esas tabiatının değişmediğini söyleyebiliriz' (Macpherson, 'Post-liberal democracy?', age, s. 494).

12. a.g.e., s. 495. 'Yeni işçi sınıfı'na ait farklı teorileri tarayarak Hörning'in yaptığı çıkarım için bkz. 'Die Verbürgerlichungs- und Integrationshoffnungen sind unbegründet. Gleichermassen scheint aber auch die Euphorie über eine "Neue Arbeiterklasse" unangebracht' (Karl N. Hörning, Der 'neue' Arbeiter, Frankfurt 1971, s. 8).

13. Gabriel ve Daniel Cohn-Bendit içinde Makhnovchina'nın savunması, Obsolete Communism, the Left-Wing Alternative (London 1969), s. 220-32.

BİBLİYOGRAFYA

- Abegglen, James C., *The Japanese Factory* (Glencoe 1958)
- Abegglen, James C., and Mannari, H., 'Leaders of modern Japan: social origins and mobility', *Economic Development and Cultural Change*, 1960
- Acton, H. B., *The Illusion of the Epoch* (London 1962)
- Adorno, Theodor W., *Aufsätze zur Gesellschaftstheorie und Methodologie* (Frankfurt 1970)
- Althusser, Louis, *For Marx* (London 1969)
- Anderson, Perry, and Blackburn, Robin, *Towards Socialism* (London 1965)
- Aron, Raymond, *Democracy and Totalitarianism* (London 1968)
- 'La classe comme representation et comme volonte', *Cahiers internationaux de sociologie* 38, 1965
- *18 Lectures on Industrial Society* (London 1968)
- *La lutte des classes* (Paris 1964)
- *Progress and Disillusion* (New York 1968)
- Atkinson, Dick, *Orthodox Consensus and Radical Alternative* (London 1971)
- Azrael, Jeremy, *Managerial Power and Soviet Politics* (Cambridge, Mass 1966)
- Babeau, Andre, *Les Conseils ouvriers en Pologne* (Paris 1960)
- Bachler, Jean, 'Essai sur les origines du systeme Capitaliste', *Archives europeennes de sociologie*, 9, 1968
- Bain, George Sayers, *The Growth of White-Collar Unionism* (Oxford 1970)
- Bain, Joe S., *Industrial Organisation* (New York 1968)
- Banks, J. A., *Marxist Sociology in Action* (London 1970)
- Bauman, Zygmunt, 'Economic growth, social structure, elite formation', *International Social Science Journal* 2, 1964.
- 'Social dissent in East European politics', *Archives europeennes de sociologie* 12, 1971
- Bell, Daniel, 'Labour in the post-industrial society', *Dissent*, Winter, 1972
- 'Technocracy and politics', *Survey* 16, 1971
- *The End of Ideology* (New York 1961)
- 'Toward the Year 2000: Work in Progress', *Daedalus*, 1968
- Belleville, Pierre, *Une nouvelle class ouvriere* (Paris 1963)
- Bendix, Reinhard, *Embattled Reason, Essays on Social Knowledge* (New York 1970)
- *Higher Civil Servants in American Society* (Boulder 1949)
- Bendix, Reinhard, *Nation-Building and Citizenship* (New York 1964)
- *Work and Authority in Industry* (New York 1956)
- Bendix, Reinhard, and Seymour Martin Lipset, *Class, Status and Power* (London 1967)
- Benoit, Odile, 'Statut dans l'entreprise et attitudes syndicales des ouvriers', *Sociologie du Travail*, 4, 1962
- Bensman, Joseph, and Vidich, Arthur J., *The New American Society* (Chicago 1971)

- Berg, Ivar, *The Business of America* (New York 1968)
- Berle, Adolf A., and Means, Gardiner C., *The Modern Corporation and Private Property* (Chicago 1932)
- Beskid, Lidia, 'Real wages in Poland during 1956-67', *Eastern European Economics* 7, 1969
- Birnbaum, Norman, 'The crisis of Marxist Sociology', *Social Research* 2, 1968
- Blau, Peter M., and Duncan, O. D., *The American Occupational Structure* (New York 1967)
- Blauner, Robert, *Alienation and Freedom* (Chicago 1964)
- Bloch, Marc, *Feudal Society* (London 1961)
- Blumberg, Paul, *Industrial Democracy* (London 1968)
- Bottomore, T. B., *Classes in Modern Society* (London 1966)
- Bouvier-Ajam, Maurice, and Murry, Gilbert, *Les Classes sociales en France* (Paris 1963)
- Braun, Biegfried, and Fuhrmann, Jochen, *Angestelltenmentalitat* (neuwie 1970)
- Brezinszki, Zbigniew, and Hungtinton, Samuel P., *Political Power: USA/USSR* (New York 1964)
- Burns, Robert K., 'The comparative economic position of manual and white-collar employees', *The Journal of Business* 27, 1954.
- Castles, Stephen, and Kosack, Godula, *Immigrant Workers and Class Structure in Western Europe* (London 1973)
- Cohn-Bendit, Gabriel and Daniel, *Obsolete Communism, the Left-Wing Alternative* (London 1969)
- Cole, Robert E., *Japanese Blue Collar* (Berkeley 1971)
- Cox, Oliver C., *The Foundations of Capitalism* (London 1959)
- Croner, Fritz, *Die Angestellten in der modernen Gesellschaft* (Cologne 1962)
- Crozier, Michel, 'Classes sans conscience ou prefiguration de la société sans classes', *Archives européennes de sociologie* 1, 1960
- 'L'ambiguïté de la conscience de classe chez les employés et les petits fonctionnaires', *Cahiers internationaux de sociologie* 28, 1955
- *The World of the Office Worker* (Chicago 1971)
- Currie, R., and Hartwell, R. M., 'The making of the English working class?', *Economic History Review* 18, 1965
- Daheim, Hansjürgen, 'Die Vorstellungen vom Mittelstand', *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 12, 1960
- Dahrendorf, Ralf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Stanford 1959)
- *Conflict After Class*, Noel Buxton lecture (Essex 1967)
- *Essays in the Theory of Society* (London 1968)
- *Marx in Perspektive: die Idee des Gerechten im Denken von Karl Marx* (Hanover 1953)
- Delefortie-Soubeyroux, N., *Les dirigeants de l'industrie française* (Paris 1961)
- Dissent, Winter 1972, 'The World of the Blue-Collar Worker'
- Dijilas, Milovan, *The New Class, an Analysis of the Communist System* (New York 1957)

- Dobieszewski, Adolf, *Wybrane problemy teorii i praktyki funkcjonowania partii* (Warsaw 1971)
- Dodge, Norman T., *Women in the Soviet Economy* (Baltimore 1966)
- Doeringer, Peter B., and Piore, Michael J., *Internal Labour Markets and Manpower Analysis* (Lexington 1971)
- Dollard, J. A., *Caste and Class in a Southern Town* (New Haven 1937)
- Dolleans, Edouard, *Histoire du mouvement ouvrier* (Paris 1953)
- Dmhoff, G. William, *Who Rules America?* (New Jersey 1967)
- Dore, R. P., *Aspects of Social Change in Modern Japan* (Princeton 1967)
- *City Life in Japan* (London 1958)
- Duffy, N. E., *The Sociology of the Blue-Collar Worker* (Leiden 1969)
- Durkheim, Emile, *Professional Ethics and Civil Morals* (London 1957)
- *Socialism* (New York 1962)
- *The Division of Labor in Society* (Glencoe 1964)
- Duveau, Georges, *La vie ouvrière en France sous le Second Empire* (Paris 1946)
- Ehrmann, Henry W., *Organised Business in France* (Princeton 1957)
- Engels, Friedrich, *The Conditions of the Working Class in England in 1844* (London 1968)
- Faunce, William, A., *Problems of an Industrial Society* (New York 1968)
- Feiwel, George R., *New Currents in Soviet-Type Economies* (Scranton 1968)
- Fischer, George, *The Revival of American Socialism* (New York 1971)
- *The Soviet System and Modern Society* (New York 1968)
- Fischer-Galati, Stephen, 'East Central Europe: continuity and change', *Journal of International Affairs* 20, 1966
- Florence, P. Sargant, *Ownership, Control and Success of Large Companies* (London 1961)
- Fogarty, M. P., 'The white-collar pay structure in Britain', *Economic Journal* 49, 1959
- Friedmann, Georges, *Industrial Society* (Glencoe 1955)
- Friedrichs, Günther, *Computer und Angestellte* (Frankfurt 1971)
- Freidrichs, Robert, *The Sociology of Sociology* (New York 1970)
- Fromm, Erich, *Marx's Concept of Man* (New York 1963)
- Geiger, Theodor, *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel* (Cologne 1949)
- *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes* (Stuttgart 1932)
- Giddens, Anthony, *Capitalism and Modern Social Theory* (Cambridge 1971)
- 'Durkheim's political sociology', *Sociological review* 19, 1971
- Emile Durkheim: *Selected Writings* (Cambridge 1972)
- 'Elites in the British class structure', *Sociological Review* 20, 1972
- 'Fourth myths in the history of social thought', *Economy and Society* 1, 1972
- *Politics and Sociology in the Thought of Max Weber* (London 1972)
- Goldthorpe, John, 'Attitudes and behaviour of car assembly workers: a deviant case and a theoretical critique', *British Journal of Sociology* 17, 1966
- Goldthorpe, John, et al., *The Affluent Worker in the Class Structure* (Cambridge 1969)

- Gouldner, Alvin, *The Coming Crisis in Western Sociology* (London 1971)
- Gramsci, Antonio, *The Modern Prince and Other Writings* (London 1957)
- Graubard, R., *A New Europe?* (London 1965)
- Gurvitch, Georges, *Industrialisation et technocratie* (Paris 1949)
- Le concept de classes sociales de Marx a nos jours* (Paris 1954)
- La vocation actuelle de la sociologie* (Paris 1950)
- Gutsmann, W. L., *The British Political Elite* (London 1963)
- Habermas, Jürgen, *Antworten auf Herbert Marcuse* (Frankfurt 1968)
- Theorie und Praxis* (Neuwied 1967)
- Halbwachs, Maurice, *The Psychology of Social Class* (London 1958)
- Hamilton, Richard, *Affluence and the French Worker in the Fourth Republic* (Princeton 1967)
- 'The income difference between skilled and white-collar workers', British Journal of Sociology* 14, 1963
- Herrnstadt, Rudolf, *Die Entdeckung der Klassen* (Berlin 1965)
- HMSO, *Sick Pay Schemes* (London 1964)
- Hörning, Karl, N., *Der 'neue' Arbeiter* (Frankfurt 1971)
- Horton, John, 'Order and conflict theories of social problems as competing ideologies', *American Journal of Sociology* 71, 1965-6.
- 'The dehumanisation of anomie and alienation', British Journal of Sociology* 15, 1964
- Hoselitz, Bert F., *The Role of Small Industry in the Process of Economic Growth* (The Hague 1968)
- Hoselitz, Bert F., and Moore, Wilbert E., *Industrialisation and Society* (The Hague 1968)
- (The) Industrial Society, *Status and Benefits in Industry* (London 1966)
- Ingham, Geoffrey K., 'Plant size: political attitudes and behaviour', *Sociological Review* 17, 1969
- ILO, *Workers' Management in Yugoslavia* (Geneva 1962)
- Jackson, J. A., *Social Stratification* (Cambridge 1968)
- Jaffe, A. J., and Fromkin, Joseph, *Technology and Jobs* (New York 1968)
- Janowitz, Morris, *The Professional Soldier* (New York 1960)
- Johnson, Terence, J., *Professions and Power* (London 1972)
- Kalecki, M., *Essays in the Theory of Economic Fluctuations* (London 1939)
- Kassalow, Everett M., *Trade Unions and Industrial Relations: an International Comparison* (New York 1969)
- Keller, Suzanne, *Beyond the Ruling Class* (New York 1963)
- Kelsall, R. K., *Higher Civil Servants in Britain* (London 1955)
- Kerr, Clark, Marshall, *Marx and Modern Times* (Cambridge 1969)
- Kerr, Clark et al., *Industrialism and Industrial Man* (London 1960)
- Kidron, Michael, *Western Capitalism Since the War* (London 1970)
- Koch, C., and Senghaas, D., *Texte zur Technokratie-Diskussion* (Frankfurt 1970)
- Kornhauser, Arthur, et al., *Industrial Conflict* (New York 1954)
- Kostin, L., *Wages in the USSR* (Moscow 1960)
- Kubat, Daniel, 'Social Mobility in Czechoslovakia', *American Sociological*

Review 28, 1963

- Kubota, Akira, *Higher Civil Servants in Postwar Japan* (Princeton 1969)
- Kuper, Leo, *Living in Towns* (London 1953)
- La documentation française, 'La courte experience de conseils ouvriers en Pologne', no. 2453, 26 August 1958
- Lane, David, *Politics and Society in the USSR* (London 1970)
- The End of Inequality?* (London 1971)
- Laslett, John H. M., *Labor and the Left* (New York 1970)
- Lederer, Emil, *Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung* (Tubingen 1912)
- Lederer, Emil, and Marschak, J., 'Der neue Mittelstand', *Grundriss der Sozialökonomik*, 9. cilt, 1, 1926
- Lefebvre, Henri, *Positions: contre les technocrates* (Paris 1967)
- Leggett, John C., *Class, Race, and Labor* (New York 1968)
- Lenin, V. I., *What is to be Done?* (Oxford 1963)
- Lenski, Gerhard E., *Power and Privilege* (New York 1966)
- Levine, Solomon B., *Industrial Relations in Postwar Japan* (Urbana 1958)
- Lichtheim, George, *Marxism* (London 1964)
- Lipset, Seymour Martin, *The First New Nation* (London 1964)
- Political Man* (London 1969)
- Lockwood David, 'Some remarks on "The Social System"', *British Journal of Sociology* 7, 1956
- Sources of variation in working class images of society*, *Sociological Review* 14, 1966
- The Blackcoated Worker* (London 1958)
- Lockwood, William W., *The State and Economic Enterprise in Japan* (Princeton 1965)
- Luhmann, Niklaus, *Politische Planung* (Opladen 1971)
- Lukács, Georg, *History and Class Consciousness* (London 1971)
- Mackenzie, Gavin, 'The economic dimensions of embourgeoisement', *British Journal of Sociology* 18, 1967
- Macpherson, C. B., 'Post-liberal democracy?', *Canadian Journal of Economics and Political Science* 30, 1964
- The Political Theory of Possessive Individualism* (London 1964)
- Maki, John M., *Government and Politics in Japan* (London 1962)
- Mallet, Serge, *La nouvelle classe ouvrière* (Paris 1963)
- Mandel, Ernest, *Marxist Economic Theory* (London 1968)
- Mann, Michael, *Consciousness and Action among the Western Working Class* (London 1973)
- The social cohesion of liberal democracy*, *American Sociological Review* 35, 1970
- March, James G., *Handbook of Organisations* (Chicago 1965)
- Marchal, Jean, and Ducross, Bernard, *The Distribution of National Income* (London 1968)
- Marris, R., *The Economic Theory of 'Managerial' Capitalism* (London 1964)
- Marshall, T. H., *Class, Citizenship and Social Development* (New York 1964)
- The welfare state: a sociological interpretation*, *Archives europeennes*

- de sociologie* 2, 1961
- Marx, Karl, *Capital* (vol. 1, Moscow 1958; vol. 3, Moscow 1959)
- Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Berlin 1953)
- The Poverty of Philosophy* (London n.d.)
- Theories of Surplus Value* (London 1969)
- Werke* (Berlin 1962)
- Marx, Karl, and Engels, Friedrich, *Selected Works* (London 1968)
- The German Ideology* (London 1965)
- Matthews, Mervyn, *Class and Society in Soviet Russia* (London 1972)
- Meynaud, Jean, *Technocracy* (London 1968)
- Michal, Jan M., *Central Planning in Czechoslovakia* (Stanford 1960)
- Miliband, Ralph, and Saville, John, *The Socialist Register*, 1967 (London 1967)
- The Socialist Register*, 1971 (London 1971)
- Milic, Voijin, 'General trends in social mobility in Yugoslavia', *Acta Sociologica* 9, 1965
- Miller, S. M., 'Comparative social mobility', *Current Sociology* 1, 1960
- Mills, C. Wright, *White Collar* (New York 1951)
- Mommsen, Wolfgang J., *Max Weber und die deutsche Politik, 1890-1920* (Tübingen 1959)
- Moore, Barrington, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy* (London 1969)
- Mumford, Enid, and Banks, Olive, *The Computer and the Clerk* (London 1967)
- Mumford, Lewis, *The Myth of the Machine* (London 1967)
- Nakane, Chie, *Japanese Society* (London 1970)
- Nettl, J. P., 'Consensus or elite domination: the case of business', *Political Studies* 13, 1965
- Nicalaus, Martin, 'Proletariat and middle classe in Marx. Hegelian choreography and the Capitalist dialectic', *Studies on the Left* 7, 1967
- Nisbet, Robert, 'The decline and fall of the concept of social class', *Pacific Sociological Review* 2, 1959
- Nordlinger, Eric A., *The Working-Class Theories* (London 1967)
- Osipov, G. V., *Industry and Labour in the USSR* (London 1966)
- Ossowski, Stanislaw, *Class Structure in the Social Consciousness* (London 1963)
- Page, Charles H., *Class and American Sociology* (New York 1969)
- Parkin, Frank, *Class Inequality and Political Order* (London 1971)
- 'Class stratification in socialist societies'*, *British Journal of Sociology* 20, 1969
- 'System contradiction and political transformation'*, *Archives europeennes de sociologie* 13, 1972
- Parsons, Talcott, 'Equality and inequality in modern society, or social stratification revisited', *Sociological Inquiry* 40, 1970
- 'On the concept of political power'*, *Proceedings of the American Philosophical Society* 107, 1963
- Perlman, Selig, *A Theory of the Labour Movement* (New York 1928)

- Phelps Brown, E. H., and Hart, P. E., 'The share of wages in the national income', *Economic Journal* 42, 1952
- Pirenne, Henri, 'The stages in the social history of Capitalism', *American Historical Review* 19, 1913-14
- Popitz, Heinrich, et al., *Das Gesellschaftsbild des Arbeiters* (Tübingen 1957)
- Poulantzas, Nicos, *Pouvoir politique et classes sociales de l'état Capitaliste* (Paris 1970)
- Reissman, Leonard, and Halstead, Michael N., 'The subject is class', *Sociology and Social Research* 54, 1970
- Renner, Karl, *Wandlungen der modernen Gesellschaft* (Vienna 1953)
- Reshetar, John S., *The Soviet Polity* (New York 1971)
- Rex, John, *Key Problems in Sociological Theory* (London 1961)
- Rhee, H. A., *Office Automation in Social Perspective* (Oxford 1968)
- Ricardo, David, *Letters of David Ricardo to John Ramsey McCulloch* (New York 1895)
- Rico, Leonard, *The Advance against Paperwork* (Ann Arbor 1967)
- Robinson, Joan, *An Essay on Marxian Economics* (London 1966)
- Routh, Guy, *Occupation and Pay in Great Britain, 1906-60* (Cambridge 1965)
- Saint-Simon, Henri de, *La physiologie sociale* (Paris 1965)
- Sartori, Giovanni, 'Technological forecasting and politics', *Survey* 16, 1971
- Schonfield, Andrew, *Modern Capitalism* (London 1969)
- Schumpeter, Joseph, *Imperialism, Social Classes* (Cleveland 1961)
- Scott, W. H., *Office Automation* (OECD 1965)
- Seton, Watson, Hugh, *East European Revolution* (London 1955)
- Sheldon, Eleanor, and Moore, Wilbert, *Inducators of Social Change* (New York 1969)
- Shepard, Jon M., *Automation and Alienation* (Cambridge, Mass. 1971)
- Shostak, Arthur B., and Gomberg, William, *Blue-Collar World* (Eglewood Cliffs 1965)
- Sombart, Werner, *Warum gibt es in den Vereinigten Staaten keinen Sozialismus?* (Tübingen 1906)
- Sorokin, Pitrim A., 'Mutual convergence of the United States and the USSR to the mixed sociocultural type', *International Journal of Comparative Sociology* 1, 1960
- Russia and the United States (London 1950)
- Speier, Hans, *Social Order and the Risks of War* (Cambridge 1969)
- Spulber, Nicolas, *The Economies of Communist Eastern Europe* (New York 1957)
- Stammler, Otto, *Max Weber and Sociology Today* (Oxford 1971)
- Strmiska, Zdenek, and Varakova, Blanka, 'La stratification sociale de la societe socialiste', *Revue française de sociologie* 13, 1972
- Sturmthal, Adolf, *White-Collar Trade Unions* (Urbana 1966)
- Workers' Councils (Cambridge 1964)
- Sweezy, Paul, et al., *The Transition from Feudalism to Capitalism* (London 1954)
- Szcepanski, J., *Empirical Sociology in Poland* (Warsaw 1966)

- Taira, Koji, *Economic Development and the Labour Market in Japan* (New York 1970)
- Tawney, R. H., *Religion and the Rise of Capitalism* (London 1948)
-*The Problems of Peace and Socialism* 9, 1970
- Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class* (London 1963)
- Touraine, Alain, *La Conscience ouvrière* (Paris 1966)
-*La société post-industrielle* (Paris 1969)
-*Sociologie de l'action* (Paris 1965)
-*The May Movement* (New York 1971)
- Tropp, Asher, *The School Teachers* (London 1957)
- Turner, Arthur N., and Lawrence, Paul R., *Industrial Jobs and the Worker* (Boston 1965)
- Ullman, Walter, *The Individual and Society in the Middle Ages* (Baltimore 1966)
- US Department of Labour, *Adjustments to the Introduction of Office Automation*, Bulletin no. 1276 (Washington 1960)
-*'Blue-Collar/White-Collar Pay Trends'*, *Monthly Labor Review* (June 1971)
- Vogel, Ezra F., *Japan's New Middle Class* (Berkeley 1963)
- Volkov, J., *Literaturnaya Gazieta*, no. 19 (Moscow June 1972)
- Warner, W. L., *Social Class in America* (Chicago 1949)
- Warner, W. L., and Lunt, P. S., *The Social Life of a Modern Community* (New Haven 1941)
- Warren, Bill, 'Capitalist planning and the State', *New Left Review* 72, 1972
- Weber, Max, *Economy and Society* (New York 1968)
-*General Economic History* (New York 1961)
-*The Methodology of Social Sciences* (Glencoe 1949)
- Wedderburn, Dorothy, and Crompton, Rosemary, *Workers' Attitudes and Technology* (Cambridge 1972)
- Weinstein, James, *The Decline of Socialism in America, 1912-25* (New York 1967)
- Weselowski, W., *Struktura i dynamika społeczeństwa polskiego* (Warsaw 1970)
- Wiatr, Jerzy J., *Studies in Polish Political System* (Warsaw 1967)
- Wiles, P. J. D., and Markowski, Stefan, 'Income distribution under communism and Capitalism', *Soviet Studies* 22, 1970-1
- Wiles, Peter, 'A comment on Bell', *Survey* 16, 1971
- Willener, Alfred, *Images de la société et classes sociales* (Berne 1957)
- Wolfe, Bertram D., *An Ideology in Power* (New York 1969)
- Woodward, Joan, *Industrial Organisation: Theory and Practice* (London 1965)
- Wrangel, Georg von, *Wird der Ostblock kapitalistisch?* (Munich 1966)
- Yoshino, M., *Japan's Managerial System* (Cambridge, Mass. 1968)
- Zauberman, Alfred, *Industrial Progress in Poland, Czechoslovakia, and East Germany* (London 1964)
- Zollschan, G. R., and Hirsch, W., *Explorations in Social Change* (London 1964)